

ВОҶИД ЗОҶИДОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Уч томлик

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976

ВОҲИД ЗОҲИДОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Биринчи том

ПУБЛИЦИСТИКА

Зоҳидов В.

Танланган асарлар. 3 томлик. [Қириш сўзи К. Яшинники].
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

1. т. Публицистика.
400 б.

Атоқли ўзбек совет публицисти ва олими, Ҳамза мукофоти лауреати Воҳид Зоҳидовнинг уч томлик танланган асарлари нашр этилмоқда. Қўлнингиздаги ушбу биринчи томга адибнинг публицистик асарлари киритилди. Уларни ўқиганда ҳар бирининг охирида кўрсатилган «таваллуд» санасига эътибор бермоқ фойдадан холи бўлмайди, бу аниқлик учун керак.

Захидов В. Избранные произведения. В 3-х т. Т. I. Публицистика.

Ўз2

3 $\frac{70202-74}{352 (06)-76}$ 118—76

ПУБЛИЦИСТИКАМИЗ ҚУРКИ

Қўпмиллатли совет адабиётининг узвий бўлаги ҳисобланган ўзбек совет адабиёти айниқса кейинги йилларда улкан ютуқларга эришди. Бундай тараққиёт унинг ҳамма жанрларида мавжуд. Шунинг учун ҳам уни драматургиясиз ва поэзиясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айни чоқда уни бадний публицистикасиз ва бунда қўлга киритилган чўнг катта муваффақиятларсиз ҳам тўла тасаввур қилиб бўлмайди. Бу жанр ҳам, шундай қилиб, давр талаби савиясидадир.

Бадний адабиётимизнинг бу тури ўзининг жуда ҳозиржавоблиги, ғоят кенг оммавийлиги, барчага тез тушунарлилиги, активлиги ва бошқа қатор фазилатлари билан ажралиб туради, партиямизнинг жанговар қуролларидан бири бўлиб хизмат қилади.

СССР-Ёзувчилар союзининг публицистикага бағишланган махсус Пленумидаги (1973) докладыда машҳур рус совет адиби Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Г. Марков «ёзувчи қайси жанрда куннинг ғоят муҳим материалларига ва замоннинг актуал масалаларига мурожаат қилмасин», у албатта, чуқур фикрли ва юксак маҳоратли асарлар бериши керак, деб таъкидлаб, ўз сўзи давомида айтдики, шу жанрларнинг энг муҳимларидан бири бадний публицистикадир, у «тез оқар ҳаёт лавҳаларини акс этдиради. Бунинг устига, у акс этдирибгина қолмайди,— у ҳаётга актив кириб боради-аралашади, ҳаётнинг жараёнларига таъсир этишга тиришади. Бугун ҳам публицистиканинг бош вазифаси В. И. Ленин белгилагандек: «ҳаётнинг ҳамма соҳаларидан олинган жонли, конкрет мисоллар ва намуналар асосида оммани тарбия қилиш»дир.

Фаоллилик, натижалилик, ҳаётни қайта қура боришга интилиш — шу ижтимоий активлик традицияси бутун совет публицистикасининг тарихи бўйлаб кизил хат бўлиб ўтади.

Улуғ партиямиз ғамхўрлиги туфайли юз берган тараққиёт оқибатида бадний публицистика ҳам ўзбек совет адабиётида ўзининг мўносиб ўрнига, ўзига хос баланд мавқега эга бўлган, маълум маънода мустақил ва профессионал ҳисобланган соҳага — жанрга айланди. Бу унинг камолотидан дарак беради.

Ўз ривожига қирқинчи ва эллингича йилларга келиб ҳар жиҳатдан мустақил жанр сифатида шаклланган ва камолот касб этган том маънодаги бадний публицистикамиз айниқса сўнгги йилларда

Ўзининг энг яхши асарлари билан умумиттифоқ миқёсига ҳам чиқди. Шароф Рашидов қаламига мансуб мақолалар бунга ёрқин мисол бўла олади.

Бизда адабиётимизнинг мустақил бўлагига айланган ана шу тўла маънодаги катта ҳамда муосир бадий публицистикага асос солганлардан ва равнақиға ҳавасланарли ҳисса қўшган забардаст қаламкашлардан бири Воҳид Зоҳидовдир, деб тўғри айтадилар тадқиқотчилар (унинг ижоди кўп йиллардан бери қатор илмий асарлар — докторлик, кандидатлик диссертацияларида, диплом ишларида ва анчагина китоб ва мақолаларда таҳлил қилинган).

Бунинг устига, у, публицистикамизга янги лирик-фалсафий йўналиш ҳам олиб кирди.

Яна тадқиқотчилар фикрига қўшилиб, катта мамнуният билан қайд қилмоқ лозимки, бизда том маънода профессионал публицист деганда, кўз ўнгимизга дарҳол Воҳид Зоҳидов келади.

Бу ижодкорнинг публицистикаси кўпқиррали бўлиб, у, бадий публицистиканинг, очерк, журналистика, илмий публицистиканинг чиройли ҳамда ҳайратланарли намуналаридан иборатдир. Унинг тематик доираси ва иҳота этилган воқелик кўлами гоёат кенг. Муаллифни ўз халқи, бутун жонажон совет халқи, Ватани тарихи, ҳаёти, эзгулик учун кураши, меҳнати ва тақдири қизиқтиради, диққат марказида туради.

Шу билан бирга, унинг ўзи қайта-қайта айтганидек, хусусан кейинги йиллардаги илмий-техникавий революция натижасида Ер курраси анча кичрайиб қолди, ҳар бир жиддий социал ва сиёсий масала жаҳондаги вазиятнинг у ёки бу томонига таъсир этадиган, тааллуқли ва алоқадор бўладиган бўлиб қолди. Ахир, чунончи, бизнинг пахта ва илагимиз бепоён Ватанимиз қудрати, фаровонлиги билан, бинобарин, халқаро аҳамиятга эга масала билан боғлиқ эмасми?! Шу бонсдан адиб ҳам маҳаллий масалалар билан шуғулланади, уларни кенг миқёсда олади, ҳам миллий рамкадан узоқ-узоқларга чиқиб кетади. Уни деярли барча энг муҳим халқаро проблемалар, ҳозирги давр ва башарият тақдирини белгилайдиган ҳамда ҳал қиладиган масалалар, муаммолар машғул этади, диққат марказида туради. Бунда айниқса озода ва ҳар томондан гуллаётган Совет Шарқи ва эркинлик ҳамда тараққиёт учун курашаётган ташқи Шарқ аксаран биринчи ўринда туради, империализм, мустамлакачилик ва ирқчилик билан олишув кўп ҳолларда етакчи хат бўлиб ўтади.

Энг муҳими шундан ҳам иборатки, Воҳид Зоҳидов публицистикаси ўзининг фалсафий теранлиги ва мазмундорлиги билан ажралиб туради. У, инсон моҳияти, одамзод тақдири, коинот сирлари, хилқат қонуниятлари ва... чечак ҳусни, қўшча «меҳнати», уяси, гўдак табасуми ҳақида киши хаёлини узоқ-узоқларга олиб кетадиган фикрларни ўртага ташлайди, мулоҳазалар юритади, хулосалар чиқаради, баҳордаги оддий сув шилдирашидан ва ё бир хонанда зайжий фожиясидан ниҳоят даражада кенг қўдамли умумлашмалар қиладди.

Шуниси ҳам бор: бу фикр ва умумлашмалар конкретдир, мақсади аниқдир. Воҳид Зоҳидов публицистикаси янги олам яратаётган баҳодир халқ билан ҳамнафас ва қадамдошдир, сирдош ва сафдошдир; доно ҳамда жонажон партия руҳи ва жанговарлиги билан, энг улуг инсон — Ленинга бўлган қандайдир алоҳида, чуқур, самимий ва беҳад севги ҳамда садоқат билан сугорилгандир. Унда генийал Владимир Ильич кашф этган замон қонуниятлари ва белгилаган

зарурияти, томир уриши, зиддияти ва ғолибона юриши кўзга ташланиб туради. Унда ажайиб коммунист ва интернационалист совет кишисининг баланд гуманистик идеали, гўзал инсоний ҳиссиёти, ҳужумкор интилишлари, эзгу яратувчиликка қақирадиган нидоси, юрак қўри, гурури ва холис нияти мужассамлашган ҳолда яққол кўринади.

Чиндан-да, авторнинг бадний публицистикаси адабиётимизнинг муҳим бойликларидандир. Унда бадииятнинг барча компонентлари — образлилик, психологизм, ташбиҳ, пейзаж, рангин тил ва стиль мавжуд бўлиб, моҳирона ишлатилган ва буларнинг бари юксак гоёларга муносиб «либос» бўлгандир. У, қуруқ қўл ва оғоч қалам билан эмас, юрак ҳарорати ва ҳаяжони билан ёзди. Унда ҳам ўтли ғазаб ва нафрат бор, ҳам ҳаётбахш шафқат ва муҳаббат бор, ҳам дард бор, ҳам қаҳқаҳа бор. Шунинг учун муаллифнинг энг актуал масалаларга, энг чигал ва нозик проблемаларга бағишланган аксар асарларини катта қизиқишсиз ўқиб бўлмайди.

Мана, масалан, у ўзининг 1973 йил қишда ёзган «Ифодалаш қийин қотиллик» номли асарини қандай бошлайди:

«Сирли-сеҳрли тўғри келишлар бўлиб туради ҳаётда. Қуни кеча зим-зиё ярим тунда ғоят оғир кайфият буркади мени: Яқин Шарқда ёнаётган алангалар, портлаётган бомбалар, кўтарилаётган қий-чуз ва фарёдлар кўзимга кўринаётгандай ва қалбимга барала эшитилаётгандай бўлаверди, ўртаверди. Бунинг устига, дилим яна ниманидир сезиб ва ниманидир кутаётгандай бўлиб жуда безовта. Шундай пайтда табиат ҳам анча нотинч. Атрофда санқиб эсаётган асов шамол дарғазаб — йўлда учраган дарахтларнинг катта-ю кичик шохларини қайириб-қайириб савалар, кучи етганларини синдирар ва ўз қилмишидан хурсанд бўлгандай чинқириб ўтар эди. Яна қайтиб келиб, ердан кучли ва ҳайқириқли бурама-бурама тўзон кўтарар ва бу билан ҳам ўзининг қутурганлигини билдирар эди. Қоинотга қарасам, ярми қолган ой узоқ-узоқларда қоп-қора булутларга қопланган ҳолда зўр азоб исқанжасидагидек кўринарди.

Ҳа, дарҳақиқат, булар, бу тўғри келиш бежиз эмас экан. Шундай тийра ва бўронли тунда бирдан радиодан хабар келди: истилочи исроиллик газандаларнинг катталаридан бири ярим кеча қоронғилигида Дамашқ осмонидан ва Сувайш атрофидан шаҳарда ухлаб ётган болалар, аёллар ва кексалар устидан ажал ёғдиришни ўз жаллодларига буюрибди, яна айтибди: барча арабларни яксон қилмагунча Исроил тинчмайди, қилчини қинига солмайди...

Ушбу ўта мудҳиш ва машъум хабарни эшיתיшим биланоқ бутун вужудимни титроқ босди ва қўлга қалам олиб ўша қотилга жавоб ёзишни фарз деб...»

Бу, ҳақиқатан ҳам, В. Зоҳидов ижодидаги интернационалистик ва гуманистик руҳнинг, ҳаяжонлилик, самимият ва активликнинг нақадар кучлигидан далолат берадиган ёрқин мисолдир.

Яна бир мисол (мазмунан бошқача масалага оид). В. Зоҳидов 1959 йилда «Дўстимнинг қизи» деган чуқур психологик асар ёзди. У бир неча ерларда қайта-қайта нашр этилди. Унда адолатсизлик, бевафолик ва жудодик азобида ёнган эр ва фарзанд (қизча) фожиса тасвир этилади. Автор тарк этилган, алданган ва ўртанган дўсти — ота тилидан унинг қизчасига бўлган беҳад ҳаяжонли ва ҳайратланарли меҳри муҳаббатини, оташ тўла туғёнли ва тўфонли инсон ҳиссиётини қуйидагича жуда яхши ифодалайди (чўнг муҳим бўлганлиги учун кўчирмани кўпроқ келтирамыз):

«...Қизим,— деб давом этди у,— яқинда ҳаммаси бўлиб беш ёшга тўлди,— унинг дунёга келганига беш йил бўлди, тўғрироғи, дунёнинг мен учун туғилганига, дунёнинг асл лаззатини тота ва туб маъносига ета бошлаганимга беш йил тўлди.

...Мен уни оначам дейман. Бунда ҳам бепоён севги, беҳад самимият, беўлчов садоқат бор, ҳам қандайдир бошиқа, беном, лекин юракнинг энг чуқур ва энг иссиқ жойларида яширинган, иродамини тамомила ҳеч энгиб бўлмайдиган куч ва қудрат билан эгаллаган бир сир борки, унга ҳали инсон тилида ифодалай оладиган ибора топилган эмас...

Қизчам — оначам! Сен ўзинг кичик, ҳали куртакча бўлсанг-да, шу даражада улугворсанки, ҳаётнинг моҳиятини, асосини ташкил этасан, ҳаёт сендан бошланади. Сендан зўр, сендан қудратли ҳеч нарса йўқдир.

Менинг ота-дилимда сен шундоқсан.

Сен шу даражада гўзал, шу даражада ифбатли, шу даражада ажойибсанки... Дунёда нима сен билан тенглаша олади, нимани сенга ўхшатишга журъат этиш мумкин?! Сени кўрганда қайси бир гўзалликнинг гўзали, намунаси уялиб изтироб чекмасин?!

Қуёшга ўхшатсаммикан? Йўқ, унда доғ бор. Бунинг устига, сенинг ўзинг нурсан, нурдан таркиб топгансан, нурнинг энг ёрқин ва энг гўзал шаклига табдил топгансан.

Ой десам, яна мумкин эмас, чунки унинг ўзида на ҳаёт бор ва на нур — ҳар қандай ялтироқ бўлиб кўринган нарсани ҳам гўзаллик намунаси деявериш ақл қондасига тўғри келмайди.

Чечакка тенглаштираман... Бу ҳам бўлмайди — чечак сўладигандир.

Гулгун баҳорга ўхшаб кетасану, лекин ҳамма баҳорлар йиғилиб келса ҳам барибир сен-сенсан, ўзингсан.

Қамалак жуда гўзал, жуда нафис. У, асосан ё аксар кўклам билан алоқадор, кўкламда бўлади. Шунинг учундир, қайси бир халқда уни ҳатто бахт симболи деб танийдилар. У чиндан-да жуда гўзал, жуда ифбатли. Лекин у ҳам сендек эмас, зеро, у узоқдаги — осмондаги гўзалдир, шу билан бирга чечакдан ҳам тез ўчадигандир.

Паримисан? Йўқ, париларни сенга қараб яратганлар.

Энг гўзал, энг бебаҳо нарса — ҳаёт дейдилар. Лекин айни масалада бу билан розлашиб бўлмайди: ахир, сенинг ўзинг ҳаётсан, ҳаёт сендан иборат, сенга кўра бордир, сен туфайли маълум мазмунга эга ва маълум маъно касб этгандир.

Сенсиз ҳаёт?! — Йўқ, бунинг бўлиши мумкин эмас.

Шунингина раман айтиш мумкинки, онанг атрофида айланишда бепарво ва тиканли гул устидаги парвона капалаккагина ўхшайсан, олтин рангли, бири узун, бири калтароқ сочларинг эса илк баҳорда тоғ ортидан кулиб ва мўралаб чиқиб келаётган қуёшнинг нур толаларигагина ўхшайди.

Ҳа, сен бутун мавжудоту нарсалар оламидан улугсан, юқори турасан, сен ўлчовларнинг ўлчовисан, ҳар қандай гўзаллик, қимматлик ва ҳаёт мезонисан.

Ҳа, жажжигина қизчам, сендан ширин, сендан лаззатли, сендан ифбатли ҳеч нарса йўқ бу бепоён табиатда, бу сирли коинотда, бу ҳайратли коргоҳда!

Ҳа, қизчагинам, сен шу даражада сирли ва сеҳрлисан.

Ана, сен ўтирардинг қип-қизил гилам устида, худди узук кўзидек келишган. Мен сенга эркаланардим, бошимни юзингга ва кўй-

лакларингга, қўл ва оёқларингга суртардим. Сен ҳам сочларимни силардинг, ҳатто тошни тилга келтириши, эритиши мумкин бўлган тогли сўзларинг билан мени аллалагандек бўлардинг. Шунда мен ўзимни бутун мавжудотнинг хоқони деб сезардим, бутун коинот менга ва сенга тан бериб сажда қилаётгандек кўринарди.

Ана шунда нималардир эсингга келиб қолди-ю, бирдан сапчиб ўрнингдан туриб: «Дадажон, ойм қанилар», дединг... Бошимга қон урилди, ярали юрак яна шафқатсиз тилинди, оғирлигини ҳеч ўлчаб бўлмайдиган жафо бир зарба билан кўксимга ташлангандек бўлди, бутун фазо бир зумда зулмат ва разолат билан тўлиб кетгандек туюлди. Тунда елкансиз сузиб кетаётган якка қайиқнинг бирдан қояга урилганидан олган зарбаси ё тўсатдан шиддатли тўфонга учраганидаги аҳволи — мен ўзимни шундай ҳис қилдим, шундай зарба олгандек бўлдим. Ганграб қолиш у ёқда турсин... Шундай кўридикки, гўё қандайдир ашаддий қотилнинг қора қўли бир ҳамла билан қовурғаларимни ёриб ўтиб, юрагимни чок этди ва бор кучи билан шундай эздики... зўрга ўзимни тутиб қолдим: падарман, ёнимда қизчам турибди, қўрқмасин, ахир ҳатто пашша қаноти ҳам тегмасин, азият бермасин, дейман, унга...

Онам қаерда, дединг жажжигинам. Айтолмайман. «Онанг сендан афзални топган», дегунча, тилдан қолганим яхши эмасми, ахир, жонгинам!»

Қанчалик бой, нозик ҳиссиёт ва теран фикрлар, қуюқ маъноли ўхшатиш ва мураккаб психологик ҳолатлар, ажойиб умумлашмалар ва фалсафий-манتيқий асосланган муболагалар бор бу оловли сатрларда!

Шуни ҳам махсус қайд қилмоқ лозимки, Шарқ адабиётидаги қолиплов усулидан ижодий фойдаланиб, публицистимиз ўз асарларида йўл-йўлакай ҳикоятлар бериб боради. Улар жуда лаконик ва бақувват ишланган. Шундай қилиб, ёзувчининг бадий публицистикаси ўзининг сюжетли ва чиройли ҳамда мазмундор миниатюра шаклидаги ҳикоятлари билан ҳам бой бўлиб, ажралиб туради. «Гулчи», «Жазоирлик бола», «Океанга чўктирилган қўшиқчи», «Париждаги устоз ва шогирд саргузашти», «Шимол қизи», «Испания қиргоқларида», «Денгиздаги чайкалар», «Эфиопиядаги ибодатхона», «Одамдан қочган оҳуча фожиаси», «Арслон ва тулки» шулар жумласидандир. Булар публицистик асарларга янада айрича фикрий қуюқлик, бадий ранг-баранглик, жозибадорлик ва жонлилик бахш этади. Улар чиндан-да, бадий тафаккур ва образли иборалардан, таъсирли воқеалардан тўқилган ажойиб лавҳалар бўлиб, ҳам у ёки бу асарнинг умумий контексти, руҳи билан узвий боғлиқдир, ҳам ҳар бири мустақил характерга эгадир, тугалланган нарсадир.

Шубҳасиз, мўл тажрибали, уммономуз билимли файласуф ёзувчининг публицистикасини ўқиганда китобхон ўзини маънавий жиҳатдан янада бойингандай ва аввалгидан бир даража юқори кўтарилгандай ҳис қилади.

Айтилганларга хулоса тарзида Воҳид Зоҳидовнинг ўз сўзларини келтирсак, мақсадга мувофиқ бўлар, деб ўйлаймиз. У 1971 йилда «Корреспондент» журналининг муҳбири билан қилган, мазкур журналда чоп этилган ва публицистикамизнинг аҳволи ҳамда вази-

фалари ҳақида жонкуярлик ҳиссиёти билан тўлган суҳбатида жумладан, айтган эди:

«...Биз ўз республика, шаҳар, қишлоқ, корхона ва муассасаларимизнинг кундалик ишлари ва перспективаси билан қанчалик маҳкам боғланган тарзда иш тутсак ва уларнинг аҳамияти на қадар кенг, чуқур эканлигини кўрсатсак, умуминсоний проблемаларга оид асарларимиз кенг оммага шунча теран тушунарли, яққол ва таъсирчан бўлади.

Фақат республика тематикаси доираси билан чекланиб қолмаслик керак... Ҳозир ҳатто планета ҳам тор бўлиб қолди... Ҳозирги замоннинг ҳар бир жиддий масаласи, воқеаси ҳаммага алоқадордир. Публицистикамиз донмо жуда кенг социал марраларни кўзлаши, бутун инсониятни ҳаяжонлантирадиган масалаларга ҳам кўп эътибор бериши лозим.

Хуллас, публицистика ҳаётбахш ва сермазмун бўлиши, воқеликнинг барча соҳаларига: сиёсат, халқаро ҳаёт, фалсафа, иқтисодиёт, социал проблема, этика ва бошқа муҳим соҳаларга дадил кириб бориши керак.

Публицист ўз материални қизиқарли қилиб ёритиш учун поэзия, проза ва шу кабиларда мавжуд бўлган бадий-тасвирий воситаларнинг ҳаммасини, аввало образлиликни эгаллаб олиши, ишлатиши лозим. Масалан, агар, ишчи, пахтакор, фан ва санъат арбоби устида гап борса, публицистик асарда унинг характери ҳар томонлама, чуқур тадқиқ этилиши, бутун маънавий мазмуни, шахсий фазилятлари, умуман, одамга хос хусусиятлари очиб берилиши даркор».

Яхши асар ёзишнинг мазкур шартларига амал қилишнинг ўрналик намунасини аллома публицист адибнинг ўзи берди. Унинг уч томдан иборат нашр этила бошлаган асарлари шунинг шоҳидидир.

Танлангани уч жилдли шу асарлар муаллифи — академик дўстимизнинг ўзбек совет бадий публицистикасида тутган ўрни, хизмати алоҳида эканлигини миннатдорлик билан қайд қилиб, унинг маҳсулдор ижоди қирқ йиллигини самимий қутлаймиз ва кутли қалби-ю қаламига янада бақувват қанот ҳамда қувонч тилаймиз.

Академик КОМИЛ ЯШИН

1975

ЯШАСИН АҚЛ, ЙЎҚОЛСИН ЗУЛМАТ!

ИУЛ

Баъзан эртанги кун қувончида оромингни йўқотасан. Ўша кунни ва унда бўладиган ёки бошланадиган ҳодисани кутиб на ҳаловат қолади, на сабру тоқат; бир неча соат гўё ниҳояси йўқ вақтдек чўзилиб кетади.

Июнь ойининг охири. Биз эртага узоқ сафарга, ёт ўлкаларга йўлга тушамиз. Кўз уфқда, фусункор қуёшнинг олтин соч ёзиб тсғ ортидан кулиб чиқиши кутилмоқда. Мана, гўзал Тошкент тонги отди. Аэропорт. Биз шу ерда ҳам тонгни, ҳам қуёшни бугун қандайдир ўзгача ҳиссиёт билан кутиб олдик. Ахир узоқ вақтга бу тонг ва қуёшдан, уларнинг гўзаллиги ва дилраболигидан ажралиб кетаётирмиз.

Ажойиб замонамизнинг, илғор совет техникасининг мўъжизаларидан бири — Туполев реактив самолёти бир ҳамла билан мовий осмон бағрига чиқиб олди. Ҳақиқатан ҳам мўъжиза: ўн минг метр баландликда, ташқарида 55 даражага яқин совуқ; самолёт ичида ҳаво ва ҳарорат тамомила мўътадил, учиш суръати соатига 900 километр. Тошкентдан кўтарилгандан сўнг уч ярим соат ўтар-ўтмай Москва университетининг миноралари кўзга ташлана бошлади. Мутаносибликни қаранг: бундан уч соат олдин Тошкентда эндигина қуёш чиқаётган бўлса, ҳозир бу ерда ҳам эндигина чиқиб келаётган қуёш зиёси муаззам Москванинг муҳташам ва улкан биноларининг қуббаларига, кеча-кундуз гуриллайдиган гигант завод ва фабрика мўрконларининг учларига тушиб, қадрдон москваликларни уйқудан уйғотаётган эди. Гўё Тошкентда ўзбекистонлик сайёҳларни кузатиш учун чиққан

қуёш Москвада уларни кутиб олаётгандай туюлади. Ёрга қўндик. Биз Москвада — бепоеън Ватанимизнинг, бутун илғор инсониятнинг ҳамиша ҳаракатда, ҳамиша барҳаёт бўлган ва кундан-кунга яшараётган дилида, марказидамиз! Нақадар дилрабо ва улкан, азиз ва ёқимли, қудратли ва ҳашаматли диёр! Унга ҳар борганда ва уни кўрганда одам қайта-қайта мафтун бўлади, у ҳамиша янги-янги маъно касб этади; унинг янги-янги аҳамият ва сифатларини, янги-янги, бир-биридан яхши фазилат, фасоҳат ва сирларини кашф этади киши. Ахир ер курраси бўйлаб янги ҳаёт шу ердан бошланади; планетамизнинг ҳамма чеккаларига ва ҳар ерига давримизнинг энг инсоний ғоялари қуёш нурларидек тоғ ва денгизлар оша, мовий ҳавони кеча, ҳеч тўсиқлик билмасдан тез суръат билан шу ердан тарқалади, ёйилади.

Яна эрта тонг... Ригага поездлар жўнайдиган вокзал. Вагон купеси. Жўнадик. Лекин кўз ва дил ҳамон жонажон Москвада. Ана, муқаддас ва муаззам шаҳарнинг охириги бинолари ва улардан кейин бошланган, қишин-ёзин ям-яшил турадиган ўрмонлар. Улар гоҳ шамол билан ўйнашаётгандек бўладилар, гоҳ табиатга ва инсонга тасанно айтиб, ўз барглари билан шодиёна чапак чалаётгандек кўринадилар, гоҳ эса фусункор ва гўзал келинчакдек майин табассум ва таъзим билан поезддагиларни кузатиб қолаётгандек ўз санъатларини намойиш қиладилар. Нақадар ажойиб ва дилрабо хилқат! Нақадар муаззам сир ва сиргоҳ! Шу ўрмонларни ўз кўзи билан кўргандагина, уларнинг гўзаллиги ва сирларига синчиклаб назар ташлагандагина улуғ рус санъаткорларининг уларга ҳамиша ва беҳад мафтун бўлганликларининг сабаби ва маъносини тушунасан киши.

Далаларнинг гўзаллиги ҳам беқиёс, у ҳам бир олам. Совет колхозчисининг қўли, муҳаббати ва ақл-идроки билан, совет машиналарининг ҳаракати ва ҳайқириги билан безанган бу экинзорлар ажойиб бахт макони ва манбаидек кўзга, дилга ёқимли ҳиссиёт, севинч ва чуқур гурур бағишлайди...

Туш пайти. Қуёш чўққида. Тўда-тўда моллар чечак аралаш сабзалардан ўз эҳтиёжларини қондириб ва ниҳоят, ўзларини дарахт салқинига олиб, соқит мудрашда. Бунинг ўзи ҳам ажойиб манзара, ажойиб бойлик.

Поезд радиноси орқали берилган хабар бир оннинг

Ўзидаёқ фикрни яқинда ўтган даҳшатли тарихга ташлашга мажбур этди. Волоколамск. Фашист одамхўрлари билан жангларда, ўлимга қарши курашларда шуҳрат қозонган шаҳар. Уша вақтларда қанчалик оғир жафоларни ўз бошидан кечирмади у! Бутун танаси свастикали одамхўру одамфурушлар томонидан жароҳат билан тўлдирилганда ҳам у бош эгмади, пойтахтимизнинг узоқ бўсағаларида турган дарвозадек яшади. Бошқа ерларда бўлганидек, бу шаҳарда ҳам рус қардоши билан биргаликда ўзбек ва белорус, украин ва қозоқ, литвалик ва грузин азаматлари ўз пешона терлари ва муқаддас қонлари билан Ватанга ва инсонпарварликка садоқат намуналарини кўргаздилар, дўстлик, ҳамкорлик ва биродарлик алоқаларини, бир-бирига севги ва мафтунлик ҳиссиётларини янада мустаҳкамладилар. Енгдилар. Шу шаҳар босқинчилик, хонавайронлик ва ўлимни ўзларига касб қилиб олганларни ер ютган, уларнинг ҳокисор бўлган жойларидан биридир. Аллақачонлар у тамомила тикланган, ижодкор совет одамлари томонидан аввалгидан ҳам гўзал ва бсй қилинган. Унинг бир вақтлар чеккан жафосини эслаганда юрак титрайди, орзиқади, босқинчиларга нисбатан нафрат билан тўлади. Унинг ҳозирги гўзаллиги ва комиллиги, ундаги ҳозирги жўшаётган тинч ва ижодкор ҳаёт эса дилда чуқур секинч ва беҳад ғурур уйғотади.

Яна поезд бошлиғининг жўнаш ҳақидаги сигнали, яна вагон филдиракларининг ритмик товушлари, яна сокирт ўрмонлар, ризқ билан тўла далалар...

Ҳам ҳар ерни қоплаган кўм-кўклик, ҳам осмонда югуришиб, ерга ризқ сочаётган енгил булутлар, ҳам салқин ва ёқимли ҳаво денгиз яқинлашаётганлигидан дарак берарди. Мана, Совет Латвияси ва унинг пойтахти Рига:

Ҳа, мана, Совет Иттифоқининг ўн беш азиз фарзандларидан бири Латвия! Биз унинг пойтахти Ригага келишимиз биланоқ шаҳарга, унинг гўзаллигини томоша қилишга йўл олдик. Қадимдан йўл азобидан шикоят қилишлари бежиз бўлмаса-да, бу ҳам кўзга кўринмади: ахир биз ўз ажойиб қардошларимиздан бирининг, латвиялик дўстларимизнинг, қариндошларимизнинг диёрига келдик. Бундай вақтларда ҳордиқ дарров эсдан чиқади ё сезилмайди. Хурсанд ва шод одамнинг дилида ҳеч қандай оғирлик бўлмайди, хурсандлик ва шодлик ҳар

қандай уйқусизлик ва чарчашликни билдирмайди, тўғ-
рироқ айтганда, енгади барчасини!

Гап қариндошимиз диёрига, улуғ оиламиз аъзоси
уйига келганимиздагина эмас, биз бу ол байроқли, аза-
мат Болтиқ денгизли, ҳамиша яшил ўрмонли, гигант са-
ноатли, юксак маданиятли ўлкага, унинг соф юракли,
олижаноб мақсадли, ажойиб фазилатли халқига гулла-
ган Совет Ўзбекистонининг, бахтиёр ўзбекнинг самимий
севги ва садоқат саломини ҳам келтирганмиз.

Шу туйғулар билан ҳам беҳад шод ва хурсанд эдик.

Мана гўзал Рига! Ҳавоси роҳатижон; ажойиб сафо-
ли, мусаффо ва кумуш рангли. Шаҳардан ўтадиган
ва қирғоқлари юксак диду шукуҳ билан безатилган
дарёча шаҳарга алоҳида ҳусн бериб туради. Шаҳар шу
даражада гўзал ва тозаки, унинг бир неча кўчаларини
айланиб чиқиб, бирон дайдиб юрган, хира қилиб ётган
хас ё чўп топмадик. Мовий ва сўлим сувли дарё тинч
ва мағрур ҳаракатда; унинг юзида айрим оппоқ пуфак-
чаларгина маъсум оқиб ташқариларга, денгизу далалар-
га кетмоқда.

Ҳақиқатан ҳам роҳатижон салқинлик. Бирдан инжу-
симон ёмғир афсоналардаги оби раҳматдек ҳар ёқни,
ҳар нарсани безай бошлади, дарахтлардаги охирги гард-
ни ҳам юва бошлади. Латвия сахий осмонидан ёғаётган
ёмғир дарёга марварид доналаридек тушиб, уни безата-
ётгандек туюлади,—айниқса биз учун, қирқ даражада
иссиқли Тошкентдан келганлар учун...

Рига кўп ерга ўз кабутарлари билан ҳам машҳурки,
буни ҳамма билади. Шаҳар кўчаларидаги, майдонлари-
даги кабутарлар, тинчлик ва осойишталик, демак, бахт
ва фаровонлик симболи бўлган бу жониворлар соқит ва
бежавотир юрмоқдалар. Улар ўтиб кетаётган одамлар
билан гўё биргадек, гоҳ шу одамлар орқасидан ишонч
билан қараб қолгандек бўладилар, гоҳ эса кўнгли тўқ-
лик билан уларга эътибор бермагандек, ўз ишлари — ти-
рикчиликлари билан машғул бўлаётгандек кўринади-
лар.

Бу бирлик-биргалик, ҳамоҳанглик тасодифий эмас,
албатта. Бунинг ўзи ҳам ажойиб символдир, улкан нар-
санинг рамзидир. Совет одамлари учун, тинчликни му-
қаддас деб билган, тинчлик ишига ўзини қалқон қилиб
турган совет одамлари учун бу тамомила табиий, тамо-
мила тушунарли, тамомила қонунийдир.

Рига ҳар бири катта муҳаббат ва ғамхўрлик билан ўстирилган ажойиб дарахтларга жуда бой. Меҳрибон она ўз кизининг сочларини алоҳида севги ва эътибор билан ювиб ўрганидек, бу дарахтларнинг шохларини ва ҳатто баргларини ҳам ҳамиша шундай ювиб, ўриб-тараб туриладиганга ўхшайди. Аслида ҳам шундай экан.

Муҳташам биноларини, кўнгил очар паркларини, осмонга мағрур қад кўтарган муаззам завод ва фабрикаларини, кулиб турган маданий муассасалари ва шифоналарини, қатор-қатор бўлиб, шаҳарнинг узун-узун қирғоқларини безаб турган денгиз иншоотларини, олувчилар билан ҳам тўла, сотиладиган нарсалари ҳам мўлкўл магазинларини, хилма-хил мева, чечаклар билан тўла ҳамда топ-тоза бозорларини айтмайсизми!

Ҳайратланасан киши, олижаноб фазилатли, нозик ҳиссиётли инсон қўллари ва комил ақли нималарни қилмайди!

Ҳа, қудратли совет халқлари оиласида, улар билан бирдамлик ва биргаликда, улар ёрдамида ва улар билан дўстликда янги жамият поғоналарини бирин-кетин босиб чиқаётган қардош Латвия халқи ҳақиқатан ҳам жуда ажойиб, гўзал ва талантлидир.

Дўстларимиз бизларни ҳар ерда шу даражада севинч ва самимият билан кутиб олдиларки, қаерга таклиф этиб жон нисор қилишларини билмай қолдилар. Ҳар ерда «Хуш келибсиз!» деган сўзлар билан самимий қарши олдилар ва зиёли, колхозчи ё хизматчи биродарларимиз ҳамма совет халқларининг муқаддас ишига — коммунизм қуришга ўзларининг қўшаётган муҳим ҳиссаларини, бу йўлда эришган ва эришаётган муваффақиятларини, азамат етти йилликни бажаришдаги ютуқларини катта фахр ва севинч билан айтиб бердилар.

Бу, халқларимизнинг мустаҳкам ва ҳаётбахш дўстлигининг ажойиб ифодасидир.

Рига гўзаллигини таърифлаш қийин бўлган ажойиб парклар ва гулзорлар шаҳридир. Кенглик ва мутлақ тозалик, соқитлик ва ҳайратомуз тартиб у паркларнинг фазилатларидандир. Ҳамма ва ҳар нарса, ўз куракчалари билан нималардир қилаётган болалар ҳамда китобдан кўз узмай ўтирган катталаргина эмас, еру осмон, дарахт ва унинг барглари, сабза ўтлар ва дарёчада сузаётган оққушлар ҳам ёлғиз биргина иш билан, яъни озод ва ҳаётбахш нафас олиш билан машғулдек

туюлади. Кўриниб турибдики, кечқурун ишдан сўнг меҳнаткашлар табиат билан биргаликда дам олмақдалар.

Тасаввурга сингдириш қийин бўлган гўзал гул ва чечакларни айтмайсизми!? Уларни биринчи кўришдаёқ гўзаллигидан — ҳам хилма-хиллигидан, ҳам жилва-ю жилосидан лол бўласан киши, гулга мафтун қилиш фазилатининг ифодалаш қийин бўлган лаззатини ўшанда сезасан.

Қизиғи шундан ҳам иборатки, гап ёлғиз гулу чечакларнинг ўзидагина эмас: ҳар хил рангли ва ҳар хил катталиқдаги гул ва чечаклар шундай экиб жойлаштирилганки, натижада, айниқса, узоқлардан қаралса, гул ва чечаклардан бошқа-бошқа ва катта-катта гул ва чечак дасталари яратилганга, ерга шундай экилганга ўхшаб кетади (гўё эмас, ҳақиқатда ўзи шундай!) ерга гулу чечаклардан ранго-ранг миллий латиш нақшлари солингандек кўринади.

Мана шундай «нақшзор»лардан бирида, шу ерда майда қадам ташлаб, осуда юрган кабутарлар ёнида, хушчақчақ болалар олдида мен ўтирар эдим. Қуйидаги ҳодиса рўй берди.

...Менинг суҳбатдошим ўзининг хорижий қулдорларга қул қилинган ташқи Шарқ мамлакатларидан бирдан эканлигини билдирди, катта фожиасидан мени хардор қилди.

— Менинг ҳунарим,— деди у,— гул севиш, гул ўстириш. Мен ўз юртимда ҳам гулчилик билан машғул бўлардим. Дунёда мен учун гулдан гўзал, гулдан иффатли, гулдан муаттар нарса йўқ. Бинобарин, дунёда энг лаззатли нарса шу гул билан бўлиш, гул ўстириш, шу гулдан баҳраманд бўлишдир. Гул — табиат, инсон, одам қўли ва диди мўъжизасидир. Бутун ер юзида, йўқ, умуман коинотда мен учун энг гўзал, энг иффатли ва энг сеvimли бўлган маҳбубамга ҳам шу қадоқли қўлларим билан етиштирган қизил гул орқали эришган эдим, у ёғини қўяверинг, ахири унга ўзимнинг илк муҳаббатимни, дилимнинг энг азиз сирини шу қизил гул орқали билдирган эдим, тортинчоқ, жуда уятчан қизчанинг менга бўлган севги сирини ҳам шу қизил гул орқали билган эдим; баҳорим нишонаси ва гул рамзи бўлган болаларимга эга бўлишга ҳам шу қизил гул сабаб ва восита бўлган эди...

Шу ерда суҳбатдошим бошини қуйи солиб, бир оз

вақт соқат қолди, нимадир, қандайдир бир оғир алам унинг юзида кўринди, дилидаги яра эса яна ҳам қаттиқ оғриққа киргандек сезилди. Кўп сукут қилишга ҳам тоқати етмади, чидамади, «эҳ-э, ўшандан бери мана, неча йил ўтди», деди-да, сўзида давом этди:

— Лекин менинг юртимда — одамийлик эмас, бойлик ҳукмрон бўлган диёрда эса гул қадрланмайди, гулчилар ҳам ҳокисор қилинган, гулни ардоқлаш, гулни афзал кўриш жиноят ҳисобланади, у ерда қизил гул катта пул олдида ҳечдир. Ҳа, ҳоким зўравонлар менинг гулзоримни тортиб олдилар, менинг пешона терим, завжам муҳаббати, болаларимнинг кичик қўллари билан ўстирилган гуллар ўрнига афюн экдилар, ҳаммамизни кўчага чиқариб ташладилар. Бошпанасизлик ва ишсизлик, очлик ва ҳақорат, жулдур кийим ва ҳуқуқсизлик, қаттиқ совуқ ва соясиз жазирама, офтоб, нотавонлик, ноиложлик ва хору зорлик тамомила ҳолсизлантирди, иш шу даражага етдики, ниҳоят, кўчада ўз қўлимда, қичқириб йиғлаб турган болаларимнинг олдида завжам, яъни менинг дилимнинг хоқони, болаларимнинг онаси ҳаммамизнинг, жумладан ўзининг аламига чидаёлмай жон берди. Ҳаммамиз етим қолдик, дунё бўш қолгандек, ҳаёт эса бутунлай маъносини йўқотгандек бўлди. Ҳа, бу шундай бўлди.

Яна бир неча қора кунлар, аламли тунлар, ҳасратли ойлар бирин-кетин ўтди. Болаларимнинг (улар иккита эди) бирини тамаки фабрикасига, бошқасини гилам тўқийдиган корхонага бердим. Қажрафтор ва ғаддор фалакнинг шафқатсиз зулмига қарангки, мен жигаргўшаларимни нажот ахтариб ўша ерларга берсам, ўлим қўлига топширган эканман, ҳа, ўлим панжасига топширган эканман, кўп ўтмай бириси одамхўр гиламини тўқиш учун зах, қоронғи ерда, ярим оч ҳолда эртадан-кечгача муккасидан тушиб ўтириб, қаттиқ касал бўлди, иккинчиси (кичиги) эса оғир меҳнатдан, тамаки заҳари ва хўрлик азобидан, онасизлик ва етимлик дардидан шол бўлди...

Айниқса, шу ерга келганда бечора жафоли суҳбатдошим ўзини тўхтата олмади, томирлари қонга тўлиб кетди, дод дегиси келгандай бўлди-ю, лекин билagini ўйиб, қайтарди, кўзида жиққа ёш пайдо бўлди.

— Мен — деб давом этди у, — ўзимни ҳар кўйга солиб кўришга — давам қилдим, гадолик йўлига кирдим. Ўзини, болонимнинг олдини — давам қилдим,

фалокат ва офат менадан зўр чиқди: ҳали очилмаган, дунё ва ҳаёт лаззатини ҳали тотиб ҳам кўрмаган гулгунчам, икки жигаргўшам ҳам менинг мана бу титроқ қўлларимда ва бу ситилгур кўзларим олдида ҳамшишаликка кўз юмдилар, мен якка етим бўлиб, очлар ва олчоқлар диёрида бир ўзим қолдим...

Яна баттар қоронғи тунлар, яна баттар кулфатли кунлар, яна баттар ҳасратли ойлар бирич-кетин ўтди... Гаму алам ўти мени — энг севимли завжаси ва болаларидан ҳамшишаликка жудо бўлган мени, беқиёс бечоралик ва сарсону саргардонлик, чидаб бўлмайдиган аччиқ таҳқир ва тақдир азобларига дучор қилинган мен нотавонни шу даражада куйдирди ва шу даражага олиб келдики, ниҳоят, менга ҳамма ёқ тамомила бўм-бўш ва қоп-қоронғи кўринди, мен у ерда қололмадим, яхши одамлардан эшитиб юрилган ва гулу чечаклар ардоқланадиган диёрга ёқани чок қилиб йўл олдим. Неча ойлар чўлда юрдим, тоғ ошдим, денгиз кечдим, ниҳоят, мақсадга эришдим. Улуғ диёрнинг гулистонларидан бири ҳисобланган Ригада, мана кўрасизки, яна ўз ҳунарим бўлган гулчилик билан машғулман. Бу ерда ҳамма гулни қанчалик севса, уни ундирган-ўстирганларни ҳам шунчалик ҳурмат қилишади...

Гулчи шу ерда сўзини кесди, юзида жиддийлик пайдо бўлди, бошини қуйи солди, унинг хаёлида бирдан ўз юртига боргандек, ҳаётида кечирган кулфатлари бир аснода унинг кўз ўнгида рўйи рост гавдалангандек кўринди. Бирдан бошини кўтарди, кўзларини осмонга ва шинам очилиб турган сўлим гулу чечакларга, улар атрофида капалакдек айланиб юрган бахтиёр болаларга ташлади, юзида яна мамнунлик аломатлари пайдо бўлди, табасум аралаш кулиб қўйди. Лекин унинг дилида икки зўр ҳиссиётнинг — ғам ва шодлик мавжудлиги ва олишаётганлиги маълум бўлиб турарди; ғамни кўзидаги ёш, шодликни кулги фош қиларди.

— Менинг ёшим олтмишга яқинлашди. Мен шу ерлик бўлиб қолдим, улуғ мамлакатнинг икки юз ўн миллионининг бири бўлиб олдим. Лекин бир кун келар, менинг жафокаш ватаним ҳам гулзор бўлар, унинг ҳар ерида қип-қизил чечаклар унар, оппоқ капалаклар уларнинг атрофида парвона учар, кулфатлар муздек эриб сувга айланар, баҳор бошланар. Шунда қарилкдан букчайган белимни ростлаб туриб элим, юртим

баҳорини қутларман: шунда энг улуг бахт лаззати қандай ва нимадан иборат эканлигини биламан; шунда диёримга бораман, аччиқ тақдири ҳали ҳам юрагимни тилаётган жафокаш севгилим ва жонажон болаларимнинг муқаддас хоки ётган жойини топаман, уларнинг қип-қизил лола билан қопланган қабри устига бош қўйиб, жудалик ҳамда қариликдан қуриган лабларим билан ўпаман. Ана шундан кейин майли... беор хилқатнинг мен учун ҳам белгилаб қўйган лобудий қисматини розилик билан қарши оламан.

Шарқ ҳикматини, Саъдию Ҳофизини Шерозийлар ҳикматини, ўз халқи ҳикматини ўзида мужассамлаштирган мўйсафиднинг шу сўзларидан сўнг оққан кўз ёши шу даражада оғир ва айни замонда шунчалик мусаффо эдики...

Лекин суҳбатдошимдаги бундай ҳол кўпга чўзилмади. У тезда қаддини яна ростлаб олди, турган-битгани дадиллик ва ишончга, умид ва орзуга айлангандек бўлди.

Яна бир оз сўзлашдик ва ниҳоят, самимий хайрлашдик... Паркдан чиқиб кета туриб қарасам, оқ сочли азиз одам гуллар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай юрар эди — у одатдагидек ўз касби билан машғул ва мағрур эди. Унинг ҳазин шарқона навосигина гул узра янгради ва сокин эшитилар эди.

Муаззам Шарқнинг озод бўлмаган қисмларидаги миллион-миллион маҳкумларнинг аччиқ тақдири ярим кечагача мени яна чуқур ўйлатди. Ўғирлик ва қотилликни ўзига касб қилиб олган мустамлакачиларнинг ўша ерлардаги ўғирлик ва қотиллик ишлари, фитнес-ю фужурлари шу кеча яна ҳам беҳад қабиҳ, яна ҳам беўлчов разил кўринди, ғазабни яна ҳам оловлантирди. Шундай пайтларда уйқу кўзга кўринмайди ҳам, келмайди ҳам, албатта.

Аммо... аммо ўғирлик ва қотиллик системасининг таназзулга юз тутганлиги, Шарқдаги кўтарилган бўрон, «Эрк ва нон!» — деб ҳайқариқ солаётганларнинг ҳаракатлари, бирин-кетин эришаётган ғалабалари, инсонга иснод келтирадиган лаънати мустамлакачилик биноларининг кетма-кет қулаётганлиги, мазлумларга бош мададгоҳ мамлакатимизнинг борган сари қудратли бўлаётганлиги, ниҳоят, ҳали ҳам кўзим ўнгида турган гулчи мўйсафиднинг қатъияти ва ишончи — мана булар-

нинг ҳаммаси тасалли берди, тасалли орқасида эса уйқу келди.

Эрталабгача майин шабадаси билан эркалаган тун ўтди. Меҳмонхонамиз деразаларидан тушган офтоб бизни уйғотди. Кун бўйи шаҳарни сайр этиш, латвиялик биродарларимиз ила кўришиш, суҳбатлашиш билан машғул бўлдик. Чошгоҳга келиб, дам олиш учун биз яна бошқа гўзал бир паркда бўлдик, яна атроф гул, яна чечаклардан қилинган «нақшзор», яна осуда кабутарлар, яна ўйнаб юрган дўндиқ болалар. Нақадар ажойиб оромгоҳ!

Автобусдан тушган одамлардан бири менинг диққатимни дарров ўзига тортди. У, баланд бўйли, афсоналардаги паҳлавонларга ўхшаб кетарди, сочлари оппоқ, лекин тўзғинансимон. Кўзлари анчагина ичига кирган, лекин маъно билан тўла. Ҳаракати, кўз қарашлари ва юзида ҳар хил ҳамда мураккаб мазмун ва фикр ифодаланиб турарди: ҳам майин инсонийлик ва ҳаққоний гурур, ҳам беқиёс ғазаб ва чексиз нафрат. У менинг ёнимга келиб ўтирди, кўринишимдан ўзбек эканлигимни билди шекилли, кўпдан кўрмаган қариндошини учратгандек жуда қувониб кетди. Узоқ суҳбат қилдик, кўп нарса ва ҳодисаларни айтиб берди — жуда кўпни кўрган, жуда кўп воқеаларни бошидан кечирган, кенг юракли ва лирик табиатли одам экан. Суҳбат охирида у қўлтиқтаёғини бир чеккага қўйиб, айтди:

— Мен русман. Шу боғлар оёқ ости бўлмасин учун, шу сабзалар хазон бўлмасин учун, шу гуллар сўлмасин учун, шу болалар кулиб, «от ўйнатиб» юрсин учун, шу кабутарлар сокин паркларимизни безаб юрсин учун фашист одамхўрлари билан бўлган шиддатли жангларда қатнашдим, бир оёғимдан ажралиш эвазига бўлсада, у газандалар устидан қозонилган улуг ғалабага ўз ҳиссамни қўшдим. Жажжи оёқлари билан капалак орқасидан тўда-тўдалашиб чопиб-чопиб юрган болаларни кўриш, хурсанд бўлиш учун ҳар кун ё кун оралаб шу паркка келаман. Шунда гоҳ оёқсизлигим эсдан чиқади ва гурур роҳатининг лаззатини тотаман, гоҳ эса дилимни ғазаб босади... янги газандалар ўлим ва ажал жилвини бўшаштирмоқчилар, қўйиб юбормоқчилар, лекин менинг аҳдим аввалгича қатъий: агар улар бош кўтарсалар, мен бор кучим билан уларнинг бурунларини ерга ишқаламагунча тинчимайман.

Суҳбатдошимдаги ҳам шодлик, ғурур, ҳам ғазаб ва нафрат сабаблари менга аён бўлди.

Қош қорайди, ёмғир ҳам томчилай бошлади, биз бир-биримизга яна кўришиш орзусини билдириб, самий хайрлашдик. У паҳлавоннинг ажойиб образи ҳали ҳам менинг кўз ўнгимда.

Тун бўйи ёққан ёмғирдан сўнг ёрқин тонг отди. Эрталаб Рига портида латвиялик қардошларимиз бизни чиқиб келаётган қуёш билан биргаликда узоқ сафарга оқ йўл тилаб, кузатиб қолдилар.

ДЕНГИЗ

Муаззам диёримизнинг кўркам ва кулиб турган қирғоқлари бора-бора кўздан ғойиб бўла бошлади. Улар ифодалаб бўлмайдиган қандайдир ажойиб сирли, беўлчов жозибали оҳанрабо бўлиб, биз қанча узоқлашсак, дил ва фикримизни шунча ўзига тортар эди, — бу кайфият ҳамиша биз билан бўлди, — биз қанча узоқлашсак, юртимизнинг шўх ва ўйноқи денгиз сувлари билан ўпишиб турган қирғоқлари ўзига шунча зўр мафтун этаётгандек туюлаверади. Ҳаммага машҳур «Победа» теплоходи сокин сув сийнасини мағрур ёриб, денгиз диёри ва ихтиёрига кириб кетди.

У ҳаммага маълум ва мақтанарли бўлиб, улуғвор Ватанимизнинг, Совет юртининг бир муқаддас бўлакчасидир. Унинг ўзи ҳам жуда улкан, қудратли ва гўзал. Оддий тил билан айтсак, унинг катталиги шаҳри Тошкентнинг бир-икки маҳалласича бор.

Энди унинг қудратига келганда, масалан, шу нарсанинг ўзини айтсак кифоя: у, чуқурликда беқиёс, кенлик ва кучликда беўлчов, бунинг устига қутурган ва бебош денгизнинг унча-мунча тўполони ҳамда тўлқин тоғларини писанд қилмайди, тўполон ва тўлқин ҳаддан ошгундек бўлса, тебранади-ю, кетаверади. Шундай туюладики, гўё атроф сув денгизи эмас, куч ва қудрат океани-ю, кемамиз уни енгиб, чақиримма-чақирим орқада қолдириб, манзилга томон йўлни шахдам давом этirmoқда.

Франциянинг Гавр портидан кейинги йўлимиз жуда узоқ экан. Теплоходимизнинг улканлиги ва қудратини қарангки, бирданига 200 тонна ёқилгини ўз омборига

ташлаб олиб, етти кечаю етти кундуз тўхтамай юрди — ҳа, етти кечаю етти кундуз тўхтамай, «ҳормай», ҳар кунни 20 тоннадан ёқилғини сарфлаб денгиз кечди, тўлқин кесди ва ниҳоят, Италиянинг Неаполига эсон-омон келиб чиқди, ҳеч нарса бўлмагандек ва ҳеч нарса кўрмагандек етиб келди.

Ҳа, у, улуғ ва қудратли диёримизнинг, бепоён Ватанимизнинг ажойиб бўлакчаси ва рамзи эди...

Қанча денгизларни қандай шароитларда босиб ўтмадик!

Сув беҳад ва беўлчов. У гоҳ соқит ва жилвақор, гоҳ пишқиради ва исёнқор. У гоҳ кундузи бепоён мовий осмонда пориллаган қуёш билан ва гоҳ кечаси чарақлаган юлдузлар даврасида шоҳона кайфиятда кўринган масрур ой билан ўйнашаётгандай фусункор. У гоҳ ўз қаҳридан қайнаб чиқаётган ва бир аснода бир-бирини енгиб, яна йўқ бўладиган тўлқинли сув тоғларининг олишув майдонидек даҳшатли тус олади, гоҳ эса ўз сийнасини кесиб кетаётган кемалар билан ўчакишаётгандек, яраланган шиддатли аждарҳо бўлиб ҳайқиради ё боши янчилган илондек тўлғанади, бизни ағдариб ташламоқчи бўлади.

Биз ҳамон ўз улкан «Победа»мизда мағрур ва мамнун кезишда давом этмоқдамиз!

Катта даргоҳ, чексиз денгиз, узоқ йўл, яхши ҳамроҳлар. Ҳар хил кўнгил очишлар: кино ва концертдан тортиб то китоб ва шахматгача, баъзилар учун эса тўп ўйини ва чўмилишдан тортиб то офтобда тобланишгача. Буларнинг устига кўнгил очишнинг яна бир тури бор эди: айрим вақтларда беш-олти йўлдошлар — ким шахматда ютқазиб ё ютиб, ким ёстаниб ётишдан зерикиб, ким дунё масалалари ҳақида ўйлашдан чарчаб, ким офтобда тобланишдан таъзирини еб, хуллас, бирон сабаб билан палубага чиқиб, борт панжарасига қалдирғочлардек терилиб олиб, теплоход ёриб кетаётган сувга боқар ва аскиянамо ишлар, ҳангомалар билан машғул бўларди. Айниқса шундай пайтларда қизиқчилик темаси оз дейсизми!

Одат бўйича аввал оддий сўзлар сўзланиб, сўнгра уларга монанд келиб қолганда бир неча ҳамсуҳбатларнинг ҳар бири ўзича хиргойи қилар, гоҳ эса суҳбатни қизитадиган мавлоно Афанди орага тушиб қоларди. Афанди гапга кирганда кўпинча сўз, албатта, танқид қилина-

диган одамлар ҳақида кетиб, шундай қинғир-қийшиқларнинг шўри қурирди.

Нима бўлди-ю, гап нодон ҳамда калтафаҳм одамлар билан доно ва узиб олувчи, киноячи кишилар ҳақида кетиб қолди. Суҳбат авжига минган. Гийбатчилар, хасислар, текинхўрлар, нодон ва калтафаҳмлар устидан ҳамма кулмоқда.

Шу орада осмонда оқ ипакдан ясалгандек бўлиб кўринган ва майин елдек сокин учиб кетаётган чағалайлар бирдан бежо бўлиб, чуғ-чуғ қилиб қолишди: денгизда ҳар бири оту туя катталигидаги анчагина дельфинлар сув юзига чиқишиб, бизнинг теплоходга ҳамла қилишга ҳаракат қилаётгандек бўлиб, ўзларича ўйнашаётган эканлар.

Қизиқ манзара.

Энди кези келганда шу чағалайлар ҳақида бир неча сўз айтиб олай.

Биз Ригадан жўнашимиз биланоқ юзга яқин бу ипак қушлар теплоходимиз орқасидан эргашиб, биз билан бирга саёҳатга йўл олишибди. Биз аввал бунинг сирига тушунмадик, улар бир оз учиб, яна ўз ерларига — Рига қирғоқлари яқинига қайтиб кетсалар керак, деб ўйладик.

Йўқ, улар кечгача биз билан бўлдилар. Эртаси қарасак, яна биз билан, ўн кун ўтди, йигирма кун ўтди, боринги, бир ой бўлди, улар ҳамон бизга ҳамроҳ.

Маълум бўлдикчи, улар ҳамиша шу теплоход билан бирга бўлишар экан, бирга Европани кезиб, яна шу теплоход билан бирга юртимиз қирғоқларига қайтиб келар эканлар.

Уларнинг чарчамаганлиги! Ахир бир ой ичида (айрим ерларда қўнганлигимиздан қатъи назар) биз бир неча минг, ҳа, бир неча минг миль масофани ўтдик! Бунинг устига улар шу қадар учагон эканларки, ҳамиша, ҳа, ҳамиша гоҳ теплоходдан ўзиб кетадилар, гоҳ яна орқага қайтиб, кеманинг кетига ўтиб оладилар. Шундай туюлар эдики, улар гўё капалаклар тўдасидек ҳамма вақт ва тўхтовсиз кемамиз устида ва атрофида, ундаги одамлар устида ва атрофида парвона бўлиб учадилар. Шунини ҳисобга олсак, бир ой ичида улар биздан бир неча мартаба узун масофани ўтган бўлиб чиқадилар. Бунисини қарангки, биз кемада ўтириб чарчар

эдик, улар эса тўхтовсиз учиб, гўё ҳордиқни билмагандек, осмонда ўйнашар эди.

Энг муҳими — улар нақадар гўзал ва вафодор, қанчаллик ўйноқи ва фусункор! Буни таърифлаш жуда қийин. Беқиёс истеъдодли устод табиат шу гўдакдек бегуноҳ ва шу гулдек ё капалакдек оппоқ қушлар тимсолида, шу ажойиб қанотли паррандаларнинг ажойиб учиб ва ўйинлари тимсолида ўзининг изоҳлаб ва идрок этиб бўлмайдиган санъатини, ҳайратомуз латофату назокатини мужассамлаштириб кўргазмоқчи бўлгандай! Улар бир ҳамла билан бир зум ичида гоҳ бир неча юз метр масофани ўзларининг ўткир қиличдек қанотлари билан ёриб ўтадилар, баланд осмонга ўқдек кўтариладилар, гоҳ эса яшин тезлигида ва яшиндек, санъатда тенги йўқ ғаввосдек денгиз бағрига шўнғиб чиқадилар. Бирон хавфни сезиб қолсалар, гужум бўлиб олиб, бир жон, бир танга айлангандек бўладилар...

Қушларга қараганинг сари ҳам ҳайратинг, ҳам муҳаббатинг ортгани ортган. Хаёл тизгинсиз бўлиб қолиб, киши ўз ихтиёрини бутунлай унга бериб қўйгандек бўлади, табиатнинг кўз илғамайдиган, ақл бовар бермайдиган сирлари қаърига кириб кетгандек бўлади. Ахир, қандай қилиб изоҳлаш мумкинки, кичкинагина ва нозиккина қуш шунчалик узоқ вақт мобайнида, шунчалик узоқ масофадан, даҳшатли океан бўронларидан, денгиз тўлқинлари ва пишқиришларидан қўрқмасин, уларга бардош берсин, уларни енгсин!

Балки бунга ҳам сабаб инсон бўлгандир, балки буни улар ўз ёнларидаги, кемадаги одамларнинг далдаси ва муҳаббати билан, шу одамларнинг қудратига суяниш билан, шу одамлардан илҳомланиш билан қилган бўлишлари мумкин... Хуллас, ё табиат қуввати, ё инсон қудрати! Ё ҳам у, ҳам бу!

Оқшом. Қуёш баркашдек оловга айланиб ва осмоннинг бир чеккасини қон рангли бўёққа бўяб, сув остига аста чўка бошлади. Ҳам сирли жимлик, ҳам тим қоронғилик ҳар ёқни юта бошлагандек бўлди. Шу он денгизнинг бошқа томонидан кеча ва коинот гўзали ой сув парисидек қалқиб, ер гўзалининг жоду қошларидек буралиб мўралай бошлади. Бахтиёр умрнинг янги парчасидек ёки кимнингдир қаерда эса қолган севгилиси табассумининг тимсолидек кулиб кўрина бошлади у.

Сўз аро бўлса-да, мен шу жойда бир нарсани айтиб олай:

Айниқса, шундай пайтларда энг асосий масала, ҳа, энг асосий масала — севги, ёр васли ё жудолик ўзига хос бўлган қудрат билан яна бир карра эсга тушади, яна бир карра инсон дилини, ё бахтли севгидан шод, ё бевафолик аламиндан бедод юракни шу асосий масала чирмаб-чулғаб олади, тирнайди, бахтиёр одам кулади, ўз бахти томон интилади, ошиқади, жафокаш эса қадр-сизланиш ва жудолик азобида, кимнингдир қабоҳати ва разиллиги оловида ёнади, кимнингдир ҳийлаю найранги, ақлга ёт бўлган ҳайвоний ҳиссиёт ўйини ва уйдирмаси ўтида куяди. Буни қарангки, инсон ҳаёти азалдан бери шу икки бир-бири билан зид бўлган, шу икки бир-бирини истисно этадиган йўналиш орасидаги кураш билан анчагина тўла.

Бир ўртоғимиз мана шундай кураш гирдобида бўлган, шу кураш оловида кулга айланган франциялик кишининг аччиқ тақдири ҳақидаги воқеани нақл қилиб берди: -

— Бундан уч кун олди, Парижда бўлганимизда, кечқурун сизлар шаҳарнинг бир томонига кетдиларинг. Бизлар икки-учта бўлиб бошқа томонга томоша учун йўл олиб, ўз гўзаллиги билан шеърларда куйланган Сена дарёсига чиқдик. Тарихий кўприкка ва унинг ёнидаги майдончага келдик: бир вақтлар Улуғ Франция революцияси кунларида, француз халқи, қаҳрамон парижликлар очлик ва зўравонларга қарши қўлда қурол билан олишган кунларида зулм ва истибдод тимсоли ҳамда истеҳкоми бўлган Бастилия қалъасини бутунлай бузиб ташлаган эканлар,— Бастилия қамоқхонаси бутунлай турмага айлантирилган Франция рамзи бўлиб кўринган экан. Қўзғалган халқ: «Келажак авлод босиб ўтиб юрсин», деб, «Устида рақс тушсин, ўйнасин», деб Бастилия гишталарини шу кўприк устига, шу майдончага терган экан... Бу жуда чуқур маъноли символик акт эди; бу истибдод системасини беҳад лаънатлаш ва чексиз нафратлаш эди; бу мустабидлар учун қаттиқ огоҳлантириш ҳам эди. Лекин... Мана, кўп йиллар ўтди. Энди кўприкдан ўтаётганларнинг кўпининг боши пастга солиқ, майдончада эса на рақс ва на ўйин-кулги бор. Бу бир вақтлар Бастилияни қўпориб ташлаган қўли қадоқчиларнинг ҳозирги авлодлари учун ҳозирги сармоя

ва зўравонлар юртининг турма эканлиги билан изоҳланади, албатта.

Бир оздан сўнг бутун дунёга машҳур бўлган баланд Эйфель минорасига келиб чиқдик. У, халқ даҳоси ва инсон қудратининг намунаси сифатида бутун пойтахт сийнаси бўйлаб магнур қад кўтариб турибди. Унинг баландлиги 230 метрдан ортиқ, унинг ер томонининг кенглиги шунчаки, у ёқ-бу ёққа бир неча қатор машиналар ўтадиган кўчанинг бир томонида унинг икки «оёғи», бошқа томонида унинг яна икки «оёғи» ўрнашган. Кечаси нур берилганда, у гўё оловдан қилинган бениҳоя катта ва гўзал тўр пардадек ёниб туради. Миноранинг деярли энг тепасида ресторан бўлиб, унга лифт билан чиқилар экан.

Биз бориб миноранинг бир томонидаги скамейкалардан бирдан жой олдик (албатта чақа тўлаб — Парижда ва бошқа бир неча Европа шаҳарларида ўлтириш ҳам пулли). Қуёш шаҳарнинг дарахт ва баланд бинолари орасидан мўралаб ва Париж осмонида оловли из қолдириб, одамлар билан хайрлашаётгандек эди. Ёнимизда ўтирган киши — нуроний мўйсафид набирасини тоза ҳавога олиб чиққан экан. Бошимдаги дўппини кўрдию қизиқиб қолди. Ким, қаердан эканлигим ҳақидаги сўроқларига жавоб олгач, унинг кўнгли очилиб кетди. Ўзи олим экан, менинг ҳам ҳамкасб эканлигимни билганидан сўнг суҳбат яна ҳам самимий қизиди. У кўп нарсаларни, баъзиси аччиқ, баъзиси чучук воқеаларни айтиб берди. Айниқса, бир ҳодисани у жуда катта алам ва ҳаяжон билан сўзлаб берди.

— Маълумки, — деб бошлади у аччиқ аралаш, — инсоннинг илк авлоди чангалзорда бўлган, чангалзорда унинг қонунлари билан яшаган. Кишилар жуда узоқ ва мураккаб тараққиёт йўлини ўтиб, энг муқаддас нарсага — табиат тожигга айланган. Маймун эса унинг кўзида оддий жсиворлардан бири сифатида кўринадиган бўлиб қолган. Лекин, баъзи ерларда ва баъзи одамларнинг қони ва ҳаракатида, хулқ-атвори ва яшаш образида ўша илк авлоднинг айрим излари — қолдиқлари ҳали ҳам борга ўхшаб туюлади.

Менинг бир ажойиб шогирдим бор эди. Унинг юраги мовий самодек мусаффо, баҳор гўзаллигидек бой ва ёқимли эди. Унинг виждони шу даражада пок ва кенг эдики, ярамасликнинг номини эшитишга ҳам тоқат қи-

лолмасди; бутун бошли кўлга нажосатнинг бир зарраси тушса ҳам, унга у кўл ёт ва ёқимсиз кўринарди. У ўзини шу даражада хокисор тутар эдики, одамлар босиб ўтадиган кичик гиёҳни ё маъсум чечакни ҳам четлаб ўтарди. У, гўзалликни шу даражада севар эдики, гоҳ узоқда ботаётган қуёшга ё уфқда кўтарилаётган ойга, гоҳ баҳор бўрони ё чарақлаб очилиб турган гулга соатлаб қараб қоларди. Унинг одамийлик ва нафосатга бўлган эҳтиром ва муҳаббати шунча зўр ва самимий, жамоатга фойдали қобилияти шунча зўр эдики, шунинг учун ва шу туфайли унинг қабоҳат ва разолатга бўлган ғазаби ва нафрати ҳам шу даражада беқиёс, зўр ва самимий эди.

Шунинг учун ҳам кичикликдан бошлаб азоб чекди, олов кечди: етим қолди, ўсди, инсонга ва инсонийликка, инсоний ҳаётга доғ бўлиб тушганларнинг зугмини тортди. Ҳа, қинғир қадам ташлайдиган одамлар, баъзан тесқари айланадиган фалак унинг бошига қанчалик бало ва маломат тошларини ёғдирмадилар, неча мартаба уни фалокат ёқасига олиб келиб, ҳалокат домига ташламоқчи бўлмадилар!

Мана у, ниҳоят, бир масалада, у учун энди асосий бўлиб қолган масалада катта бахт топдим, деди. У ўз бахтини — севгилисини шу даражада ардоқлар эдики, уни на ерга ва на кўкка ишонарди, ҳатто узоқдан учиб кетаётган пашша лоақал бир қаноти билан ҳам унга азият бермаса, дер эди. Унга гўё бутун коинотнинг, бутун хилқатнинг, бутун ҳаётнинг маъноси ва гўзаллиги ёлғиз мана шу муҳаббатдагина мужассамлашгандек туюларди. Лекин... лекин шогирдимнинг бошига яна бало ёпирила бошлади. Ахир, биздаги ҳоким шароитларнинг темир қонунича, ҳақиқий инсоннинг бахтга ҳақи йўқ. Агар саодат унга узоқдан кўз ташлаб, кулиб боққудек бўлиб қолса, бу кўз дарров ўйиб олинади. Мана шундай ғаламисликни ўзига касб қилиб олганлар шогирдимдаги ва у сингари бошқалардаги дил ва қобилиятни кўролмаганлар, ўз умрини эртаю кеч фаҳш ишларда ўтказадиганлар бечора бахтига тузоқ қўядилар. Улар шогирдимнинг иродаси заиф бўлиб чиққан севгилисининг бошини ялтироқ ресторан шовқин-суронлари, бемаъни жаз садолари, олтин ва қаҳқаҳона базмлари билан айлантирадилар.

Маълум вақтга қадар шогирдим буни пайқамади. Ҳа, разиллар тузоғига тушган бевафо бир неча вақтга қа-

дар уни шу даражада алдади ва мафтун этдики, бу бечоранинг юрак севинчи ва хандон чеҳрасини, унинг шодиёна кулиши ва мамнун боқишини нимага ўхшатса, нима билан қиёс қилса бўларкин энди, сўз топиш қийин. Йўқ, бу даҳшат эди, катта севги алангасининг яқинда сўниш талвасаси эди; бу Ҳофиз таърифлаган шамнинг охирга яқинлашиб келаётган, лекин ўзи сезмаган, унинг ёниб тамом бўлиш олдидан охирги ялт этган нурининг хуружи эди.

Ҳа, шогирдим тасаввуридаги пари, шогирдим хаёлидаги фаришта ақлининг эмас, ҳиссиётининг илдизларини бошқалар томон отаётганлиги, бу унинг касби бўлиб қолганлиги аён бўла бошлади. Шогирдимнинг ҳаёти ва хаёли дунёсини шум шубҳа эгаллади, энг катта муҳаббат билан энг катта қабоҳат орасидаги олишув қоплади. Кунлардан бир кун шогирдим қабиҳлик ва разиллик билан келишиш учун эмас, маккор жинояткорнинг қанчалик олчоқлигини, ўз инсоний севги ва нафсониятининг эса қанчалик поймол этганлигини ўлчаш мақсадида ўз бевафосига жуда кичик, жуда жузъий илтимос билан мурожаат этди. Шунда ҳам бўлмади, алданди. Охирги умид ипи узилди.

Бир кун ниҳоят даражада куйиб кетиб, у менга айтди:

— Нега бундай қилади-я, у! Мени чўқдирмоқда-ку, ахир, белимни букчайтирмоқда, ахир. Ақлимдан оздирди. Қўлим ишга, фикрим ижодга бормаётир, натижада эл-юртим олдидаги муқаддас бурч менинг бутун вужудимни тирнаётир. Додимни кимга айтай. ё бевафони янчиб ташлайми? Ахир мен учун у бутун борлиғу мавжудод; у мен учун бутун ҳаёту хилқатнинг маъно ва мазмуни! Йўқ, қилолмайман, қилмайман! У энди мен учун ўлган. Майли, жинояткорона ўйнасин, беҳаёларча кулсин. Майли. Севги худоси, садоқат ва виждон тангриси бор. Бу улуг қудратнинг нафрат, ғазаб ва интиқом деган фазилати бор...

— Бу сўзлар,— деди мўйсафид,— зўравонлик, севги ва иложсизликдан, вафо ва беҳаёликдан, инсоф ва ғазабдан ўртаниб кетган юрак оловларидек туюлди менга.

Бир неча кун ўтди. Бўлмади. Бир вақтлар турган-битгани, бутун вужуди бахтли севгига айланган, энди эса айрилиқ ва алам алангасила қопланган бечоранинг маҳбубага бўлган муҳаббати ва юрагининг софлиги шу дара-

жада зўр ва беқиёс эдики, ниҳоят, ёлғиз шунигина айта олди:

— Алвидо!

Ҳа, бечора, алвидо, деб бекорга айтмаган экан. Ана эндигина ботган азим қуёш, унинг осмонда қолдириб кетган олов излари хокисор қилинган олижаноб одамнинг аччиқ тақдирини, унинг дунёларга тўғри келадиган муҳаббатининг қабри устида униб чиққан қизил чечакларни ёдимга тушириб юборди.

Даҳшат шундан ҳам иборат бўлдики, бевафодаги бемаъни ҳиссиёт унинг ақлини енгишти, бўғиши натижасида, разилларнинг разолати натижасида бир севги гадо-сигина ҳалок бўлмади. Бир бало иккинчисини яратиши, бир ножўя босилган қадам орқасидан иккинчиси ҳам келиши, айниқса бундай ҳолларда муқаррар бўлганидек, бевафонинг саёқ кайф-сафога бўлган майли, жирканч нафси бирин-сирин ортди. Кўп ўтмай у катта фалокатга гирифтор бўлиб, ниҳоят даражада аянч ва фожиали аҳволда ҳамишаликка кўз юмди, инсонийликка иснод келтиришнинг қурбони бўлди, шу даражада гўзал вужудни (у ҳақиқатан ҳам жуда гўзал эди) яратган табиатнинг қаҳри ва интиқомига учрагандек бўлди. Фожиа шундан ҳам иборатки, шу мамлакатдаги ҳоким ғайри инсоний тартиблар ва булардан манфаатдор бўлганлар уни ва келажакнинг улуғ одами бўладиган шоғирдимни шундай ҳалокатга олиб келди.

Мана бу бегуноҳ ва мўъжизасимон гўдак беқиёс севги ва уни топталишнинг, ажойиб вафо ва аччиқ бевафоликнинг, катта пул ва фаҳш дунёси чиркинликларининг, чангалзор қонунлари билан яшайдиган, лекин одам қиёфасига эга бўлган ваҳшийларнинг қурбони бўлган ўша икки шахсники эди. Унинг менадан бошқа ҳеч кими қолмади энди. Мен учун ҳам у — муқаддас, нуридийда; мен учун у — инсон фахрланадиган улкан ақл, юксак истеъдод ва ҳайратомуз инсоф эгаси бўлган, шунинг учун бахти қаро қилинган бечора шоғирдимнинг дунёларга арзийдиган муҳаббати ёдгорлигидир.

— Нақл қилувчи мўйсафид шу ерда сўзини тўхтатди-ю,— деди ўртоғимиз,— кўзларида пайдо бўлган ёш дурдоналари учун узр сўраб, бошини қуйи солди ва бир неча минут соқит қолди.

Шу пайт нарироқда ўйнаб юрган дундиқча бир нарсани сезгандек югуриб келди-ю, кўз ёшини артаётган

мўйсафид бобосини қаттиқ қучоқлади ва менга ҳам назар ташлаб: «Бобожон, энди бўлгандир, кета қолайлик»,— деди.

Самимий ва қуюқ хайрлашдик.

Уртоғимиз ўз ҳамсуҳбати — кекса французнинг юқоридаги оловли сўзларини келтирди-ю, қисман илова ва қисман хулоса тарзида айтди:

— Жирканч оламнинг фажеъ ҳодисаси... Бунисини ҳам қарангки, қандай нуроний ва олижаноб одамлар бор дунёда: ўзининг ажойиб истеъдод ва фазилатга эга бўлган, шу туфайли ҳам номуси, ҳам ҳаёти поймол этилган шогирдини ҳамсуҳбатим шу даражада севар экан, унинг бебахт тақдири учун шу даражада ачинар эканки, мен у билан сўзлашаётганда унинг бутун вужуди ва хаёли шу севиш ва ачинишдангина иборат бўлиб кўринди.

Сўнг ўртоғимиз Алишер Навоий ва Анри Барбюслар ҳақида сўзлаб кетди. Фарҳоднинг қандай одам эканлиги тўғрисидаги сатрларни эсда қолганча чалакам-чатти келтирди-ю, жим бўлиб қолди.

Сўз аро бўлса-да, Навоий Фарҳодини характерлайдиган ўша сатрларнинг тўғриси ва тўлигини шу ерда келтириб ўтай:

Бировга етса эрди чархдин ранж,
Бу андин кўп бўлур эрди алам санж;
Завфи чекса эрди дардлик оҳ,
Бу тортар эрди юз минг оҳи жонкоҳ
Не мумкин эрди ул маҳзун ишига,
Ки андин бир алам етқай кишига,
Топиб андин навозишлар гадолар,
Кўруб ҳардам наволар бенаволар.

Уртоғимиз томонидан Навоий Фарҳоди образини эсга олинниши сабаби энди тушунилган бўлса керак.

...Занг чалинди, ётишга даъват этилди. Биз каюта-ларимизга кириб кетдик, лекин узоқда, зимистон билан қопланган денгиз қўйнида оролларнинг биридаги минутма-минут осмонга олов уфуриб турган вулқон ўз одатдаги ишини давом эттириб, орқада қолаверди...

Табий, кўп вақтга қадар уйқу тутқич бермасдан, атрофда айланаверди ва ниҳоят, зўр чиқиб, асир этди.

Эртаси кун бўйи ҳаво жуда иссиқ ва бўғиқ бўлди.

Азамат офтоб атрофни ўраган сув салқинлигидан зўр чиқиб, жуда лоҳас қилди. Гўё қуёш ўзининг ёндирувчи нурларини йиғиб туриб бизгагина қаратишга ҳаракат қилаётгандек кўринарди. Чағалайларимиз эса ҳамон кемамиз атрофида учишда, ҳамон денгиз сувининг ҳаёт-бахш салқинлиги билан ўйнашишда, ҳамон ўз санъатлари билан бизни овутмоқда, эркалатмоқда эдилар.

Яна оқшом. Қуёш уйқу ёстигига бош қўйиш учун тайёрланаётган пайт. Денгиз бежо. Изғиб юрган булут парчалари осмонда кўпайиб кўзга ташлана бошладилар. Кемамиз мағрур кезишда.

Репродуктор орқали хабар берилди: ўртоқлар, чап томонда кўрина бошлаган қуруқлик Франко Испаниясининг чеккаларидир.

Франко Испанияси! Бу сўз бирдан ҳаёлни чоч-поч қилиб юборди, фикрни қаттиқ ғазаб ва нафрат чулғаб олди. Бир вақтлар Испания осмонидан туриб ўлим ва вайроналик ёғдирган свастикалик самолётларнинг қутурган гуриллашлари, ўлдирилган гўдаклар устидаги бечора оналарнинг қон йиғлаб қичқаришлари, дунёнинг ҳар чеккасидан йиғилган интернационал бригадаларнинг испан эркесварлари билан биргаликда бало тўфонига қарши кўкракни қалқон қилиб туриб жангларда кўргазган жонбозликлари дарров ёдга келди. Ҳозир оқаётган қон ҳиди, қамоқхоналардаги инграшлар; аynиқса кейинги йилларда океан орти одамхўрларининг пинжига кириб олиб, ёввойилик ишларини оловлантириш, яна кўп-кўп нарсалар кўз ўнгимиздан ўта бошладди.

Франко Испанияси! Ҳа, бу сўз ҳам қабоҳат, ҳам разолат рамзи бўлиб қулоқларимизга урилди. Атрофда чўкаётган жимлик ва зулмат, денгиздаги нотинчлик ва осмондаги булут, кўринган қуруқликдаги тумансимон хиралик бунга ҳамоҳанг тушгандек, буни кучайтиргандек бўларди. Қуруқликнинг ўзи ҳам олисдан кўринган қабристондек кўзга кўримсиз ташланиб турарди.

Эҳ-э, ҳақиқатан ҳам Франко Испанияси деганда нималар эсга тушмайди, нималар кўз олдинга келмайди!

Мен бу ерда, албатта, ажойиб истеъдодли испан халқли Испанияни, Сервантес ва Ибаррурилар Испаниясини кўзда тутаётганим йўқ. Қаршимизда катта ғамхонадек Франко Испанияси турибди. У ерда бир вақтлар Испанияни олов алангаларига ўраган, қилич

кучи билан давлат бошига чиқиб олган зўравон Франко ҳоким. У мамлакатнинг ҳар бир қарич ерида қон, ҳар бир хонадонидида фиғон бор. У ерда Гитлер ва Муссолини пули ва бомбалари ёрдами билан ўрнатилган истибодод ўз ишини қилмоқда. У ерда шу каллақесарлар ёрдами билан экилган зулм, қашшоқлик ва ажал уруғлари кўп-кўп ҳосил бериб, ҳам ҳавони, ҳам ҳаётни заҳарлаб келмоқда. У мамлакатда ҳокимларнинг диққат марказида мактаб ва маориф эмас, турма ва кишан туради. У мамлакатда озод фикр ва ижодий меҳнат эмас, фашист свастикаси ва жазо отрядлари ҳурматда, ардоқланишда. У мамлакатда ҳоким тартибларга кўра ва шулар тақозоси туфайли севги жудодик билан, вафо жафо билан, гулу чечак хазон билан, ҳур фикр занжир билан, виждон қабоҳат билан, ору номус фоҳишалик билан алмаштирилган.

Зўравонлар замонасининг инсон устидан истехзоси шунча бўлар-да!

Лекин, бу — бир Испания, Франко ва франколар Испанияси. Унга қарши турган иккинчи Испания бор. Бу, ажойиб испан халқиники; қилич ва замбаракни синдириш ва осойишталик лаззатларидан ҳамиша баҳраманд бўлиш тарафдори бўлган Испания халқиники.

Бу, зулм ва зўравонликка, талаш ва таланишга хотима бериш, харобалар ўрнида чечакзор ундириш, турмалар ўрнида мактаб қуриш, адолатсизлик туфайли барвақт қариганларга ёшлиқ қайтариб бериш учун курашаётган халқиники.

Бу, ҳақоратдан бели букчайганларнинг қаддини ростлаш, муҳтожликдан сарғайиб кетган чеҳраларни маъмурлик ва мамнунлик кулгилари билан безаш учун уринаётган халқиники.

Бу, мана шу халқнинг энг асл фарзандларидан, энг гўзал фазилатларидан, энг олижаноб интилишларидан, энг илғор орзу-умидларидан ташкил топган испан коммунистлариники, шуларнинг партиясиники. Ҳа, булар асл фарзанддирлар, энг юксак инсонийликни ўзларида мужассамлаштирган дирлар. Булар ўзларининг бутун ҳаёт ва қобилиятларини қотиллар билан олишишга, она-Ватан ва қаҳрамон халқ йўлига тикканлар дир.

Қуйидаги фактнинг шу ерда ёдимга келиб қолиши бежиз бўлмади.

Очиқ курашда эмас, қабиҳ ҳийла-ю найранг билан

франкочи палидлар панжасига туширилган бир испан коммунистининг турмадан ёзган мактубини мен кўзда тутаётirman.

Мана у (мактуб катта бўлишига қарамай, унинг дe-ярли ҳаммасини келтираман):

«Азизам Кончи!

Сенга беш йил ўтгандан кейин, ниҳоят даражада қийналган ҳолда шу мактубни ёзмоқдаман: менинг қўл панжаларим мажақланиб ташланган, жисмоний ҳолатим бениҳоя оғир.

Мана, тўрт ярим йилдан бери мен Испаниядаман. Бу менинг ҳаётимнинг энг яхши йилларидир.

Испания ерларига келганимдан бери мен ўз коммунистик бурчимни ўташ учун нима қила олишим мумкин бўлса, ҳаммасини қилдим. Кейинги икки йил ичида мен Галисияда коммунистик ташкилотга раҳбарлик қилдим. Мен ва Антонио Сеоане бир хон ёрдами билан қўлга туширилдик. Бу йил 11 июлда Ла Коруньяда биз франкочилар томонидан ушландик.

Шу кун мен Сеоане билан унинг уйида учрашимиз лозим эди. Аммо, мен уникага келганимда эшикни полициячилар очдилар. Сеоане мендан олдин қамалган экан. Мен зинапойлардан ўзимни ташлаб қочмоқчи бўлдим. Франкочилар ўқ уздилар, ўқ чаккамга тегди. Оғир яраланишга қарамасдан мен аввал узоқлашишга муваффақ бўлдим. Лекин бир соатдан сўнг улар менга етиб олиб қамадилар. Аҳволим шу даражада оғир эдики, мени аввал касалхонага қўйдилар. Госпиталга киришим биланоқ граждан гвардиясининг махсус бўлимидан келиб сўроқ бошладилар. Шундан кейингина мени операция қилдилар.

Менинг бир ўзимни катта бир хонага қўйдилар. Қаравотим бошида граждан гвардиячи соқчилари турдилар, коридорда эса тўрт солдат кечаю кундуз юриб чиқди. Оёғимга бир учи каравотга боғланган кишан солдилар, қўлларимни ҳам санжирбанд қилдилар. Овқат вақтида ҳам ечмадилар.

Ниҳоят даражада заиф ва ўзга ёрдамсиз юролмай-диган бўлишимга қарамай, мени ўн бир кундан кейин граждан гвардияси казармасига кўчирдилар. Шу тунданоқ «сўроқлар» бошланди. Уларни яна бир марта бешдан кечиргандан кўра ўлганим яхши. Бир ой ичида 25 килограмм йўқотдим, бутун ички аъзоларим тилка-

пора қилинган, тўхтовсиз қон тупурмоқдаман. Ручкани зўрға ушлай оламан.

Франкочилар ғазабдан ниҳоят даражада қутурдилар — бир ярим ой ичида улар ёлғиз 11 одамнигина қамай олдилар, биз қамалгандан беш кун кейин эса партизанлар ҳужумга ўтдилар. Ўртоқларимизнинг қурол ташламаганликларини, таслим бўлмаганликларини бизга билдиргандек бўлиб, курашни давом эттираётганликларини эшитганимиздан кейин дўппослашлар ҳам, азоб беришлар ҳам бизнинг севинчимизни бўға олмади...

Франкочилар бизнинг ишимизни тезроқ тамомлашга ошиқмоқдалар. Аниқки, мени ва Антонио Сеоанени ўлдирдилар. Ноябрьнинг бошларида биздан қутулмоқчилар.

Биз бошқа 250 сиёсий маҳбуслардан тамомила ажратиб қўйилганмиз. Фашистлар бизнинг таъсиримиз оқибатидан қўрқадилар. Улар ҳар қандай ифвогарликка ҳам бормоқдалар. Ҳарбий трибуналда ўзларини ноиттифоқ олиб борсин деб, тажрибасиз ўртоқларимизни қўрқитишга ва орамизда жанжал чиқаришга ҳаракат қилган жосусни группамизга киритиб қўйдилар. Бизнинг қамоққа олинишимиз Галисияда қандай қўзғолонлар туғдирганини франкочилар жуда яхши тушунадилар. Улар биладиларки, ҳарбий трибуналда коммунистлар кечирим сўрамайдилар. Шунинг учун улар маҳбусларнинг руҳини синдириш учун зўр бериб уринмоқдалар.

Яқинда турма маъмурлари янги даҳшатли буйруқлар олдилар. Шу турмада 20 йилдан бери хизмат қилаётганларнинг ўзлари, бундайларни ҳеч кўрмаган эдик, демоқдалар.

Ифбатли Кончи, сенга ўз ташкилотимиз ҳақида батафсилроқ айтиб беришни истардим. Бизга берилган зарба қаттиқ бўлди, лекин мен ишонаманки, ўртоқларимизнинг кўпчилиги озодликда ва партия аввалгидек ҳали ҳам кучли. Галисия франкизмга қарши курашни давом эттиради. Сен партия раҳбарларига айтишинг мумкин. Сеоанени қўлга туширтирган аблаҳдан бошқа орамизда биронта ҳам хонин бўлмади.

Испанияга жўнашим олдидан сенга, мен ўз коммунистик номимни оқлайман, деган эдим. Мен, партия байроғи баландда бўлсин ва доғланмасин, деб курашдим. Мен ўз кучимни аямасдан курашдим. Душман қўлига тушганимда ўзимни мардона тутдим. Ўз ўлимимга қа-

дар ҳам мен шундай қоламан. Сенга онт ичиб айтаманки, агар мен юз мартаба яшаганимда ҳам ҳаммасини қурбон қилардим.

Агар кучим етса, ўртоқ Долоресга хат ёзаман. Идрокимни йўқотай деган вақтларимда кўпинча ўзимга айтаман: «Долорес, «коммунистларни синдириш мумкин, лекин букиш мумкин эмас», деган эди». Мени ҳам, ўртоқларимни ҳам бука олмадилар.

Энди, менинг Кончим, бир неча сўз бизнинг оиламиз ҳақида. Балки мен бу ҳақда охирги марта сўзларман. Сен коммунистик партия аъзосисан ва менинг ўлимим ҳақидаги, жанг майдонида ҳалок бўлган жангчининг ҳалокати ҳақидаги хабарни коммунистча мардонавор кутиб олишга тайёрлан.

Изчил ва қаттиқ кураш мўъжизалар яратиши мумкин. Менга бир нарсагина азоб бераётир — мен жуда оз иш қилдим. Ҳамма испанияликлар дилида франкочи разилларга нисбатан нафрат олови ёнмоқда.

Сенга шу вақтгача ёзмаганлигим сабабини тушунасан, албатта. Мен ҳамиша сени ва ўғлимизни ўйладим. Сизлардан айрилганимга анча йил бўлди. Мен аминманки, ҳаётингда қандай қийинчиликлар дуч келмасин, сен тўғри йўлдан борасан. Мен сенга жангчи-коммунист номусига доғ бўладиган ҳеч қандай иш қилмайман, деб ваъдамни бажаришга интилдим. Бу мендан ўғлимизга бериладиган ягона васиятдир. Ўғлимиз катта бўлганида, унга жангчи-коммунист отаси ҳақида сўзлаб бер. Ўғлимизни содиқ коммунист қилиб, отасидай виждонли қилиб тарбияла, отаси ўз жонини берган халққа, меҳнаткашларга, Испанияга, Ватанга муҳаббат руҳида тарбияла. Бу менинг ҳам завжам, ҳам ўртоғим бўлган сенга охирги илтимосимдир.

Ватанимиз озодлиги деган саодатга эришиш учун кўп қурбонлар беришга тўғри келади.

Мендан нима талаб қилинади? Сабр ва мустаҳкам туришлик. Минглаб коммунистлар — жанг оловларида, бутун испан халқи — жанг оловларида. Уларнинг бахти учун курашмоғимиз лозим.

Мен сендан сенинг ва Пегитонинг суратини юборишингни сўрайман. Балки олишга улгурарман. Менда сенинг карточканг бор эди, уни полицияда тортиб олдилар. Охирги мартаба сенинг ва ўғлимнинг ҳеч бўлмаганда суратларингни кўришни хоҳлардим...

Видолашиш керакми? Жуда бахтли бўлишингни истайман. Ўғлимизни отаси учун охирги марта ўпиб қўй. Мен сенга, Кончим, ўзимнинг абадий ўлмас севгимни юбораман.

Хосе Томсо Тайосо».

Хоселарни енгиб бўладими? Йўқ! Ҳам Испания, ҳам унинг келажаги шуларники, ҳаёт ва адолат тарафдорлари, нур ва ақл жонбозлариники.

Испанияда ифлосликларни ост-уст қилиб, денгизга улоқтирадиган бўрон бошланишидан олдинги димлик сезилмоқда. Портлашга ер остида тайёрланаётган вулкондек, у ердаги ижтимоий ҳаёт замирида социал портлаш ҳозирланмоқда. Бўрон ҳам бўлади, портлаш ҳам бўлади. Яқин қолди.

Албатта, аблаҳона «тартиб»лар тор-мор этилади. қонли қамчилар синдирилади, тарихда биринчи бўлиб ҳар бир ҳақиқий испанияликнинг дилига шодлик, хонадонига бахтдан гулдасталар киради. Бу бўлади, бунга оз қолди.

Ҳозир Испаниянинг — Кончи ва Хоселар юртининг ҳам осмонини, ҳам шаҳару қишлоқларини қоплаган зулмат тарқалади, ҳаётбахш нур тантана қилади. Ҳозир унинг қабиҳ, қаллоб ҳамда қотиллар оёқ ташлаётган жафокаш сийнаси тозаланади, озод нафас оладиган бўлади.

Бу орзу ҳақиқатга айланади, амалга ошади, албатта. Бу, қабиҳу қаллобу қотилларнинг иродасига боғлиқ бўлмаган қонуниятнинг тақозосидир...

Шундан, шу ишончдан таскин топиб биз совет одамлари — жафокаш Испания халқининг энг яқин ва қудратли дўсти бўлган Совет мамлакатининг кишилари йўлни давом эттириб кетдик. Испания қирғоқлари орқада қолди ва ниҳоят, кўздан ғойиб бўлди...

УЗИ

Фарбий Германияни қисман кўрдик. Испания, Голландия ва Португалияга ҳам сал кўзимиз тушди.

Лекин биз асосан Швеция, Бельгия, Франция, Италия, Греция ва Туркияда бўлдик. Стокгольм, Антверпён;

Брюссель, Гавр, Париж, Афина, Рим, Неаполь, Сорренто, Капри, Помпей, Истамбул шаҳарларига бордик. Мен мана шуларни ўз ичига олган Европа ҳақида сўз юритаман. Демак, Европанинг озод бўлган халқ демократияси мамлакатлари назарда тутилаётгани йўқ.

Биз бўлган Европа ҳақида гапиришдан олдин кичкина бир муқаддима.

Ўз моҳияти эътиборила инсон, ҳаёт ва ҳақиқат узвийдир. Инсон бахтли ҳаёт кечириш учун дунёга келади, бахтли ҳаётнинг асосида эса ҳақиқат ётади. Ахир инсон яшаш учун туғилган, инсон ҳаётда инсон бўлади. Бахтли ҳаёт кечиришдагина, шундай бахтли ҳаёт учун интилиш ва курашишдагина у ўз шахсияти ва умри маъносини кўради. Бахтли ҳаётгина инсон деган номга ҳамоҳангдир. Бундай ҳаёт ёлғиз ҳақиқатгагина асосланган бўлиши мумкин. Зеро, на инсонсиз ҳақиқатни ва на ҳақиқатсиз инсонни тасаввур қилиш мумкин.

Асрлар шундай бўлдики, гоҳ инсон катта ҳақиқатни излади, лекин бундай ҳақиқат ундан яширинди, қочди, гоҳ эса ҳақиқат инсонни қидирди, инсон эса ўзига боғлиқ бўлган-бўлмаган сабабларга кўра ундан узоқлашди.

Табиатга нисбатан гўдак бўлган инсоннинг мингминг йиллик умри мана шу процесснинг мажмуидир.

Инсон ҳақиқатни кўп ахтарди. Унинг асрлар давомидаги ҳаёти шу билан ўтди, жафо чекди. Ҳа, инсон табиатга нисбатан комил гўдакдир. Лекин бора-бора табиатдан ўза бошлади. Ниҳоят, ер курраси унга торлик қилмоқда — у, коинотга интилмоқда, планеталарни эгалламоқда. Ахир миллион-миллион йиллар мобайнида табиат ҳар хил гулу мевани, ҳар хил ҳайвоноту набототни яратди. Ҳаммаси бўлиб бир неча минг ёшга кирган инсон эса шу табиатни, хилқат гўзаллиги ва комиллигини ҳайратда қолдирадиган мўъжизалар ярата бошлади. Мен бу ерда шу вақтга қадар одамзод эътироф этган етти мўъжизани, яъни бир неча минг километр узунликдаги ҳамда устида арава юрадиган кенгликдаги Хитой деворини, инсон қобилияти ва завқи мужассамлашган Тож Маҳални ва ҳоказоларни кўзда тутаётганим йўқ; ер ўстирадиган набототни ва кўкатдан ризқ оладиган жониворларни инсон даҳоси ўзгартираётганини, мукаммаллаштираётганини, ҳатто мўъжизалар мўъжизаси бўлган Ер йўлдоши-ю космик ракета-ларни ҳам кўзда тутаётганим йўқ. Мен ҳар нарсадан

олдин 1917 йил Октябрида асрлар давомида изланган катта ҳақиқатнинг галабасини ва бунинг натижасида бизнинг диёримизда янги система, янги ҳаёт тантанасини, яъни энг яхши инсоний ҳаёт ҳамда ҳақиқатнинг топилганлиги ва ажойиб социал воқелигимизда мужасамлашганлигини, шунинг оқибатида тарихда биринчи бўлиб энг муъжизакор инсоннинг бизда майдонга келганлигини, Ою коинотни забт этиш имконияти яратилганлигини кўзда тутаман. Хуллас, бизда инсон, ҳаёт ва ҳақиқатнинг том маънодаги айни эканлиги майдонга келган.

Европанинг биз борган жойларида эса аҳвол ҳали ҳам ўзгача, ҳали ҳам тескарича.

Тасодифий эмаски, совет одами ҳар қандай ёлғонни рад этади, қинғирликни нафратлайди. Ҳар нарсага тўғри назар билан, холис ният билан қараш унинг туғма фазилатларидандир.

Гарчи, Европадаги ғоратчи мунофиқлар вақт-вақти билан бизга анчагина азоблар берган бўлсалар-да, мен на Европани, на унинг тарихи ва халқини ҳеч камситмоқчи эмасман.

Сўзни унинг табиатидан бошлай.

ФАРЗАНД ОНА ТАБИАТДАН АЖРАТИЛГАН

Европа — ер куррасининг табиатан энг чиройли ва энг бой қисмларидан биридир.

Ана, Швеция ва Бельгия, Франция ва Греция, Туркия ва Италиядаги табиатнинг ҳайратомуз гўзалликлари! Уларни кўрганда ақл лол бўлиш даражасига етади, қандайдир таги йўқ чуқур хаёл; ўйга ботиб кетасан, киши.

Ана, бепоён мовий осмон, бир вақтлар булутлар билан кучоқлашган, сўнгралар эса пасайган тепалар ёки қачонлардир кичик бўлган, энди эса баландликда кўк гумбази билан рақобат қилаётган тоғлар; улкан қуёшнинг заррин нурлари қўйнида эркаланаётгандек бўлиб ҳазин оқаётган ё жилва қилиб ўйнашаётган, тўлқинланаётган зилол сувлар. Бу улуғ сирни ҳам қарангки, биз босиб ўтган катта денгизлардан бирининг ўрни бир вақтлар тоғлардан иборат экан, кейин у тоғлар чўкиб,

уларнинг ўрнида шу чексиз сув олами пайдо бўлган экан.

Ана, энг нозик ҳиссиётни қитиқлайдиган мўъжизасимон гулу чечак, оромбахш шабада-ю, сокин ҳаво ўзининг одатдаги бир кунлик ишини қилиб, ботаётган қуёш ёки ундан нур олиб, асрий ҳунарини — беҳад коинотда сайр этишини бошлаган Ой ва унинг катта океанда дайдиган елкандай кезиши, мудраши! Бир томонда беҳисоб ва қудратли, чексиз табиий хилқат, таги йўқ сиргоҳ. Иккинчи томонда эса, инсон! Айниқса шундай вақтларда инсон, ўзи шу хилқатнинг маҳсули бўла туриб, гоҳ қумга тушган сувдек унга сингиб кетади, ўзини йўқотиб қўяди, гоҳ эса унга сиғмай қолади, у билан олишгиси келади. Асрлар мобайнида шундай бўлди ва ниҳоят, инсон енгди. Шунинг учун ҳам инсон бўлганиннга гурурланасан, хурсанд бўласан!

Ана, зим-зиё тунда чегараси йўқ бўлиб кўринган ва қудрати даҳшатли бўлиб туюлган денгиз пишқираётир. Лекин инсон ақли ва қўли билан ясалган кичик кема унинг сийнасини кесиб, бепарво кетаётир, менинг ёнимдаги каютада бир гўдак эса сокин уйқу лаззатини тотаётир, у, дарёлардан, денгизлардан катта ҳамда қудратли бўлиб кўринган она қучоғининг султонидек мағрур фароғатда.

Табиат ўзининг ҳамиша ёрқин ва барҳаёт қуёши билан фахрланса, инсон ҳар нарсадан олдин ўз ақли билан, инсонни, гўзалликни севиши билан, яхшиликка муҳаббати билан гурурланади. Бир сўз билан айтганда, табиат ўз қуёши билан, инсон эса ўз муҳаббати билан, ижодкорлиги билан ажралиб туради.

Урта денгиз! Унинг ўз атрофидаги ерларга ҳамиша, йил бўйи бахш этиб турган ажойиб ҳавоси, унинг қуюқ мовий осмон рангидаги, йўқ, бундан ҳам гўзал сирли суви ҳар қандай ақлни лол қилади, ҳар қандай фантазиядан ошиб тушади, ҳар қандай эстетик завқни мафгун этади. Бу денгиз сувининг ранги ва гўзаллигини ҳеч қандай сўз билан таърифлаб бўлмайди — уни одам ёлғиз ўз кўзи билан кўргандагина билади. У умрини ўлчаб бўлмайдиган бепоён хилқатнинг энг нодир мўъжизаларидандир.

Европанинг шундай қисмлари борки, у ерларда тўрт фасл деган нарса бўлмайди; йил бўйи 20 — 23 даражада иссиқ, дарахтлар баргини ташламайди, яшиллигини

йўқотмайди; масалан, Италияда апельсин уч марта, лимон икки марта ҳосил беради.

Лекин... Лекин ҳайфки, аслида инсон бахт-саодати учун, инсон озодлиги ва осуда нафас олиши учун яратилган табиий, жуғрофий ва иқлимий гўзаллик ҳамда бойликларнинг бошқа мақсадларга хизмат қилаётганлигини ҳам кўриб, бу гўзаллигу бойликлар билан ҳоким ғайри инсоний социал воқелик бир-бирига зид ҳамда номувофиқ эканлигини кўриб афсусланасан, киши.

Яхши ва унумли ерларнинг кўпчилиги одамийликдан маҳрум, лекин одам қиёфасида юрганлар қўлидадир. Улар бу ерларни туман-туман оддий кишилар қўлидаги охирги чақасини ҳам тортиб олиш қуролига айлантирганлар.

Бундай даҳшатли манзарани Францияда яққол кўриш мумкин.

Ёки мана, Истамбул кўчаси. Шакару болдан ясалганга ўхшаб кўринган ҳар хил мевалар билан тўла дўкон. Кўзларни қамаштириб турган мевалар жуда кўп, лекин уларни оладиганлар йўқ. Бошини қора чодра билан ўраган бир муштипар кампир секин-аста келади-ю, ноз-неъматларга телбалардек тикилганича қолади. Унинг ёш аралаш термилиши ва ўчган ранги, юрагининг безовта уриши ва қуриган қўлларининг чўнтакларда жим туриши, дўконга яқинлашишдан қўрққандек нарироқда тикилиб, пароканда туриши — мана буларнинг ҳаммаси аёлнинг бечоралиги ва оғир кулфатидан дарак берарди. У, ниҳоят, журъатини ишга солди ва киссасидан бир чақани чиқариб, қалтираган кафтида ушлаган ҳолда мевалар томон қадам ташлади.

— Қичкинагина ўғилчам касал, мева даво бўлади дейишади, бахту адолатни худо сизга ёр қилсин, пайғамбар инояти ҳам ҳамиша сиз билан бўлсин, давлатингизни зиёд қилсин. Мана шу чақамга мана шу битта олмангизни ё мана бу лимонингизни беринг,— гуноҳкор одамдек мунгли овоз билан деди у нотавон она дўкондорга титраган қўллари билан чақани узатиб...

Шундай туюлдики, ўз орзусига эришган аёлга, (ҳа, битта лимонга эга бўлиш унга орзу эди) унинг кафтидаги лимон биргина нарсадек эмас, аксинча, гўё дунёдаги ҳамма бахт унинг қўлига келиб тушгандек — қўнгандек кўринди.

Сўнгра.

Италиянинг Неаполь шаҳрига келишимиз биланоқ кўзга илк ташланган нарсалардан бири — аллақачонлар ўтиб кетган Иккинчи жаҳон урушининг анчагина биноларда қолдирган, лекин шу вақтга қадар тузатилмаган жароҳатлари бўлди. Ҳали ҳам бомба харобалари ястаниб ётибди. Ҳали ҳам кўп қаватли биноларнинг деворларидаги замбарак ўқларининг излари қора кечмиш кулфатларининг шоҳиди бўлиб турибди.

Италия халқи меҳнатни ва бахтни жуда севади, жуда ардоқлайди. Неаполдан Римгача поезд билан бордик. Сорренто ва Каприда бўлдик, Помпей ва Везувий чўққисига қадар кўтарилдик. Деярли ҳамма жойда экинзорлар ва дарахтзорлар тараб-тарашлаб қўйилганга ўхшайди. Айниқса узум ва лавлаги, шафтоли ва тарвуз, лимон ва апельсин, каноп ва картошка жуда кўп. Аммо...

Ҳамма гап мана шу аччиқ «аммо»да. Италиядаги ҳоким қонун шундай эканки, ҳосилнинг кўп бўлиши меҳнат аҳлининг, бечора деҳқон ва боғбоннинг бошига бало бўлиб турибди. Неаполь яқинидаги қишлоқликлар қўзғолон кўтаришибди. Бу қўзғолон ўша балодан келиб чиқибди. Ҳосил кўп бўлгандан кейин катта-катта олиб сотар бойлар, савдогарлар ва судхўрлар ўз бойлигини, баланд баҳони сақлаб қолиш учун бечора деҳқон ва боғбон молининг сотиб олиш нархини жуда пасайтириб юборишибди. Бунинг устига бирин-кетин келган солиқлар... Аҳвол шу даражага етибдики, шаҳардаги оддий одамларнинг турмуши жуда оғирлашибди, қишлоқ меҳнаткаши эса синибди — бўғилибди, унинг пешана тери билан етиштирган ҳосили ўз сарфини ҳам қопламайдиган бўлибди, натижада уни йиғиб-териб олишга ҳам «ҳожат» ва зарурат қолмабди, деҳқон ярим оч, болалари эса жулдур кийимда...

Бундан ғазабланмасдан бўладими, ахир! Қизиқ, йил бўйи ишлаб экин етиштирсин-да, пировардида бу экин ҳосили, ҳосилдан олиннадиган даромад унинг меҳнатига ҳам арзимасин?! Ерда картошка чириб ётсин-да, деҳқон уйига муҳтожлик чангал ташласин, шаҳарда эса ишчи бу неъматнинг бир kilosига зор бўлсин! Натижада ихтилоф зўрайган, ғала-говур кучайган, қуроли ишга солинган, аммо зулм ва адолатсизлик зўрлик қилган.

Иш шу даражага етганки, масалан, Абуццо вилоятининг ниҳоят даражада гўзал, тоғлиқ ва зилол булоқ

сувлик Мирондо деган қишлоғидаги аксар уйларнинг эшик ва деразалари мих билан қоқиб ташланган: зулм, адолатсизлик ва муҳтожлик аламига чидолмаган қишлоқ аҳолисининг ярмидан кўпи бошқа ерларга, шаҳарларга, чет элларга кетиб қолган. Мана, бир томондан, табиати афсоналардаги жаннат каби гўзал ер, иккинчи томондан, ўша ерга жойлашган ва жаҳаннамдан ҳам баттар ғамхона қишлоқ!

Текинхўрлик асосига қурилган капитализм гуноҳкор. Ана, Европадаги, бир томонда, гўзал табиат, сахий ер, ҳаётбахш ҳаво ва, иккинчи томондан, аччиқ тақдирлик инсон, улар орасидаги зиддият!

Бу — фожианинг бир томони.

У ерларда ҳали ҳам тескари айланадиган «фалак» нинг зулми ва ғаддорлигини қарангки, бу фожа натижасида пулдорлар роҳатда қолаверадилару (маълум вақтга қадар бўлса-да) шу пулни, бойликни, яратувчилар азобда!

Бу — фожианинг иккинчи томони.

У ерлардаги ҳали ҳам ҳоким, лекин чириган социал қонун ва тартиблар инсон ижодий ташаббускорлигини бўғиб, меҳнатни топтаб, меҳнат аҳлини хору зор қилиб, меҳнат мевасини хокисор этиб, миллионлар учун зарур бўлган бойликларни сунъий сураатда озайтирмоқда, жамият тараққиётига халал бермоқда.

Бу — фожианинг учинчи томони.

Европада мана шундай қилиб, она табиат билан фарзанд инсон орасидаги муносабат, меҳр-муҳаббат, дўстлик ва бирлик бузилган. Гўзал табиат, унинг бойликлари инсонни бахтли қилишга эмас, аксинча, «сарик иблис» хизматига қўйишга қаратилган.

Биз Грециянинг Афинасида музейга кириш учун тўп-ланиб турганимизда биздан бир неча қадам нарироқда бир грециялик одам ўз ҳамроҳидан: «Булар кимлар?»— деб сўради.

— Булар Октябрь мамлакатидан, «Аврора»ни биласанми, эшитганмисан?— деб жавоб берди ҳамроҳи меҳр ва табассум тўла кўзларини одамлардан узмасдан.

Дарров у одамнинг чеҳрасида мамнуният аломатлари пайдо бўлди. Айни замонда, бир хўрсиниш билан у:

— Қани энди, гўзал Греция, унинг ажойиб гўзал табиати озод бўлса, Греция жафокашлари ҳам осуда нафас олса!— деди.

Бу — орзу. Лекин, бундай орзуларнинг шундай зўр мантиқи борки, улар албатта ҳам озодлик, ҳам осудалик, ҳам нур келтирадиган ҳаракатга айланадилар...

Ахир, улар асрлар давом этган чиркин мозий ўрнини эгаллай бошлаган янги замоннинг, янги тарихнинг ҳар нарсадан кучли ва ҳар нарсани енгадиган қонунияти билан тақозо қилингандирлар;

ахир, улар тарихни яратадиган, тарихни ҳаракатга келтирадиган, тарих мазмунини ташкил этадиган, зулм ва зўравонлардан сабр косаси тўлиб, «Бас энди!» дейишга аҳд қилган, разолат бўғзига панжа ташлаган миллионларнинг ният ҳамда қатъиятидирлар;

ахир, улар бир вақтлар Шимолда, ғазабли Болтиқда бутун дунёга, барча башариятга, ҳамма мазлумларга янги давр бошланганлигидан, мозий қулай бошланганлигидан дарак берган қудратли «Аврора» залпларининг акси садоси, ифодаси ва хулосасидирлар.

ҲАМ ҲАЙРАТЛАНАРЛИ, ҲАМ АЧИНАРЛИ

Европадаги капитал ва кўз ёши ҳоким мамлакатларда ғайри инсоний тартиблар ажойиб табиатни, унинг бойликларини яна бир масалада инсон бахти ва саодатига қарши қўйишга уринадилар. Шу ҳақда ҳам бир неча сўз айтиб олай.

Маълумки, аслида табиат, унинг гўзалликлари, бойликлари, ажойиботу ғаройиботлари инсонга соғлом эстетик завқ беради, кучу қудрат бағишлайди, инсон ҳаракати ва дилига ишонч ва дадиллик бахш этади, инсонни атрофли ҳамда чуқур ўйлашга мажбур қилади, инсон тафаккурини ўткирлаштиради, инсон онгини оширади, инсонга ўз инсоний қадру қийматини яхши билиб олишга ёрдам беради, ўзи шу табиатдан ўсиб чиққан ва шу табиатнинг узвий қисми бўлган инсонга шу табиатдан маълум даражада ажралиб олишга, унинг устидан ҳоким бўлиб олишга олиб келади.

Бу ёлғиз инсонгагина оид эмас. Ипак берадиган жонивор ҳам ерда судралувчиликдан капалакка, ҳа, ернинг жозиба қувватини енгган ва уча оладиган капалакка айланади. Тўғри, биз бу ерда жонивор билан инсонни тенглаштирмақчи эмасмиз (уларнинг ҳар бири бошқа-бошқа олам). Сўз табиатдаги тараққиёт ҳақида

кетаётир, шу табиат қобилияти ва қудрати ҳақида шу табиатнинг (жумладан, ижтимоий ҳаётининг) ўз узвий қисмига (бу ерда — инсонга) берган қобилият ва қудрати ҳақида кетаётир. Ахир, ҳақиқий инсонгина табиат гўзаллиги ва иффатини тушуна олади. Ахир, ҳақиқий инсон билан табиат, унинг гўзаллиги, унинг иффати, унинг латофати ҳамоҳангдир. Ахир, онасиз болани ва боласиз она муҳаббати ва дилини тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидек, уларни ҳам бир-бирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Лекин у ерларда...

Мана Париж. Шаҳарнинг табиат жиҳатидан ҳам энг кўркем, энг гўзал, энг баланд жойларидан бири. У ердан туриб қаралса, Франция пойтахти кафтда тургандек бўлади. Айни замонда, улкан шаҳарнинг деярли ҳар чеккасидан ўша баландлик кўзга ташланади. Бу баландликда эса католикларнинг энг катта черков — ибодатхонаси қад кўтариб туради. Бу бинонинг ёнида бир қанча махсус магазин ва дўконлар ҳам борки, уларда ёлғиз ибодат ва топиниш буюмларигина сотилади. Гап бу черков ва буюмлар сотиладиган бийоблардагина эмас. Биз ўша ерда биноларни ва унинг атрофидаги кўчаларни тўлдирган қора кийимли, юзида нурдан ва ҳаётдан асар бўлмаган дин арбобларини, кашишларни кўрдик — католикларнинг съезди бўлаётган экан, улар дунёнинг ҳар чеккасидан келган делегатлар экан.

Шундай қилиб, Франция пойтахтининг энг баланд ва энг гўзал жойи дин хизматига қўйилган...

Италиянинг Соррентоси табиий жиҳатдан шу қадар гўзалки, уни одам ўз кўзи билан кўргандагина табиатнинг мўъжизакор қудрат қобилиятига, санъати-ю сахийлигига беҳад қойил қолади, унинг асрлар мобайнида шеърятнинг ҳусни бўлиб келганлиги, энг яхши италян ашула ва музика асарларини унга бағишланганлиги, энг иффатли ҳиссиётнинг ва гўзалликнинг рамзи, тимсоли, манбаи бўлиб хизмат қилганлиги сабабини тушунади. Буни қарангки, шу жаннатсимон ернинг энг чўққисиди, баланд тоғ учида катталиги бир неча метр келадиган бут ўрнатилиб қўйилган. Дин таъсирини ўтказиш учун, узоқ-узоқларга ёйиш учун бу ҳам етишмагандек, бутнинг ёнига бир оддий уйча қурилган, айтишларича, бу кулбада гўё ўзини ёлғиз худо, дин ва ибодатгагина бағишлаган улкан тақводорлар яшаган

эмиш. У бут ва уй одамларни асиру тобеликка чақира-
ётгандек кўринади...

Қизиғи шундаки, у бут ва кулба бир неча километр
узоқликлардан кўринади, энг кўп одамлар яшайдиган
ва тўпланадиган жойлардан биринчи бўлиб кўзга таш-
ланади. Бу тасодифий эмас, албатта.

Мана, мамлакатнинг яна энг гўзал ерларидан, поэ-
зияда, музыкада куйланган жойларидан бири — Капри
ороли. Унда ажойиб бир грот — сув ғори бор. Ажибки,
мовий рангли Ўрта денгизнинг суви бир вақтлар шўх-
лик қилгану тош қирғоқни ўйиб тош-тоғ остидан ўзи
учун бир уйча ясаганга ўхшайди. Ғор вергул шаклида
бўлиб, унинг узунлиги 20 метрча. Ғорнинг тешигидан
уч-тўрт одам жойлашадиган қайиқчагина ўта олади.
Лекин шунга қарамасдан, ғордаги сув биллур рангли
бўлиб, ялтираб туради — гўё сув остидан зангори ранг-
ли нур берилиб турганга ўхшайди. Қайиқдан туриб қўл
ёки бирон бошқа нарса билан сув сочилса, сочма томчи-
лари ялтироқ қаҳрабодек жилваланади. Бир сўз билан
айтганда, бу ғор табиат томонидан яратилган ниҳоят
даражада мўъжизали сирғоқ бўлиб, ҳар қандай ақлни
лол қилади.

Ана шуни ҳам дин ва дин арбоблари, диндан манфа-
атдор бўлган қаллоблар тинч қўймаганлар: ғорнинг те-
пасида бут ва католицизм пайғамбарининг катта тасви-
ри ўрнатилган... Бут ва тасвир, бир томондан, ғор ва
ундаги ажойиботларга илоҳий маъно беришга ва инсон-
ларда диний ҳиссиёт уйғотишга қаратилган бўлса, ик-
кинчи томондан, одамларни диндорларга, улар билан
ҳамкасбларга тобе қилишга қаратилган.

Шу ерда сўз аро бўлса-да, бир нарсани қайд қилиб
ўтиш зарурияти туғилиб қолди.

Динни тарғиб-ташвиқ қилиш, худони ҳар қандай йўл
билан кўкка кўтариш ва одамларни черковга тортиш
Европанинг қатор мамлакатларида энг катта, марказий
масалалардан бири қилиб қўйилган. Францияда мак-
табларнинг 60 процентчаси динийлаштирилган, қолган-
ларнинг ҳам ҳаммасини дин, черков, руҳонийлар қўлига
ўтказиш учун қаттиқ кураш кетмоқда. Истамбулда биз
тушган автобуснинг ҳайдовчиси тепасига ҳаммага кўри-
нарли қилиб катта ҳарфлар билан: «Ҳамиша оллоҳни
дедийи ўлур», деб ёзиб қўйилган. Иш шу даражага ет-
ганки, йирик Европа мамлакатлари пойтахтларининг

куча деворларига ҳам моҳир ҳаттотлик билан: «Яшасин худо!» деб ёзиб қўйилган. Қизиқ: дин нуқтаи назарича, ҳар нарсадан қудратли деб ҳисобланган худонинг пропагандага муҳтож бўлиб қолганлигини қаранг! Ҳа, ажабо, дин ва ундан манфаатдор бўлганларнинг, худо ҳамма мавжудоту ҳодисотнинг асоси ва ҳолиғидир, деганлари рост бўлса, қандай қилиб у (худо) яна ташвиқотга муҳтож бўлиб қолибди! Бу ўша худонинг, сармоя мафкурасининг бозори касод бўлиб қолганлигидан дарак ва далолат бермасмикин!

Умуман, у мамлакатларда жуда кўп воситалар кенг халқ оммаси орасида дин ва динни ташвиқ-тарғиб қилишга мувофиқлаштирилган, шунинг хизматига қўйилган. Бунинг оқибати ҳам оз эмас.

Буни ҳар нарсада кўриш мумкин, буни жумладан, қўйидаги деталлардан ҳам билиш мумкин.

Брюсселда қироллар резиденцияси бўлган майдон деворларидан бирига бир замонлар Бельгия тарихида ўтган одамнинг ва унинг итининг обидаси ўрнатилган. Вақтлар ўтиши билан дин арбоблари ва улар таъсирида бўлганлар унга мифик-мистик тус бериб юборганлар гўё ким ўша обидани ўз қўли билан силаса, у одамнинг ҳар қандай орзуси амалга ошар эмиш! Бизни кузатиб юрган ориқ, қўллари қалтироқ гид бизга шуни тушунтира туриб, деди:

— Мен ҳам жуда кўп марта келиб силадим, лекин орзуим амалга ошиши ўрнига бахтсизлигим орта берди...

Гиднинг кинояли ва кулимсираб айтган бу сўзлари фош бўлган сир устидан истеҳзодек туюлди.

Римда, Ватиканнинг ёнгинасида «Муқаддас Петр» ибодатхонаси бор. У жуда катта. Унинг ички архитектураси ҳайратомуздир. Уни расмлар ва ҳайкаллар билан безашда улкан санъаткорлар иштирок этган. Хуллас, бу ибодатхонадаги ҳар бир нарса, ҳар бир деталь ҳатто қуёшнинг ҳаракатига қараб бино ичидаги ёруғлигу рангининг ҳар хил бўлиб туриши ҳам дин таъсирини кучайтиришга қаратилган. Бунинг устига, энг катта дин арбоблари шу ерга дафн қилинган, уларнинг ҳар бирининг қабри устида катта маҳорат билан оқ мрамрдан ишланган ҳайкаллари бор. Шундай қилиб, дин пешволари ўлгандан сўнг ҳам динга ва дин тарқатишга, одамларни нариги дунёдагина бахт қидиришга чақиритишга

хизмат қиладилар... Бу ибодатхонада ҳам иш,— дин таъсири, дин тарқатиш,— шу даражага етиб борганки, нажот ва бахт ахтарган кишилар аллақачонлар ўлган одам оёғининг (ҳайкалдаги) панжаларини силай бериб сийқалаштирган ва йўқ қилиб юборганлар. Демак, узоқ вақтлар мобайнида миллион-миллион нотавон ва жафокаш қўллар тошни силаганлар, лекин нажот сўралган тош «авлиё» тошлигича қолаверган...

Ниҳоят, яна бир мисол.

Истамбулда ҳаммага маълум «Аё София» деган мачит бор. У бундан бир неча асрлар аввал христиан черкови бўлган. Кейинлар эса, ажабки, уни «муқаддас» мусулмон ибодатхонасига айлантирганлар. Унинг ичида жуда катта ва баланд тош устунлари бор. Шу устунларнинг бирида чуқурча борки, у, афсонага кўра, гўё бир вақтлар дин учун курашган «улкан» одам отининг оёғи теккан «Муқаддас жой» эмиш. Нажот қидириб, унга ҳам одамлар топинар экан, кўзини суртар экан. Тош чуқурчаси катта бўлиб кетган — кўз суртувчилар шунча кўп! Лекин, сонсиз-саноксиз бечоралар топинавергану умумий кулфат ҳоким бўлиб қолаверган.

Бунисини қарангки, ҳатто овоз...

Мана, яна ўша Истамбул. Пешин вақти. Туркия пойтахтидаги бир неча юз мачитларнинг булутлар билан ўпишадиган баланд минораларидан туриб муаззинлар ғоят катта санъатга эга бўлган оҳангдор ва жаранглама овоз билан мўминларни намозга даъват этмоқда. Бу овозлар у ерда ҳали ҳам тескари айланадиган фалакка нотавонларни, мўминларни йўлдош бўлишга чақираётгандек туюлмоқда. Бу овозлар худди шу вақтнинг ўзида Измир кўчасида ё Истамбул қаҳвахонасида келгинди доллар эгалари томонидан таҳқирланаётган турк аёлининг дод-фарёдини босаётгандек бўлмоқда...

Париж ва Римдаги, Антверпен ва Афинадаги, Брюссель ва Неаполдаги черковларда қоп-қора кийимга бурканган, кўринишларидан зулмат бурқираб турган, лекин овозлари (санъат жиҳатидан, албатта) ҳар қандай юракни ҳам эрита олиш даражасида юксак маҳоратга эга бўлган одамларнинг майин ҳамда ҳазин куйларини айтмайсизми?! Гўё булар ўз мамлакатларидаги энг хушовозлардан танланган, терилгандек туюлади. Булар ибодатга келганларнинг дилларини осмонга, илоҳга мафтун этиш орқали ердаги ҳоким ижтимоий воқелик

ила, кўримсиз ва аламли ҳаёт ила келиштириш иши билан машғуллар. Улар ибодатдан манфаатдорларга кучқувват бериш, нонга ва ибодатга муҳтожларни эса ҳоким социал фожиага тобе этиш вазифаси билан бандлар, шу нон ва ибодатга муҳтожларга алдамчи бахт ваъда қилиш билан оворалар.

Биз яшаб турган вақтда, бир неча минг йилларни ўз ичига олган ва шу минг йиллар мобайнида енгилмас бўлиб кўринган даҳшатли тарихни совет кишилари енгиб, одамзод ҳаётида янги давр бошлаган, янги тарих бошлаган вақтда, инсон даҳоси атом сирини очган, ўнинг энергиясининг ҳеч беқиёс қудратини ўзига бўйсундирган вақтда, ернинг жозиба кучини енгган ва коинотни забт эта бошлаган вақтда, Қуёш системасига ўзидан сунъий планета қўшган, Ойга вимпел қўндирган, шу осмон гўзалига бир ҳамла билан боришга тайёрланаётган вақтда бу юқорида зикр этилган ҳолларнинг ҳоким бўлиши жуда ҳам ҳайратланурли, ҳам афсусланурли!

Ҳеч бўлмаганда Франция Дидроси ва Гольбахи, Италия Бруноси ва Петраркаси, Юнон Демокрити ва Эسخили қани?! Ердаги балодан қутулиш учун қўлни илоҳга очиб, нажотни осмондан кутган, ўзларини алдаб, алдамчи бахт орқасидан қувган нотавоңларни тўғри йўлга солишга, ер билан чамбарчас боғлашга: инсоннинг ўз қудратини ўзига, ўз тақдири тизгинини ўз қўлига қайтаришга уринган бу улўф шахсларнинг товуши наҳот унут бўлган бўлсин?!

Шу орада забардаст Навоийнинг ҳам аччиқ ҳақиқатни ўз ичига олган қуйидаги оловли сатрлари ёдимга келиб қолди:

Фалакдин жафо етса, э мугбача,
Не гам, сендин ўлса вафойи менга,
Тариқат сулукини касб эткали
Ҳам ул кунки бўлди ҳавойи менга.
Бурун зуҳду тақвони айлаб шиор,
Дедимки, етишқай сафойи менга.
Бориб хонақоҳ ячра қилдим мақом,
Бу маъни худ ўлди балойи менга.
Боқиб хилвату зикру сажжодани,
Зухур этди ҳардам риёи менга.
Булардин ўзимни халос айладим.

Бу ажойиб сўзларни улкан гуманист XV асрда айтган эди! Сабоқ бўлиш нуқтаи назаридан улар ҳали ҳам ўз аҳамиятларини йўқотганлари йўқ.

«САРИҚ ИБЛИС» ОДАМИЙЛИКНИ ЮТМОҚДА

Хилқатнинг азалдан ўзига касб қилиб олган пўлат қонуни бор: бир нав нарса албатта ўзига ўхшаганини яратади — чечак уруғидан яна ўша чечак унади, чаён-дан — муқаррар чаён. Худди шу қонунга мувофиқ «сариқ иблис» ҳам ўз моҳияти ва вазифасига кўра ўзича инсон қиёфасини белгилайди. Унинг бу яратган дунёси қотиллик ва қаллоблик билан, разолат ва қабоҳат билан, дор ва турма билан, қон ва ғоратчилик билан, кўп-ларнинг кўз ёши ва бахтсизлиги ҳисобига бир қисм имтиёзликларнинг афсонавий бахтга ва жирканч кайф-сафога эгаллиги билан ажралиб туради. Унинг бу яратган дунёсида унинг ўзи томонидан ўрнатилган ҳоким «тартиб»ларга кўра ҳақиқий инсонийлик — ҳечдир. Асрлар мобайнида эзгу хислатлар, ҳуқуқ нормалари ва виждон қоидалари, ор-номус ҳиссиёти ва гўзалликни севиш, ардоқлаш кайфияти унга ёт нарсадир. «Сариқ иблис» ва унинг мурдор бандалари — пулдору қулдорлар бу нарсаларни ҳамиша ютиб, топталаб турадилар. Уларнинг ўзларига хос мантиқига кўра, хотин номуси ва баҳор гўзаллиги ҳам, гўдакнинг табассуми ва қариянинг қадр-қиммати ҳам, очилиб турган гул иффати ва нозик ҳиссиётли хонанданинг куйи ҳам пул, фойда ва ўғрилиқ олдидан ўтаверсин!

Фожиа шундан ҳам иборатки, «сариқ иблис» яратган ва унинг «тартиб-қоидалари» ҳоким бўлган жамиятда бу ҳол қонун даражасига кўтарилган. Бу қонун қилич кучи ва милтиқ қўндоғи билан, жазо отрядлари ва судлар билан, олов ва турма ёрдами билан сақланиб турилади.

Пародокс ва фожиа шундан ҳам иборатки, бу ҳолга «озод дунё»даги «шахс эркинлиги» деб ном ҳам берилади.

Мана баъзи лавҳалар:

Франция пойтахтининг оқшоми. Машҳур Париж иллюминациялари бош айлантирадиган ва кўз қамаштирадиган даражада шаҳар кўчалари ва биноларини қоплаб олгандек. Қишини бўғадиган димлик. Ярим асрча аввал бўлиб ўтган ва энди такрорланган даҳшатли иссиқлик бир неча кун олдин шаҳардан кетган экан. Лекин кўча-

лари ва уйлари тошдан қилинган муаззам шаҳар ўша оловда иссиқликнинг изларини ҳали ҳам ўзида сақламоқда эди.

Мана кўзимиз қаршисидаги ўзига тўқларнинг ажойиб жиҳозланган уйлари — уларга на куйдирувчи саратон иссиқлиги, на қаҳратон қиш совуқлиги ва на кўчаларда дайдиб юрган бечораларнинг аччиқ фарёди киради.

Мана яна кўзимиз қаршисида бошқа ерлардаги ката-лакка ўхшаган ва ҳар бир квадрат метрига бир-икки жафокаш «яшовчи» тўғри келадиган хоналар, кулбалар! Уларда нималар бўлаётганлигини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта.

Кўчаларда одам жуда кўп. Уларнинг бир қисми кун бўйи салқин жойда бўлиб, энди эса кўчада оқшом оромини олиб юрганлар; яна бир қисми нимагадир ва қаергадир, олазарак ҳолда безовта бўлиб, шошиб кетаётганлар. Уларнинг аксарияти ё чеҳраси ғаму алам, ноилжлик кайфиятлари билан тўла ишсизлар, ё оғир меҳнатдан ҳорғин, судралгандек бўлиб қадам ташлаётган меҳнат аҳллари; тротуарларда, магазинлар қаршисида қимор «принциплари»га асосланган ҳар қандай лотохоналар ёки кўпчилиги ёлғончиликни, ғаламисликни ўзига касб қилиб олган газеталар билан, порнографик расмлари кўзга ташланиб турадиган журналлар билан тўла киоскалар тизмаси. Ҳар хил арзон ва тугуриқсиз безаклар билан тўла — маржон, узук, «авлиё»лар статуякалари, черков суратлари сотадиган дўконлар қатор; буларнинг ораларида эса «ўз ҳунарларини» намойиш қилиб, лақма ва содда одамларни алдаб, чақасини оладиган лўттибоз ҳамда масхарабозлар. Яна ҳоким ижтимоий фожиани ўзида мужассамлаштирган, юзи ғамгин, чеҳраси сўлгин, боши қуйи солинган, сочлари тўзиган музикантлар. Улар якка-якка ёки тўда-тўда бўлиб турибдилар. Аччиқ тақдирдан, ажойиб қобилиятдан, ўз қўлларидаги создан ва эгниларидаги эски ҳамда ямоқ кийимдан бошқа ҳеч нарсага эга эмаслар. Улар эртадан кечгача оёқ устида туриб ё юриб ўз қўлларидаги созларни музика генийларининг асарлари орқали юксак маҳорат билан тилга киритадилар, шунинг учун ҳам ғарибона куну тун ўтказиб, сарсону саргардон бўлиб, бир кунга зўр-базўр етадиган чақа топадилар. Бу ҳам баъзан!

Кўчанинг баъзи ерларида ҳар хил сотиладиган нар-

салар шаклида юрган ва реклама «санъат»ини ўзида мужассамлаштирган кишилар — масалан, эчки ёки эскимо мороженоеси тусига кириб олиб, маълум савдо компанияларининг топшириқларини бажараётган жарчилар.

Тротуарларнинг айрим бўшроқ жойларида асфальтга ҳар хил расмлар чизиб ва шу йўл билан ўз санъатини сотиш — кун кечириш мақсадида уларни ўтган-кетганларга кўрсатишга ва маъқул қилишга уринаётган санъаткорлар. Заказ берсангиз, улар бир зумнинг ўзида хоҳлаган нарсангизнинг тасвирини чизиб ташлайдилар. Заказчи кетгандан сўнг у ўчирилади — йўқ қилинади. Қизиқ: бу расмларнинг баъзилари (анчагина қобилиятдилари) изтиробдан бўлса керак қичқирмайдилар, бақирмайдилар, ерга қараб туриб соқит ҳолда ҳайратомуз суръат ва санъатни ишга солиб, бўр билан асфальтда гўё жонли бўлиб кўринган хаёлий нарса образини яратаверадилар. Булар ўзларининг гўзал маҳсулининг кўча асфальтидан ўрин олганлигидан ва бирин-кетин ўчирилиб, йўқ бўлаётганидан азоб чекаётгандек кўринадилар.

Лекин қуйидаги ҳодиса юқоридаги кўрилганларнинг ҳаммасидан ҳам ошиб тушгандай бўлди.

Олтмиш ёшлардаги бир аёл ён кўчадан чиқиб қолди. Урта бўйли, анчагина этли (оддий семизлик эмас, шиш албатта), уст-боши эски. Икки оёғида икки хил эски пойафзал, қўлида ингичка, калтакка ўхшаган бир нарса, дилидаги аламини ичига сиғдиrolмай, чаён чаққан одамдек тебраниб, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб юради, кўзлари тинмай атрофга жавдирайди, кўпинча эса бир нуқтагагина тикилади. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган, «гоҳ тоғдан, гоҳ боғдан» келадиغان сўзлар унинг оғзидан бирин-кетин чиқиб туради. Лекин энг кўп ва алоҳида таъкид билан қайтариладиган жумласи: «Франция. Уғлим, Де Голль» эди.

Бу сўзлар жуда сирли туюларди. Лекин кўп ўтмай сир аён бўлди. Кампирнинг дод-фарёдини, унинг бу дод-фарёдининг туб маъно ва мантиқини тушуниш кўплар учун, айниқса, Улуғ Октябрь мамлакати одамлари учун қийин эмас эди.

Ҳа, маълум бўлишича, бу бечора француз аёли ўзининг икки жигаргўшасига эга бўлган. Улардан биттаси Франциянинг бахти ва ор-номусини қўшни гитлерчи мамлакат босқинчиларидан сақлаб қолиш учун жони-

ни тиккан — қурбон қилган экан. Иккинчиси эса, Франция банкирлари ва фоҳишабозлари фойдасига Жазоирнинг мустақиллигини топташ учун, ўз инсоний қадрқимматини сақлашга интилаётган жафокаш жазоирликларни бўғиш учун алданиб урушда, инсонпарварлар ва адолатпарварлар қонини тўкишда, Жазоир шаҳар ва қишлоқларини вайронага айлантиришда, муҳофазасиз араб аёлининг номусини оёқ ости қилишда, ўз Ватани ва қизининг фожиасидан ёқаси чок ҳамда дилхаста бўлган ота ва оналарни вақтдан олдин тупроққа айлантиришда иштирок этган каллакесар бўлган. Ниҳоят, ёмон одамнинг оёғи оғир, аҳволи вой деганларидек, бу газанда ҳам ўз қилмишларининг жазосини топган, ҳамишаликка Жазоир тупроғи остидан чиқмайдиган бўлган, Шундай қилиб, у ўз Ватанининг, улуғ Дидро ва Флоберлар мамлакатининг шон-шарафини, ўз онасининг орзу ва умидларини, оналик сути ва дилини оёқ ости қилган. Буларнинг ҳаммасининг устига, болам мириқиб ухласин, деб бир неча йиллар мобайнида кечаларни юлдуз санаб ўтказган, дил муҳаббати ва кўкрак сути билан бола ўстирган онанинг, бутун орзу-умидларини шу боласига бағишлаган муштипар онанинг хокисор бўлишига сабаб бўлибди, нотапон онанинг, Гюго Франциясининг лаънатига қолибди.

Нима бўлмасин ва қандай бўлмасин, она-да!

Мана энди у ҳам фарзанд ўлими доғидан, ҳам ҳақиқий Франция ва Жазоир олдидаги виждон азобидан, ҳам талончиларнинг беҳаёлигидан телбаланган, ақлдан озган. Париж кўчаларида дарбадар!

У Францияни дилдан севади. Унинг ўз юртига бўлган севгиси шу даражада зўрки, шу юртнинг фожиаси ва шу юртга бўлган севги уни телба қилибди. У шу даражада чуқур муҳаббатли онаки, натижада уни ўз фарзандининг шу юртга қилган хиёнатини ва айни замонда, қандай бўлмасин фарзандга (ҳалок бўлган фарзандга) бўлган она муҳаббати уни телба қилган.

Алексей Максимович Горькийнинг Италияда ёзган «Она» ҳикоясини эсланг!

Франция ҳукумати бошлиқлари ва улар орқасида турганлар Жазоирда ажал ва вайроналик уруғини сочганлар. Бунинг устига, Франциянинг ўзида оналарни, севганларни, тумонат одамларни жудолик азобларига дучор қилганлар.

Ана шулар бизга таниш онани ҳам телба қилган.

Телба онанинг қилаётган фарёди, Париж кўчаларидаги довдираши ва дайдиши тушунарли.

Бедод онанинг фожiasi у ерларда ҳоким ғайри инсоний «тартиблар» тақозоси билан бир қисм ўзгалар учун қон ютишга ва ғоратчиликда жон беришга маҳкум этилган минг-мингларнинг қисматиدير. Бечора ва бахти қаро онанинг оҳ-фарёди ана шу кўпларнинг аччиқ алами ва ёндирувчи ғами тимсолидир. Бечора ва нотавон онанинг савдойи кайфияти, бир вақтлар гулдек очилган, энди эса замон зўравонларининг зулми зарбаларидан забун бўлган, ҳаётдан асар қолмаган, рангсиз ва қонсиз бир парча гўштга айланган юзлари, йиғлай бериб ёш тўкишдан қолган, ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўрмаётгандек ҳаракатсиз туриб бир нуқтага тикилган кўзлари куз фаслида хазон бўлган титроқ барглари эслатарди.

Бечора ва сарсон онанинг бу кўзларининг боқиши, бу юзларининг ифодаси, унинг оташ тўла дилидан отилиб чиқаётган оловли сўзлари, бир-бири билан боғланмаган, лекин аслида катта фожияни мужассамлаштирган жумлалари катта ўғри ва қотилларга нисбатан беҳад ғазаб ва куйдирувчи нафрат бўлиб туюларди.

Ахир, нега ҳам ёнмасин она? Кўкрак сutiдан ва кўз нуридан, тунги уйқусизлик ва кундузги нотинчликдан, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган севги ва садоқатдан, эзгу орзу ва умиддан ўзи учун бир олам яратди, ҳаёт маъносини ижод этди, фарзанд ўстирди. Энди эса... дунё она учун бўм-бўш бўлиб қолган, шунга кўра унинг ўзи ҳам ақлдан озган.

Ҳар нарсани пул билан ўлчайдиган, ҳар нарсани пулнинг қули ва қурбони қилишни ўзига касб деб билган мустамлакачи пулдорларнинг бу билан нима иши бор?! Бу уларнинг ҳаёти, ҳаракати ва мақсадининг пўлат «мантиқи»дан муқаррар суратда келиб чиқади. Бу улар дунёсида қонун тусини олган, ҳоким «тартиб» кучига эга. Даҳшат!

Яна ўша Париж кўчалари. Яна ўша пориллаб ёниб турган чироқлар; ерда тариқни ҳам топиш мумкин бўлган даражада ҳар ёқни ёритаётган ранг-баранг иллюминациялар. Лекин қандайдир мотамсимон тинчлик ҳамма ерни ўраб олганга ўхшайди. Биз кетаётган катта кўчада тумонат одам. Аммо улардан кўпларининг на юзларида бирон шодлик, кулги, бир нарсага қизиқишлик аломати

бор, на улар дилида зиё бор. Хаёлимиз ҳамма вақт муш-типар аёлда. Унинг сўлгин юзлари, шавқсиз ва ғамгин, баъзан эса оловдек чақнаб турган кўзлари пориллаб ёнаётган чироқ ва ранг-баранг иллюминациялар нурини кесаётгандек, атрофни қандайдир сирли қора парда билан қоплаётгандек бўларди. Шу юзлар ва кўзлар қар-шисида у чироқ ва иллюминациялар қаҳратон қишда ос-монда ялтираган, лекин иссиқлик бермаган қалтироқ қуёшга ё тим қоронғи кечада кўкда сочилган, лекин нурсиз кўринган юлдузларга ўхшарди.

Иўл чеккасида Париж учун характерли бўлган қаҳ-вахона — разолатхона эшиклари олдида турган бир неча ниҳоят даражада ялтироқ ва ҳашаматли машиналар биз-нинг диққатимизни ўзига тортди. Тўғрироқ айтганда, бизнинг диққатимизни тортган ҳамда ғазабимизни олов-лантирган нарса бу машиналаргина эмас, бошқа нарса бўлди. Машинанинг бири америкаликники бўлиб, унинг олд томонининг тепасида қандайдир материалдан ясал-ган одам скелети илиб қўйилган, иккинчи машина эса французники бўлиб, унда африкаликнинг «қўғирчоқ» боши осиб қўйилган. Машина юрганида скелет ўлим рақ-сини тушаётгандек бўлар экан, «қўғирчоқ» ҳам ҳаракат-га келиб, қотилликни эслатар экан. Буларнинг ҳаммаси-дан машина эгалари, қулдору пулдорлар завқ олар эканлар.

Бундай аҳволдан, бундай «манзара»дан ҳар бир со-вет одамининг, умуман, ҳар бир виждон эгасининг ҳам ҳайрат, ҳам ғазабга келмаслиги мумкин эмас, албатта. Шундай аҳволда хаёлга чўмиб турганимизда бир одам ёнимизга келди. У — оддий кийинган, елкаси кенг, мус-куллари бўртган, боқиши жиддий; сўзни кесиб-кесиб гапирадиган, лекин ўзини кенг дарёдек ёйиқ ва соқит тутадиган. У биз билан майин саломлашди ва бизни қандай вазиятда эканлигимизни, нималар қизиқтираёт-ганлигини билгандек, деди:

— Салом дўстлар! Мен французман, ишчиман, ком-мунистман. Бу ер,— ёнимиздаги бинога ишора қилиб, деди у,— қаҳвахона. Бу машина янкиники, бу машина эса француз боёниникидир. Машиналарга осилиб турган ва сизлар учун ғайри оддий бўлиб кўринган скелет ва «қўғирчоқ» эса шундай машиналарда юрадиган. «зо-дагон»ларнинг дил ва интилишларини ифодалайдиган, машғулотларини белгилайдиган омиллардир. Бу нарса-

лар ўлим, қатл ва қотилликни, ғорат, зўравонлик ва бузуқликни улуғлашга, тартиб-ташвиқ этишга қаратилгандир. Ҳам француз, ҳам жазоир меҳнаткашларини муҳтожлик ва ҳуқуқсизлик сиртмоғи билан бўғаетган ё қонли қиличдан ўтказаётганлар мана шу ўлим рақсидан, мана шу қотиллик намойишидан лаззат оладиган ваҳшийлардир. Жазоирдан кетмайман, қароқчиликдан қайтмайман, француз заҳматкашини ҳам ўз ҳолига қўймайман, деяётганлар мана шулардир.

Бу скелет ва «қўғирчоқ» инсонни, ҳа, коинот тожи ва табиат ифтихори бўлган инсонни хокисор этишни, инсонийликни поймол қилишни ўзларига касб қилиб олганларнинг, кенг қаҳвахона ҳисобланган буржуа жамиятида кайф-сафони ўзларига қонун қилиб олганларнинг ҳоким, ҳатто қонун даражасига кўтарилган «хулқ»ларидан келиб чиқади.

— Лекин,— деб давом этди у одам,— улуғ Франция бор, ажойиб француз халқи бор. Бир кун келиб бу Ватан, бу халқ сийнасидаги доғлар шундай ювиб ташланадики...

У киши сўзини тамом қилмасдан ё асосий гапни айтдим, деди шекилли, биз билан самимий хайрлашди-ю, кўздан ғойиб бўлди.

Қандай бўлмасин, қаҳвахоналар, дабдабали машиналар, улардаги қотиллик рамзлари ва яна кўп шунга ўхшаш ваҳшийлик аломатларининг улуғ Францияда, саксон тўққизинчи йил революцияси ва Париж коммунаси, Вольтер, Бальзак ва Жюлио Кюрилар мамлакатида бўлиши жуда ачинарли, жуда ғазабланарли. Қани энди бир нарса бўлса-ю, у ерларда ҳозирга қадар тескари айланиб келаётган зўравонлар замонининг, оламининг гилдираги парчаланса, ақл ва адолат қарор топса...

У машъум машиналар, у скелет ва «қўғирчоқ» ўша чириган сармоя оламининг, ўша олам разилларининг рамзи ва тимсоли бўлиб ҳануз кўз ўнгимда турибди.

У ишчи-коммунист эди, улуғ мамлакатнинг, улуғ халқнинг қудрати ва олижаноблигини, отадиган ёрқин тонги ва бахтиёр келажагини ҳануз эслатмоқда, шу билан ҳануз дилга таҳсин ва ором бермоқда.

Машҳур Эйфель минораси томон йўл олдик. У, инсон даҳосининг, француз ишчисининг қудрати ва қобилияти намунаси сифатида мана ярим асрдан кўпроқ вақт ичида қад кўтариб, тўфонларга бардош бериб, осмон билан

Ўпишиб турибди. Тумонат одам ва совуқ иллюминациялар оралаб унга қандай етиб борганимизни ҳам билмай қолдик. Бунинг сабаблари турлича.

Мана баъзилари.

Парижнинг (умуман Европанинг биз кўрган шаҳарларининг ҳаммасида) айниқса марказий кўчаларида кинотеатрлар кўп. Уларнинг фасадлари имконият борича ҳар қандай рангли зиёлар, иллюминациялар билан безатилган. Хуллас, одамларни томошага киришга ундаш учун ҳамма нарса қилинган, ҳамма «ҳунар» ишга солинган. Лекин бунга қулоқ осадиганлар жуда оз кўринади, айниқса, оддий халқдан. Бунинг сабабини асосан қуйидаги нарсада кўрдик.

Ҳар бир кинотеатрнинг эшиклари тепасида унда нима кўрсатилаётганлиги ҳақида катта-катта қилиб ишланган суратли эълон — рекламалар бўлиб, уларнинг қарийб ҳаммасида бандитлар ва карта, муштлашиш ҳамда тўппонча, деярли ярим яланғоч аёллар ва қон, бир сўз билан айтганда, безорилик ва гангстерлик, бузуқлик ва ўлим акс эттирилган. Булар — намоёиш қилинаётган фильмларнинг мазмуни ва ғоясининг ифодасидир.

Улуғ француз халқи эса жуда ажойибдир. Дени Дидро ва Вольтер, Виктор Гюго ва Гунолар авлодидир, Марсель Кашен ва Морис Торез замондошидир; у, юксак завқ ва олижаноб ҳиссиёт эгасидир. Демак, фильмларнинг кўпчилигини ташкил этган Голливуд маҳсули унга ётдир...

Иўлимизни давом эттириб кетавердик.

Париж кўчаларининг икки томонида кўзни қамаштирадиган магазинлар. Улар ҳақиқатда озода, ярқироқ ва безанган. Улардан каттасининг бирининг олдидан ўтаётганимизда гид луқма ташлади:

— Мана шу универмагга шу эшикдан бир трусикдагина кириб, бутун бошли рўзғорли ва хоҳлаган кийимли, энг охириги маркали машинали ва уй-жойли бўлиб, нариги эшикдан чиқиб кетиш мумкин.

Биз гиднинг қисман чин, қисман киноомуз ҳамда заҳарханда сўзларини эшитиб ҳам қизиқчилик, ҳам ҳазил учун у даргоҳга кирдик. Чиндан ҳам унда талантли француз меҳнат аҳллариининг мўъжизакор қўллари билан ишланган мато ва буюмларни кўрдик. Сотувчиларнинг маданияти жуда зўр. Лекин... Биз, масалан, учинчи ва тўртинчи қаватларга кўтарилдик. У ерларда деяр-

ли ҳеч ким, ҳеч нарса харид қилаётгани йўқ. Бир ўрта ҳол французнинг яхши костюм олиш имконияти йўқлигини қўяверингу бир яхши пайпоқнинг ўзи бир ишчининг ярим ойлик моюнасининг анчагина проценти баҳосида экан.

Ана шунда магазинларнинг бўшлиғи ва харид қиладиганларнинг жуда озлиғи сабабини англадик. Бу ҳам ёлғиз Франция пойтахтидагина мавжуд эмас. Антверпену Истамбулда ҳам, Риму Афинада ҳам, Неаполь ва Брюсселда ҳам аҳвол асосан шундай...

Миллион-миллион бечора одамларнинг, ўшал дабдабали магазинларни ялтиратиб ва безаб турган ажойиб нарсаларни яратган, лекин шулардан ўзлари маҳрум бўлганларнинг шўри қурсин! Нима дейиш мумкин, у ерларда ҳоким тартибларнинг қонуни шу. Ҳа, у ерларда яратилган нарсалар ўз яратувчилари қўлидан, болани онадан қийқиртириб зўрлик билан ажратиб олинганидек, юлиб олинади, шу яратувчилар устидан текинхўрлар ҳокимиятини таъмин. этиш аломатига айлантирилади.

Мана, асосий фожиа қаерда ва нимада!

Яна йўлимизни давом эттирдик. Бир кун олдин катта Лувр музейида бўлган эдик. Унинг шухрати бутун дунёга кетган. Музей Франциянинг ифтихори саналади. Лувр шу даражада каттаки, айтишларича, ундаги коридорларнинг ҳаммасини бир-бирига уланса, бир неча ўн километр узунликни ташкил этар экан. У ўз ичида асарлар мобайнида яратилган дунё маданиятининг, жумладан, тасвирий санъатнинг жуда кўп дурдоналарини, но-дир асарларини сақлайди. Уларни кўрганда инсон даҳосининг нақадар кўп қирралаи, ранг-баранг ва зўр эканлигига, инсон фантазиясининг нақадар бой ва кенг эканлигига яна бир карра қойил қоласан, киши. Бизни мафтун этган ва ҳайратда қолдирган бу ёдгорликларда ифодаланган дунё-дунё маъно, қудрат ва гўзаллик бугун ҳам яна ўзига тортгандек бўлди-ю, кўчада сайр этиб юриб, яна ўша музей ёнига ёнига билоихтиёр келиб қолдик.

Бу музейдаги — франциялик ва италиялик, англиялик ва бельгиялик, голландиялик ва испаниялик рассом ҳамда ҳайкалтарошларнинг ажойиб инсоний хислатларни, гўзал фазилатларни, олижаноб ҳис-туйғуларни гениал маҳорат ила яратган ўлмас асарлари билан қуйидаги ҳодисалар орасидаги қарама-қаршиликка қаранг!

Биз Лувр музейидан ўтиб кетиб, катта кўча ва майдонлардан бирига чиқиб қолдик. Билмасдан чиқишга чиқдик-ку, лекин у ердаги даҳшатли манзараларни кўриб, кўнгил оздирадиган воқеалар шоҳиди бўлиб, ниҳоят даражада хафаланиб кетдик.

Аввало, кўринишдан туппа-тузук бир неча ўнлаб эркаклар бир-бирларини қонга бўяш ва сулайтириш даражасида муштлашишаётган эканлар. Сабаб бирон жиддий нарса эмас, бузуқликдан чиққан можаро...

Бу шармандалар ижтимоий фойдали мақсад билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган юқори табақа арзандалари бўлиб, безориликдан лаззат оладиганлар экан.

Бу, Парижнинг марказий майдонларидан бирида...

Бунинг устига, ўша катта кўчанинг икки томонида нотаниш одамларда шубҳа уйғотадиган анчагина аёллар, қизлар тротуарларга, баланд бинолар остига бирин-кетин тизилиб турибдилар. Тик туришдан чарчаганлар ё оз бўлса-да, ор-номуси қолганлар гоҳ олдинга, гоҳ орқага майда қадам ташлаб юраётгандек ҳаракат қиладилар. Уларнинг на сўлгин кўзларида ҳаётдан из бор, на ғамгин юзларида маъною мамнунликдан асар бор. Қийимларини айтмайсизми? Баъзилариники олачалпоқ, қирқ байроқ, баъзиларида эса кўкракларига қадар очиқ, тиззаларидан анча юқорига келиб тўхтайдиган беҳаё пардалар...

Уларнинг ҳаммаси ё муҳтожлик қўл-оёқларини чамбарчас боғлаганлигидан, ё бузуқлик одат бўлиб қолганлигидан кеча сайрига чиққанлар экан.

Наҳот севги ва садоқат худосининг, аёл ва номус тангрисининг бандалари, инсон авлодининг фарзандлари шу даражага етсинлар! Наҳот энг нозик, дарин ва самимий инсоний ҳиссиётларни ифодалайдиган, шеърият ва музикада бош ўрин эгаллаган, асосий мавзу ҳисобланиб келган аёл шу даражага етган бўлса! Наҳот гўзалликда ҳар қандай гўзалликдан юқори ва афзал бўлган, қудратда ўлимдан ҳам зўр ҳисобланган аёл ва унинг дили, севгиси, унга бўлган дил ва севги шу даражада олчоқ ва аянч аҳволга тушиб қолган бўлса!

Тўғрироқ, очиқ ва лўндароқ қилиб айтганда, наҳот у ерлардаги мавжуд «тартиб»лар ва шу «тартиб»лардан манфаатдор бўлган одамхўру номусхўрлар аёлни, ҳа, гўзаллик намунаси ва ҳаёт тимсоли бўлган аёлни шу

даражада ҳалокат ва разолат ботқоғига ботқизиб юборган бўлсалар!

Фоҳишалик капитализмнинг кўпчиликни таланиши, қашшоқланиши, озчиликнинг бойиши, кайф-сафоси асосига қурилган жамиятнинг туғма касаллигидир, узвий хосиятидир, деб бекорга айтмаганлар илмий коммунизм асосчилари.

Бу, XX аср Францияси пойтахтида бўлаётган фожиа!

Умуман, капитал Парижида нималарни кўрмайсиз!

Айниқса аёлларнинг аҳволи ҳар жиҳатдан, ҳақиқатан ҳам, ачинарли ва аянчли. Қашшоқлик, муҳтожлик ва ҳуқуқсизликни қўяверинг, бу умумий ҳолат. Ҳақоратлаш ва ҳақоратланиш ҳар нарсада ва ҳар қадамда кўзга ташланиб туради. Мана, масалан, шаҳар кўчаларидаги кўпгина аёлларнинг одат ҳолига кириб қолган кийимлари ва кийинишлари.

Улар ҳаё деган нарсани деярли бутунлай унутганга; тўғрироқ айтганда, номус деган нарсани кераксиз ва ортиқча деб билиб, бутунлай топтаганга ўхшайдилар. Уларда олижаноб инсоний латофат ва дил гўзаллиги ўрнини беҳаё ҳайвоний ҳиссиёт ва қўпол харидлик иштиёқи қоплаб олган кўринади. Бир мўйсафид французнинг айтишича, ҳақиқатан ҳам, агар аҳвол шундай кетаверса, кўп ўтмай бу аёллар кўйлак ва ор «оғирлиги»дан тамомла қутулиб олган бўладилар—онадан қандай туғилган бўлсалар, деярли шундай аҳволда, ёлғиз ўт-бўтларини латта-путта билан ўраб олиб, бепарда юраверадиган бўлиб қоладилар.

Бу бир неча юз миллиардер ва миллионерлар мамлакатининг пойтахтидаги «озодлик» намуналаридандир!

Биз юқоридаги, Парижнинг энг баланд жойида қад кўтариб турган ва энг қадимий черковлардан бирига, севги ва софликка «ундайдиган» христиан ибодатхонаси томон йўл олдик. Етдик. Унинг шундайгина ёнида бир боғча бор. Парижга келадиганлар у боғчани муқаддас деб билиб, уни зиёрат қилмасдан кетмас эканлар. У ер бир вақтларда француз, рус ва қатор бошқа мамлакатлик улуг маданият арбобларининг (Тургенев ва Флобер, Репин ва Жорж Санд, Чайковский ва Гуно ва бошқаларнинг) бир-бирлари билан учрашиш ери ва сайргоҳи бўлган экан. Энди эса...

Энди эса, у ер кўп жиҳатдан ташландиқ ҳолга келтирилган. Бунинг устига боғчанинг аксар қисмига катта-

катта зонтиklar ўрнатилган. Бу «бошпана»лар остида куппа-кундуз кунни, тумонат йўловчилар олдида мороженое ва виски билан биргаликда инсонийлик ва номус, бўса ва ор ҳам сотилиб олинаркан.

Ҳа, шундай улуғлар зиёратгоҳи олчоқлар қароргоҳига айлантирилган!

Ибодатхонанинг ҳам, дин пешволарининг ҳам бу фаже манзарага лоқайд томошабин каби сокит қараб тургандек бўлаётганларини айтмайсизми?!

Тоқатимиз тоқ бўлди. Бунинг устига шу орада қаттиқ шамол кўтарилди, шундай бўлдики, гўё кўпгина одамлар чанг орасида кўзга кўринмай, тўзонга сингиб кетгандай бўлдилар. Балки бу гўзал она табиатнинг ғазаб тимсоли бўлгандир...

Машина билан шаҳар марказига жўнадик. Узоқ йўл босиб, отелимиз яқинидаги катта кўчага яқин келганда машинадан тушиб, «уйга» пиёда кета бошладик. Ҳаммамиз учратилган ярамас ҳодисалардан дилгир ва хомуш бўлиб, секин қадам ташлардик. Бунисини қарангки, кета туриб яна бир даҳшатли нарсага дуч келдик.

Кўп қаватли қоп-қора улкан бино. Деразалари ҳам қора мато билан ўралган. Айтишларича, бинонинг ичига ҳам жўрттага жуда хира чироқлар ёқиб қўйилган. Катта зали ва хона-хоначалари бор. Беъмани музика ва хоҳланган ичимликлар муҳайё. Ҳар қандай овқат ва қимору қаллоблик ўйинлари мавжуд. Биз аввал, зулмат ва даҳшат бурқиб турган бу кўримсиз бинода нима, қандай муассаса борлигини англамадик. Буни бинонинг тепасида бутун атрофга, узоқ-узоқларга кўринадиган бўлиб, пориллаб ёниб турган лавҳадангина билиб олиш мумкин экан. Уқиб билдик ҳам (номи қурсин, ёдимдан ҳам чиқибди).

Хуллас, маълум бўлдики, бузуқчиликнинг уччига чиққан жойи экан. Бу ерга энг боён аёллар ва энг гўзал қизлар ҳар қандай йўл ва воситалар билан тортилар, фойдаланилар экан. Булар орасида ажойиб талант билан соз чаладиган ё куй куйлайдиганлар ҳам оз эмас экану, лекин ҳам бу талант, ҳам унинг эгалари оёқ ости қилинар экан. Бу ерда нормаль кийимда бўлиш, очиғини айтганда, баъзилари учун умуман кийимда бўлиш «қонда»дан ташқари нарса ҳисобланар экан. Бу ерда катта қароқчилар, уларнинг бойваччалари, машъум «сарик иблис» авлодлари катта пул сарфлаш ва инсон номини, ор-

номусини парчалаш эвазига кайф-сафо сураp эканлар. Бу ерда пул ва бузуқчилик олдида, «сарик иблис» ўрнатган ҳоким «қоида» ва «хулқ нормалари» олдида, чин гўзалликни билмайдиган, ё аллақачонлар унутган ё кўнглига теккан ва ўз вақтида «Куладиган одам»нинг автори улуғ француз томонидан лаънатланган ифлослар олдида, панжасида, оёқлари остида ҳақиқий гўзалликнинг, ҳақиқий инсонийликнинг, виждон ва номуснинг қанчалик ҳақоратланиши ва пастга урилиши мумкинлиги намунаси намойиш қилинар экан.

Гап шундаки, бу чиркинлик билан тўлиб-тошган «муассаса»да фоҳишалардан бўса олувчи ва қимор столи атрофида ўтирувчилар орасида ёлғиз «пул қилувчилар»гина эмас, француз заҳматкашининг меҳнатини капиталга, фоҳишахоналарда совуриладиган пулга айлантирувчиларгина эмас, шуларга ёрдам берадиган сиёсат яратувчилар ҳам бўлар экан.

Ундай ҳолда ҳам, бундай ҳолда ҳам, улар ҳам, булар ҳам фаҳш, фаҳш ва яна фаҳш!

Биз дил тўла нафрат ва ғазаб билан бу машъум бинони, кўпларнинг бахтини қаро қиладиган бу «муассаса»ни қолдириб, унинг йўлкасидан-да ҳазар қилиб кўчанинг нариги томонига ўтган ҳам эдикки, унинг ичидан бир тўда маст, юзлари қизарган, кўйлак тугмалари ҳали солинмаган ва зўрға оёқ устида турган ҳарбий янкилар гув этиб бўкиришиб чиқиб қолишди, француз швейцари эса «муассаса»нинг эшикларини улар орқасидан таъзим ва табассум билан аста ёпиб ичкарига кириб кетди.

Даҳшат!

Отелга жўнадик. Номерга кириб каравотга ясландик. Қани уйқу, қани юракнинг тинчланиши! Ахир улуғ француз халқи ва юрти шаънига доғ бўлиб тушган бу фожиаларни унутиб бўладими, ачинмасликка илож борми! Ажойиб қобилиятли, улуғвор диллик дўст фожиаси учун куймасдан бўладими!

Туннинг аксар қисми шулар ҳақида, яна кўп нарсалар ҳақида, шу жумладан юқоридаги ҳодисаларнинг сабаблари ҳақида ўйлаш билан ўтди.

Эртаси яна шаҳар кўчаларига чиқдик. Бир ерга келганда шу сабаблардан бирига дуч келдик. Сабабни таъбирлашдан олдин бир нарсани қайд қилиб олайлик.

Айниқса санъат жиҳатдан олганда, Париждаги асрий

ажойиб осори атиқа обидаларига ва нақшларга, ҳар мамлакатда азалдан машҳур чинни асбобларга ва уларда мужассамлаштирилган ҳайратомуз гўзалликларга, гениал француз ёзувчилари ва рассомларининг композитор ва ҳайкалтарошларнинг инсоният маданияти хазинасида мангу қоладиган асарларида ифодаланган ифбат ва латофатга, нозик ҳиссиёт ва юксак дидга, инсонийлик ғурури ва олижанобликка диққат берилса, француз халқининг қобилиятига ҳамда гўзал дидига қойил қолмасдан бўлмайди.

Мана шундай мамлакат пойтахтининг марказий кўчаларидан бирида кетаётганимизда ўйинчоқлар сотиладиган (болалар учун, ҳа, болалар учун!) магазин витринасида нималарга кўзимиз тушмади денг?!

Икки ва ундан катта ёшли қиз болалар учун ишланган ва сотишга қўйилган, зўр бериб ташвиқ ва реклама қилинган қўғирчоқлар орасида шундай ясалганлари ва «ясантирилган»лари, кийинтирилганлари борки, уларга қараган киши, кўзим чиқсин, демасдан иложи йўқ: бу қўғирчоқлар туриш, кўриниш жиҳатидан ҳам, қиёфа ва кийим, кийиниш жиҳатдан ҳам вульгар енгил табиатли хотин-қизларни, ҳатто бузуқларни эслатади, шуларнинг «мумлашган» образларига ўхшайди.

Мана қизларни тарбия қилиш, тўғрироқ айтганда, бузиш воситаларидан, сабабларидан бири!

Бу жиҳатдан ҳам «балиқ бошидан чирийди», дейлиши тўғри чиқади...

Шу сатрларни ёзарканман, чиркин оламнинг ўз кўзларимиз билан кўрган, ўз қулоқларимиз билан эшитган ва мавзуимизга оид бўлган яна икки ҳодисаси ва лавҳаси ёдимга тушиб кетди.

Бири...

Брюссель. Бизни бошлаб юрган гид баъзи масалаларда қизиқ табиатли одам экан. Шаҳарда кетаётганимизда касалхона олдидан ўтдик.

— Оддий бельгияликнинг соғлиқ вақтидаги ҳаёти анча оғир, машаққатли, касал бўлгандан сўнг эса яна баттарлашади. Касалхонага келиб бир неча кун даволаниш учун у аввалдан, яъни соғлиқ вақтида узоқ муддат давомида анча пул тўплаб тайёрланиши керак.

Касалхонадан ўтганимиздан кейин гид сўзида давом этиб, деди: умуман Бельгияда, айниқса кейинги вақтларда ҳар қандай социал касалликлар кенг қанот ёйиб кет-

ди. Булар ҳар хилдир: алькоголизм, савдойилик, турмага тушишга интилиш ва ҳоказолар.

Гид айтган касаллик турларини тушундигу, лекин охиргиси, яъни турмага тушишга интилиш касаллиги бизни ҳайратда қолдирди—тушунолмадик. Буни ҳикоячининг ўзи ҳам албатта англади ва шайтонлик аралаш қулиб изоҳлай кетди:

— Йўқсиллик ва ноиложликдан, ишсизлик ва бошпанасизликдан қутулиш йўли деб анчагина одамлар жўрттага биронта жиноят қиладилар-да, турмадан ўрин олишга ошиқадилар: ахир у ерда гарантиялик ва бепул бошпана ва нон бор...

Гид бизни қаернидир кўрсатишга олиб кетаркан, қуйидагини ҳам ҳикоя қилиб берди:

— Кенг тарқалган социал касалликлардан яна бири бор. Бир ўзига тўқ оиланинг бошлиғи—ота урушда ҳалок бўлади. Кичик қолган қизчани она бутун кучи ва муҳаббатини сарфлаб вояга етказди. Сўнгра қиз онани доғда қолдириб, бир кибор, лекин беъмани одам билан тақдирини боғлайди, онани ёлғиз қолдириб, Бельгиянинг узоқ шаҳрига кетади. Ииллар ўтади. Бу срада мункайиб қолган кампир ўз қизини кўриш иштиёқида, ортиқ чидолмай, ўша шаҳарга бориб қизнинг уйини топади, қабул қилиш илтимоси билан (қизининг табиатини ҳали ҳам билар экан) унга телефон қилади. Она қиз билан сўзлашмоқда. Телефон трубкасида нонкўр қизнинг совуқ жаранглама овози билан бирга уйда бўлаётган бевурд музика, беор қаҳқаҳалар эшитилиб туради. Онанинг кўзи тинди, боши айланди. Айниқса ўзининг жигаргўшаси ва нуридийдаси деб билган қизининг махсус келган ва кўча-кўчада интизор турган онага: «Мен бугун қабул қила олмайман, балки... икки-уч кундан кейин», деб трубкани осиб қўйиши онага чақмоқ зарбаси бўлиб тушади. Шафқатли одамлар ҳушсиз қолган онага ёрдам қўлини чўзадилар...

Бу она ва қиз фожиаси ҳам бизда тасодифий бўлмай, балки мавжуд ижтимоий воқеликнинг, ундаги ҳоким «қонуният»нинг узвий касаллиги оқибатидир,— деб хулоса қилди ҳикоячи...

Иккинчиси...

Неаполь — Помпей.

Везувий. У, дунёдаги энг катта вулқонлардан биридир. Неаполдан ўн километр нарида. Вулқон шу даражада баланд ва ҳайбатлики, унинг олдида атрофдаги тоғ-

лар тепалардек бўлиб кўринади, ўзи эса шу тоғлар орасида беқиёс улкан қоядек қад кўтариб туради.

У бир вақтлар денгиз остида етиша бошлаган экан. Сонсиз йилларни ўтказиб, сўнгра ўша ерларда пайдо бўлган қуруқликдаги энг баланд чўққига айланиб олибди. Ҳар замон-ҳар замонда унинг домидан тўрт юз даражага қадар иссиқликка эга бўлган пар ва газ оқими отилиб туради. Бу ҳам майли-ю, икки минг йилча вақт ичида у етти мартаба ниҳоят даражада қутуриб, атрофдаги ва ўзидан узоқдаги бир неча шаҳарларни, уларда яшайдиган аҳолиларни ҳалок қилган. Унинг одамзодга маълум бўлган биринчи энг даҳшатли қутуриши эрамизнинг 79 йили 24 августидан юз берган: унда олов, оловли газ, оловли тўзон ва оловли кул, тўфон тезлигида ҳамда дарё катталигида оқиб чиқа бошлаб, еру кўкни қоплаган, жумладан, Помпей деган катта шаҳарни бир зумт ичидаёқ ер остига, вулкан ичидан отилиб чиққан 7—9 метр қалинликдаги оловли моддалар тагида кўмиташлаган. Буларнинг ҳаммаси яна даҳшатли зилзила момақалдироқ, чақмоқ ва сел билан бирликда бўлган. Шундай қилиб бир неча соат ичида на улкан шаҳардан, на ундаги ҳаёту минг-минг одамлардан, қария-ю, бола лардан, қизу йигитлардан асар қолган...

Асрлар ўтди. Даҳшат қутуришидан олов остига кўмилган ва хароб бўлган Помпей қазилиб юзага чиқарилди. Унинг асрлар мобайнида кўмилиб ётган қолдиқлари ёқ ўша вақтлардаги уни яратган, қурган халқ маданиятининг нақадар юксаклигидан далолат беради.

Италияга келганлар, албатта шу Помпейни кўрмасдан кетолмас эканлар. Биз ҳам шулар жумласидан бўлдик.

Биз икки минг йил олдин яратилган ҳайратомуз шаҳар маданиятини, кўча ва томошахоналарини, ҳаммом ва ҳунархоналарини, канализация ва фонтанларини, ҳовли, уй ва нақшларини, муаззам сарой равоқ ва устуларининг у ер-бу ерда туртилиб турган қария тишларидек қолдиқларини кўзу фикрдан ўтказиб, бир томондан, чуқур ҳайратда қолдик, ижодчи инсон даҳоси учун, қадим римликларнинг юксак қобилияти учун жуда фахрландик. Иккинчи томондан эса, уларнинг ва улар томонидан яратилган ҳамда Помпей шаҳри шаклида мужассамлашган бебаҳо бойликларнинг, санъат мўъжизаларининг аччиқ тақдирига бениҳоя ачиндик, афсусландик.

Шу вақтда қўйидаги манзаранинг шоҳиди бўлдик:

Кресло ўрнатилган икки ёғочни икки италиялик ўз елкаларига айилга ўхшаган нарса билан осиб олганлар. У креслода ўтирган киши океан ортилик жаноб экан. Ўзи барзангидек. Эғнида қора костюм. Бошида иссиқ ўтказмайдиган шляпа. Галстуги ҳам бор. Офтоб нурларидан сақланиш учун у ўз кўзларига ойнак ҳам тақиб олган... Унинг креслода ўтиришини айтмайсизми: турқи тароватидан сурбетлик ва беҳаёлик, лоқайдлик ва бепарволик, бефаросатлик кўзга ташланиб туради. Бунинг ҳаммасининг устига унинг ёнида сиртқи ён чўнтагида юксак маданият нишони ҳисобланган оқ дастрўмолли малайи ҳам бор.

Жаноб бечора италияликларнинг бўйнига миниб олиб, ҳам шу бечораларнинг оғирликдан ҳарсиллашини, улардан оқаётган терни, ҳам Помпей харобаларини томоша қилаётгандек, ҳа, томоша қилаётгандек эди. Бу—маданиятни, маданият обидаларини менсимасликдек, уларни ижод этган ва яратувчиларнинг аччиқ тақдирлари ва қора бахтлари устидан кулишдек, хароб бўлган ва ўлганлар қабрига шу қабр тепасидан туриб истехзо билан боқишдек туюлди...

Хаёлимизга келиб қолган нарса (айниқса харобалар орасида креслодаги янқини кўргандан сўнг!): машъум уруш.

Ахир, «сариқ иблис» дунёсидаги одамхўрларнинг одамзод бошига ташлаш учун тайёрлаётган атом ё водород бомбаларининг деярли ҳар бири Везувий қутуришидан, ҳа, бир зум ичида Помпейни олов остига киритиб юборган, минг-мингларни қул қилган даҳшатдан кенг кўламли ва ҳалокатлидир-ку! Наҳот одамзод, халқлар одамхўрларга, булар томонидан Рим ва римликларнинг, Афина ва афиналикларнинг, Лондон ва истамбулликларнинг тақдирини Помпей ва помпейликлар тақдиридан ҳам аччиқ ва фожиали қилишларига йўл қўйсалар! Йўқ, қўймайдилар, қўймайдилар! Ўлимдан ҳаёт кучлидир; ўлим оловини сочувчилардан ҳаёт ижод этувчилар зўрдир! Ҳозироқ инсоният ажални жиловлаб қўйди. Энди гап шу жиловни бўшаштирмасликда, сиртмоқни қаттиқ ва яна қаттиқ қисиб боришда, токи ажал бутунлай бўғиб ташлансин. Помпей ва Хиросимадан баттар фожиалар рўй бермасин, инсоният осмонини ўлим қопламасин, уларни азага, дилларни ғамга тўлдирмасин, инсоният ҳа-

миша тинч меҳнат ва гўзал ҳаёт роҳатидан, қуёш ва сув шарқирашидан, гул ҳусни ва булбул куйидан баҳраманд бўлсин, яйрасин! Зотан, инсон шу учун дунёга келган, ҳаётнинг ҳам белгиловчи маъноси шундадир.

«БИЗ НОН ВА ГУЛ УЧУН КУРАШАМИЗ!»

Яна Парижга қайтайлик.

Юқорида бир француз коммунистини тилга олган эдик. Шу муносабат билан бир катта воқеани қисқача бўлса-да, баён қилиб ўтайлик.

Сўз Франция пойтахти чеккасидаги янги ташкил бўлган янги шаҳар ва ундаги янги ҳаёт ҳақида кетаётир. У, коммунистлар сайловларда ғалаба қилган жойдир. Париждаги стихия ва бемаъни шовқин-суронлардан сўнг бошбошдоқлик ва кўнгил оздирадиган хунук ҳодисалардан чиқиб ўша жойга борганимизда, қандайдир бир янги оламга тушгандек бўлдик. Димоғга биринчи ушанган нарса соф ҳаво, кўзга биринчи ташланган нарса эса, қандайдир ажойиб соқитлик ва тартиб бўлди. У ерда анчагина кўп қаватли янги, муҳташам бинолар қурилган бўлиб, булар шундай ишланганки, улардаги квартираларнинг ҳар бири меҳр билан ясалган қўғирчоққа ўхшайди. Бу уйлар ишчилар томонидан қурилган ва уларда ишчиларнинг ўзи яшайди. Айтиб беришларича, шаҳар бошлиғи ва қурилиш ишлари бошлиғи оддий ишчиларникига қараганда кичикроқ ва оддийроқ квартираларда яшар эканлар, ахир улар коммунист шаҳарчасидаги раҳбарий мансабда ишлайдиган коммунистлар-да!

Шаҳарча шу даражада гўзал ва озодаки, унинг кўчалари-ю одамларидан, бинолари-ю осмонидан нур ёғилиб турганга ўхшайди. У ерда ҳамма ҳамма учун тиришади ва шунда ўз ҳаётининг маъносини кўради, шу билан яшайди, шу билан нафас олади, ишлайди. Бир оддий француз ишчи-коммунистининг:

— Шаҳарчамизда икки-уч йил ичида уй-жой масаласини тамомила ҳал қиламиз, бунга албатта эришамиз,— деб катта қатъият, имон, ишонч билан айтиши ўша ердаги коммунистларнинг ҳаммасининг юрак садосидек жаранглади.

Шаҳарча аҳолиси ва бошлиқлари бизларни — Совет

юрти одамларини жуда катта қувонч ва самимият билан кутиб олдилар. Бир шинам боққа кирганда шинаванда богбон ўз қўли билан ўстирган ҳар бир гулу мева дарахтини қандай беқиёс ғурур ва меҳр-муҳаббат билан кўрсатса, улар ҳам клуб ва болалар богчасини, уй ва унинг ҳар бир деталини шундай чуқур секинч ва мамнуният билан бизга кўрсатдилар.

Хайрлашиш маросими ҳам жуда самимий ва тантанали бўлди. Шаҳарча раҳбарларидан бири бизни кузата туриб, илмий коммунизм ижодчиси Маркснинг: «Биз нон ва гул учун курашамиз!» деган сўзларини улуғвор табассум ва ажойиб ишонч билан такрорлаб қолдики, бу олам-олам маънони ўз ичига олган ибора ҳам, уни такрорлаган инсон ҳам ҳанузга қадар ёдимизда.

Ўсимлик қуёшга интилганидек, меҳнат аҳллари ҳам озодлик ва коммунизм ғоялари томон интилмоқдалар. Дунёнинг ҳар чеккасида ҳар қандай миллат, қабиалардан коммунизмнинг ҳаётбахш ғояларини эгаллаб олаётганлар ва курашаётганлар сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда, натижада у ғоялар енгилмас моддий кучга айланмоқда.

Қизиғи шуки, бунга одамларни ҳаётнинг ўзи ўргатмоқда, бу, капитал ва қашшоқлик жамиятининг тақозоси билан бўлмоқда.

Мана бир лаяҳа.

Афина.

Маълумки, бир вақтлар Юнонистон қадим даврлардаги энг илғор идея, энг бой маданият ва фан ўчоқларидан, марказларидан бири бўлган. Юнонистон деганда кўз ўнгида қандайдир бир мўъжиза гавдаланадиган бўлган. Бизнинг XV аср Навоийимиз ҳам бу ҳақда қуйидаги сатрларни ёзганлар:

Ки Юнон мулки ул фархунда кишвар,
Ки ҳикмат бирла топти зебу зевар.
Ҳакимким, топиб ашғоли афлоқ,
Бу кишвар тупроғидан бир овуч хок.
Тоши ҳикмат элининг дурри тожи,
Гиёҳи барча иллатлар иложи...

Ахир, юнонликлар даҳоси билан бундан икки-икки ярим минг йил олдин яратилган фан ва фалсафа асар-

лари, адабиёт ва санъат намуналари, меъморлик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликлари шу вақтга қадар неча-неча авлодларни, бутун инсониятни ҳайратда қолдириб келмоқда. Улар ажойиб ва нодир инсоний ақл ҳамда фантазия баланд парвозининг умумбашарий аҳамиятга эга бўлган маҳсули ва тимсоли эдилар. Энди эса...

Энди қолоқлик ва қашшоқлик маконига айланган. «Сариқ иблис» ва реакция бутун мамлакатни каттақон ўргимчакдек қоплаган, сиртмоққа солган, бутун «айби» халқ бахти ва Ватан саодати учун, «гул ва нон учун» курашишдан иборат бўлган глезосларга турма бўлиб қолган.

Совет одамларининг Афинага келишини эшитиб, улар билан кўришишга муштоқ ва ошиққан бириси жуда ҳам ғайратли ва журъатли экан. Ҳаво жуда иссиқ. Узимиз жуда ҳорган эдик. Бунинг устига шаҳардаги шовқин-сурон, транспортнинг бесўнақай шалдир-шулдур товушлари жуда ҳолдан тойдирган эди. Маълумки, айниқса шундай пайтларда уйқу тутқич бермасдан қолади. Вақт анчагина кеч эди. Биз кўчада, қадимий Афина маданияти харобалари атрофида кезардик. Дастлабки учратган одамларимиздан бири ўша ошиққан киши бўлиб чиқди. Танишиш, салом-алиқдан сўнг икки ўртада суҳбат бўлди. Мен бу ерда унинг айтганларининг бир қисмини, яъни унинг қандай қилиб коммунист бўлганлиги масаласига оид қисмини келтираман.

— Мен,— деди у,— ёшлигимдаёқ ота-онасиз қолдим. Мен уларнинг биргина фарзанди, биргина ўгли эдим. Улар мени шу даражада яхши кўрар, шу даражада эҳтиётлар ва шу даражада ардоқлар эдиларки, бутун мавжудотда улар учун мендан бошқа ва мендан афзал ҳеч нарса йўқдек кўринар эди. Улар назарида барча борлиқнинг гўзаллиги ва бойлиги ҳам, ана у гулзорнинг ҳусн ва завқи ҳам, ана у юлдузлар билан безанган кoinотнинг нашъа ва сирлари ҳам мен учунгина яратилгандек бўлар эди. Дунёдаги энг катта бахт мен билан ёру йўлдош бўлганида ҳам бу уларга камдек туюларди. Улар мени шу даражада севар эдиларки, мени еру кўкка ҳам ишонмас эдилар,— кечалари қачон ухлашларини билмас эдим, кундузлари эса, мана шу аждаҳо домидек шаҳарда озгина нон топиб-топмасданоқ шошиб биринкетин уйга, менинг олдимга келар эдилар. Агар бирон

ерим оғриб қолгудек бўлса, улар гўё атрофни ўт олаётгандек саросимага тушиб, бошимда капалакдек парвона бўлар эдилар. Улар менинг болалик ширинлигим лаззати (ахир, ҳар қандай боланинг қанчалик ширинлиги бор!) билангина эмас, истиқболим билан, улар умид қилган порлоқ келажаким билан яшар эдилар. Улар ҳамиша, айниқса кечалари, уйқу олдидан ўз орзуларини оғзиларидан бол томиб, ё қанот пайдо қилиб юксак бахт чўққилари томон парвоз этаётгандек сўзлаб берардилар. Мана мен гўё булутларни шарт ёриб ўтиб, ойга яқин фазода кетаётган учувчи, ё улугвор ва муҳташам бинолар қурувчи, ё муҳтожлар додига етувчи арбоб ва ё касаллик дардидан фарёд қилаётган бечораларни ўлим панжасидан қутқарувчи врач... Эҳ-э, нималарни орзу қилмас эдилар! Минг лаънат бу тескари қурилган дунёгаки, улар билан бирга уларнинг эзгу орзулари ҳам йўқ бўлиб кетди. Ҳа, бу ғаддор ҳаётнинг, бу кажрафтор фалакнинг зулми ва адолатсизлигини қарангки, шафқатсиз ўлим уларни мендан бирин-кетин ажратиб, ер остига олиб кетди, — бу ғаддор ҳаёт, кажрафтор фалак улардан, энг яхши фикр ва орзуларни ўзида жам этган, энг олижаноб интилишларга, энг соф севги ва юракка эга бўлган, шунинг учун бутун ҳаётини аламу азобда ўтказган онам ва отамдан уларнинг менга бўлган тенгсиз муҳаббатлари, менга боғланган беҳад умидлари учун ўч олгандай бўлди. Мен кўзда ёндирувчи ёш, дилда бўғувчи ҳасрат билан бир ўзим қолдим, бу чексиз дунёда, бу ғамли хилқатда, кўзларимга даҳшатли кўринган бу катта кўчалар, бу баланд бинолар орасида, куйдирувчи ҳақорат ва дэймо ҳамдам муҳтожлик исканжасида, бу ҳар нарсадан кучли кўринган ҳаёт даҳшатлари хуружида якка ўзим қолдим.

Мен етимликда улғайдим. Маълумот ололмадим — бир бурда нонга муҳтож етим болада ўқишга пул қани?! Муҳтожлик ва хўрлик, улардан тугиладиган ғаму алам ҳамиша мен билан йўлдош ва ҳамдам бўлди. Нима бўлди-ю, ўзимга ўхшаган ва замон зўравонларидан ёқаси чок бир қизни севиб қолдим. Мен у билан маълум вақт шундай севиб-севилиб яшадимки, унга ҳатто атрофдаги шамол ҳам тегмасин, осмондаги ой ҳам кўз ташламасин, дердим. У уҳ дегудек бўлиб қолса, дунё кўзимга қоп-қоронғи, қават-қаватли ғамхонага айланиб кетгандек бўларди. Инсоний ҳаёт учун зарур

бўлган нону чақа учун курашиш, саргардонлик, бунинг устига зах ва тор уй (агар уни уй деб бўлса!) уни омон қўймади. Ниҳоят, севгилимни сил бўғди, олиб кетди.

Зулмга чидаб кўрдим, замон зўравонларига ялиниб ҳам боқдим, дин пешволарининг, сиёсат коргарларининг ширин ваъдаларига ишонган ҳам бўлдим. Лекин ҳеч нарса чиқмади, бўлмади. Алам ва иложсизлик, ажал ва ҳалокат ўз домига мени ҳам борган сари зўрроқ торга берди. Йиллар ўтди. Улуғ муаллим ҳисобланган ҳаёт мени яна ҳам кўп ва жиддий нарсаларга ўргата берди. Ниҳоят, кўзим очилди. Ота-онамни, уларнинг сароб бўлган орзу-умидларини, маҳбубамни, унинг ўзи каби ўта гўзал муҳаббатини парчалаб ташлаган, менинг ҳам қаддимни бутунлай букиш ва ўзимни узил-кесил топ-талашга уринаётган одамхўрлардан, улар жамиятидан қутулмагунча нажот тутқич бермаслигини тушундим. Актив кураш йўлига ўтдим. Шундан сўнг аввал ниҳоят даражада тор бўлиб кўринган дунё бениҳоя кенг бир нарсага айланди. Ниҳоят, коммунист бўлдим. Улуғ бир армиянинг, қудратли бир кучнинг, элим ва юртим тақдири ҳамда истиқболини ақл ва инсоф фойдасига ҳал қиладиган ажойиб отряднинг бир узвий қисмига айландим. Авваллар ҳаёт даҳшатлари остида эзилиб, йўқ бўлиб кетадиган заррача, қалтироқ томчи эдим у энди эса океан денгизига қўшилиб, енгилмас қудрат касб этдим.

Бундан улуғ бахт, бундан юқори инсоний бурч борми! Шу қадар мамнунманки...

Ҳа, бу океан разолат оламига таҳдид солиб пишқирмоқда. У ўз ишини қилади, албатта!

БИРИНЧИ ОХИРГИ СЎЗ

Биз совет одамлари нақадар бахтлимиз, бизнинг нақадар ажойиб ва гулгун Ватанимиз бор! Биз ҳар нарсадан олдин шу озод ва бепоён, шу бахтиёр ва гулгун Ватанимиз билан бахтиёрмиз. Ахир Ватандан муқаддас, Ватандан улуғвор, Ватандан азиз нарса борми! Ахир асрлар мобайнида Ватан деб не-не улуғ одамлар ўзларини не-не жафоларга, ҳам ҳаётбахш илҳомлантирувчи, ҳам алам ва кулфат бағишловчи заҳмат ва меҳнатга бардош бермадилар!

Ахир беватаи одамнинг аҳволи ҳаётбахш заминдан қўпориб ташланган дарахт тақдиридек аччиқ.

Ватанни она дейдилар. Бу — улуғ гап, том ҳақиқат. Ахир, бир жўжа ҳам она оғуши ва иссиғисиз ҳалокатга учрайди, албатта.

Демак, она-Ватан — ҳаёт демакдир, одамнинг бахти ва саодати демакдир, инсоннинг ифтихори ва севинчи демакдир.

Шунинг учун ҳам Ватанга хиёнатдан зўр жиноят, беватанлик алаmidан зўр азоб бўлмайди.

...Франция пойтахтидан жўнаш кунимиз арафаси. Шаҳар айланиб, ҳориб, чарчаб, ҳам кўп юрилган йўлдан, ҳам учратилган кўримсиз ҳодисалардан толиб, отелга қайтдик. Чўзилиб, узоқ дам олишга имконият бўлмади — оқшом Париж ҳавоси ниҳоят даражада иссиқ ва дим. Кўчага чиқдик. Чироқлар бирин-кетин ёқила бошлаган пайт. Иллюминациялар бечора ва нотавонларнинг дилидек титраб, кенг қанот ёйиб босиб келаётган қоронғиликни енгмоқчига ўхшаб кўринарди. Қатновчилар жуда кўп. Уларнинг бир қисми шошган, югурган, бошқалари эса, муҳтожлик ёки димликдан нажот ахтариб юрган, яна бир қисми вақтни, яъни умрнинг бўлагини қандай қилиб ўтказиш — йўқотиш «дард»ида анқовсираб, икки қўлини орқага ё кўйлак ёқасига қўйиб кезарди. Ҳар кимнинг бошида ҳар хил хаёл: бириси дўкандор, албатта фойда ҳақида ўйлаётгандир; бириси касал боласининг ғамини юракка сиғдирилмасдан илдам кетаётгандир. Бириси уйда овқат ва тинчлик йўқлигидан нима қилиш лозимлиги ташвишини тортаётгандир. Бириси ўз Ватани — Франциянинг саодати фойдасига катта қаҳрамонлик ва фидокорлик ишини қилиш ҳақида фикрлаб кетаётгандир. Лекин шундайлари ҳам бор эканки...

Биз отелдан ташқарига чиққанимизда эшик олдида турган бир аёлга кўзимиз тушди. Қари. Сочлари оқ. Ўзи қотма, томирлари гўё қон йўқдек, кўринмайди. Йиллар ва яна нимадир унинг бўйини, қаддини букиб юборганга ўхшайди. Димликка қарамасдан унинг эғнида қорача кийим. Аёлнинг кўзлари жавдирайди. Отелдан чиқаётганларга, улар орасида ўзининг жуда керакли ва яқин танишини қидираётгандек термилар эди. Диққат билан назар ташланса, аёлнинг қўллари, оёқларинигина эмас, бутун вужудининг, яшириниб ётган

дилининг титраётганлигини билиб олиш қийин эмас эди.

Биз ташқарига чиқиб тўхташимиз биланоқ, чўчиган-намо анча дадилу, аммо уялгансимон олдимизга келди.

— Кечирасизлар, Россиядан, Совет Иттифоқидан келган бўлсаларингиз керак,— деб титроқ овоз билан сўради. Унинг бу сўзларида, ҳақиқатан ҳам, қандайдир мунглилик ва алам бор эди. Бунинг устига аёл шу биргина жумлани ҳам тил жиҳатидан тузуккина айта олмади: бир неча француз сўзларини аралаштириб гапирди. Бундан ўзини ноқулай сезди шекилли, суҳбат давомида, «мен етти ёшлигимда Францияга келган эдим», деб изоҳ берди. Аёлнинг айтганларидаи аён бўлдики, у рус кишиси бўлиб, ҳозир 55 ёшларга бориб қолган. Унинг отаси моҳир вино мутахассиси бўлган. Чор Россияда қурғоқчилик ва бошқа шунга ўхшаш сабабларга кўра қаҳатчилик бўлган, ота-она ўзларига ўхшаган баъзи алданганлар қатори нажот ва бахт қидириб, Франция томон йўл олган. Табиийки, бу ерда ҳам улар ўйлаган бахт ва нажотни топмаганлар, қашшоқлик ва ҳуқуқсизлик, беватанлик, ёт юрт ва ҳақорат азоблари улар билан ҳамшиша йўлдош бўлган. Шу аҳволда бир неча йил ўтган.

— Онам ва отам минг пушаймонлик билан ҳамшиша Ватанни сўзлаб, уни эслаб, чин дилдан соғинар эдилар. Ватан доғи ва номуси устига қурғур йўқсиллик жуда ортиқча бўлиб тушар эди. Ота-онамни қийнаган, улар дилини ўртаган нарса катта бўлганим сари мени ҳам ўз гирдобига торта бошлади. Ватанга қайтишга муҳтожлик, йўқлик ўлгур йўл қўймас эди. Шу аҳволда отам бечора вақтдан олдин вафот этди. Унинг ўлиш олдидан ҳам эл-юртни, дўсту биродарларни эслаб айтган оловли сўзлари, маржон доналаридек кўз ёшлари оққан юзлари билан менинг пешанамдан қайғиқ ўпганлиги ҳали ҳам ёдимда.

Онамни ҳам шафқатсиз тақдир ва аччиқ қисмат хокисор этди, қаддини букди, дилхасталик ва доғ уни ҳам ер остига олиб кетди. Отамга ўхшаб онам ҳам мени жуда севар эди. Қора қишнинг зим-зиё ва совуқ тунларининг бирида мени нима учундир бу гал ҳар кунгидан ҳам қаттиқ қучоқлаб ётди-ю, шундан сўнг кўз очмади — эрталаб туриб қарасам, ундан ҳам ажрабман. Мана, ўшандан бери мен қанча ҳақоратли етимлик,

аламли беватанлик, дардли дайдилик, юракни ўртайдиган муҳтожлик йилларини ўтказдим. Ўз юртидан, ўз элидан ажралган одамнинг тақдири шундай аччиқ ва бахти шундай қаро бўлар экан.

Бу сўзларни айтаркан, аёлнинг дилда йиғлаётганлиги кўриниб турарди.

—... Лекин, мен ҳам рус аёлиман. Рус одамиман. Россияликман. Кўргандирсизлар, одамлар черковга борадилар, меҳробга бош қўядилар, нималаргадир сажда қиладилар. Менинг саждагоҳим эса она диёрдир, Россиядир, унинг гувиллаган яшил ўрмонлари ва бепоён гўзал далаларидир, она сийнаседек соф сувлари, гўдак табассумидек гўзал чечаклари, илк севгидек зўр жозибали қуёшу юлдузларидир. Ҳажр ва муҳтожлик аламлари билан тўла умримнинг қолган қисмини ҳам шундай аҳд-наймон, шундай дил ва ҳиссиёт билан ўтказаман.

Кўз ёши ва титроқ аралаш айтилган бу сўзларда катта ва аччиқ ҳақиқат, зўр қатъият борлигига озгина бўлса-да шубҳа қилиш ўша кўз ёшини, ўша нотавон дил титроғини ҳурмат қилмаслик бўларди.

Суҳбат маълум даражада узоқ давом этди шекилли, бирдан аёлнинг назари соатга тушиб қолди ва шошгансимон:

— Ҳозирча хайр, сизларга оқ йўл, мени кечиринг,— деб қўлларимизни маҳкам сиқиб, бизни фикран қучоқлагандек бўлиб хайрлашди, кетди. Биз ҳам фикримизни аёлнинг аччиқ тақдири аламлари билан машғул этган ҳолда хайрлашиб қолдик.

Эртаси куни Франция пойтахтидан жўнаш учун автобусга жойлашдик. Автобус жуда чиройли ва баланд. У юриши биланоқ яна бир марта унинг деразаларидан ташқарига қаралганда, кўзимиз бизни кузатиш учун йиғилганлар орасида рўмолчаси билан кўзларини артаётган аёлга тушди. У ўша — бизга таниш бўлган ватангадо бечора эди...

ИККИНЧИ ОХИРГИ СЎЗ

Ҳа, Швеция ва Бельгияни, Франция ва Ғарбий Германия, Италия, Туркия ва Грецияни ўз ичига олган капитализм Европасини ҳам кўрдик.

Икки бир-бирига тамомила зид, бир-бирини истисно

этадиган қутб: мўъжизасимон гўзал табиат, жуда юксак техника ва ҳоким аянчли, жирканч ижтимоий воқелик, афсонавий бойлик ва ачинарли қашшоқлик; бемаъни базм, кайф-сафо ва ҳуқуқсизлик, дайдилик — дарбадарлик, кўнгил оздирадиган ҳар қандай социал касалликлар ва халқларнинг бўғилаётган ажойиб фазилатлари, интилишлари, гигант заводлар, ақлли машиналар ва ишсизлик, иложсизлик — мана ўша Европа!

Лекин... Қиш кўйнида баҳор замини яратилади, баҳор куртаклари уна бошлайди. Илк баҳорни эсланг! Ерларда ястаниб ётган музу қор, дарахтларни ялаб ўтаётган совуқ шамол ўз ҳуқуқига кира бошлаган баҳор қуёши олдида титраб, қалтираб ўз позициясини бера бошлаган вақт, нур қаршисида таслим бўлаётган пайт. Осмонда булутлар билан яшин орасида тўқнашиш, олишув. У ер-бу ердаги дарахтларда баҳор ниҳоли, ерда ҳали оддий кўзга кўриниши кийин бўлган, аммо жадал чиқа бошлаган баҳор сабзаси, ҳавода ҳам баҳорнинг илк ҳаётбахш шабадаси. Қиш ортидан баҳор келиши, мавжудотнинг янгиланиши ранг-баранг либос кийими, янги ҳаёт тантанаси муқаррар бўлганидек, Европа уфқида ҳам кўтарилиб келаётган, лекин ҳали чиқишга улгурмаган баҳор қуёшининг ҳаётбахш ол шафақлари кўрина бошламоқда. Европа тонги отади, гулу чечакка безаниб, бурканиб баҳор келади.

Унинг халқлари нур ва озодликдан ўзлари учун бахт ясайдилар, саодат гулдасталари қиладилар. Бу албатта бўлади. Бу ҳар нарсадан зўр, ҳар нарсадан қудратли хилқат қонунидир.

Шу умид ва шу ишонч билан биз жонажон Ватан томон, гуллаб-яшнаётган Совет юрти томон йўл олдик. Теплоход муаззам баҳодирдек денгиз тўлқинларини ёриб, шахдам кетмоқда. Атрофимиздаги ҳамиша бизга йўлдош бўлган, бизни овутгандай бўлиб тўхтовсиз ўйин тушган, парвоз қилган мўъжизакор санъаткор ва иф-фатли чағалайлар ҳам Ватан томон шошгандек шод. Тўхтовсиз суръатда гоҳ қуёш томон қанот қоқади, гоҳ кема томон шўнғийди... Ниҳоят, ана, она юртимиз қир-қоқлари, ана, кулиб турган Одесса бинолари, фусункор келинчакдек гулга бурканган дарахтлари, бахтиёр ва қаҳрамон совет одамлари!

Биз ўз элимизда, ўз муқаддас тупроғимизда, ўз уйимизда! Бунинг қанчалик улуг севинч ва саодат эқаң-

лигини, айниқса, ўзга юртда бўлганлар, кўпчилик учун севинч ва саодат бўлмаган юртларни кезиб келганлар жуда яхши биладилар.

«Яшасин ақл, йўқолсин зулмат!»— деган эди улуғ шоир.

У ерларда зулмат йўқолади, биз эса диёримизда қозонилган ақл тантанасидан ҳамиша баҳраманд бўлаверамиз, ижод этамиз, тўй қиламиз!

1959 й.

СЕНИ СОҒИНИБ

Балки тез-тез қайтариб турилганлиги сабабли баъзиларга ғоят оддий бўлиб туюлса-да, лекин ўта самимий ва табиий бўлганлиги учун мен тортинмасдан бу йўл хотиротларини қуйидаги катта ҳақиқат баёнидан бошлайман:

Яқинда Совет делегацияси аъзоси сифатида, Африкадаги Мали республикаси ҳукуматининг таклифига биноан шу мамлакатга қилинган сафардан Сени ғоят соғиниб келдим менинг азиз ва муқаддас, тенги йўқ ва донгдор, ҳаётида ҳамиша баҳор барқарор гўзал Ватаним; инсоният тарихи ва ҳаётида биринчи бўлиб ақл ва адолат, юксак одабийлик ва инсоф тантанасини бошлаб бергин муаззам ва қудратли, мўъжизакор ва кўп тилли халқим; ҳамиша ва ҳар ерда ҳаёлимни банд этиб, дилмни безаб юрган, ой ва осмон орқали туну кун тўхтовсиз сўзлашиб-суҳбатлашиб турганим беҳад севимли ёр-биродарлар.

Сизларни чексиз соғиниб, келаётганда шунча тез учдимки... Мана энди ушалган орзуим оғушидалигимдан беҳад бахтиёрман...

Қитъалар бўйлаб ва мамлакатлар, шаҳарлар оша сайр-саёҳат қилсанг, жуда кўп янги-янги ва қизиқ нарсалар кўрасан киши.

Авалло, ҳам ўжар, айни замонда, ҳам гўзал табиатнинг баъзи ажойиботу ғаройиботларидан бир неча шингил.

Ажиб ва нажиб коргоҳу сиргоҳ ҳисобланган бу бепоён табиат, ҳаёт ва тарихга боққанинг сари ҳайратинг ошгани ошган.

Дарҳақиқат, бир вақтлар бузруквор Абу Райҳон Беруний Ер куррасининг бир томони — Ҳиндистонда туриб, ўша Ер куррасининг иккинчи томони сирини топган, яъни Ер юзининг бир неча ой мобайнида қуёш чиқмай тим қоронғи бўлиб турадиган ва бир неча ой мобайнида қуёш ботмайдиган, ёп-ёруғ турадиган қисми бор, деб катта кашфиёт ясаганида, унга тентак деган таъна тошларини отган эдилар. Бу-ку бир неча аср олдин бўлган эди. Лекин яқин-яқинларда ҳам, агар, масалан, Тошкентнинг бир даҳасида ёмғир қуяётган бўлса, ер юзининг барчасида осмон қалин булут билан қопланган, дуненинг ҳамма ерини сув босмоқда деб ўйлардилар. Агар Бухорода ёз бўлса, бутун дунёда қовун, тарвуз пишяпти, деб тасаввур қилардилар...

Энди эса ўшаларнинг ўғил-қизлари учун беш қитъаю уч океан «бир қадам» бўлиб қолди, бир мамлакатни қор босаётганида, бошқасида саратон бўлишлиги оддий ҳақиқатга айланиб кетди...

Хуллас, шу йил февралининг бошлари. Шаҳримиз ҳавоси бу вақтларда бўладиган одатдаги даражасидан фарқ қилиб, анчагина иссиқ эди. Ҳатто баъзи дарахтларда илк куртаклар ҳам кўрина бошлаганди. Осмон беғубор, мусаффо бўлиб, кундузлари офтоб оғушида, кечалари биллур юлдузлар билан безаниб, чароғон эди.

Биз ўйлаги чиққанимизда тонг Тошкент устига ўзининг оқ чодирини ёя бошлаган эди. Тоғ ортидан олтин сепини ёйиб ва ифбат билан мўралаб чиқа бошлаган қуёш бизни кузатиб қолди.

ВАТАН ҚАЛБИДА

Қудратли лайнеримиз мовий ва мусаффо осмон бағрида гоҳ сокин, гоҳ тўлқинланиб учиб кетмоқда. Ҳали тузукроқ жойлашиб олишга ҳам улгурмасимиздан, стюардесса микрофон орқали хабар берди: ташқарида қирқ даража совуқ...

Ажабо, бундан ярим соатча аввал ерда йигирма даража иссиқ эди. Фарқни қаранг-а!

Яна ўша стюардесса кетма-кет хабар қилиб турди: қирқ беш даража, эллик даража, Орол денгизи устидан учмоқдамиз, ана Оренбург, ана, азим Волгага назар ташланг...

Ажабо, орадан унча кўп вақт ўтишга улгурмади-ю, ер куррасининг катта-катта бўлақларини орқада қолдириб, олға кетмоқдамиз.

Ниҳоят, бепоён Ватан пойтахтининг атрофидаги ўрмонлар! Сўнгра эса, муаззам шаҳар ўз муҳташам бинолари билан кўзга ташлана бошлади. Шу ҳақдаги хабарни эшитиш биланоқ дилни севинч ва ғурур ҳиссиёти тўлқинлари қоплаб олди. Бирдан одам ўзини жуда енгил сеза бошлагандай бўлди.

Муқаддас шаҳар тупроғига кўндик.

Ажойиб рус қиши. Эҳ-ҳе, уни севиб ва ардоқлаб, мақтаб ва куйлаб нималар ижод этилмади! Асрлардан асрлар оша ҳозирги авлодларга ҳам етиб келган ўлмас халқ эртаклари ва бастакорлар музикасини, сеҳрли тасвирий санъат ва шеърят дурдоналарини, ўйноқи кўшиқ ва жўшқин рақсларни эсланг!

Айниқса қиш фаслида яшаб, лекин бу йил қишни кўрмай, қорни соғиниб йигирма даражали ҳамда давомли иссиқдан келган бизлар учун бу рус қишининг ўзига хос беқиёс гўзал манзараси ҳам, шўх совуғи ҳам, момиқ қори ҳам шу қадар ёқимли ва жозибали бўлдики, асло кўяверинг.

Ҳаво топ-тоза. Бутун борлиқ йигирма даражали яхшигина совуқдан нафас олаётгандай. Шаҳар яқинидаги ўрмон дарахтлари гўё пахтадан оппоқ ва юмшоқ кийим кийгандай, балки шунинг учун бўлса керак, сирқиратувчи совуқда ҳам яшиллигини йўқотмаган. Оқ куйлакли ва нажиб қоматли келинчаксимон оқ қайинлар. Гавдаларини қоплаган қорга ўзларининг ўткир игначаларини санчиб олишаётгандай бўлиб турган гўзал арчалар. Зўр шамол тазйиқини қайтариб ва кучли бўронга бардош бериб, қудратли қаддини букмай мағрур турган дуб дарахтлари. Тик ўсган қарағайлар бир-бирларига салом бераётгандай ва бир-бирлари билан қучоқлашиб суҳбатлашаётгандай. Қор ва қуёш билан ўйнашаётгандай сакраб-сакраб қаергадир шошилинич кетаётган оппоқ қуёнларни ёки ҳар бири ўзига хос тил ва товуш, оҳанг билан қичқириб, атрофга афсона айтаётгандай сайраб, ўрмон тинчлигини бузаётган қушларни айтмайсизми!

Муаззам шаҳар кўчалари ва хиёбонлари, бино ва майдонлари ҳам оппоқ либос кийган.

Ҳа, ҳар ёқда — ер ва осмонда, кўча-кўй ва томларда ҳам, пиёдаларнинг уст кийими ва пойафзалларида ҳам

қор. Вақт-вақти билан хуруж қилиб турадиган кучли бўрон гоҳ ҳамма ёқни оқ тўзон билан қоплаб, ҳеч нарса-ни кўриб бўлмайдиган қилиб қўяди, гоҳ эса бино қирраларига ва дарахт шохларига ҳамла қилиб, чинқириқ товуш чиқаради. Бу товуш баъзан у ер-бу ерларда тўплашиб-тўдаланиб чана отаётган, ўзи хандон, яноғи оловрамзли хушчақчақ болаларнинг шодиёна қий-чувлари билан аралашиб кетади.

Ажойиб манзара!

Қор тиниб, ҳаво очилиб «офтоб чиққан» пайтларда-чи! Ўз фасли ҳуқуқидан фойдаланиб, ерда соқит ястаниб ётган сон-саноқсиз қор «дона»лари ажиб товланади, жавоҳирлардек жўр-бажўр жилоланади, қуёш нурлари билан ўйнашаётгандай бўлади, кўзни қамаштиради, хаёлни эртақлар оламига олиб кетади.

Ҳар ерни қоплаган бу оппоқ қор мусаффо ва мовий Москва осмонига ўз акси билан гоят ҳайратланарли нажиб ва майин ранг бахш этаётгандай туюлади.

Мана шундай мўъжизали манзара олдида, мана шундай ҳаётбахш ҳавода бир мартаба бўлса-да кўкракни кериб чуқур нафас олишнинг беҳад роҳатини ёки қорга қадам босиб кетаётгандаги ундан чиқадиган овозни айтмай-сизми!

Бепоён ва мудраётгандай бўлиб кўринган далаларда қор остида, унинг ҳимоясида қаттиқ совуқдан сақланиб, ям-яшил бўлиб ухлаб ётган, лекин илк ёзда дастурхонимизни безайдиган дон ўсимликлари-чи?!

Бу ниҳоят даражада ҳайратланарли, гўзал ва сирли-сеҳрли манзараларнинг яна бир ўта ажойиб фазилати, сири — нақадар ўйноқи, майин ва гулдуросли музыкаси бор!

Дарҳақиқат, ўрмон гувиллаши ва дарахтларнинг шивирлаши; «қор бўрон» ўйнаётган шамол товуши ё қишнинг беҳисоб ҳамда мухталиф «қор чечак»ларининг ҳавода бир-бири атрофида парвона бўлиб айланиши ва сўнгра сокин ерга тушиши, безаши; болаларнинг узоқдан келаётган хандон кулги овозлари, қушларнинг қўшиғи; тунда даладаги оппоқ «момиқ» билан бутунлай бурканган уйнинг митти деразасидан милтиллаб ёниб кўринаётган чироқ ва ҳоказо — мана шуларнинг барчасига теран ва диққат билан назар ташлаб, дилдан тинглаб кўринг-чи!.. Шунда буюк рус бастакорларидан бирининг қуйидаги сўзлари беихтиёр ёдга тушади:

«Рус пейзажи музикадан иборат, бизлар эса, «дарёдан қатра» қабалида иш кўрмоқдамиз...»

Хуллас, рус қиши ўта ажиб ва нажиб, ўта гўзал ва ёқимлидир. Унинг ўзигагина хос хусусияти ва ҳусни бор, сеҳргар сири ва жозиба қуввати бор.

Мана шундай қиш қўйнида қайнар эди қудрату қутга тўла Москва!

Москва! Эҳ-ҳе, бу биргина сўзда — қадимий ва ҳамisha навқирон қалъада, улуғ диёрнинг улуғ қалбида, асрлар сирри-асрорига, оламлар улуғворлигига тўғри келадиган, улардан ҳам ошиб кетадиган не-не сирру маънолар жамулжаму жо бўлмаган!

Москва — қадрдон ва жонажон, кўпдан таниш ва меҳрибон, беҳад зўр оҳанраболи ва гўзал шаҳар. Ҳайқириқли ва салобатли ўта жўшқин ва сокин, қудратли ва муназвар шаҳар. Ҳаққоний ғурур ила мағрур ва муаззам шаҳар. Ер курраси бўйлаб тоғ ва океанлар оша донғи кетган, зўравонларга зарба, мазлумларга мададкор шаҳар. Ер юзида ақл ва адолат, инсоф ва инсонийлик фойдасига бўлаётган улкан табаддулотлар жарчиси бўлган шаҳар. Унинг ажойиб одамлари, кўркам кўчалари, чарақлаган чироқлари — ҳаммаси дўстлик ва тинчлик ҳиссиёти билан, меҳр ва муҳаббат туйғулари билан озод меҳнат илҳоми ва маҳсулдор ижодкорлик завқ-шавқи билан нафас олаётгандай.

Бу шаҳар планетамизнинг ҳар еридаги ақл ва инсоф тарафдорларининг, инсоний бахт ва саодат учун интилаётганларнинг қиблагоҳи, гўзал ҳаёт ва озодлик орзу қилаётганларнинг, адолатли тинчлик, биродарлик ва осудаликни эъозлайдиганларнинг саждагоҳи бўлиб қолди. Аза марсияларини эмас, шодлик ашулаларини, вайроналик манзараларини эмас, ижодкор меҳнат яратган чарогон бино, лаззатли озуқа ва ажойиб китобларни ардоқлайдиганларнинг истинодгоҳи у.

Бу шаҳар барча совет халқларининг мамлакатимизда энг улуғ инсоний идеални амалга оширишга қаратилган ирода ва истакларини ўзида мужассамлаштириб, туну кун тинмай раҳнамолик қилаётган улуғ даргоҳдир.

Ахир, бўш ерда майдонга келган Тошкент тўқимачилик комбинати ва Давлат университети, жаҳонда тенги йўқ Братск ГЭСи, туркманнинг улкан Қорақум канали ундан. Украиналикнинг гулгун ҳаёти, латишнинг кулган

чехраси, белорус болаларининг безанган боғчаси — барчаси ундан.

Ахир, менинг акам биринчи китобни, қозоқ дўстим биринчи қаламни ва тожик жўрам биринчи тракторни ўша ердан олган. Арман ва қирғиз қардошларим ўз тақдирлари жиловини ўз қўлларига олишлари ҳам ўша туфайли бўлган.

Мана ҳозир шу сатрларни ёзаётганимда ёнгинамдаги диванда мен учун дунёда энг азиз ва лазиз бўлган жажжигина қизчам ширин уйқу оғушида. У, машъум уруш кулфатларини ва замбарак зарбаларининг даҳшатларини билмайди. У мириқиб сокин ухламоқда. Вақт-вақти билан қулиб, илжайиб ҳам қўяди: ким билади, балки кўркам кўклам қуёшининг нур толаларидан тўқилган ранг-баранг чечаклар орасида парвона капалаклар ордан қувониб-қувониб қуваётгандир ёки ифбатли онасининг севиб-севиб ўпишини, эркалашини эслаётгандир; балки кабутарларнинг мусаффо мовий осмонда ўйнаб-ўйнаб учишларидан завқланаётгандир, балки кечаги чиройли янги шойи кўйлагини биронта дугонасига ўзича кўз-кўз қилиб кўрсатаётгандир. Хуллас, у тушида ҳам бахт билан бахтиёр...

Қолаверса, бу ҳам ўша Москва мавжудлигининг оқибати. Қатрада қуёш акс этади, деб бежиз айтмаганлар ахир!

Не-не ҳалокатлардан сақлаб қолмади инсониятни у! Не-не фалокатларнинг олдини олмайтир у!

Ахир, ҳамон ҳамманинг ёдида: тишига қадар қуролланган, свастика таққан ажалфурушлар жаҳон бойлиги ва инсон ҳаётига аждаҳодек ҳамла қилиб, таҳдид солганларида умумбашариятнинг бош умидгоҳи шу Москва бўлди.

Атом ҳамда водород бомбаларига суянган империалист вампир ва вандаллар Мисрни қайта мустамлака қилмоқчи ё озод Кубанинг бўйнига қуллик кишанини солмоқчи бўлганларида арабнинг ҳам, Озод оролликнинг ҳам умид кўзи шу Москвада бўлди, балони даф этишда бу гал ҳам шу Москва овози ва қатъияти ҳал қилувчи роль ўйнади.

Америкалик одамхўр ва вайроначилар билан шиддатли олишаётган вьетнамлик ватанпарварнинг, инглиз пулдори талаётган лондонлик ишчининг умид кўзи шу Москвада. Нон ва эркинлик, осудалик учун Салазар

жаллодлари билан жанг қилаётган анголаликнинг, Фервурд ва Смит каллакесар-ирқчиларга қарши ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқлари учун курашаётган негрнинг, Франко зулматхонасидаги маҳбус инқилобчининг ё Ирландияда асари ёндирилаётган зиёлининг ҳам умид кўзи шу Москвада.

Хуллас, муаззам Ватанимизнинг муқаддас пойтахти — Москва мўъжизакор ва ҳаётбахшдир. Шунинг учун ҳам у бутун дунё бўйлаб дилларда ва тилларда дoston. Сон-саноксиз ашула ва китобларда куйланади; минг-минглаб ҳайкалтарош ва бастакорлар ижодида ардоқланади; созандалар созида жаранглайди ва рассомлар расмида эъзозланади; жанг майдонларидаги ва Вашингтон кўчаларидаги муборизларнинг ҳайқириқларида бутун салобати билан янграйди ва ғалабага ундайди..

Шундайдир Москва!

На чора, дўстлик миссияси тақозоси туфайли бу муаззам шаҳар, оромбахш қиш ва қор билан хайрлашиб яна осмонга кўтарилдик. Уч соатлардан сўнг қардош ва қадрдон Югославия пойтахти Белградга тушдик. Бу ерда ҳам ўзига яраша қиш ва қор. Дўстларимиз диёрида бир кун истиқомат қилиб, яна осмондамиз.

Қаранг, арзимаган вақт ичида Осиёдан Европага келган эдик. Энди эса Европадан Африка томон учяпмиз. Бир неча соатдан сўнг Жазоирга ҳам етиб келдик. Шундай қилиб, ярим кун мобайнида уч улкан қитъа ҳавосини олишга улгурдик.

Қорли қитъанинг Африка томон жойлашган охириги қисмларини самолётимизда кўздан кечириб борар эканмиз, поёни йўқ осмон билан қўшилиб кетган мовий сув кўзга ташлана бошлади. Бу, беш йил аввал мен кўрган (у вақтда теплоходда эдик) Ўрта денгиз эди.

Нақадар гўзал ҳамда қудратли денгиз ва нақадар сирли ва сеҳрли манзара! Баъзи ерларда сув сокин, жилвакор; қуёш нурлари билан аста ўйнашаётгандай, офтоб билан ўпишаётгандай. Баъзи ерларда эса, кўтарилаётган ва шу оннинг ўзидаёқ ғойиб бўлаётган баланд «тепа»ликлар, оппоқ кўпиклар унинг пўртаналар маконига айланиб, атрофга даҳшат солиб пишқираётганлигидан, ўкираётганлигидан дарақ берарди.

Ғоят кичик кўринаётган кемалар шундай чексиз, зўр ва бепоён денгиз долғалари қўйнида даҳшатли тўлқинларни енгиб, наҳангдай сузиб кетмоқда. Бизнинг лайне-

рағиз ҳам хафв-хатарли, бинобарин, пастдагидан зўрроқ осмон денгизида бепарво учишини давом эттирмоқда. Айниқса шундай пайтларда одам ақли ва қобилиятига, зақоси ва даҳосига, қудрати ва журъятига билоихтиёр маҳлиёю қойил қолмасдан илож йўқ...

Куруқлик кўрина бошлади. Дам ўтмай кемамиз Жазоир аэропорти заминидан жой олди. Эшикдан чиқишимиз биланоқ эътиборни биринчи ўзига тортган нарса — араб дўстларимиз чехрасидаги ёқимли табассум, тева-рак-атрофни қоплаган муаттар баҳор ҳавоси ва кўкат ҳамда чечаклар бўлди.

Ахир, бундан бир неча соат аввал жилва ва жозиба-ли қор билан эдик, энди эса қаршимизда гўзал ва иф-фатли баҳор! Нима ҳам дейсан мўъжизали ва ҳайратланарли коргоҳ ва сиргоҳ ҳисобланган табиатнинг қудрати ҳамда маҳоратига!

Мен дарров бориб, ўша кўкат ва чечакларга назар ташладиму ҳайрон қолдим — улар худди биздагидай, ҳа, ср куррасининг ғоят узоқ ва тамомила бошқа чеккасидаги баҳорда пайдо бўладиганларидай ўша барра ўт ва бинафша, ўша атиргул ва бойчечак.

Ҳозирги замон Европа архитектураси стилида солинган ҳашаматли аэропорт биносида дўстларимиз лаззатли араб таоми ва муздай мева шарбати билан меҳмон қилганларидан сўнг шаҳар томон йўл олдик.

ДУСТ ЖАЗОИРДА

Мана, қаршимизда қадимий ва янги Жазоир!

Мустамлакалик вақтларида Жазоирдаги ишга яроқли энг яхши ерларни француз келгинди зўравонлар эгаллаб олган эдилар. Мамлакат мустақилликни забт этгандан кейин бу ерлар талончилардан тортиб олинди ва миллий тараққиёт манфаатларига хизмат қилдира бошланди.

Аммо ҳали анчагина маҳаллий феодаллар, катта ер эгалари бор. Уларнинг қўлларидаги бойликлар меҳнат аҳллариининг кучи ва пешана тери билан яратилган, бинобарин, аслида халққа мансуб бўлиб, мамлакатнинг ривожланишига халал бермоқда. Шунинг учун ҳозирги

ҳукумат ер ислоҳотини ўтказиш чораларини тайёрламоқда ва ўтказмоқда. Бу вазифани изчиллик билан амалга оширилса, мамлакатда, халқ хўжалигида катта ижобий ўзгариш рўй беради, албатта.

Хуллас, ҳали халқ ва мамлакат ҳисобига бойлик тўплаган ва шу туфайли умрини, кун ва тунини кайф-сафода ўтказадиганлар оз эмас. «Ал Мужоҳид» газетасининг маълумотига қараганда, ҳар бири юз гектардан ортиқ ерга эга бўлган хусусий хўжаликларнинг сони саккиз ярим мингга боради, ҳар бири эллик гектардан ортиқ ерга эгалик қилган хусусий хўжаликлар эса ўн беш мингга етади.

Бунинг устига, хулқи бад мустамлакачи сиёсийонлар, ҳарбийлар ва амалдорлар ўз вақтида қанчалик разил, қабиҳ ва фожиали бузуқликлар олиб келмадилар, ахир!

Шундай қилиб, улар аҳолини моддий жиҳатдангина шилмай, айни замонда маънавий томондан ҳам қашшоқлаштиришга зўр бериб ҳаракат қилдилар, кишилар ҳаёти ва онгини ҳар қандай ярамасликлар билан заҳарлашга тиришдилар.

Мана шундай бели оғриб топмаган бойлик ва жирканч хулқ-атворга эга бўлганларнинг қолдиқлари Жазоир тунда кайф-сафо қилиб, мусаффо шаҳар ҳавосини булғайдилар.

Мустамлакачилар яратган аччиқ тақдир, нобоп ижтимоий қоидалар инсон, халқлар ва мамлакатлар бошига не-не кулфатларни солмади...

Африка иқлимига хос ўта тим қора тун исканжасида ва яқинларда ихтиро этилиб жорий қилинган неон чироқларининг ёғдулари қўйнида арслондек ўжириб ётган улкан Жазоирда келгиндилар. томонидан ўрнатилган олов ва олчоқлик, қирғин ва қилич кучи билан сақланиб келган, неча-неча йиллар мобайнида ҳукмрон бўлган жабр-зулмат тузумининг оқибатларидан қўйидагиси мени гоят кучли ҳаяжон ва ғам-аламга солди.

...Бундай болалар оз эмас. Улар эртадан ярим кечгача хиёбон ва паркларда, отель ва ресторан, магазин эшиклари олдида изғиганлари изғиган. Уларнинг «хизмат»лари ҳар хил: такси чақириб бериш ва фалон киного олиб боришдан тортиб то тунги «кайф-сафо» ери ҳисобланган разолатхонага йўл кўрсатишга қадар. Бу мажбурий «хизмат»нинг мақсади ва ҳақи — ҳеч бўлмаса озгина нон олишга етадиган чақа.

Шундайлардан бири — дабдабали отель эшиклари олдида турган бечора бола ҳамон кўз ўнгимда.

Биз шу отелда бир оз дам олгандан сўнг кеч соат ўнларда шаҳар кўриб, ҳаво олиш мақсадида кўчага чиқдик. Шу он менинг кўзимга эшик олдида деворга суяниб турган, ўн икки ёшлар чамасидаги бола ташланди. У ниҳоят даражада аламли, ғамгин кўринишли, буғдой рангли юзи сўлгин ва ёқаси чок араб боласи эди. Гоҳ кирган-чиққан утган-кетганларга қараб кўзлари жавдирар, нажот ахтарар, гоҳ эса нотавонлик ва ночорлик ҳисси устун келиб, бошини қуйи солар ва ерга тикилганича жим қоларди. Тили одамларга қараб нимадир сўзламоқчи ва сўрамоқчи бўларди-ю, лекин дили қўймасди — бола бўлса-да, одамийлик онги, инсонлик ғурури бор эди унда. Лекин қандай бўлмасин, барибир унинг бутун фикр-зикри бирон чақага эга бўлишда. Аммо қандай қилиб?

Ҳамма гап ва азоб-изтироб мана шунда! Бола бечора яланг оёқ югуради, ёлворади, яна югуради, ахтаради, ўтинади. Ниҳоят кўпинча қўли бўш ва ҳоргин ҳолда ғамхонасига қайтади...

Уша арслондек ўкираётган шаҳар даҳшатлари ва иложсизлик азоблари уни худди қутурган аждаҳодек ўз комига ютаётгандек туюлди менга. Мурдору мунофиқларнинг тунги кайф-сафо овозларига муҳтож ҳуқуқсизларнинг дод-фарёди қўшилиб кетган ёқимсиз товушларнинг тўлқини тўфониди бир хасдек гоҳ чўкиб, гоҳ юзага чиқиб оқиб кетмоқда у бечора.

Биз бориб унинг бошини силадик, суҳбатлашдик. Маълум бўлишича гўдаклигида отаси француз мустамлакачиларига қарши курашда қўлга қурол олиб, узоқ вақт жонбозлик қилган, ғалабага оз қолганда ҳалок бўлган. Онаси эса амалдор бир французнинг уйида чўрилик қилган. Кескин кураш, кўп йиллар давом этган қаттиқ муҳтожлик ва ҳуқуқсизлик натижасида, айниқса меҳрибон ва вафодор ҳаёт йўлдошининг ҳалокатига бардош беролмай сил касалига мубтало бўлиб, ҳозир бир хароба кулбада охири кунларини кечирмоқда — ҳам бу аламли олам билан, ҳам биргина жигаргўшаси бўлган саргардон боласи билан ҳамшиаликка видолашишга тайёрланмоқда...

Ҳа, аччиқ тақдирнинг юрак ўртайдиган аччиқ азоби ва истеҳзосига қаранг!

Шундай қилиб, муқаддас Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борилган жанг алангалари ҳар ерда буралиб-буралиб ёнган, муҳтожлик ва вайроналик, террор ва таъқиб юрт бўйлаб кенг қанот ёйган пайтларда жуда кичик бўлган бечора бола на ўта меҳрибон ота оғушининг лаззатларини тота олди, на муҳаббатга тўлиб-тошган нотавон онани сокин кўришдан ва унинг шодиёна эркалашларидан баҳраманд бўла олди, на ўйинни ва на ўйинчоқни билди.

Мана неча йиллар ўтди, у ҳамон дарбадар, отель эшиклари олдида хор-зор; кимнингдир меҳр-саҳоватига умид боғлайди, суйнади, кутади, гоҳ шафқатсиздан шاپати ёйди, тош юраклидан таҳқир эшитади, безоридан туртки олади, гоҳ чорасиз меҳрибондан хайрихоҳлик кўради, иложсиздан илиқ сўз эшитади, унда ҳам, бунда ҳам билдирмасдан кўз ёш тўкади, дили қон, ўзи изтироб исканжасида. Бунинг устига, хаёлида кўзларига оловдек кўринган чақа ўлгур ҳеч тутқич бермайди. Начора, нима қилсин, ахир уни муҳтожлик азоби ўртамоқда-ку, бунинг устига, кўримсизгина кулбада юпун кийимга ўралган ҳолда қоқ ерда ётган ва кечадан бери оғзига ҳеч нарса олмаган муштипар бемор она ҳам кутмоқда-ку, уни!

Эвоҳ, бу жажжигина ва гулдай боланинг нима айби, нима гуноҳи бор! Ахир, у ҳам инсон авлоди-ку! Ахир, қуш ва мушуклар ҳам болаларини ардоқлайдилар-ку! Қолаверса, суҳбатлашаётган пайтимизда ёнимиздан ўтиб келган ялтироқ янги машинада бир зодагон ўз итининг бошини силаш ва ҳаммага кўз-кўз қилиш билан маҳлиё, мамнун. Шундайликка шундай, лекин нега бу инсон боласи шу даражада хор-зору хокисор! Ахир, у кўкрак кериб озод нафас олиш, болаларга хос шўхлик ва шодлик билан ўйнаб-кулиш, аввал ўйинчоқ, сўнгра китобу мактаб билан бўлиш, шундай қилиб оилани, ота ва она қалбини безаш, вояга етгач эса мўл билими, ижодий меҳнати ва маҳорати билан элу юртни обод этиш учун дунёга келган. Ҳа, ота ва онаси унга шу янглиғ не-не эзгу умид ва ширин орзулар билан қараган!

Лекин у... Бас, энди бу ҳақда — юрагим жуда ўртаниб кетди. Яхшики, унинг келгиндилар асоратидан озод бўлган ватанининг ҳокимият бошлиқлари мустамлакачиликдан мерос бўлиб қолган бундай фожиаларга хотима бериш бобида мана неча йиллардан бери анчагина иш

қилди¹. Умидвормизки, бу одилона иш охирига етказилар ва ҳозир ҳам кўзим ўнгида термилиб турган, аммо ҳукумат ўз қўйнига олишга ҳали улгурмаган ўша ҳамда унга ўхшаган бошқа саргардон ўсмирларнинг ҳам бахти кулар. Бу — ватан саодати учун курашда фидойилик қилиб ҳалок бўлган ота-оналарнинг муқаддас хотирасига қўйилган энг яхши обида бўлажак.

Худди шундай, азизим, жигарим, келажагинг порлоқ, ишон. Зотан сенинг танаси тирналган, лекин жароҳатлари бирин-кетин тузалиб бораётган, яқин йилларда қаддини ростлаб олиб бутун дунёга мағрур «мана мен!» дейдиган улкан ватанинг бор; сенинг узоқ вақтлар мобайнида таланган, истеъдоди бўғилган, энди эса мустамлакачилик сиртмоғидан халос бўлиб, миллий тараққиёт йўлига кирган ғоят олижаноб ва қобилиятли, азиз ва меҳрибон халқинг бор; шу ватан ва халқингнинг беқиёс қудратли ва беҳад самимий дўстлари бор...

Ҳа, азизим, жигарим, улар сени бу аҳволда қолдирмайдилар, — келажагинг порлоқ, ишон, саботли бўл, шу улуг келажакка муносиб, уни яратишда ўзинг ҳам иштирок этадиган бўл, иштирок эт. Бу — сен ва сендайларнинг муқаддас вазифанг, муқаддас бурчинг.

Ҳа, халқ бахти, ватан саодати йўлида, шуни кўзлаб бир неча йил давом этган шиддатли кураш ва оғир инқилоб йилларида туғилган, чиниққан бошқа, янги ёш Жазоир бор!

Ҳа, кун сайин қаддини ростлаб янги ҳаёт яратаётган Жазоир халқи бор: ички ва ташқи сиёсат ҳамда фаолиятда қатор илғор ишлар қилаётган, жумладан, империализм ва мустамлакачиликка қарши кескин кураш олиб бораётган Жазоир ҳукумати бор.

Шу ҳукумат бошлиғининг яқинда айтган қуйидаги сўзлари бежиз эмас: бойликка, жумладан, ерга эгаликда баробарликка эришмоғимиз лозим. Бири XX асрда яшаётган, иккинчиси XIX аср даражасида қолган «Икки Жазоир» энди бўлмасин, ҳозирги давр тараққиёти савиясидаги ягона Жазоир яратмоғимиз керак. «Мамлакат

¹ Биргина мустақиллик учун бўлган урушнинг ўзидагина бир ярим миллиондан ортиқ жазоирликлар ҳалок бўлган ва минг-минг болалар боқимсиз қолган эди. Ғалабадан кейин шулар учун ўнлаб мактаб-интернатлар ташкил этилди ва этилмоқда.

сиёсати — социалистик сиёсатдир». Душманлар қанчалик қарши ҳаракат қилмасин ва биз қанчалик оғир қийинчиликларга дуч келмайлик, бари бир биз бу йўлдан ҳеч қайтмаслигимиз лозим.

Ҳукумат бошлиғининг бу сўзлари бежиз эмас, — улар халқ истагидир, халқ иродасининг ифодасидир. Шаҳарнинг кўп ерларида расмий суратда, «Социализм қура-миз!», «Социализм!» деб ёзиб қўйилган шиорлар ўз ишини қилади. — Жазоир ерини машъум кечмиш қолдиқ-ларидан бутунлай тозалайди, Жазоир ҳавоси мусаффо бўлади.

Ҳа, юз йилдан ортиқ вақт ичида француз генерал-лари ва адмираллари, боён ва амалдорлар, каллакесар ва газандалар, ирқчи ва фоҳишабозлар Жазоир халқининг бошига беҳисоб бало тошларини ёғдирдилар. сий-насини шафқатсиз тирнаб, муқаддас она тупроқни тўх-товсиз топтадилар, халқ тараққиётини тўсдилар, бўғди-лар. Эрк деганида ўққа тутдилар, нон деганда қамчила-дилар, ўзига оддий савод талаб этганида ё боласи учун кўйлакка бир парча мато орзу қилганида кишанга сол-дилар, авахтага ташладилар.

Бу даҳшатлар, бу аччиқ фожиалар худди кеча бўл-ган воқеалардек жафокаш жазоирликларнинг кўз ўнги-да, ёдида. Шунинг учун ҳам бу халқ қон билан забт этилган миллий мустақилликни, озодликни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга бутун қатъияти билан киришган. У, Франция ва Ғарбий Германия, Англия ва Америка импе-риалистларининг неоколоннализм, янгича қуллик ниқобини тақиб қилаётган барча ифтиро, игво ҳамда тажовуз-корлик ҳаракатларига қарши кескин кураш олиб бормоқ-да. Зотан у жуда яхши биладик: «Оқ ит, қора ит — бари бир ит», буларнинг ҳаммаси бир ўр, бир гўр... Жазоир ҳукуматининг Африка бирлигини сақлашга интилаётган-лиги, Америка босқинчиларининг Вьетнамда олиб бора-ётган ваҳшиёна урушини қатъий қоралаётганлиги, ҳар-бий блокларга қўшилмасдан, уларни рад этиб, позитив бетарафлик сиёсатини олиб бораётганлиги, империалист-лар томонидан яқинда яна тирилтирилган «Ислом пакти»-ни рад этганлиги, адолатли тинчликни сақлаш учун ку-рашаётганлиги — буларнинг ҳаммаси шу билан изоҳ этилади.

Бизни ғоят хурсанд қилган, ғуруримизга ғурур қўшган яна бир муҳим нарса — Жазоирда мамлакатимиз шуҳра-

тининг баландлиги, совет халқи ва ҳукуматига бўлган ҳурмат ва муҳаббатнинг кучлилиги бўлди.

Бу тасодифий эмас, албатта. Беҳад оғир, ҳал қилувчи олишувлар билан тўла йиллар кўрсатадики, Совет Иттифоқи Жазоирнинг энг яқин ва самимий изчил дўстидир. Ахир, француз зўравонларига қарши курашда Жазоир халқини ҳар томонлама актив қўллаб-қувватлаган, мустақилликка эришганда янги Жазоирни биринчи таниган ҳам бизнинг Советлар диёри бўлди. Империалистларнинг фитна-фужурларига қақшатқич зарба беришда, фош этишда ва Жазоир инқилобининг ғалабасини сақлаб қолиш ҳамда мустақкамлашда улкан роль ўйнаб келаётган ҳам Советлар диёри бўлди. Янги Жазоир учун сув ва ҳаводек зарур мутахассисларни тайёрлашда, қишлоқ хўжалигини трактор ва комбайнлар билан жиҳозлашда беғараз ёрдам бериб келаётган ҳам бизнинг Советлар диёри бўлди. Яқинда имзоланган битимга кўра, Совет ҳукумати ёрдами билан йигирма саккизта шундай сув иншоотлари қуриладики, булар минг-минг гектар ерларга ҳаёт бахш этади, минг-минг хонадонга фаровонлик ва бахт олиб киради.

Африканинг кечаги тутқин, бугунги озод Жазоирни билан хайрлашиб, иккинчи озод мамлакати — Мали томон учиб кетарканмиз, бутун йўл бўйи Умуафрика тарихи ва тақдир масалалари хаёлимни машғул этиб кетаверди.

Африка! Бу улуғ ва бепоён қитъанинг бир вақтлар юксак маданияти ва катта давлатлари бор эди. Мелоддан бир неча минг йиллар аввалроқ астрономия, математика, медицина каби фанлар бўлган, мураккаб суғориш иншоотлари қурилган, ҳозирга қадар инсониятни ҳайратга солиб келаётган санъат ва архитектура обидалари қад кўтарган эди.

Лекин кейинчалик европалик келгиндилар, ғоратчилар, мустамлакачилар Африка тарихида бошқача давр — тутқунлик ва талон-торожлик, очлик ва маънавий қашшоқлик, вабо даҳшатлари, сил касалликлари ва ирқий хўрлик даврини бошлаб бердилар.

Натижада унинг танаси асрлар мобайнида тирналди, жароҳат билан қопланди, сийнаси топталди, дили қон ва тили фарёддан аримади, кўзи ёш ва боши кулфатдан бўшамади. Уни бир неча аср мобайнида олди-сотди объектига айлантирдилар, қул қилиб Европа ҳамда Америка

бозорларида сотдилар ва машҳур олим У. Дюбуанинг ҳисобича, юз миллион африкалик қулларни ҳалок этдилар. Африкада чиқарилган жуда кўп ва қимматли бойликларнинг (олтин, кумуш, олмос ва ҳоказо) тўқсон икки фойизини олиб чиқиб кетдилар. Умуман, ғорат ва зулм шу даражада зўр бўлдики, оқибатда африкаликнинг ўртача умри ўттиз ёшга зўрға етадиган бўлиб қолди. Ирқий таҳқир шу даражада аччиқ бўлдики, африкаликларни «вахший» ва «ярим одам» деган ном билан атайдиган бўлдилар. Ҳатто уларнинг мамлакатлари ҳам бошқача аталадиган бўлиб қолди: «Британия Шарқий Африкаси», «Франция Ғарбий Африкаси» ва ҳоказолар. Булар орасида «Испания...», «Бельгия...», «Португалия...»лар ҳам бор.

Шу хилда асрлар, йиллар, насллар ўтди. Африка курашди, енгилди, яна курашди, мағлубиятга учради — занжирбандлигича қолаверди. Лекин тун ортидан тонг ҳам тайёрланиб келаверди. Империализмга, унинг машъум мустамлакачилик системасига биринчи қақшатқич зарбани берган, шу билан мазлум Африка тарихида ҳам янги даврни бошлаб юборган Улуғ Октябрь инқилоби, унинг оламшумул аҳамиятли оқибатлари бу тонг отишининг бош боиси бўлди.

Дарҳақиқат, дунёни ларзага солган Улуғ Октябрь ҳайқириқларидан уйғонган, сабр косаси тўлган, қаддини ростлаб, оёққа турган, улуғ таянч ва тажрибага эга бўлган Африка халқлари қўзғолди, зулм ва зўравонлик, қуллик ва қашшоқлик истеҳкомига қарши курашга паҳлавондек ташланди. Ниҳоят, йиллар давом этган уқубатли олишувлардан сўнг енгди.

Ҳа, енгди!

Лекин бу енгилш ҳозирги шароитларда тинчиш — хотиржамлик демак эмас ҳали. Империализм гоҳ очиқчасига, ўқ ва бомба ёрдами билан қутурган қашқирдек у ёки бу халқ озодлиги ҳам бойлигига ҳамла қилмоқда, гоҳ эса, ғорат ҳам талончиликнинг янги йўлига ўтиб олиб, разил тулкидек фирибгарлик қилмоқда. Ҳали кўпгина ерларда унинг заҳарли идизлари қолмаган, деб бўлмайди. Доно Жавоҳарлаъл Неру 1935 йилда Америка мустамлакачилигининг бундай фирибгарлик хусусиятларидан бири ҳақида гапириб айтган эди: Қўшма Штатлар «эски методларни мукамаллаштирдилар. Бирор мамлакатни аннексия қилишда... уларни фойдагнна қи-

зиқтиради, шунинг учун мамла: ат бойликларини ўз контроллари остига олишга ҳаракат қиладилар. Бунга эришгандан кейин эса мамлакат аҳолиси устидан, ҳа, қолаверса, умуман, мамлакат устидан контроллик ўрнатиш қийин бўлмайди... Бу маккорона метод иқтисодий империализм деб аталади. Харитада уни топмайсан. География дарслиги ё атласга қараб ҳукм чиқарсанг, у мамлакат озоддай кўринади. Аммо чуқурроқ назар ташласанг, кўрасанки, у... бошқа мамлакат банкирлари ва йирик хўжайин-боёнларнинг чангалидадир».

Гарчи империализм бир вақтлардагидек халқлар, мамлакатлар тақдирини ўзи хоҳлаганча ҳал қилиш кучи ҳамда имкониятидан ҳозирда маҳрум бўлган бўлса-да, лекин у жуда дарғазаб, қутурган, ўзининг олчоқ мақсадларига эришиш учун ҳеч қандай ваҳшийлик ва қабиҳликдан қайтмайди.

«Инсонлар, мен сизларни севаман! Ҳушёр ва огоҳ бўлинглар!» деган эди улуғ инсон Юлиус Фучик...

Шулар ҳақида ўй-фикр билан машғул эканман, бирдан стюардесса: «Бамакога яқинлашаётирмиз», деб конфет улаша бошлади.

Ҳа, азиз африкаликлар! Биз сизларни севамиз, озодлигингизни ардоқлаймиз. Асрий душманларингизнинг ҳаракатларидан огоҳ бўлинг, ҳушёр бўлинг! Унутманг улуғ Лениннинг Шарқ халқларига қарата айтган ва бизнинг ҳукумат сиёсати асосида ётган қуйидаги сўзларини:

«Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни кўнглингиздагидай ва ўз хоҳишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда...»

САЛОМ, МАЛИ!

Тропика қуёши! Айниқса шу ерда (ва Африканинг қатор бошқа мамлакатларида) унинг нима эканлигини таърифлай олмай, нақадар беўлчов ва беқиёс, шафқатсиз ва даҳшатли қудрат эканлигига изоҳ тополмай лол қолсан киши. Гўё осмондан олов ёғдираётгандай, ўзи ундирган кўкат билан кун бўйи олишиб, уни куйдириш учун тўхтовсиз ҳамла қилаётгандай. Ҳар нарса, еру кўк олов билан нафас олаётгандай, дала ва кўчалардан алан-

галар буралиб-буралиб кўтарилаётгандай. Деярли барча уй ва идораларда пол тахтадан эмас, цементдан қилинган — бир даражада салқин бўлади, иссиқликни кесади. Малида жуда чиройли мевалар бор, лекин айтишларича, уларнинг баъзилари оддий сув ва этдан иборат — шафқатсиз қуёш уларнинг керакли шифобахш витаминини қуритиб юборар экан.

Ер ва осмоннинг бу зулмкор, ғаддор хоқонининг одамларга, айниқса унинг ихтиёрида тўлиқ бўлишга мажбурларга бераётган азобларини айтмайсизми?! Масалан, шу шафқатсиз қуёшдан куйгандай қоп-қора, новчагина, озгин, орқасига кичкина боласини боғлаб олиб, қора терга ботган ҳолда, ҳарсиллаб экин экаётган ёки бошига оғир юк қўйиб, орқасига гўдагини боғлаб, бир қўлида яна юк, иккинчи қўлида бошқа боласини етаклаб, кун қизигида базўр кетаётган аёллар ҳамон кўз ўнгимдану фикр-хаёлимдан кетмайди!

Бундайлар оз эмас, афсус!

Қуёш тик келганда одамнинг сояси ҳам ерга тушмай қолади. Айниқса шу пайтларда кўчага чиқиб кўр-чи!.. Шу сабабли соат бирдан тўртга қадар магазинлар ёпилади, идораларда ҳам иш бўлмайди, ҳамма панада, уйларда жон сақлайди. Ахир, иссиқлик сояда эллик-отмиш даражага етади-да!

Хуллас, шеърятда, соз ва хонанда хонишларида куйланиб, мадҳ этилиб келинган қуёш бу ерларда шунчалик бераҳм экан.

Малилик жуда ғайратли ва мўътабар шахслардан бирининг ғазаб билан: «Вақти келар, биз уни забт этамиз, жиловлаймиз, албатта!» деган сўзлари ҳали ҳам эсимда, у тасодифий эмас, тўла тушунарли. Бу сўзлар Мали халқи улуғ келажакнинг тимсоли, башорати эди.

Ҳа, ер ва осмоннинг бу ғаддор хоқонини инсонга тобе этажаклар, унинг ҳозирча бебош нур ва қувватини салқин уй ҳамда боғ-роғларга, ҳар хил шифоли меваларга, улкан машиналарни ишлатадиган ва чинқириқ чўлларга «оби ҳаёт» берадиган кучга, гул, роҳат ва ҳаёт омилига айлантиражаклар. Яъни, одам қуёшдан зўр чиқадиган шундай вақтлар ҳам келади, албатта!

...Биз айни кун қизигида Малининг маркази Бамакога қўндик ва аэропортдан тезда шаҳарга жўнадик. Бамаконинг бир томонига ястанган баланд тепаларда ҳам, йўлнинг икки томонидаги далаларда ҳам яшиллик йўқ,

теварак-атроф қовжираб ётибди. Қарийб ҳамма дарахтларнинг барглари жуда майда. Ернинг ранги ё сап-сарик ёки қорамтир.

Буларнинг барчаси қуёш зугумининг оқибатларидир. Лекин улкан Африка қитъасининг ғарбида жойлашган бу Мали мамлакатининг ўзига хос ажойиб бойликлари ва гўзалликлари бор, яна ҳам бахтли истиқболи бор.

Мали! Бу мамлакат бир вақтлар жуда катта ва бой маданиятга эга бўлган Африка қитъасининг ғарбида жойлашган бўлиб, аҳолиси тўрт миллиондан кўпроқ, территорияси эса Франциядан тўрт мартача катта. Атрофи Жазоир, Мавритания, Сенегал ва бошқа мамлакатлар билан ўралган. Аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилиқдир.

Саксон йилдан ортиқ вақт ичида Мали («Франция Судани») Франция ҳукмронлигида бўлиб, Африкадаги ҳар жиҳатдан энг қолақ ўлкалардан бирига айланган эди. 1960 йилда у мустақилликни забт этди ва миллий тараққиёт йўлига кириб олди. Янги ҳукумат ва халқ империалистларнинг талончилик мақсадлари, фитнес-фужурлари ва ўч олиш ниятларини яхши билиб, мустақилликда маҳкам туриш, мустамлакачилик оқибатларини батамом тугатиш, иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириш учун муҳим ишларни амалга оширмоқда. Аввал французлар қўлида бўлган электростанциялар, шоли ва пахта плантациялари давлат ихтиёрига олинди. Мустамлакачилар мамлакатда изчиллик билан монокультурачилик сиёсатини ўтказиб, тараққиёт йўлини бўғиб қўйган эдилар. Энди эса, янги нав экинлар экилмоқда. Молия ва ташқи савдосотиқ ишлари асосан давлат қўлига олинмоқда. Мамлакатни ривожлантириш Халқ банки ташкил этилди. Авваллари мактаб ёшидаги болаларнинг ёлғиз олти ярим фоизигина ўқир эди, бир врачга қирқ олти минг киши тўғри келарди. Турли-туман оғир касалликлар эл-юрт бўйлаб кенг қанот ёйган эди.

Энди эса, бу фожияли ва аянч ҳолларга ҳам хотима беришда халқ фойдасига, мамлакат фойдасига қатор чоралар кўрилмоқда. Бирин-кетин ўқув юртлари очилмоқда, медицина ходимлари ва шифохоналар кўпайтирилмоқда, аҳолига тиббий ёрдам кучайтирилмоқда.

Аввалари Мали Франция империалистларининг резервларидан, Франция капиталистларининг ҳаёт маркази

ва бойлик тўплаш манбаларидан бирига айлантирилган, патриархалчилик ҳамда феодализм ботқоғига ботирилган эди. Энди, озод Мали халқи мамлакатда миллий тараққиётни таъмин этиш асосий мақсад эканлигини барала овоз билан эълон қилди ва шу йўлда иш олиб бормоқда. У Америка ғоратчилари томонидан Вьетнамда бошланган даҳшатли ва ваҳшиёна урушни қатъий қоралаб, умуман мустамлакачиликни бутунлай тугатишни талаб қилмоқда, қуролсизланиш ҳақидаги таклифни маъқулламоқда, халқлар орасида тинчлик, дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш тарафдори бўлиб ҳаракат қилмоқда.

Совет Иттифоқининг ёрдами энг ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди ва бўлмоқда. Бу ёрдам Мали халқининг миллий мустақилликка эга бўлиш ва бу мустақилликни уйғунлаштириш учун олиб борган курашини актив ҳамда изчил қўллаб-қўлтиқлашда, империалистларнинг хуружларини қайтариш, ифвогарларни фош этишда ўз ифодасини топди. Бу ёрдам қатор маданият ўчоқларини яратиш, қишлоқ хўжалигини ва саноатни ривожлантиришда иштирок этишда ўз ифодасини топди.

Буларнинг барчасини малиликлар биладилар ва шунинг учун ҳам бизнинг мамлакатга катта миннатдорчилик ва муҳаббат билан қарайдилар.

Биз пойтахт Бамакодан бошқа Маркала, Сегул ва яна бир неча шаҳарларда бўлдик. Мали ҳукумати раҳбарлари, министрлари билан суҳбатлашдик. Қишлоқ ва шаҳар аҳолиси билан, ҳар хил касб эгалари — ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар билан сўзлашдик. Мамлакат иқлими ва набототи билан яқиндан, бевосита танишдик. Ҳатто Бамакодаги ҳайвонот боғига ҳам бориб, мамлакат жониворларининг намуналарини кўрдик, ажойиботлар билан танишдик. Ана, ҳайвонот оламининг, шу жумладан, шу даргоҳнинг «подшо»лари ҳисобланган фил полвон ва азамат шер ўз ишлари билан машғул: бириси хартуми билан олов уфурган қуёш тазйиқини қайтармоқчи бўлаётгандай ва ё зерикишни қуваётгандай, иккинчиси эса, нимачингдир дарди ва ташвишида темир қафасда у ёқдан-бу ёққа юришдан, йўрғалашдан тўхтамайди. Шундай бир кичкинагина илон бор эканки, агар чақса, шу оннинг ўзидаёқ ҳалокат юз бераркан. Одам бўйи келадиган гўзал товус ўз қоматини кўз-кўз ва сепини намоиш қилаётгандай ялтироқ, ранг-баранг пат ҳамда қанотлари-

ни ёйиб, бошини тик тутган ҳолда мағрур турибди. Ажиб: шундай бир турли қуш бор эканки, унинг бети худди одамникига ўхшаб кетади. Бир неча майда-майда, ғоят чиройли ва ювош ҳайвончалар ўз тилларида нималарнидир сўзлашиб, бир-бирлари билан аҳил ўйнашмоқда. Маккор тулки эса, айёрлик қилмоқда. Қари қашқир бизни кўриши биланоқ бир ириллади-ю, ўзини панага тортди ва ер тишлагандай ётиб олди...

Шаҳар ва қишлоқларда, ҳали мустамлакачиликдан мерос бўлган катта-катта қийинчиликлар ва етишмовчиликларга қарамай, халқ забт этилган озодлик севинчи, завқ-шавқи билан тўлиб-тошган. Миллионлар дилида мамнунлик, чеҳраларда табассум, фикр ва фаолиятда романтик кайфият ҳоким.

Бу ҳолат айниқса қуйидаги бир воқеада яққол намоён бўлди.

Бамакога келишимизнинг иккинчи кунини Мавританиянинг ҳукумат бошлиғи ҳам ташриф буюрди. Уни кўтиб олиш учун минг-минглаб аҳоли, ҳатто болаларгача меҳмон ўтадиган кўчаларни тўлдириб турдилар. Турганда, ҳам қандай денг! Катта байрамдагидек. Ҳамма ҳар хил рангли ва турли матодан тикилган миллий кийимларида, миллий куй ва чолғулар овози тўхтовсиз янграйди. Масхарабозлик ва рақс, тўхтовсиз чапак ва қизиқчилик. Гўё барча, ҳа, муболағасиз, барча тўхтовсиз ўйин тушиб, шодиёна ашула айтаётгандай. Бу тантана меҳмон ўтиб кетгандан кейин ҳам узоқ давом этиб турди.

Бу, албатта, мустақиллик ва дўстликнинг шодиёнаси ҳамда меваси, миллий озодлик севинчининг яққол ифодаси эди.

Мали халқидаги романтик кайфият, озодлик завқи, шодиёналик ва ташаббускорлик миллий кураш ва тараққиётнинг, яратувчилик фаолиятининг ҳар соҳасида ўзининг конкрет ифодасини топмоқда.

Мана, масалан, биз Сегулдаги механик устахона заводида бўлдик, ундаги машиналарнинг анчагинасида совет маркаси бор. Ишчилар жуда катта ғайрат билан ишламоқдалар. Ширин, дўстона суҳбатимизда улар айтган сўзларни умумлаштирса, мазмуни асосан шундай чиқади.

Биз совет машиналари ва дилимиздаги иштиёқ ёрдами билан шундай ишлар қилаётирмизки, улар мамлакатимизнинг ривожланиши учун жуда муҳим омил бўлмоқда. Кундан-кунга яхши ишлаш ва борган сари кўп маҳсу-

лот бериш бизнинг ватан ва халқ олдидаги бурчимиздир. Бу йўлда биз кучимизни ҳам, вақтимизни ҳам, қобилиятимизни ҳам аямаймиз. Ахир биз энг масъулиятли даврда яшамоқдамиз...

Бу ёш Мали ишчи синфининг қатъияти ва белгиловчи кайфияти эди.

Биз кўп ерларда деҳқонларни ҳам кўрдик, қурувчиларни ҳам. Улардаги ажсйиб интилиш ва ташаббус ҳам бизларни ҳайратда қолдирди.

Яна бир лавҳа.

Маркалага кетаётган эдик. Бамако шаҳридан чиқиш биланоқ Мали учун хос бўлган саванналар бошланди — қақраб ётган чўл, қовжираган ўсимликлар, ҳар хил дарахтлар ва жониворлар, қишлоқчалар, хашак томли уйлар. Пайя номли ажойиб мева берадиган, лекин ўзи ғоятда даҳшатли кўринишга эга бўлган, бир неча юз йил яшайдиган ҳайбатли дарахт олдида тўхтадик. Унинг ёнида бир аёл ўғир туяётган эди, дарахтни узоқ томоша қилдик. Аёл қошига бориб, салом бердик ва суҳбатлашдик. Аёл бизнинг ким ва қаердан эканлигимизни билиб хурсанд бўлди. Кулиб-кулиб сўзламоқда-ю, лекин зарб ва завқ билан жадал ўғир дастасини ташлашдан тўхтамайди.

— Менинг,— деди у вақт-вақти билан пешана ва юз терини артиб,— бу аҳволимдан ҳайратланаётган дирсизлар. Авваллар мен ва менинг оила аъзоларим ёлланма меҳнат қилиб, қашшоқлик ва хор-зорликда кун кечирар эдик. Мана неча йилдирки, хўжайин йўқ. Озодмиз. Бу ўғир ўлгур эса ўша золим келгиндилардан мерос бўлиб қолган — улар бизни узоқ вақт эдилар, таладилар, таҳқирладилар, муҳтожликда тутдилар, тинкамизни қуритиб, ташаббусимизни бўғдилар, хуллас тараққиётга йўл бермай, бизни хонаки тош тергирмон ва огоч ўғирга маҳкум этган эдилар. Ахир, масалан, машинага қараганда бизнинг қўл меҳнатимиз арзон эди... Мана энди улардан озодмиз. Ҳали бу ўғирдан қутулиш даражасига ишга жудаям улгурмаган бўлсак-да (бунга яқинда эришамиз, албатта), лекин ўзимиз учун ва ўзимизга ўхшаганлар учун ишлаймиз. Аҳволимиз яхшилик томон кетмоқда. Кўп ўтмасдан ўғирни музейга топширамиз. Шу кун келади. Ишонамиз.

Менинг аҳволимни — чеҳрамдаги кулги ва зарб би-

лан даста ташлашимдаги ғайратим сабабларини энди тушунгандирсизлар!

Ҳа, биз дарҳол тушунган эдик. Машъум мустамлакачилик сиртмоғидан халос бўлган деҳқон аёлининг онги, ғайрати ва зарбалари ўз ишини қилажак, албатта.

Биз бир неча ўқув юртларида бўлдик. У ерларда ҳам бизни ҳайратга солган ва қувонтирган нарса — илм толибларидаги онглилик ҳамда ватанпарварлик руҳи ва биринчи навбатда шу билан тақозо қилинган жўшқинлик, билимга зўр иштиёқ ҳамда интилиш бўлди. Айни замонда бизга галати туюлган нарса — дарслар, ўқув китоблари ва материалларининг барчаси француз тилида эканлиги бўлди.

Суҳбат вақтида ўқувчилардан бири, ҳамманинг фикрини ифодалаган ва ҳамма томонидан маъқулланган ҳолда деди:

— Бизнинг фикр-зикримиз бахтли совет ёшларига ўхшаб замонга, социализм ғояларига муносиб, халқимиз ва Ватанимиз талабларига муносиб илмли бўлиб етишмоқ, ватандошларимиз орасига билим ёймоқ ва ёрқин келажакимизни яратишда мумкин қадар фаол иштирок этмоқликдадир.

Мен тилшунос бўлмоқчиман. Бунинг сабаби бор. Французлар ўз ҳукмронликлари даврида бизнинг миллий маданиятимизни шу даражада барбод қилдиларки, асти қўяверинг. Бунинг ғоят оғир оқибатларини тугатиш жуда қийин ва анчагина вақт талаб этади. Буни қилмасдан эса умумий тараққиётни таъмин этиш мумкин эмас. Ахир, саводсиз мамлакатда социализм қуриб бўлмайди. Биз ўз миллий ёзувимизга эга бўлишимиз ва барчани саводли қилишимиз керак. Бусиз мумкин эмас. Биз миллий давлат тилига эга бўлишимиз керак. Бусиз мумкин эмас. Биз миллий тилдаги матбуотга ва дарсликларга, бадий ва илмий адабиётларга эга бўлишимиз керак. Бусиз ҳам мумкин эмас. Халқимиз, ватанимиз, замонамизнинг талаби шу. Бинобарин, ҳали революция давом этмоқда. Биз олдинги сафда бўлмоғимиз лозим. Бу биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Мен ҳозирги пайтдаги муҳим масалани ҳал қилишда ўзимнинг муносиб ҳиссамни қўшиш мақсадида тилчи ва адабиётчи бўлмоқчиман, шундай бўламан ҳам.

Тўғри ўйлабсан, офарин сенга, азизим! Сенинг бу ўй-фикрларинг биз учун жуда тушунарли. Зотан, сендаги бу орзу бир вақтлар биз ўзбеклар учун ҳам ҳамроҳ эди, энди эса кечмишдир... У орзу бизда аллақачонлар амалга ошди... Бизнинг бой ва синалган тажрибамиздан сабоқ ва ўрнак олсанг, фойдадан ҳоли бўлмас, албатта, дўстим.

... Мали республикаси эълон этилиши биланоқ, иқтисодий ва техника ёрдами кўрсатиш, савдо муносабатларини кенгайтириш, маданий ҳамкорлик ҳақида Совет — Мали битимлари тузилди (1960 — 1961 йилларда). Бунинг айниқса ўша пайтларда ғоят катта моддий аҳамиятигина бўлмай, аини замонда жуда улкан сиёсий аҳамияти ҳам бор эди. Мана неча йилдирки, совет мутахассислари ер ости бойликларини ахтариш ва Мали халқи манфаатлари хизматига қўйиш ишлари билан машғуллар. Совет ҳукуматининг ёрдами билан Бамакода катта ўқув юрти учун ғоят муҳташам ва муаззам бино қурилган. Пойтахтда стадион ва бассейн барпо этилди. Пойтахтдан юз километрча наридаги бир шаҳарда Совет ҳукуматининг ёрдами билан олий қишлоқ хўжалик ўқув юрти учун керакли нарсалар билан жиҳозланган жуда катта ва кўркам бино қад кўтармоқда. Совет врачлари энг оғир шароитларда аҳолига тиббий ёрдам кўрсатмоқдалар. Совет Иттифоқида, жумладан, Совет Ўзбекистонидан анчагина Мали студентлари таҳсил олмоқда.

Кўрсатилган ва кўрсатишга мўлжалланган ёрданимиз миқдори ва турларини санай берсам, жуда кўп.

Энг муҳими шундан иборатки, бу ёрдам тамомила беғараз ва дўстонадир. Республиканинг миллий манфаатларига тамомила мувофиқдир. Буни дўстларимиз яхши биладилар, яхши тушунадилар. Бунга улар ўз тажрибаларида ҳам амин бўлдилар.

Мали республикаси раҳбарларидан бир қанчалари билан бўлган дўстона суҳбатларимизда улар айтган сўзлар асосан мана шундай мазмунли эди, бизнинг мамлакат ва партиёга нисбатан мана шундай эътироф ҳамда миннатдорчиликдан иборат эди.

Бу — ҳар нарсадан зўр ҳаёт ҳақиқатининг ифодаси ва ҳулосасидир.

Шу сатрларни ёзарканман, ёдимга ўта муҳим бир нарсани тушиб қолди.

Бу — Лениннинг 1919 йилдаёқ улуғ башорат қилиб айтган сўзлари.

Ленин айтган эди:

«Докладимнинг темаси — ҳозирги момент масаласи бўлиб, менинча, ҳозирги вақтда бу масаладаги энг муҳим нарса, Шарқ халқларининг империализмга муносабати ва бу халқлар ўртасидаги революцион ҳаракатдир. Ўз-ўзидан маълумки, Шарқ халқларининг бу революцион ҳаракати бизнинг Совет республикамиз томонидан халқаро империализмга қарши олиб борилаётган революцион кураш билан бевосита боғланган ҳолдагина ҳозир муваффақиятли ривожланиши ва ҳал бўлиши мумкин. Кўп сабабларга кўра... бутун жаҳон миқёсида империализмга қарши кураш ташаббускорлари бўлишнинг бутун оғирлигини ўз устимизга олишга тўғри келди — биз буни улуғ шараф деб биламиз. Шу сабабли воқеаларнинг энг яқин вақт ичида бўладиган ривож халқларнинг империализмга қарши янада кенг ва қаттиқ кураш олиб боришидан ҳамда бу воқеалар ривожининг Германия, Франция, Англия ва Америка империализмининг бирлашган кучларига қарши Совет республикаси томонидан олиб бориладиган кураш билан боғланишидан дарак беради».

Ҳа, бу — ярим асрча давр синсвидан ўтган, тасдиқланган том ҳаёт ҳақиқатидир.

... Мана энди сафаримиз ҳам ниҳоясига етди. Айниқса йўлга чиқишимиздан бир-икки кун олдин уйқу ҳам бизни тамомила тарк этди. Бўлмаса-чи?

Муаззам Ватаним, азиз халқим, севгим, севгилим, сизни беҳад соғиндим, сизга тўхтовсиз ошиқдим.

Бу Ватан офтоби оромбахш, ҳаётбахш, тупроғи эса олтин. Бу Ватан ҳавосидан Пушкин ва Толстойлар нафас олган. Унинг нурларидан ва баланд тоғларидан Абай ва Абовянлар баҳраманд бўлган. Унинг юлдузли осмони ва сеҳрли чечакларидан Нодирабегим, Муқимий ва дарбадар Фурқатлар шеър тўқиган.

Бу Ватан оғушида ўзи бир оламга тенг Беруний, улуғ Форобий, Шайхшур-раис Ибн Сино ва гениал Навоийлар бунёдга келган.

Бу Ватан улуғворлиги, салобати ва гўзаллиги билан ўлмас шашмақом куйлари ва Чайковский даҳосини яратган мўъжизакор диёрдир.

Бу Ватан энг улуғ инсон Ленинни берган, «Аврора»

хайқириқлари билан дунёни ларзага келтирган, инсоният тарихида биринчи бўлиб ақл ва адолат тантанаси даврини бошлаб берган мўъжизакор диёрдир.

Янги шаклдаги мустамлакачиликка қарши сабот ва матонат билан кураш олиб бораётган Жазоир ишчисининг «Биз енгамиз албатта, чунки қудратли ҳомийимиз, дўстимиз Совет Иттифоқи бор», дейиши бежиз эмас.

Малидаги Маркала вилояти бошлиғи билан суҳбатимизда, Ватаним, сенинг ажралмас қисминг — Совет Ўзбекистони ўтган йили тўрт миллион тоннага яқин пахта етиштирди, деганимизда у бошлиқнинг: «Ажиб, бу биз учун астрономик ададдир, шояд бир вақт келиб биз ҳам шундай бахтга эришамиз»,— дейиши бежиз эмас, албатта!

Шу бепоён Ватанни яратган ва унинг соҳиби — жонажон Совет халқидир. Бу халқ шу қадар азамат ва улуғвордир, шу қадар ажойиб ва мўъжизакордир!

Шундай Ватан ва халқни севмасдан, айниқса узоқ фурбатда уларга ошиқиб интилмасдан бўладими, ахир?!

Ҳа, севгим, севгилим, севинчим! Дунёнинг қай ерида бўлмай, нелар кўрмай — осмонда ҳам, уйқуда ҳам, боғроғ, анжуман ва чўлу кўчада ҳам ҳамиша сени дедим, сен билан бўлдим. Кундузлар тизгинсиз ва занжирбанд хаёлимда ҳамиша сени кўрдим ва беўлчов севиндим. Кечалар эса, ой ва юлдузлар билан суҳбатлашдим, улар орқали сен билан сўзлашдим. «Сени кўряптилар» дея ҳавасим келарди уларга...

Ҳа, сени тезроқ кўриш, сен билан бўлиш ва оғушингда ором олиш орзуси билан ҳамиша ҳамнафас бўлдим.

Дейдиларки, яхши орзу амалга ошади, албатта. Ошди ҳам. Сени беҳад севиб, чексиз соғиниб, сенга ошиқиб келдим бағрингга.

Нақадар бахтиёрман-а!

1966 й., май-июнь

УЛУҒЛАР ИЗИДАН

Яқиндагина кузатилган йилнинг охири ойи. Дилимиз севинчи ва ҳайратимиз теранлигига монанд ҳолда бепоён осмон ҳам офтоб оғушида сокин. Ҳаётимда энг ҳаяжонли ва унутилмас, энг мазмунли ва маънодор бўлиб қоладиган воқеалардан бири рўй берди. У, бузруквор Навоий истиқоматгоҳи ва дўстларимиз диёри Афғонистонда бўлди.

Ҳа, декабрь. Биз ҳам афғон дўстларимиз билан мулоқотда бўлиш, янада аҳиллашиш, улар диёрини сайр этиш мақсадида, ҳам бундан бир неча асрлар аввал ўтган улуғ аجدодларимиз хотирасини эслаш, улар томонидан ўша ерда туриб даҳо кучи ва пешана тери билан, шеърбахш ва тасвирчи қилқалам билан, нақшли тош ва юксак миноралар билан, ғоят ҳайратли ва ҳаяжонли, дабдабали ва даҳшатли ҳодисалар билан тўлдирилган улкан китоб саҳифаларини бевосита кўриш — ўқиш мақсадида, хуллас, ўша улуғларнинг фаолият изларини шу саҳифаларда янада яхшироқ кўриш-танишиш ва уларнинг улуғворлиги ҳамда журъатига таҳсинлар айтиш мақсадида тоғлар оша чегарадан ўтдик. Манзилга ҳам етдик.

Бир ҳафта мобайнида машҳур ва қадимий Кобул ва Ҳирот, Қандаҳор ва Газна шаҳарларида бўлиб, кўпгина қишлоқларни кўрдик, анчагина афғон биродарлар билан — давлат арбоблари ва олимлар, ёзувчилар ва оддий кишилар билан учрашдик, кўюқ ва самимий суҳбатлар ўтказдик. Узоқ мозийга саёҳат қилдик. Таассуротлар шу қадар зўр ва кўпки ҳамон уларнинг ўта ҳаяжонли таъсири ҳукмронлигидаман. Уларни қоғозга

тушириб тамом қилиб бўлмаса керак. Айни замонда бу таассуротларнинг бениҳоя зўр таъсирини муайян даражада бўлса-да, кўнгулдагидек етарли ифодалаш ҳам жуда маҳолдир. Баъзиларинигина мухтарам ўқувчиларга қўлимдан келганча баён қилишга уриниб кўраман.

I

Дунёни азимни ташкил этган беш қитъадан энг муаззам учтаси Европа, Осиё ва Африканинг кўпгина мамлакатлари ва шаҳарларида бўлдим. Лекин уларнинг ҳеч бирисига бориш менда бу дўстларимиз диёри — Афғонистонга боришдагидек чексиз қизиқиш ва ҳаяжон уйғотмаган эди. Бу бутунлай табиий ва қонуний бир ҳол бўлиб, ўзининг жиддий боиси ва сабабларига эга.

Афғонистон бизга энг яқин ҳамсоя ва дўст мамлакатлардан биридир. Унинг осмон билан ўпишган ва бир-бири билан узлуксиз уланиб кетган муаззам тоғ тизмалари ва дилрабо манзарали ерлари бор. Унинг узоқ тарихи, хуш ҳавоси ва ажойиб халқи бор. Қадимий маданияти ва ғоят гўзал келажаги бор.

Дарҳақиқат, афғон халқи юксак қобилият ва матонатли. У, меҳнатсевар ва ижодкор. У дўстлик ва ҳамкорликни, тинчлик ва осудаликни ардоқлайдиган халқдир. Одоб ва тавозеда, бой дид, соф дил ва инсофликда ҳам бошқалар олдида қизармайдиган халқдир.

Афғон ва ўзбек халқлари қадимдан дўст ва биродар, жўра бўлганлар. Бир тизма тоғлар шабадасидан баҳра олиб, бир азим дарёдан сув ичиб, унинг «оби ҳаёти»ни одам ризқ-рўзига бўйсундириш ҳаракатида бўлганлар. Айни замонда ажойиб маданий бойликлар ижод этганлар, ташқи ғоратчилар кулфатини ҳам бирга тортганлар. Бирга курашганлар, бирга енгганлар.

Дарҳақиқат, ўз бошланғичини узоқ мозийдан оладиган тарихга бир назар ташланг! Ички зулмкор ва ғаддор жафочиларнинг зуғуми етмагандай, ташқи ғоратчилар ва талончилар нималар қилмади?! Ери унумли, ҳавоси шифоли, суви зилол ва тоғлари жавоҳирли бу мамлакатга жаҳонгир македониялик Александр армияси ташланди, талади, унинг эрксевар халқини занжирбанд қилди.

Лекин Афғонистон азаматлари ва Ўрта Осиё халқлари узоқ муддат давомида жон тикиб курашдилар. Енгдилар.

Маълум вақтлар ўтди. Ажал олати бўлган қилич ва вайроналик воситаси ҳисобланган олов ва от чопган қирғинчи ёв — Чингизхон каллақесарлари ташланди. Бу ғоратчилар, улуғ Навоий таъбири билан айтганда, чигирткадек ёпирилдилар, ҳар ерда ҳар бир кўкариб турган нарсани талаш ва топташ билан машғул бўлдилар. Мамлакат бахтини қаро, фуқаро толенни забун қилдилар.

Яна ўша азамат халқлар фидокорона курашдилар. Енгдилар.

Маълум вақтлар ўтди. Олтин орқасидан югуриб эроний истилочилар ташландилар, жон қасдида бу диёр сийнасини жароҳатлар билан тўлдирдилар, уни катта кушхонага айлантирдилар.

Яна ўша муборизлар қаҳрамонона олишдилар. Енгдилар.

XIX ва XX асрнинг авваллари. Ҳам катта талончилик мақсади ва милтиқ билан, ҳам фитна-фужур ва заҳар билан қуролланган инглиз мустамлакачилари ташланишди. Афғон мулкани талон-торож этиш, бу халқни таҳқир қилиш шу даражагача етдики, масалан, Ғазнадаги машҳур Маҳмуд Ғазнавий мақбарасининг ғоят моҳир ўймакорлик билан қилинган эшикларини, юксак санъаткорлик намунаси бўлган баъзи қабр тошларини ҳам олиб кетдилар.

Яна ўша афғонлар ва тожик ҳамда ўзбеклар бу келгинди қароқчилар билан курашдилар. Бениҳоя қаҳрамонлик ва фидойилик кўрғазиб, ниҳоят енгдилар.

Бу кураш ва қаҳрамонликнинг, бу фидойилик ва ғалабанинг баъзи даврлари ҳақида сўзлаб, афғон халқининг дўсти, улкан ўзбек шоири Фурқат 1897 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да қуйидагиларни ёзган эди:

«Ушбу вақтларда ҳар ўн беш кунда бизга келиб турган «Пайсан ахбор» ном Ҳиндистон газетида ёзиб-дурки, шул кунларда инглиз бирлан қўҳистоний афғонларнинг ароларида бўлиб турган муҳориба ниҳоятда қаттиғдур. Хусусан Савот мавзиғида қизиқ муҳорибалар воқеъ бўлиб туродур. Андин бошқа Навшаҳар деган мавзида ҳам муҳориба бўлиб туродур. Қарийбки,

афгон халқи Навшаҳарни мусаҳҳар қилсалар ва яна бир жамоа афгон лашкари Пишовур қалъасига яқин бориб туруб, ҳар кун муҳобира қиладурлар. Яна андин бошқа икки-уч ерда ҳейли қаттиғ муҳорибалар бўлбур. Афгон халқининг ҳадду ҳисоби йўқтур. Кўб ингиллар вужуд шаҳристонидан адам саҳросига юз қўюбдур. Бовжуди ингил аскарлари пайдар-пай келиб турадур... Алҳол жамоан афғониянинг бу тариқа хуружи хавфидин Жайлам дарёсининг канорасига ҳисобсиз ингил лашкари кўб тўбхона бирла келиб ётибдур. Маланкан деган мавзиёда ўн минг чоғлиқ афгон халқи бирлан ингил лашкари орасида муҳориба бўлуб, афгон халқи шикаст топган вақтда афгон хотунлари эрлари қўлидан уруш асбобларини олиб, якбора ўзларини ингил лашларларига уруб, бир ярим соатда ингилларга шикаст берибдурлар...»

Шундай қилиб, афгон халқи қулликда тиз чўкиб яшашдан баҳодирона олишиб жон фидо қилишни афзал кўрди.

Дарҳақиқат, Ватан озодлиги ва ўз бахт-саодати, орномуси ҳамда қадр-қиммати йўлида кўргазилган бу қаҳрамонлик, бу фидойилик нақадар улугвор, нақадар катта таҳсину тасаннога сазовор! Ўзбек халқи фарзандининг буни юксак фараҳ ва ҳайрату ҳаяжон билан тилга олиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Ҳа, узоқ асрлар мобайнида афгон элининг бошига не-не кулфатлар тушмади?! Ички талончилар зуғумидан ғамхонага айланган минг-минг кулбалар ташқи ғоратчилар зулмидан кул бўлди ва жафокаш афгоннинг фиғони кўкка етди; кўзи ёш билан тўлган нотавонлар бағри қон бўлди; дили бир дам ором билмаганлар хор-зор ва хокисор этилди.

Хуллас, афгон хонадони аза билан, ер ажал ва осмон аланга билан тўлди.

Халқ курашди. Енгди. Енгилди. Яна курашди. Яна енгилган вақтлари ҳам оз бўлмади.

Шу зайлда олишув ва келиб-кетиб турган ғалаба билан асрлар ўтди.

Лекин узундан-узоқ тарихнинг икки даври ажралиб туради: XV—XVI асрлар ва айниқса, ҳозирги асримизнинг ўтган йиллари.

Мен ҳозир шу «ўтган йиллар» ҳақида сўзлайман, сўнгра биринчи давр ҳақида баҳс юритаман.

Асримиз бошидаги ўн еттинчи йил октябри. Шу лайдан инсоният уфқида кўтарила бошлаган қуёш нурлари ва бошланган ижтимоий баҳор бўронлари жафокаш афғонликлар диёри ва дилига ҳам етиб борди, уларнинг кучига куч, қатъиятига қатъият қўшди. Инглиз ва немис мустамлакачилар чекинишга мажбур бўлди. Ун тўққизинчи санада Афғонистон миллий мустақилликни забт этди. Шу йилиёқ уни биринчи таниган Совет ҳукумати бўлди, биринчи моддий ёрдам қўлини чўзганлар ҳам шулар бўлди, ушбу мустақилликни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашда кўп жиҳатдан ҳал қилувчи роль ўйнаганлар ҳам, белгилувчи омил ҳам шу бўлди.

Мана ўшандан бери неча-неча хатарли, лекин зафарли йиллар ўтди. Улуғ Октябрь ва Ленин бошлаган олижаноб ҳаракат давом этди, кучаяверди. Натижада бу йиллар қўшнимиз учун қад ростлаш ва тараққий этиш йиллари бўлди.

У ерга бориб ва бунини ўз кўзимиз билан ҳам кўриб хурсанд бўлдик.

...Афғон авиация ширкатига тегишли лайнер бениҳоя чўллар ва ҳамшиша қор билан қопланган баланд тоғлар устидан, қаттиқ бўронларни ёриб ўтиб, бизни Афғонистон пойтахти ерига авайлагандай қўндирди.

Кобул! Яқиндагина тоғ ортидан кулиб кўтарилган қуёш еру кўкни забт этиб, ўзининг азалдан ҳар куни қиладиган ишини бошлаган экан. Осмон, Навоий таъбири билан айтганда, фусункор афғон аёлларининг гўзал ва ишвали, гамзали кўзлари каби мовий ва мусаффо. Ҳаво ҳам сирли сукут ва сокинликда. Майин шабада ҳам меҳр-муҳаббат билан одамларни эркалаётгандай. Кўкда қушлар қуёш ёғдулари оғушида шу ёғдулар ва бир-бирлари билан ўйнашиб, ўзларигагина тушунарли тилда севинч суҳбати ҳамда сайрини қилардилар, гоҳ ўқ тезлигида юқори кўтарилар, гоҳ эса бургут ҳамла-сига ўхшатиб пастга шўнғирдилар.

Қиш фасли бўлишига қарамай, табиат ажиб майин табассум билан боқар, осуда нафас оларди...

Аэропорт биноси. Сўнгги меъморлик ва муҳандислик фани ҳамда техникаси асосида қурилган. Барча маҳаллий шароит талаблари ҳисобга олинган. Ғоят муҳташам ва шинам, муаззам ва муалло. Унда қандайдир ўзига хос ҳусн, салобат ва ажойиб файз бор.

Сабаби жуда маълум: ахир у совет кишиларининг

ўз афгон дўстларига бўлган самимияти ва меҳр-муҳаббатидан, ҳусн-рағбатидан унган.

Шаҳар ичига кира бошладик. Атроф тоғ, тоғ ва яна тоғтепалар билан ўралган. Улар ҳам кўп асрли кечмишнинг тилсиз шоҳидидай мағрур қад кўтариб турмоқдалар ҳамда пойтахт, унинг халқининг ғурури ва салобати тимсолидай кўзга кўндаланг бўлиб ташланмоқдалар. Шаҳар, унинг кўчалари, Бағдод ҳақидаги эртақлардагидай раста ва бозорлари мухталиф ранг кийимли одамлар билан, шовқин-сурон, ҳайқириқ ва чақириқлар билан тўла. Оддий бўздан тортиб то ҳайратомуз кимхобга қадар бор. Одамлар тортиб келаётган аравадан бошлаб то четдан келтирилган энг кейинги маркали машинага қадар бор. Чодрага ўралган заифалардан тортиб то сўнги модада кийинган аёлларга қадар бор. Тиллар ҳам ҳар хил: пушту ва форс, рус ва ўзбек, инглиз ва француз сўзлари эшитилгани-эшитилган. Айниқса чайқовчи ва даллол ҳаракати жадалу овози баланд.

Лекин энг муҳими, ижтимоий тараққиётга интилаётган халқ; янги кўча-ю хиёбонлар; яқинда қурилган ёки қурилаётган муҳташам бинолар; ҳукуматнинг мамлакат ривожланишини таъмин этишга мўлжаллаган янги режалари.

Бизни кузатиб юрган афгонликнинг қаерга бормайлик бизларга режалар ҳақида фараҳ ҳамда севинч билан айтган сўзларида кўп маъно бор.

Бу бизни ғоят хурсанд қилди, албатта.

Бу янгиликлар орасида Совет Иттифоқининг иштироки, илтифоти ва инояти билан амалга оширилганлар ўз сифати ва муҳимлиги жиҳатидан айниқса ажралиб турадилар. Улкан нон пишириш корхонаси, саноат муассасалари, бир неча йирик ўқув юртлари, ажойиб меҳмонхоналар шулар жумласидандир.

Бунинг устига, у қурилаётган электростанция ва қазилма бойликларни, янги ирригация иншоотлари ва «оби ҳаёт» артерияларини айтмайсизми!

Ахир, ривожланиб келаётган бу мамлакат учун темир керак, нефть ва газ керак. У электр қувватига, нурига ва сувга жуда чанқоқ...

Темир йўли ҳеч бўлмаган ва аксар территорияси тоғлар билан қопланган бу мамлакат учун ҳозирги замон автотрассалари қанчалик муҳим эканлиги маълум.

Бунда ҳам Совет ҳукумати ўзининг олижаноб дўстлик бурчига содиқ қолди.

Унинг ёрдами билан қурилган йўллар орасида айниса Кобул — Қандаҳор ўртасидаги трасса ҳар жиҳатдан ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Биз Кобулдан Қандаҳор томон кетаётган эдик. Йўлимиз — ўша трасса. Унинг чеккаларида ҳар юз-юз эллик километр масофа оралиқларидан ғоят кўркам, чиройли янги бинолар қад кўтариб турибди. Шулардан бирида ҳордиқ чиқариш учун бир оз вақтга тўхтадик. У, йўловчилар дам олиши учун қилинган меҳмонхона экан. У шу қадар гўзал ва муҳташамки, ҳамон кўзларим ўнгида бутун ёрқинлиги, ёқимлилиги ва салобати билан гавдаланиб турибди.

Бир-икки пиёла чой ичиб, озгина дам олдик, сўнг мен меҳмонхона боғчасига чиқдим. У ерда бир неча афғонликлар бор экан. Салом-алик қилишдик. У ёқ-бу ёқдан сўзлашдик — анчагина хушчақчақ одамлар экан. Суҳбат аро улардан бири:

— Узунликда етти юз километрдан ортиқ, лекин мустаҳкамликда, муҳимлик ва гўзалликда тенги йўқ бу йўл Афғонистоннинг беаги ва кўрки, барчамизнинг фахримиздир. Уни бизда одам аъзосидаги ҳаёт томирига ўхшатадилар. Ҳақиқатан ҳам у мамлакатимизнинг бош қон томирларидандир. Ҳа, худди шундай, — деди.

Бу сўзларни айтиб, у одам бетондан қилинган ва кафтдай текис йўлга чуқур маъноли қаради, унинг тоғ оралиқларига кириб кетган давомигача назар ташлади ва самимий ҳамда сирли табассум билан қўшиб қўйди:

— Бу йўл шўравийлар билан бўлган дўстлигимиз оқибати, улар берган ёрдам натижасидир. Ғоят миннатдормиз.

Бизга кўргазилган катта меҳмондорчиликдан, анчагина афғонликлар билан бўлган мулоқотларимиздан хулоса қилиб айтиш мумкинки, бу сўзлар биргина суҳбатдошимизнинг тилигагина тааллуқли бўлмай, афғон халқининг дил сўзларидир, шу халқнинг Совет Иттифоқига бўлган миннатдорчилиги ва меҳр-муҳаббатининг ифодасидир. Аини замонда бу сўзлар совет кишилари-нинг Афғонистонга кўрсатаётган барча кўмакларига нисбатан изҳор этилган миннатдорчилигининг тимсоли ва умумлашган ифодаси ҳамдир.

Табийки, фахрланишдан бизнинг бошимиз ҳам осмонга етди...

Биз юқорида афғон халқининг юксак фазилатлари ва ажойиб хислатлари ҳақида гапирган эдик. Дарҳақиқат, катта қобилияти, ижодкор меҳнати ва оташин ватанпарварлиги туфайли бу дўстимиз, унинг диёри мустақиллик даврида, айниқса, кейинги йилларда миллий қурилишнинг деярли барча соҳаларида анча сезиларли ютуқларга эришган. Бу, саноатда ва қишлоқ хўжалигидаги силжишда, янги билим ўчоқлари ва ҳозирги замон савиясидаги зиёлилар пайдо бўлишида, шаҳар қурилишлари ва кўпларнинг юриш-туриши ҳамда фикр қилиш йўсинида кўзга ташланади.

Биз бу мамлакатда рўй берган ижобий ўзгаришларни кўриб, Афғонистон учун, унинг халқи учун гоят хурсанд бўлдик. Ахир, биз дўстимиз, дўстлик қонуни, хислати ва хусусияти эса, дўст ютуғидан севиниш ва дўст шодлигидан мамнун бўлишдир, унга янги ютуқлар тилашдир.

Сафаримиз қизиқарлигининг бир сабаби ҳам шудир. Бошқасининг баёни ҳақида бир оз тўхтаб, қуйидагилар ҳақида ёзмоқчиман.

Шу охириги сатрларни ёзарканман, ташқарига билонихтиёр кўз ташласам, тонг ёриша бошлабди. Шарқ уфқини олов ранг қоплабди. Қуёш тун уйқусидан уйғониб, ўзининг ҳаётбахш ва заррин зиёси билан коиноту ер куррасини безашга кириша бошлабди. Қушлар ўз тилларида мадҳия ўқиб, севинчдан шох-башох сакраб, уни кутиб олаётгандай.

Нақадар ажойиб, сирли ва гўзал манзара! Ишқилиб, булут кўтарилмасин.

Шу туфайли яна хаёлим узоқ-узоқларга кетиб қолди ва башарият тақдирини ҳал қиладиган масала уни чулғаб олди.

Ҳа, инсоният тарихининг ҳозирги босқичи гоят мураккаб ва масъулиятли. Океан орти ва ғарб пулдорлари ҳамда қулдорлари янгича талончилик — неокOLONиализм билан қуролланиб ё очиқ ҳаракат қилиб гўзал планетамизни халқлар учун катта кушхонага, зулматли хибсхонага ва қоронғи кулфатхонага айлантириш ниятидалар. Шу ниятда улар Вьетнам сийнасига бомба ёғдирмоқдалар. Анголада қилич ўйнатмоқдалар, бошқа ерда «дўстлик» ниқобини тақиб олиб, фитна-фужур

уюштирмоқдалар, халқ бахти ва осудалигини ичдан, зимдан қўпормоқдалар, яна бошқа ерда бунга эришмоқдалар.

Бу бало хуружи ва ҳужуми барбод бўлажак, албатта. Лекин бунинг учун барча тинчликсевар халқлар ва мамлакатларнинг фаол бирлиги, дўстлиги ҳамда ҳамкорлиги янада мустаҳкамланиши лозим.

Ҳозирги башарият, ҳали туғилмаган, лекин келажак соҳиби бўладиган авлодлар ҳукми ва талаби шу!

Фашист жаллоди қаршисида Юлиус Фучикнинг қатл этилиш олдидан барча инсониятга қарата қилган қуйидаги нидоси олам-олам маънога молик:

«Инсонлар! Мен сизларни севаман. Огоҳ ва эҳтиёт бўлинглар!»

Улуғ гуманист ва халқпарвар Фучикнинг бу сўзларига риоя қилиш ҳозир янада зўр ҳаётий зарураг бўлиб қолди....

Бу — доно ақл ва соф виждон талаби!

II

Мен юқорида XV—XVI асрлар, Афғонистон тарихида энг ажралиб турадиган даврлардан биридир деган ва у ҳақда кейинроқ сўзлашга ваъда берган эдим. Энди шуни бажариш вақти келди.

Афғонистон қадимий маданият ўчоқларидан биридир. Даврларнинг даҳшатларига, замонлар зулмига, кажрафтор фалакнинг шафқатсизликларига, зўравонлар зугумига қарамай, халқ даҳоси сўнмаган, ижод этган. Эрамиздан аввал ва эрамизнинг VII асрларига қадар яратилган маданиятнинг бизга қадар етиб келган намуналари шундан далолат беради. Айниқса, мамлакат территориясидаги Хадда, Баман, Тепа-Маранжон, Фундуқистонда топилган қадимий санъат ёдгорликлари, Ғазнадаги бино ва миноралар (масалан, Масъуд даврига оид) ғоят катта эътиборга сазовордирлар. Хусусан, меъморлик, нақш ва ўймакорликдаги юксак маҳорат, одам шаклини, қиёфасини акс эттиришдаги ва мраммар тошда мужассамлаштиришдаги зўр реализм кишини чуқур ҳайратда қолдиради.

Энг муҳими шундан ҳам иборатки, уларда инсоннинг жуда мураккаб психологияси, ички дунёси, бирининг табиатидаги жиддийлик, донолик, бошқасиники-

даги хушчақчақлик, ҳазил-мутойиба катта маҳорат билан очилган. Уларнинг аксариятидан инсонга бўлган севги, ҳурмат, инсондаги ақл, заковат, инсонлик фахри ва ғурури, ҳаётга, ижодга муҳаббат кўзга яққол ташланиб туради.

XV асрда Шоҳруҳ ва Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган вақтларда моддий ва маънавий маданият кенг кўламда ривожланиб кетади. Бу кўп жиҳатдан Алишер Навоий номи ва фаолияти билан ҳам боғлиқдир.

Бу ҳол, айниқса, Ҳиротда юз берди.

Тақдирнинг мураккаблиги ва фалак гардишининг гоҳ тўғри, гоҳ эгри айланишига қаранг! Бир томондан даҳшатли уруш ва қонли фитна-фужур йиллари. Ажал кенг қанот ёйган, вайроналик ва харобалик. Муҳтожлик исканжасидаги халқнинг инграши ва олди-сотди бўлаётган минг-минг қулларнинг дод-фарёди. Иккинчи томондан эса, тинчлик ва осойишталик йиллари. Меҳнат ва ижодкорлик қайнаган. Баландлиқ, чидамлилиқ ва гўзалликда осмон билан олишган миноралар, ўз салобати ва санъати билан инсон хаёлини ҳайратда қолдирадиган бинолар. Юксак нафосатга ва катта илмга оид бирин-кетин яралиб келиб турган асарлар, китоблар. Деярли ҳар куни ё ҳафтада санъат аҳллари ва фузалолар янги куй, янги ғазал ё янги ихтиро завқидан маст бўладиган ўтиришлар. Ижодкор меҳнат ва ақл-заковатнинг янги мўъжизавий муваффақияти шарафига берилган ҳашаматли зиёфатлар. Ана, буюк рассом Бехзод ва Музаҳҳиблар битирган ё битираётган ажойиб тасвирлар. Ана, қилқалам ҳаттот Абдулжамил ва Султон Али кўчириб битирган ё битираётган ўлмас китоблар. Ана, улуғ меъмор Қавомиддин ва Имоидиддинлар яратган ё яратаётган, машҳур наққош Хўжа Мир-Али ва Хўжа Мираклар безаган ё безаётган муҳташам бинолар. Ана, шуҳрати кетган тарихчи Мирхонд ва Хондамирлар ёзган ё ёзаётган жилд-жилд асарлар. Ана, Жомий ва Навоийнинг даҳоси хазинасидан зилол булоқ сувидай тўхтовсиз оқиб чиқиб турган шеърят ва илм дурдоналари. Ана, мадрасаларда мударрисларнинг олий риёзиёт ва фалакиёт, меъморлик ва нафосат масалалари юзасидан олиб бораётган қизгин машғулотлари. Ана, Ҳусайн Бойқаро кутубхонасига китоб орқасидан китоб келмоқда. Ана, фалон ҳашаматли бино ё хиёбон битди, фалон ерда катта ариқ қазилиб, ҳаммом солиниб

ва кўприк қурилиб, ишга туширилди. Ана, Фарангистондан ва бошқа узоқ мамлакатлардан келган ё келаётган сафирлар, фозиллар, санъатчилар.

Шох-Қули Гижжакий ва Гулом Шодий каби улкан бастакорлар томонидан яратилган янги-янги ажойиб куйларни айтмайсизми!

Энг муҳим соҳалардан бўлган тиббиёт-чи! Бунда ҳам анчагина гап бор. Масалан, Табиб Ҳусайн исмли жарроҳ касалнинг ичагини операция қилиб кесгандан кейин, кесилган жойларни бир хил чумолиларга тишлатиб, тиктириб яна ўз жойига солиб қўяр, шу билан бемор ичак касалидан қутулар экан.

Тарихий манбаларнинг хабар беришларича (масалан, Исфизорийнинг айтишича), Ҳирот аҳолиси шунчалар кўп эканки, унда йигирма минг одамнинг келиб-кетиши ҳам сезилмас экан.

Бу балки муболағадир, лекин шунга қарамасдан, муайян даражада ҳақиқат ҳам йўқ эмас унда.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ёзган эди:

«...Яна Ҳириниким, рубъи маскунда (ер юзининг одам яшайдиган обод қисмида — В. З.) андоқ шаҳр йўқтур». «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замон эди, аҳли фазл беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишиниким бир ишга машғулоти бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай».

Яна ўша Бобир ҳазиломуз тарзда ҳам айтади: мен чоғир ичмаётган эдим, лекин Ҳирига (Ҳиротга) келганимда у ер шунча яхши ва унда ҳар нарса шунча кўп ҳамда муҳайё эдики, «ҳоло ичмасам қачон ичарман, деб ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим».

Бобирнинг бу сўзларида ҳам муболаға бўлишлигига қарамасдан, заррача бўлса-да ҳақиқат бор, албатта.

XV аср Ҳироти шундай эди.

Диққатга сазовор ўзгаришлардан бири шундан иборатки, бу даврда шаҳарни кўп жиҳатдан планли қайта қуриш иши амалга оширилади. Масалан, шаҳар маркази яратилади, катта-катта ва усти ёпиқ расталар бунёд этилади, азалдан, мавжуд бўлиб келган баъзи тор, қинғирқийшиқ кўчалар ўрнига тўғри ва кенг кўчалар, икки томони бино ва дарахтлар билан тўлдирилган хиёбон-

лар барпо этилади, боғ ва гулзорларни ўз ичига олган иморат ансамбллари (масалан, Мусалло қад кўтарди).

Афсуски, даврнинг бой архитектура ёдгорликларининг кўпи йўқ бўлиб кетган ёки таниб бўлмаган даражада бузилган. Бунда вақт, унинг шафқатсизлиги асосий роль ўйнаган. Инглизлар ҳам «ҳисса» қўшган. Чунончи, улар 1885 йилда ифвогарлик қилиб амир Абдураҳмонга: «рус аскарлар келади, Мусалло ансамблига тааллуқли баланд бинолар уларнинг артиллерияси учун нишонлик — плацдармлик вазифасини ўтаб, қулайлик туғдириши мумкин, шунинг учун уларни портлатиб йўқотиш керак», дейдилар ва шунга эришадилар...

Бу даврда қурилган бинолардан бизга қадар етиб келганлари орасида айниқса, Абдулла Ансорий даҳмаси, Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим томонидан қурилган ва Самарқанддаги Гўри Амирни эслатадиган мақбара; Шоҳруҳ бунёд эттирган ва олтиндан ясалган нақшлар билан безатилган хонақо; ғоят баланд кўтарилиб, осмон бағрига кириб олиб, ўша ердан туриб инсон буюклигини тараннум этаётгандай, инсон даҳоси юксаклиги ва ақли закоси қудратининг жарчисидай мағрур қад кўтариб турган бир неча миноралар.

Шу ажралиб турадиганлар орасида XII асрларда қурилган Жоме мачити биноси кўп жиҳатдан алоҳида диққатга сазовордир. Уни кўриб ҳайратдан лол қолдик. Ундаги санъат ва улуғворлик шу қадар зўрки, дунёдаги яқин вақтларгача айтиб келинган етти мўъжизанинг (Хитой девори, Аградаги Тож-Маҳал ва бошқалар) саккизинчиси деса бўлади.

Бу саналиб ўтилган ёдгорликлар ажойиб санъат ва нафосат намуналари бўлиб, ўзларининг улуғворлиги ва салобати билан, ғоят мураккаблиги ва айни замонда соддалиги билан, узоқ кечмишдаги муҳандислик ва меъморчиликнинг мўъжизалари бўлишликлари билан, наққошлик, ўймакорлик ва хаттотлик санъатининг кўрки бўлишликлари билан ажралиб турадилар.

Мана, XV аср Ҳиротининг умумий ва қисқача баёни, баъзи жиҳатларидан тасвири. Умуман, бу давр Афғонистоннинг XX аср аввалларига қадар бўлган узоқ тарихида мустасно ва алоҳида ўрин тутади.

Шу ерда албатта, қуйидаги уч нарсани айтиб ўтмоқ лозим ҳам вожиб.

Биричидан, юқорида айтилганидек, бу зикр қилинганлардан ўша вақтларда барча фароғат ва фаровонликда экан, деган хулоса чиқмаслиги керак, албатта. Халқ ҳаётида феодал-клерикал зулм ва зулмат, ҳукмдор, бек ҳамда амалдорларнинг зўравонлиги ва юлғучилиги ҳоким бўлиб, кенг қанот ёйган эди.

Ахир, Навоийнинг бутун онгли умри шуларга қарши кескин кураш билан ўтганлигининг ўзи ҳам шундан далолат беради. Халқ қўзғолонлари ҳам тасодифий эмас эди.

Иккинчидан, рўй берган ва юқориларда зикр қилинган ҳамда айтилмаган ижобий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар, янгиликлар кўп жиҳатдан Навоийнинг ташкилотчилик ва яратувчилик фаолияти билан, халқчиллик идеаллари ва ватанпарварлик, маърифатпарварлик интилишлари ҳамда курашлари билан боғлиқдир. Ахир унинг бу соҳадаги ишларининг барчасини конкрет санаб ўтирмасдан, унинг бевосита ташаббуси ва иштироки билан барпо этилган ва ижтимоий-оммавий аҳамиятга эга бўлган, мамлакат ободонлигини таъмин этишга қаратилган бир неча юз иншоотларни эслашиб ўтсак етар.

Бунинг устига, унинг сарой ва саройдан ташқаридаги тескаричи гуруҳларнинг элу юрт манфаатларига зид фитна-фужурларига қарши олиб борган тўхтовсиз курашларини, мамлакатда тинчлик, бутунлик ва осойишталикни сақлаб қолиш учун қилган жонбозликларини айтмайсизми!

Бунинг устига, Навоийнинг мамлакатдаги, айниқса Ҳиротдаги маданий ҳаётга беҳад ҳомийлик ва ташкилотчилик қилганлиги, қарийб ҳар бир ижодкор аҳволдан хабардор бўлиб туриб, унинг яратувчилик фаолиятининг равнақи учун қўлидан келганча ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам берганлиги, ғамхўрлиги кўп натижа берди, жуда кўп маҳсулдор бўлди.

Биз Кобулда бўлганимизда Афғонистон маданият ва информация министри бизни лутфан қабул қилиб, суҳбат вақтида:

— Биз Алишер Навоийни уч сабабдан жуда севамиз ва ҳурмат қиламиз: биринчиси, у улуғ шоир бўлган, иккинчиси, у улуғ одам бўлган, учинчиси, у бизнинг биринчи улуғ вазиримиз бўлган. У Афғонистон учун кўп фойдали ишлар қилган,— деган эди.

Бу сўзлар ҳам ўз асосига эгадир, албатта.

Хуллас, Навоийга замондош ва фаолиятдан яхши ҳамда бевосита хабардор бўлган машҳур Хондамирнинг «Макоримул ахлоқ»да берган қуйидаги хабари, шаҳодати бежиз эмас: «Бунда (Ҳиротда — В. З.) сиёсатнинг энг юқори манбаига кўтарилиб, шавкатли подшоҳнинг (Ҳусайн Бойқаро — В. З.) ноиби, ҳукумат арбобларининг раҳбари, бутун халқ ва ҳукумат доирасида бўлган кишиларнинг мақсадларини ҳал қилувчи, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солувчи... давлат аҳволларини интизомга қўювчи сифатида, шу вазифаларнинг барчасини бажариш билан бирликда бутун вақтни китобларнинг иборатларин тузатиш, маънилари текшириш, далиллар билан исбот этиш, пок (халис) масалаларни топиш, нақлий илмларнинг сирларин очиш ва ақлий билимларнинг ва фанларнинг қийин маъноларин ечишга сарф этди».

Гарчи муаллиф бу сатрларда Навоийнинг ғоят зиддиятли шароитлардаги оғир ва мураккаб кураш билан тўла фаолиятини маълум даражада силлиқлаш майлига йўл қўйган бўлса-да, уларда умуман, Навоий ҳаётининг заминида ётган ва принцип ҳамда моҳият жиҳатидан характерли катта ҳақиқат мавжуддир.

Хуллас, дўстимиз ва ҳамсоямиз афғон халқининг қадимий маданияти, авлодларимизнинг у билан бирликда бунёд этган ва ҳамон одамзодни ҳайрат-ҳаяжонга солиб келаётган заковат ва нафосат обидалари бизда ҳам беҳад севинч, ҳам қонуний фараҳ ҳиссиётини кучайтирди.

Шундай бойлик ва таассурот ҳамда ҳаяжон билан Ватанга қайтдик.

Юксак инсонпарварлик ва дўстлик руҳида тарбияланган совет халқлари, жумладан, биз ўзбеклар ҳамсоямиз ва дўстимиз Афғонистонга катта муҳаббат ва ҳурмат билан, фахр ва миннатдорчилик билан қараймиз. Бунинг сабаби — бу мамлакатнинг дўстимиз афғон халқининг диёри, ривожланиб бораётган мустақил ватани эканлигидагина эмас.

Бунинг сабаби ва боиси халқларимизнинг асрлар мобайнида бўлган дўстликлари ва ҳамкорликларида ҳамдир.

Бунинг сабаби ва боиси шу билан алоқадор бўлган ва шундан далолат берадиган яна бир муҳим масала ҳам-

дир: халқимизнинг шон ва шавкати, ифтихори ва ғурури бўлган, асрий маданиятимизнинг кўрки ва зийнати ҳисобланган бир неча улуғ зотларимиз шу мамлакатда яшаганлар, истиқомат қилганлар, шу мамлакатнинг ҳаво ва сувидан, шу мамлакат халқининг нон ва тузидан баҳраманд бўлганлар; шу мамлакатда маҳсулдор ижод этиб, жаҳон аҳамиятига эга бўлган беҳисоб маънавий бойликлар яратганлар, башариятнинг фан ва нафосат хазинасини шу умумбашарият фойдасига бойитганлар — шу ердан туриб халқимиз шуҳратини дунёга таратганлар.

Мана қадимий ва машҳур Ғазна! У биз учун муқаддасдир. У ерда ўз даврининг буюк ва беқиёс энциклопедисти, гениал олими ва мутафаккири Абу Райҳон Беруний яшаган, ижод этган. У, дунё миқёсида фанни янги юксалиш босқичига кўтарган. У илмий тадқиқот учун метод яратган. У ҳақиқатнинг ягона ўлчови диндир, хурофий ақидалардир деган ҳоким «қонун-қонда»ни рад этиб, ҳақиқат ўлчови воқелик ва ҳаётдир, шу воқелик ва ҳаётга асосланган тажрибадир, инсоннинг ақли ва закосидир деган; илм одамзот ва ҳаёт учун офтобдир, хурофот инсоният осмонидаги қуёшни бекитувчи булутдир, деди.

Ўзбек халқидан чиққан шу улуғ зотнинг муқаддас хоки Ғазнада — Афғонистон еридадир.

Қадимий ва машҳур Қобул! Ғазна каби, бу тоғлар орасидаги шаҳарнинг биргина номини тилга олишнинг ўзиёқ нималарни ёдга солмайди, қайси асрларнинг қайси саҳифаларини кўз ўнгида гавдалантирмайди!

Бу кўҳна ва азим шаҳарнинг ҳам тупроғи биз учун азиз ва муқаддасдир — бу ерда бизнинг улуғ шоир ва адибимиз, забардаст олим, жуғрофиячи ва этнограф, тарихчи ва ботаник, моҳир давлат арбоби Заҳририддин Муҳаммад Бобир яшаб, ижод этган.

Унинг сеҳргар санъаткорлик билан яратган шеърятини ва ҳайратомуз билимдонлик ҳамда фавқулодий ҳофиза билан ёзилган машҳур «Бобирномаси»ни ким билмайди! Ахир, унинг шу биргина «Бобирнома»сининг ўзи бир олам.

Сўз аро бўлса-да, айтиб ўтай: Бобирнинг мақбараси Қобулнинг баланд, хушҳаво, сершабада ва гўзал манзарали жойида — ҳамон «Боғи Бобир» деб аталадиган ернинг юқорисида, тоғ бағридадир. У оқ мрамрдан

катта санъат билан қурилган. Унинг ёнида яна ҳам зўр ўймакорлик, наққошлик ва меъморлик санъати билан мрамрдан яратилган бино бор — унда зиёратчилар Бобир хотирасининг дуосида бўлар эканлар.

Ана энди энг муҳими ва муқаддаси — Ҳирот.

Эҳ-ҳе, бу азиз ва азим шаҳар номи билан нималар боғлиқ эмас! Уни кўриш ва зиёрат этиш орзуси қачондан бери дилни асир этиб келаётганлигини эслай ҳам олмайман.

Ҳирот деганда хаёлга ҳаммадан олдин Навоий келади, Навоий деганда биринчи навбатда Ҳирот кўз ўнгимизда гавдаланади.

Ҳа, Ҳирот биз учун (биз учунгина эмас, албатта!) беҳад ҳамда беқиёс азиз ва муқаддасдир. Ахир, унда бизнинг ифтихоримиз ва ғуруримиз Алишер Навоий таваллуд топган, яшаган, яратган, ўша ерда туриб ўз даҳосига хос бир олам ижод этганлар. Бу олам ўлмас беш девондан, мангу ҳаёт олти дostonдан, ўнлаб бошқа ҳикматномалардан иборатдир. Бу олам инсон ва виждон учун олиб борилган шиддатли олишувлардан, мағлубият ва ғалабалардан иборатдир. Бу олам давр маданиятининг ушбу улуг зот ташаббуси туфайли яралган аксар ажойиботларидан ва кўркам намуналаридан ташкил топгандир.

Асрлар мобайнида барҳаёт бўлиш, авлодлардан авлодларга ўта башарият қалбида абадул-абад яшаш ёлғиз ва ёлғиз мустасно даҳо эгаларининггина қисмати бўлди. Навоий шундайлардан биридир.

Дарҳақиқат, у ўлмас халқнинг ўлмас даҳосини, ақли, закоти, ор-номуси ва виждонини ўзида мужассамлаштириб, шу халқнинг доимо боқий орзу-истакларини, гўзал фазилатларини, яхшилик ва олижаноблик томон интилишларини, адолатсизликка, разолатга бўлган нафратини тараннум этди. Буни у ғоят катта маҳорат ва буюк санъаткорлик билан қилди. Дунёдаги нарсаларнинг

«Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг».

«Одами эрсанг, демагил одами

Ониким, йўқ халқ ғамидим ғами».

«Яхшироқ бил они улус ароким,

Кўпроқ бўлғай улусга нафъ ондин».

«Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил;

Ҳам жонларига мояи дармон бўлгил».
«Аёнки, Ватан узра то жони бор,—
Киши ҳарб этар токи имкони бор».

Навоийнинг мана шу сатрларида ифодаланган ўлмас гуманистлик, халқчиллик ва ватанпарварлик фикрлари унинг ижоди ва фаолиятини белгиловчи ҳамда йўналиш принциплари бўлди.

Шу туфайли у ўз асарлари билан беш юз йилдан ортиқ вақт мобайнида асрларнинг шафқатсиз синови ва даҳшатли бўронларига бардош бериб, халқимиз дилида ҳамиша яшади, авлодларимизнинг ҳар бирига замондош бўлиб, уларнинг ақл ва адолат учун олиб борган курашларида иштирок этди, шу олишувларида яшаб келди.

Асрлар ўтди, шоир асарларининг дунё бўйлаб тарқалиш ва таъсир доираси кенгая ва кучая борди. Унинг, мен мамлакатларни забт этиш учун қўшин эмас, ўз асарларимни юбордим, деган сўзлари исбот бўлаверди.

Ҳа, бузруквор Навоий шундай фикрларни тараннум этди ва шундай орзу ҳам мақсадларни ардоқлаб куйладики, улар умумбашарий аҳамиятга эгадир, барча халқларнинг дил уришига, орзу ва интилишларига ҳам оҳангдир. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, унинг асарлари аллақачонлар бутун илғор инсониятнинг мулкига айланиб, таҳсину тасанносига сазовор бўлиб келмоқда.

Навоий ажойиб қобилиятли халқимизнинг даҳосини олижаноб фазилатлари ва интилишларини, соф виждони ва ниятларини ифодалаб, ўзи ҳам шу халқимиз каби ўлмас бўлганлиги билан фахрланамиз. Айни замонда, унинг барча халқларни севиб, дунё маданияти хазинасини бойитганлиги ва ўз халқи шуҳратини оламга таратганлиги билан, у куйлаган, ардоқлаган идеалларнинг бутун тараққийпарвар башариятга хизмат қилиб келаётганлиги билан фахрланамиз.

У охирги нафасига қадар **бутун бир давр** билан олишган ва шунинг учун бу давр унинг бошига бало тошларини тўхтовсиз ёғдириб турган бўлса-да, у ўз ғоялари учун курашда фидокорона сабот ва садоқат кўргазди.

...Мана ўша Ҳирот, унинг узоқ мозийсини эслатадиган кўчалари, миноралари, кулбалари. Чунончи, ҳо-

зир биз кетаётган жойдан балки бир вақтлар ўша улуг одам, машъум замон зуғми ва зўравонлар фитнасидан фарёд чекиб топталган, таланган эл-юрт ғамидан ёқасини чок этиб бир неча марта ўтгандир. Ё аччиқ тақдир ва таъқиб, таҳқир ва ёлғизлик, чорасизлик азобидан, киборлар макри, жоҳиллиги ва эътиборсизлик аламиндан, яқинлар нонкўрлиги, бевафолиги ва беҳаёлиги андуҳидан қон ютгандир. Ё улкан ва оташли ижод машаққатлари ҳамда чигалликларидан ранжиб, чарчаб, эртаси эса — муваффақиятдан хуррам бўлгандир. Ёки умуман, хиёнаткор ва кажрафтор дунёдан кўзда қонли ёш ва дилда ёндирувчи ғазаб билан этак силтаб ўтгандир... Балки шу жойда туғилган Лайли ё Фарҳодлар фожиасин қаламга олиш ва замон золимларига зарба бериш аҳдида, чанқовга сув ва касалга даво бериш мақсадида анави қишлоқда ариқ ўтказиш, анави маҳаллада эса беморхона очиш хаёлига келгандир, бунинг истаган даражада амалга ошмаслиги дарди билан дилини пора-пора қилгандир.

...Оқшом. Шу исёнкор ва ғамхора, нолон буюк зотнинг қабри. Қуёш кун сайин қилган сайридан ҳорган ҳолда кумуш рангли коинотда ва беш аср шоҳиди бўлган миноралар учида оловли из қолдириб, ўзининг ором ёстиғига бош қўйган ва кўздан ғойиб бўлган эди. Ниҳоят даражада оғир, одам қалбини эзиб вайрон қиладиган, томоғини бўғадиган ғам-ғуссали пайт. Қош қорайиши қуюқлашмоқда. Қоронғиликнинг борган сари кучаяётган хуружи тазйиқида шекилли, қушлар ҳам одатдаги чинқиришдан тўхтаб, сукутга кетган, мудрай бошлаган. Атроф жим-жит. Улуғ зотнинг мақбараси бу оғир жимликни янада оғирлаштираётгандай. Иш жомадини кийиб, шу муқаддас иншоотни таъмир қиладиган ва беаётган бир неча афгон дўстларимизнинг буюк инсонпарвар шоирга самимий муҳаббат тўла ҳаракатлари овозигина секин эшитиларди. Ёндаги Гавҳаршодбегим қурдирган, бир вақтлар жуда ҳашаматли бўлган, ҳозир эса, анчагина нураган, файзсиз мақбарадан ва улуғ зотнинг ўзлари бунёд этган улкан-улуғвор, ҳозир эса, ярми вайрона бўлган минорадан, айниқса, шу зотнинг абадий оромгоҳидан ёлғиз дилгина эшита оладиган қандайдир мотамсаро ва сирли садо келаётгандай бўларди.

Чиндан-да жуда тугёнли ва мунгли манзара!

Ҳаяжон ва қалб оғриғи шу қадар зўрки, уни ҳеч

таъриф-тавсифлаб бўлмайди. Фикр ва хаёлда шу буюк шахснинг вафот этган ўша ҳижрий 906 йил жумадул-аввалнинг машъум ўн икки куни гавдаланди. Мазкур «маҳшар кунининг,— деб хабар беради Хондамир,— дод-фарёди ва буюк фожиа, аламзадалик карнайларининг товуши ер юзида зоҳир бўлди. Амир ва вазирларнинг йиғи ва ноласи, катта ва кичикнинг фарёд ва фиғони осмон авжидан ва кайвоннинг айвонидан ҳам ўтиб кетди. Султон Соҳибқирон ва хилофат пардаси ичидаги юзи берклардан баъзилари шу замон Олий ҳазратнинг шарофатли жойларига ташриф этдилар ва иззат жойидан мотам палосига ўтириб йиғи-сиғи, нола ва зорий қилдилар. Ва... кафанлар ва бошқа керакли маросимларни бажардилар. Зафар топувчи Соҳибқирон, ҳашаматли амирлар.. олимлар, фозиллар ва бутун халқ раҳмат эгасининг суҳбатада хиёбонга қараб юзландилар. Барча ғамнок аҳлларнинг дуди, янги давлатга эришган хасисларнинг катталиги ва кибри каби кўкка етди. Кўз йўлидан оққан дил хуноблари давлатлари ва бахтлари қайтган сахийларнинг гавҳар муҳралари каби кетма-кет ерга юмалаб тушар эди...

Бу фурсатда ҳаво жавҳари шоҳу гадога қўшилиб, доналаб ёш томчилари Навоийнинг арш мисол тобути атрофига тўкилди.

Кейин масжиди Жоме ёнидаги, илгаридан тайёрлаб қўйилган гумбазга келтириб кўмдилар.

У кечаси улуғлардан, сайидлардан ва олимлардан кўплари файз эгасининг мозори устида тунаб чиқдилар. Ва... ҳофизлар эрталабгача тиловат билан шуғулланиб, бир фурсат ҳам ухламадилар».

Биз ана ўша гумбаз, ўша қабр ёнидамиз! Оё, дунёларга сиғмайдиган хазина яратган ва бутун бир давр билан олишган беҳад улуғ зотни бу «бир парча» ер қандай қилиб ўзига сиғдирди экан! Унинг қуёш янглиғ бошини ва офтобдай сийнасини тақдир қандай юрак билан сўндириб тупроққа айлантирди экан! Унинг ҳамиша майин табассум ва мўъжизали маъно билан, инсонга чексиз меҳр-муҳаббат, севги-садоқат ва шафқат билан тўла пок кўзларини қай дил билан ҳамишаликка юмдирди экан! Унинг нотавонлик ва ноиложликдан, муҳтожлик ва адолатсизликдан, ўртовчи ғам ва аччиқ аламдан қадди букилган ё ёқаси чок бўлган бенаволарга малҳам қўядиган ва ҳамдард бўладиган майин овозини қай қалб

билан ҳамишаликка сўндирди экан, азиз қаламини ҳамишаликка синдирди экан!

Шоирнинг улуғвор орзуларига содиқликда, унинг ёрқин хотирасини ҳамиша беҳад ҳурмат қилиш, севиш ва эъозлашда дилимиздаги чексиз ҳаяжон ва кўзимиздаги ёш билан онт ичиб, муқаддас хокига сажда қилдик, қабр тошини ўпдик. Шунда қайғумиз бир оз бўшагандай бўлди...

Қалбимизга тасалли берган ва қайғумизни енгиллаштирган яна бир нарса: Навоий ўзининг мангу боқий асарларида ҳамон барҳаёт-ку!

Ҳа, туғилмоқ бор жойда ўлмоқ ҳам бор. Бу — тақдир табиий. Аммо ҳамма гап шундан иборатки, мана шу икки бир-бирига мутлақо зид ва бир-бирини тамомила истисно этадиган қутблар орасидаги ҳаётни ким қандай ва нима билан ўтказди? Алишер Навоий башарият олдида қарздор бўлмасдан, энг юксак инсонийликка содиқ қолди, энг ҳаётбахш орзу ва гўзал фазилатларни куйлади, ардоқлади, шулар учун курашиб, яъни намунали улуғ инсон бўлиб ўтказди бу икки қутб орасидаги йилларини. Шу билан ва шу туфайли у ўз номини абадийлаштирди, шу билан ва шу туфайли у авлодларнинг таҳсини тасанносига сазовор бўлди.

У ҳаётни жуда севарди:

Хуш дурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Гарчи бу «коинот гули» ва бу «ҳаёт гули» замон зўравонларининг ва ҳоким шароитларнинг тазйиқи тақозоси билан у улуғ зот учун тиканли, ситамли бўлиб ҳамда бевафолик кўргазиб, қалбини қон қилган бўлса-да, бари бир у шу «ҳаёт гули» ва «коинот гули» билан бирга бўлди, бирга бўлиб қолди. Ҳатто ўзининг беҳад севимли ва гўзал Лайлиси давр зулмидан ғоят фожиали ҳолда жон бераётганида ҳам, Навоий унинг тилидан:

Гул ботса, чаманга бўлмасин дард,
Кун ботса, фалакка етмасин гард,—

деган эди.

Навоий «коинот гули»ни, «ҳаёт гули»ни тикансиз ва ситамсиз, ҳақиқий инсонликка мос ва монанд бўлишлиги учун бутун бир давр билан олишди, шуни орзу қилди,

ҳеч бўлмаганда бир вақтлар келиб бу орзу амалга ошишига амин бўлди. Бинобарин, буюк зот бу орзуларни келажак авлодларга ҳам мерос, ҳам вазифа қилиб қолдирди.

Асрлар давомида авлодлар курашди ва, ниҳоят, бизда барча улуғлар улуғи Ленин раҳнамолигида ўн еттинчи йил Октябрь табаддулотидан кейин бу кураш ўз амалий натижаларини бериб, тантана қила бошлади.

Сафаримиз қиёмига етди. Улуғ шахснинг муқаддас хотираси ва нуруний сиймосини дилда сақлаган ҳолда, дўстларимиз диёридан осмон ва тоғлар оша шу бахтиёр Ватанимиз тупроғига оёқ қўйиш билан ғоят шодмон бўлдик.

*1966 йил декабрь, 1967 йил, январь
Кобул — Ҳирот — Тошкент*

МОВИЙ ОСМОН УЛҚАСИДА

Делегациямиз давлат ва жамоат арбобларидан, маданият ва хўжалик соҳаларининг ходимларидан иборат эди. 1969 йил 27 октябрда кўпдан кутилган сафарга — Мўғулистон Халқ республикасиغا Совет Ўзбекистонининг Кунларини ўтказиш учун йўлга чиқдик, қудратли совет лайнери беш ярим соатдан сўнг дўстларимиз диёри, ҳузури ва оғушига олиб бориб қўйди. Аэропортдаги изоҳлаш ва тасвирлаш ғоят қийин бўлган ажойиб тантанали ҳамда самимий кутиб олиш ва учрашишдан сўнг шаҳар томон йўл олдик. Икки ҳафтадан кўпроқ вақт ичида кенг ва кўркам мамлакатнинг кўп ерларида бўлиб, кейин Ватанга қайтдик. Таассурот беҳад бой ва ўлчовсиз, улкан.

...Улан-Баторда биз истиқомат қилган жой — меҳмонхона жуда кўркам ва гўзал ерда эди. Унинг уч томонини ажиб табиатли, муҳташам ва сирли улкан тоғлар ўраб олган. Бу тоғлар баландликка бир-бирлари билан мусобақа қилгандек, олишгандек осмон бағрига кириб кетган. Беҳисоб ва кўм-кўк дарахтлар уларни қоплаб олган бўлиб, бу «либос» уларга қандайдир ажойиб ҳусн беради. Ҳаммадан ҳам қизиғи ва ажабланарлиси шундан иборатки, бу тоғлар кўпгина кийикларнинг, асрлар мобайнида шеърятда куйланган оҳуларнинг гоҳ сокин, гоҳ жўшқин, умуман ғоят сирли ҳаёт маскани, коргоҳи экан. Яна қизиғи ва ҳайратланарлиси шундан иборатки,

бу тоғлар олами ва осмони собитликни билмай, жуда кўп «шўхлик» қилар экан: кундузлари олтин қуёш ва кечалари ифбатли ой ёқимли табассум билан нур сочади, заррин зиёси билан ҳам мовий осмонни, ҳам тоғлар сийнасини безайди; гоҳ эса бир зум ўтмай улар ҳам, осмон ва унинг остидагилар ҳам тўсатдан булутга бурканади ё қор бўрони, ё ёмғир сели бошланади-да, бу сирли коргоҳда тугён ва вовайлато кўтарилгандай бўлади.

Шундай ерда жойлашган меҳмонхонада ўтказган тунларимдан бирида чуқур фалсафий фикрлар оламига шўнгиб кетибман. Бунинг боиси қуйидаги ҳолат бўлди.

Айтишларича, баҳор фаслида бу тоғлар ва уларнинг этакларидаги даралар жўр-бажўр нажиб чечаклар ва қип-қизил ажиб лолалар билан «ясанар» экан. Ҳозир эса кечки куз, табиий ҳолда улардан асар ҳам қолмаган. Лекин ўз халқининг ҳозирги абадий ижтимоий баҳорини, гўзал ҳаётини бўёқлар орқали куйлаб, ажойиб асарлар яратган мўғул рассоми чизиб, меҳмонхонамиз фойесининг деворига осиб қўйилган асарда у чечаклар, лолалар сурати абадийлаштирилган...

XVIII аср Европа рассоми томонидан акси ўта катта маҳорат билан яратилган, абадийлаштирилган ва қаршимдаги альбомда берилган малаксимон гўзал сўнгралар нимага айланди?!

Хилқат қонуни, табиат тартиб-қондаси ва шафқатсизлигига, аччиқ, сирли ва зиддиятли фалсафасига қарангки, маст қилувчи чечакни, гул ҳуснли гўзални ўзи яратади ва ниҳоят яна ўзи қуритиб, хазон қилади, тупроққа айлантиради. Аммо инсон эса, уларнинг ёғоч, мато ва қоғоздаги сурати ва соясининг, қайта ифодасининг умрини узун ё абадий қилади.

Қолаверса, балки бунинг ҳам ўз маъноси бордир?! Ҳа, бор. Акс ҳолда, гўзаллик оз бўлмаса, гўзалликнинг қиммати ҳам бўлмас эди.

Қизиғи шундаки, фалсафанинг яна иккинчи томони бор.

Табиат ўзи яратиб, ўзи гўзалликни емиради. Лекин инсон ундан маълум маънода зўр чиқиб, бу гўзалликнинг ҳеч бўлмаганда тасвирини абадийлаштиради. Бунинг устига, унинг ўзи ҳам гўзаллик ижод этади,— зулм ўрнига озодлик ўрнатади, очликни маъмурчилик ва шодиёна шеърият билан алмаштиради, харобани йўқ қилиб, муҳташам бино қад кўтартиради, бебош дарёларни

жиловлаб, сувни зиёга, дев тоғларни қўпориб, темирни ақлли машинага айлантиради. Ҳа, олов кечиб, азоб чекиб бўлса-да, ўзининг сўнмас бахтини, гулгун саодатини яратади. Бунинг ёрқин тимсолини Сухэ-Батор авлодининг ҳаётида кўрдик.

Дўстларимиз диёри бўйлаб қаерда бўлмайлик, бизни кузатиб юрган мўғул ўртоқлар севинч ва ғурур билан ҳикоя қилиб:

— Мана бу аймоқда, ҳукуматимиз ва озодлигимизнинг ёш йилларидан бирида ламалар, феодаллар — революция натижасида ағдариб ташланган эски тузум ҳомийлари аксилинқилобий қўзғолон кўтарган эдилар. Халқ ўзининг партияси билан биргаликда уни тор-мор қилган. Умуман, энг катта тарихий ютуқларимиздан бири — бизда барча зулмкор ва талончи синфлар аллақачонлар тугатилган,— дер эдилар.

— Мана бу — янги шаҳар.

— Ҳозир биз янги район марказига кириб бормоқдамиз.

— Ана у — янги клуб, ана униси янги кутубхона. Биргина эмас улар.

— Ана у — музыка мактаби, ана униси, эса, умумий таълим мактаби. Бундайлар минглаб. Мактаб ёшидагиларнинг қарийб барчасига етади.

— Мана бу — Фанлар академияси, ана у улкан университет. Бир қанча институтларимиз ҳам бор.

— Ана у — завод, ана у — фабрика. Бундайлар оз эмас. Ана у — саноат комбинати ҳозирда ишлаяпти, ана униси яқинда қуриб битказилади.

— Бутун мўғул халқининг фахри бўлган бу улкан, энг охирги ва мукамал техника ва ускуналар билан жиҳозланган телестудиямизга лутфан ташриф буюрганликларингиз билан ғоят шодмиз.

— Ўртоқлар, тезроқ пастда йиғилинглар, ҳозир халқ байрамини, спорт маросимини — от, туя пойгаси ва курашни кўришга, томоша қилишга борамиз,— деди ташкилотчи мезбонларимиздан бири Гарбий Гобийда.

Бориб кўрдик. Ажойиб халқ шодиёнасининг шоҳиди бўлдик, қаттиқ совуқ ва изғирин шамол бўлишига қарамай, минг-минг ёшу қариялар йиғилган. Яқинларда қад кўтариб турган тоғларни қоплаган оппоқ қор ёрқин қуёш ҳамда тиниқ офтоб билан ўйнашаётгандай, ҳар турда товланар ва сепиб қўйилган жавоҳирлар каби ялтирар-

ди. Шу тоғ этагида катта сайил. Бир ерда рақс қайнамоқда. Бошқа ерда қўшиқ янграмоқда. Яна бошқа жойда девсимон паҳлавонлар бир-бирлари билан куч синашмоқда. Гала-гала болалар овозларининг борича ҳайқириб-қичқириб, у томошадан бу томошага югуришдан тўхтамайдилар. «Ким ўзар»дан қайтиб келаётган пойгачилар ҳам кўрина бошладилар. Айниқса, маррага яқинлашишлари биланоқ, томошабин болаларнинг қийчувлари атрофни босиб кетди. Ахир, от пойгасида ўн-ўн бир ёшли қизча, туя пойгасида эса саккиз-тўққиз ёшли йигитча биринчи бўлиб етиб келдилар...

Ана хуррам катталар! Ана бахтиёр болалар!

...Яна бир кунни биз Улан-Батордаги пионерлар саройида бўлдик. Жуда муҳташам ва улкан бино заллари, ҳатто зинапоялари ҳам худди лозазорга ўхшайди, қипқизил галстукларни таққан, бир-биридан жажжи ва гўзал болалар. Уларнинг юриш-туриши ва юз ифодасидан, кулги ва табассумидан нажиб ифбат, беҳад муҳаббат ва улуғвор келажакка комил ишонч, умуман кичкинтойларга хос қандайдир ёқимлилиқ ва шодиёналиқ барқ уриб турарди, баҳор шабадасидай ҳузур бахш этарди кишига. Уларнинг ўйноқи ва ғайрат тўла кўзлари шу келажакни кўриб, унга интилаётгандай, ҳатто узоқ-узоқлардаги юлдузларга ташланиб, ҳамла қилишга тайёрланаётгандай бўларди. Улар катта маҳорат ва завқ билан мўғул чолғуларини чалдилар, рус ашулаларидан айтиб, ўзбек рақсларини ижро этдилар.

Ҳа, бу бинони безаб турганлар мўғул халқининг келажакдаги янада тез ва баланд парвозининг тимсолидай, нишоню муқаддимасидай туюлди бизга... Ҳа, худди шундай. Улар бир кун келиб бирин-кетин янгидан-янги ва улкан мўжиза ижодкорлари бўладилар. Дайди дарёларни идора қилиб, сувдан зиё ва офтобдан олтин оладилар. Гердайган тоғларни қўпориб, унинг бойлигидан гўзал шаҳар ва ажойиб машиналар яратадилар. Чўлни боққа айлантириб, баргдан ипак ундирадилар, буғдой сумбулининг таъзими ва гул табассумидан баҳраманд бўладилар. Ана у ўсмирдан барчани ҳайратда қолдирадиган улуғ олим, ана у бирисидан буюк сиёсий арбоб, ана ундан, ҳа, башариятнинг бадий маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшадиган сўз санъаткори ё меъмор, ё бастакор чиқади...

Умуман, барча каттаю кичик мўғул дўстларимизга

хос энг қимматли хусусият ва фазилатлардан бири шундан иборатки, улар янада бой ва ёрқин келажакка комил ишонч билан юксак ижодкор ғайрат билан қарайдилар. Йирик мўғул шоири Б. Явуухулан ўзининг «Сахро ва орзу» деган шеърида асрлар мобайнида аксарияти чўлсахро бўлиб ётган Гоби вилояти мисолида айтган қуйидаги сўзлари шунинг аниқ ҳамда ажойиб ифодасидир:

...Аммо бу ер қалби зўр, улкан,
Осмондан кенг,
Денгиздан теран,
Бағри олам билмас хазина,
Жавоҳирлар тўла ганжина.
Энди уни очмоқдамиз биз,
Бойиб, ошиб-тошмоқдамиз биз...
Моҳир рассом Гоби сароби
Шаҳарларнинг чизар суратин...
Бизлар эса, қориб лой, бетон,
Ҳақиқатан мустаҳкам метин
Буюк шаҳар қурамыз ҳали!
Сув чиқариб,
Сарой қурамыз.
Боғ қиламыз боғлардан аъло.
Ҳеч ким демас ўшандан кейин:
«Гоби, Гоби,
Расмана сахро...»¹

Қуйидаги уч воқеа сира ёдимдан чиқмайди.

Мамлакат пойтахтидан анчагина узоқдаги ажиб манзарали тоғ ва дарё ёнида жойлашган ўтовдамиз. У бир чўпон оиласининг истиқоматгоҳи. Яхшигина безатилган. Уртадаги печкада олов гувиллаб ёнмоқда. Олдимизда ноз-неъматлар билан тўла дастурхон. Катта-катта идишларда қимиз ва ундан қилинган ичимлик. Менинг касбим, деб сўзлаб берди чўпон ота, азалдан мол ўстириш. Бу — ота касб, эҳ-ҳе, қўяверинг у бечоранинг бир вақтлар кечирган машаққатли ҳаётини... Ёшим анчага бориб қолди, лекин мана кўряпсизларки, бақувват, ҳатто йигитдайман. Турмушимиз яхши-да! Бир ўғлим врач, яна бириси Ленинградда инженерликка ўқийди, мана буниси

¹ А. Абдураззоқ таржимаси.

яқинда саккизга кириб, мактабга боради, учувчи бўламан деяпти. Яхши орзу. Биз ҳам кампиримиз билан элу юрт хизматидамиз. Ёмон ишлаётганимиз йўқ шекилли, иккаламиз ҳам маҳаллий Хурал депутатларимиз.

Чол бу сўзларни ўзига хос соддалик ва айни замонда ўзига ярашиб тушган виқор билан айтди-да, косаларга яна қимиз тўлдириб бизга узатди. Шу орада пайдо бўлган бир он жимликдан фойдаланиб, мен атрофга яна бир назар ташладим. Кўзим радиоприёмникка тушди. Диктор ўз сўзларини тамом қилди ва Чайковский музикаси садолари ўтов ва ундан ташқари бўйлаб янграй бошлади. Приёмник ёнидаги рамкада чолнинг фарзандларининг суратлари, ўртасида икки совет космонавтининг расмлари майин табассум билан нуроний мўйсафид чўпонга боқиб тургандай туюларди...

Ҳақиқатан ҳам ажойиб ва маълум маънода ҳайратлапарли ҳолат, узоқ-узоқларда, масалан Москвадан бир неча минг километр олисликда, Мўғулистоннинг тоғ оралиқларидаги чўпон ўтовидида гениал Чайковскийнинг мўжизакор музиқий овозлари барала янграмоқда. Бунинг устига, ўша узоқликда, ўша ўтовда мамнун қариянинг ўғиллари ўртасидан Гагарин ва Комаровларга ўрин берилган!

Чўпон чолнинг севинчи ва бахти беҳад!

Бу, воқеанинг биринчиси.

Маълумки, бу йил ёзда Ўзбекистонда Мўғулистон Халқ республикасининг Кунлари катта муваффақият билан ўтган эди. Шунда дўстларимиз Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театрига бориб «Бой ила хизматчи» спектаклини томоша қилган, ғоят кучли таъсирланиб, ўзларида қўйиш учун пьесани олиб кетган эдилар.

Ниҳоят, мана биз Улан-Батордаги театрда парда кўтарилишини сабрсизлик билан кутмоқдамиз. Томоша бошланди. Зал лиқ тўла. Нафас ҳам олинмаётгандай мутлақий жимлик ҳоким. Асар шу қадар катта маҳорат билан қўйилганки, барчанинг диққати, фикри ва ҳиссиётини бутунлай забт этган. Залнинг у ер-бу еридан секингина эшитилаётган йиғи овозлари ҳам шундан далолат берарди.

Томоша тамом бўлди. Залда овация. Биз ҳам самимий табрик ва ташаккур айтиб, ғоят мамнун ва хурсанд бўлганлигимизни қайта-қайта билдирдик. Ҳақиқий халқ-

чил санъат асарининг абадийлигига, миллий чегараларни билмаслигига ва барча халқларга мансублигига яна бир марта амин бўлдик.

Суҳбатда театр ходимларининг етакчиларидан бири катта мамнунлик билан деди:

— Биз улуғ ўзбек ёзувчисининг ғоят зўр ва мураккаб асарини муваффақиятли қўя олганимиз билан жуда хурсандмиз. Қардош совет халқлари драматургиясининг бир қанча бошқа намуналарини ҳам мўғул тилида саҳналаштирдик. Маданий озиқ олдик. Раҳмат!..

Ҳақиқатан ҳам, улкан Ҳамзаниннг ғоят зўр, мураккаб асарининг мўғул тилида мўғул саҳнасида шунчалик катта муваффақият билан қўйилганлиги дўстларимиз санъатининг нақадар ривожланиб кетганлигидан шаҳодат берувчи яна бир муҳим ҳодиса эди...

Бу — айтмоқчи бўлганим иккинчи воқеа.

Мўғулистонда бўлишимизнинг хотимавий кечаси. Кечага келганларнинг ҳаммасида ғоят баланд руҳ ва кайфият. Умуман, зал нур ва муҳаббат билан, халқлар дўстлиги ва шодиёнаси билан нафас олаётгандай. Мўғул нотикларининг нутқларида Ленин, совет халқи ва ҳукумати ҳақида, уларнинг мўғулларга ёрдами ҳамда меҳрибонлиги ҳақида самимий ташаккур ва миннатдорчилик сўзлари қайта-қайта такрорланди. Шулардан машҳур мўғул адибасининг ва бир мутахассис йигитнинг айтганлари ҳам жуда таъсирли ва характерли бўлди.

Адиба деди:

— Мен Москвада таҳсил олардим. Улуғ Ватан уруши бошланди. Гитлер газандалари бошлаган бу муҳориба туфайли яралган тақдир мени бошқалар билан бирга Фарғонага олиб бориб қўйди. Йўлда кетарканман, бу тақдирим аччиқ бўлади, деб ҳеч ўйламадим. Хато қилмадим. Бу ерда ҳаммамизни жуда яхши қабул қилиб олишди, ҳамиша катта меҳрибонлик ва муҳаббат билан қарашди бизларга. Ўзбек халқининг дил ҳарорати ва савобатидан, иссиқ уйи ва ёрқин офтобидан, ширин меваси, зилол суви ва азиз нонидан узоқ вақт баҳраманд бўлдим. Қолаверса, менинг шеърим таваллуди ва камолотининг боиси ҳам шулардир. «Бир кун туз ичган жойингга юз кун таъзим қил!» дейилади ўзбек халқ мақолида. Меҳрибон дўстларимга беҳад таъзим ва ташаккуримни етказилса ўзимни чексиз бахтиёр деб ҳисоблардим...

Йигит деди:

— ...Мен Тошкент қишлоқ хўжалиги институтида таҳсил олганман. Яхши ўқиб, яхши битиришимга барча шароитни яратган, ҳамиша зўр ғамхўрлик қилган, меҳрибон дирекцияга, муаллимларимга, курсдош ўртоқларимга шу минбардан туриб яна бир карра чуқур миннатдорчилик билдириш билан ғоят шодман. Уларга бўлган қарзимни халқимга сидқидил хизмат қилиш билан тўлашга уриниб келмоқдаман.

Нақадар гўзалдир дўстлик ва қардошлик!

Шу кечада шу минбардан туриб, Мўғулистон раҳбарларидан бирининг ўз халқи ва партияси номидан айтган қуйидаги ажойиб сўзлари улкан дўстлик ҳамда самимий ҳамкорлик мадҳиясидай бутун зал бўйлаб, бутун мамлакат бўйлаб алоҳида оҳангдорлик билан янгради:

«Бизнинг мамлакатда Совет Ўзбекистони Қунларининг жуда катта муваффақият билан ўтганлигини чуқур мамнуният ила қайд қиламиз. Ўзбекистонда совет ҳокимияти йилларида амалга ошган улкан ўзгаришлар, унинг иқтисодиёт, маданият ва халқ фаровонлигининг барча соҳаларида эришган ажойиб ёрқин ютуқлари бизларда самимий севинч ва ҳайрат ҳиссиётларини уйғотади. Ўзбек халқининг Коммунистик партия раҳбарлиги остида, СССР халқлари ва биринчи навбатда улуг рус халқи ёрдамида тарихий қисқа вақт мобайнида, ўзининг кечмишида қолюқ мамлакатини гулгун социалистик республикага, юксак ривожланган саноат, қишлоқ хўжалиги ва илғор маданият мамлакатига айлантирилганлиги Октябрь инқилобининг, ленинча халқлар дўстлиги ғояларининг куч ва ҳаётлигидан далолат беради.

Серқуёш Ўзбекистон вакилларининг бизнинг мамлакатда бўлишлари, Мўғулистон Халқ республикасида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Қунларини ўтказишда, уларнинг актив ва самарали иштирок этишлари социалистик давлатлар орасидаги қардошлик алоқалари ва ҳамкорликнинг мустаҳкамланаётганлигидан шаҳодат берувчи улкан воқеа бўлди. Меҳмондўст мўғул ери, унинг меҳнаткашлари ўзбек дўстларига кенг қулоқ очдилар, уларни ўзларининг энг яқин дўстлари, жонажон қардошлари ва опа-сингилларидек қабул қилдилар. Ўзбек ишчилари, қишлоқ меҳнаткашлари ва зиёлилари билан бўлган илиқ учрашувлар ва суҳбатлар мамлакат-

ларимиз халқларининг чинакам қардошлиги, ўзаро меҳр-муҳаббати ва бузилмас дўстлигининг ғоят таъсирли намоишига айланиб кетди...

Ўзбек Совет республикаси Кунларининг мамлакатимиздаги муваффақияти тасодифий эмас. Совет Иттифоқи ва Мўғулистон халқларининг манфаатлари умумий, мақсадлари бир — социализм ва коммунизм қурмоқдир. Мана қарийб ярим асрдирки, улар шу юксак олижаноб мақсад томон бир йўлдан, қўлни қўлга бериб бормоқдалар. Вақтнинг катта имтиҳонидан сабот ва шараф билан ўтган халқларимиз дўстлиги мўғул халқининг озодлиги ва мустақиллигининг метин асосидир, барча революцион ғалабаларининг мустаҳкам гаровидир. Мўғул Халқ республикаси меҳнаткашлари улуғ совет халқи билан бўлган анъанавий дўстлиги ила фахрланадилар ва уни беҳад ардоқлайдилар, уни халқларимиз саодати учун, умумий ишимиз манфаатлари учун бундан кейин ҳам тўхтовсиз мустаҳкамлашга қаттиқ бел боғлаганлар...

Қардош партиялар — КПСС ва МХРПнинг, социалистик давлатларимизнинг халқаро аренадаги бирга ҳаракатлари ва интилишлари асосида, уларнинг империализм агрессиясига қарши олиб бораётган изчил курашлари асосида, жаҳон социализм позицияларини мустаҳкамлаш ҳамда халқаро коммунистик ҳаракатни жипслаштириш учун олиб бораётган изчил курашлари асосида марксизм-ленинизм ғояларига содиқлик, позицияларнинг тўла бирлиги ётади...»

Нақадар ҳаётбахшдир дўстлар ҳамкорлиги ва қардошлик қудрати!

...Мўғул халқи ғоят қобилиятли ва ижодкордир. Унинг музейларда сақланган ҳайратомуз ҳунар ва санъати намуналари шундан далолат беради. Асрлар мобайнида ўжар ҳамда ғаддор табиат билан олишувда, ҳамиша таъқиб қилган очлик ва дарбадарлик билан курашувда унинг кўрсатган сабот ва матонати шундан шаҳодат беради. Ички ҳокимлар, феодал ва ламалар уни зулм ва талон-торождлик сиртмоғи билан бўғди. Лекин у тиз чўкмади. Ташқи ғоратчилар ўта мустабидлик ва талончилик билан қаноатланмасдан, уни умуман бир халқ сифатида йўқ қилишга зўр бериб уринди. Лекин бунда ҳам у бўш келмади. Ниҳоят ғолиб чиқди.

Мўғул ўртоқларимиздан бири қора кечмишнинг яна бир машъум томони ҳақида қуйидагиларни айтиб берди:

— Феодал ҳукмдорлари ҳамда амалдорларнинг тўхтовсиз қонли тўқнашувлари ва фитна-фужурлари туфайли ҳам элу юртимиз олов ва алам гирдобида эди. Уларнинг ўзлари ҳеч нарсага арзимас, лекин ҳоким, амалдор эдилар. Амалдоргина эмас, айти замонда амалпараст, ўзларига ўхшаган қабиҳ ва қотиллар, мунофиқ ва мурдорлар доирасида амалфуруш ҳам эдилар. Оддий амалфурушгина эмас, ажалфуруш ҳам эдилар. Касблари — қотиллик; мақсадлари — ақл ва инсоф соҳибларини сиртмоқлаш, таҳқир, хоксор этиш, йўқотиш; қуроллари — заҳар ва қилич; воситалари — макр ва ҳийла, бўҳтон эди. Натижада не-не ажойиб одамларимиз ҳақсиз ҳалок бўлмадилар! Ахир улар халқимизнинг кўрки, гурури ва фаҳри эдилар.

Шу вақт ўз давридаги худди шундай фожиадан фарёд қилган Фурқатнинг қуйидаги алам тўла сўзлари ёдимга туриб кетди:

Чархи кажрафторнинг бир шевасидан доғмен,—
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.

Бу ҳолатга ҳам хотима берилганлигини ўртоғимиз севинч билан сўзлаб берди.

Қора кечмишнинг яна бир машъум томони, халқни моддий жиҳатдан талаш устига, уни маънавий жиҳатдан қашшоқлаштиришга уриниш ҳам чексиз эди. Бунда айниқса ламалар кўп иш кўрсатган эдилар.

Масала шундаки, Мўғулистонда минглаб Будда ибодатхоналари мавжуд эди, уларда бир неча мартаба кўп дин пешволари бор эди. Улар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ўзларининг беш панжаларини тиққан эдилар. Элу юрт ва ақл учун фалокатли фаолиятларнинг, масалан бир томони, уларнинг ҳоким қонун-қоидаларича, ҳар бир оилада икки ўғил бўлса, унинг биттаси, уч ўғил бўлса, иккитаси, тўртта бўлса — учтаси мажбурий суратда монастырь ва ламалар қулига айлантирилар эди. Улар дунёвий ҳаётдан, ижтимоий фойдали меҳнат қилиш имкониятидан маҳрум эдилар. Уларнинг биргина машғулотлари жамиятдан, халқдан тамомила ажралган ҳолда умр бўйи сассиқ, қоронғи, зах ибодатхоналарда яшаш ва ақл-зақони сўндиришдан иборат эди.

Бу тасодифий эмас. Бундан ламаларнинг мақсади— халқ ҳаёти ва мамлакатда беҳад ҳоким бўлган зулм,

зулмат ва зўравонликка қарши курашувчиларнинг сафларини ҳолсизлантириш эди...

Бу фалокатга ҳам хотима берилди, мўғул юрти тозаланди.

Дарҳақиқат, мезбонларимизнинг ўзлари айтганларидек, мўғул халқининг зўр қобилият ва қатъияти бўлмаганда эди, Октябрь инқилоби, Ленин, Совет Иттифоқи бўлмаганда эди, унинг ҳаёти ва ватан тақдири борган сари ғоят аянчли ва фожиали бўлур эди.

Ҳа, Ленин раҳбарлигида амалга ошган Улуғ Октябрь инқилоби мўғул халқи тарихида ҳам янги озодлик, тараққиёт ва фаровонлик даврини бошлаб берди, бу халқнинг қобилияти ва ижодкорлиги эркинликка эришиб, мисли кўрилмаган даражада гуллади, маҳсулдор бўлди, янги ҳаёт ярата бошлади.

Чиндан ҳам мўғул халқи ўзининг революцион партияси ҳамда ҳукумати раҳнамолигида ўзининг қобилияти ва ижодкорлиги туфайли, Совет Иттифоқининг Ленин васиятларини бажариб ҳар соҳада ҳар томонлама бериб келаётган кўмаги туфайли, янги жамият ва янги ҳаёт яратишнинг барча тармоқларида ҳайратомуз ютуқларни қўлга киритди.

Ҳа, биз мўғул дўстларимизнинг юрти ва ҳаётида социализмнинг ҳар соҳа бўйлаб кенг қанот ёзаётганлигининг шоҳиди бўлдик. Беҳад севиндик.

Шундай! Дўстларимиз диёрининг қаерига бормайлик, ҳар бир тил ва дилда Ленин. Ҳар бир қариянинг осуда ҳаёти ва ҳар бир боланинг бахт-саодатида Ленин. Ҳар бир арат ўтови ва клубда Ленин тасвири. Ҳар бир ишчининг маҳсулдор меҳнати ва илҳомида Ленин таъсири. Ҳар бир завод ҳайқириғи ва санъаткор рақсида шу улуғ зот даҳоси ва орзусининг тантанаси.

Шоир тўғри айтибди!

Дарҳақиқат, ажиб ҳолат: инсон қобилияти, ақли, зеҳн-зақоси жуда зўр. У, қуёшнинг ўзидан бир неча миллион километр узоқликда эканлигига қарамай, унинг сир-асрорини била олди. Ҳатто шундай юлдузлар бўлган ва улар шу қадар узоқликдаки, улар бундан бир неча миллион йиллар аввал мавжуд бўлиб, сўнгралар йўқолган бўлсалар-да, уларнинг зиёси ҳали ҳам ерга етиб келишга улгурмаган. Инсон шуни ҳам била олди. Аммо асрлар мобайнида ўз ҳаётида, кундалик турмушида, ўз атрофида бўлиб турган кўп ҳодисаларнинг, кўз ўнгида

ўйналиб турган социал фожияларнинг туб моҳиятини билишга, зулм ва қашшоқликдан қутулиш йўллари ва воситаларини топишда ожизлик қилди.

Жамият муаммолари шунчалик мураккаб ва чигалдир!

Биринчи бўлиб Маркс даҳоси бу муаммони илмий ҳал қилиб берди. Буни Ленин даҳоси янги даврда давом эттирди ва Улуғ Октябрь табаддулоти бошида туриб, уни амалий ҳал этиш ишини бошлаб берди.

Бу икки даҳо таълимоти, фаолияти, хизмати шу қадар зўр, ҳаётий ва қудратлидир!

Мана кейинги йилларда ҳам давримиз гардиши Ленин айтганидек, Ленин башорат қилганидек, айланмоқда—эски, разил сармоя олами, унинг ҳомийлари билан янги, социализм ва коммунизм олами ва ғоялари, муборизлари орасидаги шиддатли курашда башарият тақдири шу янги олам, шу ҳаётбахш ғоялар, шу муборизлар фойдасига ҳал бўлмоқда.

Буни биз Мўғилистон мисолида ҳам кўриб, хурсанд бўлдик.

Асрлар мобайнида эзилган Шарқ халқлари уйғонадилар, оёққа турадилар, қаддиларини ростлайдилар ва зулм ҳамда зулмат оламига қарши бир паҳлавондек ташланадилар, ўз тақдирларини ўз қўлларига оладилар, қудратли кучга айланиб, умумбашарият тақдирини ҳам ҳал этишда актив иштирок этадилар, деган эди Ленин.

Буни биз мўғул халқининг ҳам кейинги ярим асрли қаҳрамонона тарихи мисолида, унинг социалистик мамлакатлар лагеридан ўзига яраша ўрин олиб, дунё миқёсида ақл ва адолат учун курашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшаётганлиги мисолида ҳам кўрдик. Хурсанд бўлдик.

Ленин айтган эди: қолоқ халқлар социалистик революция ғалаба қилган илғор мамлакатлар ёрдамида лаънати капитализм босқичини, у билан боғлиқ бўлган азоб-уқубатларни ҳатлаб ўтиб, социализм қура оладилар.

Бунинг тўғри ва ҳаётийлигини биз мўғул халқи мисолида ҳам кўриб, қувондик.

Лениннинг қуйидаги қуйма сўзлари катта қонуният тақозоси эди:

«Россия билан Мўғулистон сиёсий муносабатларда

қўшни давлат сингари, дўстона муносабатларда эса ака-укадек биргаликда ҳаракат қилишлари лозим».

Шундай бўлди ҳам. Садоқатли қўшнимиз ғалабаларининг, гўзал ҳаётининг бош боиси шунда.

Дарҳақиқат, бир вақтлар қолоқлик, таҳқир ва қулик асоратида бўлган халқ ҳаётида ҳайратланарли мўъжиза рўй берди.

Шу аспектда қуйидаги воқеа ғоят характерли, тушунарли ва қувонарли бўлди.

Мўғулистон аймақларидан бирида навбатдаги янги мактабнинг Совет Иттифоқи ёрдами билан қурила бошланишига бағишланган жуда таъсирли ва катта митингдан кейин овқат пайтида мўғул дўстларимиздан бири дўстлик гурури, шавқ-завқи ва мамнунлик ҳамда миннатдорлик ҳиссиёти билан тўлган ҳолда деди:

— Ютуқларимизнинг барчаси 1920 йилдаги Халқ революциясидан сўнг, асосан кейинги йилларда, аксарияти эса Совет Иттифоқи кўмаги ва маблағлари билан бунёдга келди. Улар дўстлигимиз ва ҳамкорлигимизнинг оқибатидир. Ҳеч шубҳа йўқки, бу дўстлик ёрдамида яқин вақтларда мамлакатимизда социализмнинг ҳар соҳада тўла ғалабасини таъмин этамиз.

Шу орада ёнимиздаги радиорепродуктордан бизга Ватанимизда ҳар кун эшитиладиган Москва Кремли курантининг бонги эшитилиб қолди. Шунда суҳбатдошим ўзининг қўл соатига қараб, тўғри ишлаётганлигига амин бўлгач, сўзини давом этиб, деди:

— Биз мўғуллар соатларимизни мана шу Кремль соатларига қараб тўғрилаймиз... Кремлнинг баланд минораларидаги юлдузлар биздан ҳам кўринади, уларнинг зиёси бизга қадар ҳам етиб келади, бизлар ҳам уларнинг ҳаётбахш ёғдуларидан баҳрамандмиз. Улар бизнинг янги жамият яратиш томон бошлаган узоқ ва мураккаб сафаримизда биз учун йўлчи юлдузлардир.

Катта ҳақиқат ҳақида яхши гапларни айтди дўстимиз.

...Юқорида зикр этилган гўзаллик учун курашиш ва унинг оқибатлари, бутун мавжудот сир-асрори, табиат ва инсон ҳаракатлари тўғрисида, асрлардан асрларга ўта олов кечиб ва азоб чекиб, дўстимиз мўғул халқининг ниҳоят «Аврора» ҳайқириқлари, Улуғ Октябр

Ватани ва ўз қаҳрамонлиги туфайли эришган гўзал бахт-саодати ҳақида ўйга ва севинчга тўлиб, айнаи замонда биз беҳад соғинган гулгун диёримизга бориш тўғрисидаги чуқур ва ширин хаёл оғушида эркаланаёгандек бўлиб ўлтирарканман, эшик тақиллагани эшитилди. Ҳа, дарвоқе биз ҳозир юртимизга жўнашимиз керак.

Улан-Батор аэропорти. Субҳидам. Ҳаво беғубор, осмон мусаффо ва мовий. Тоғ ортидан қуёш мўралай бошлаган. У ўзининг нур толаларини изғирин совуқ сийнасига найза қилиб санчаётгандай. Шамолда ҳил-пираётган ва ҳаётбахш тинчлик ҳамда ҳамкорлик, гўзал ижодкорлик ҳамда биродарлик рамзи ва ифодаси бўлган муқаддас Совет Иттифоқи ва Мўғулистон байроқлари. Мўғул, рус ва ўзбек тилларида бизнинг мамлакатга, унинг халқига қарата салом, дўстлик ташаққури ҳамда тасанно сўзлари ёзилган транспарантлар. Юксак, олижаноб дўстлик, интернационал муносабат ва ҳақиқий халқона янги жамият галабаси ҳамда тантанасини барала куйлаб янграётган қудратли музика садолари.

Дарҳақиқат, ажойиб ва тўлқинланарли манзара!

Бунинг устига, бизни кузатгани чиққан Мўғулистон Халқ ҳукумати ва партияси раҳбарларининг, минглаб мўғул жамоатчилиги вакилларининг, сафоратхонамиз бошлиқлари ва хизматчиларининг юзларида барқ ураётган тотли табассум ва дилларидаги жўш ураётган дўстона севги ва севинч, мамнуният ва самимият туйғулари қалқиб ва балқиб чиқаётган қуёшдай атрофни беэмоқда, офтоб билан қўшилиб кетиб, манзарага алоҳида файз бермоқда.

Мана учиш дақиқалари ҳам етиб келди. Юзлари табассумга ва диллари муҳаббатга тўла дўстларимиз билан уларнинг гўзал халқи, мамлакати билан хайрлашиш, бунинг оғирлиги ва соғинган Ватанимизга тезроқ етиб бориш иштиёқи — бу икки ҳиссиётнинг кураши энг баланд нуқтага кўтарилди. «Пўлат қуш» парвози пайти келди. На чора?! Ватан жозибаси ўз кучининг борица жўш ура бошлади. Мезбонлар билан ўпишиб-қучоқлашиб учишга йўл олдик. Учадиганлар учун барча қулайликлар муҳайё бўлган махсус самолёт бир оздан сўнг қудрат тўла ҳамла билан эртақлардаги тул-

пордек тоғлар устига, мовий осмон бағрига чиқиб олди. Кўзга кўринмай кетгунимизча аэропортдагилар, ҳавонинг қаттиқ совуқлигига қарамай кетмасдан, қўллари билан ҳамон «Хайр!», «Кўришгунча хайр!», «Оқ йўл!» аломатларини қилар, кузатиб турар эдилар.

Дўстлар шундай бўлади. Дўстлик шундай бўлади! Дўстларга муносабат шундай бўлади.

...Самолётимиз саккиз минг метр баландликда, бизнинг тезроқ Ватанга етиб боришга бўлган иштиёқимизни билаётгандек, ўқдек учиб бормоқда. Бир ярим соатча вақт ўтганда стюардесса радио орқали чегарадан ўтмоқдамиз дея хабар берди.

Шу онда бирдан олдинги хонадаги эшик очилиб, ғоят таъсирли, ҳайратланарли ва қизиқ воқеа рўй берди.

Буни изоҳлашдан олдин муқаддима тарзида бир нарсани айтиб ўтай.

Делегациямиздаги айниқса бир ўртоғимиз жуда ажойиб ва олижаноб, ақлли ва одобли, маданий ва матонатли шахс эди. Манманлик ва такаббурлик, ўзгани менсимаслик ва ранжитишлик, бемехрлик у кишига ёт эди. У бирисига «илмингиз бор», бошқасига «санъатингиз бор» дея эшикдан уларни олдин ўтказади. Қамтарин, камсухан, камсуқум ва табиатан содда, фикри теран. Тавозени ҳам жуда ўрнига қўядиган, талабчан, қаттиқ интизомли ва юмшоқ феълли, пайти келганда, хушчақчақ, керак вақтида эса ғоят жиддий. Муҳими, баъзиларнинг нуқтаи назарича эса, энг қизиғи ҳам шундаки, ичимлик масаласида баржомдан нарига асло ўтмади.

Кунлардан бир кун ноз-неъматлар билан безатилган дастурхон атрофида ўтирганимизда Тошкентдан келган бир хушхабарни унга етказишди. Шунда у киши бу хабардан шу даражада шодландики, гўё афсоналардаги энг катта ва кўркем бахт қуши унинг бошига келиб қўнгандай бўлди. Шунда ҳам унинг қадаҳи сув билангина тўла бўлди.

Аммо самолётда олдинги хона эшиги очилгандан сўнг эса, у кишининг бутун умрида, тўғрироқ айтганда (ахир у кишининг ёшлик, шўхлик йиллари ҳам бўлган-ку!..) умрининг кейинги бир неча йилларида биринчи мартаба бир мўъжиза юз берди. Яъни: эшик очилиб, дунёга донги кетган раққосамиз Мукаррама хоним коньяк тўла бир

неча қадаҳлар тизилган патнисни кўтарган ҳолда ва унинг ордидан хонанда ва созандаларимиз «Тўйлар муборак» ашуласини айтиб у киши томон келишди, раққо-самиз янграётган ашула ва куй аралаш унга барча номидан «Набира муборак!» дея коньяк тўла қадаҳ тутди. У киши томчи қолдирмай қадаҳни бўшатди.

Ҳа, одатланмаган ва соғлиғига ифрот даражада ёмон таъсир қилишини билган бўлса-да, кучли май қадаҳларини ҳеч қандай эътирозсиз бўшатди. Лекин у бундан маст бўлмади, бошқадан маст эди, беқиёс буюк ва гўзал ушалган орзунинг оғушида эди, шу билан маст эди. Май қадаҳларини бўшатиши эса шу мастлик туғенининг энг юксак ва жўшқин ифодаси эди.

Ана ажойиб инсоний фазилят — инсонга, ҳаётга, инсон бахт-саодатига бўлган беҳад севги ва ҳадсиз ҳурмат!

Ҳа, шу он узоқ-узоқларда ярқираб турган ва коинот шоҳи ҳисобланган қуёш ҳам у кишининг кафтига қўнгандай ва қучоғига жо бўлиб, эркалана ва эркалатаётгандай бўлди; шу бондан ҳам у мамнун ва мағрур эди. Гўё самолёт эмас, у учаётгандай, самолётдан ҳам тез учаётгандай, аниқроқ ва тўғрироқ айтганда, у шу оннинг ўзида ўз уйида янги одам жамоли ва нафаси билан роҳатда, фароғатда ўтиргандай сезарди ўзини.

Ана, фарзанд саодати ва севинчи туйғулари нақадар қудратли!

Авлодга бўлган муҳаббат, интилиш, иштиёқ ва орзу нақадар зўр!

Бу, барча ҳақиқий инсонларга хос хислат ва хусусиятдир. Шунинг учун ҳам у киши билан бирга ҳаммамиз ҳам беҳад хурсанд эдик.

Ана «ҳийлакор» хилқатнинг туб маъносини керагича изоҳлаш маҳол бўлган чексиз чуқур сир-асрор!

Ахир инсонда шу ҳиссиёт, шу интилиш, шу муҳаббат, шу орзу бўлмаганда эди, авлод, умуман башарият бўлмас эди...

Ҳамма гап мана шунда!

Шунинг учун ҳам биз манфур ва машъум «Сариқ иблис»ни, тизгини унинг қўлида бўлган ва разолат, қабохат, талончилик ҳамда қотиллик асосига қурилган социал системани қоралаймиз, лаънатлаймиз.

Шунинг учун ҳам биз у ҳоким бўлган ерларда давлат сиёсати принципларига айлантирилган одамхўрлик

ва гангстерлик, ажалфурушлик ва вайроналик идеологияси, инсонга, инсоний фазилатларга, инсоний орзу ва интилишларга нафрат билан суғорилган мафкурани ва унинг ҳомийларини лаънатлаймиз.

Шунинг учун биз Линкольн мамлакатада одамларни маънавий жиҳатдан қашшоқлаштириш ва ёввойилаштиришга қаратилган ҳаракат, омил ва уринишларни нафратлаймиз; араб аёлини хонавайрон ва ҳақорат қилаётган, Вьетнамда гўдакларнинг кўзларини ўйиб олаётган яна бошқа ерда кимга қўли ва қуроли етса сурункасига қираётган вампирларни лаънатлаймиз. Ўзгалар кўз ёши ва меҳнатини даҳшатли ёппасига ўлдириш, бўғиш ва куйдириш қуролларига айлантираётган вандалларни лаънатлаймиз.

Хуллас, биз инсон ва инсоният номига иснод келтираётган, инсон ва инсоният ҳаёти, маданияти ҳамда тақдирига таҳдид солаётган, инсон ва инсониятни қириш, даҳшатли бадавийлик даврларига ташлашга уринаётган империализмни, унинг ажалфуруш қулдор ва пулдорларини лаънатлаймиз.

Биз овозимизнинг борича комил ишонч билан:

Халқ фаровонлиги ва саодатигина, юксак инсоний фазилат ва хислатларигина, осудалик, ободонлик ва илгари томон тараққиётгина мавжуд ҳамда ҳоким бўлган, яъни барча гўзалликнинг мужассами ҳисобланган жамиятгина яшашга ҳақли.

Барча башариятнинг келажаги шунга, шундай жамиятга мансубдир.

Ҳа, энг юксак инсонпарварлик ва инсоний фазилатлар асосига қурилган, шулар билан нафас оладиган, шуларнинг тантанасидан иборат бўлган, бизнинг диёримизда, хонадонимиз, онгимиз ва яшаш образимизда барпо этилаётган, номи коммунизм бўлган жамиятгина яшашга ҳақли, дея оламиз.

Биз совет кишилари шу гоя хизматкори ва муобризимиз.

Шу билан мағрур ва бахтиёрмиз. Шу йўлдан келаётган мўғул дўстларимиз диёрига бориб келиш билан ҳам беҳад хурсандмиз.

Салом, азиз Ватан!

1970, январь

ОЛИШУВ АЛАНГАЛАРИДА ЯНГИЛАНАЕТГАНЛАР

Биз яқинда Африканинг бир неча мамлакатларига Совет делегацияси составида бориб келдик. Шу улкан қитъада самолётдагина учган масофамиз узунлиги ўн беш минг километрча эканлиги ҳисобга олинса, қанча кўп ерларда бўлганлигимиз ва бинобарин, қанча кўп нарса кўрганимиз маълум бўлади-қўяди. Ҳақиқатан ҳам, сафар ғоят мароқли ва мазмунли бўлди.

...Тошкент ноябри одатдагидан фарқли ўлароқ, ўтган йил жуда илиқ ва ёғинсиз бўлди. Осмон мусаффо ва майин. Ерда кўкат. Дарахтларда қушлар базмини ҳамон қўймаган, шод ва хуррам. Ҳамшаҳарлар ҳаёти қайнаган.

Хуллас, ҳисоб бўйича, куз фаслининг охириги ойи бўлса-да, атроф баҳор янглиғ эди.

Шу ойнинг аввалида биз дунё сиёсий харитасининг қарийб ўртасида жойлашган Москва томон йўл олдик. Учиш жадвалида кўрсатилган тўрт соатни ҳам эсон-омон орқада қолдириб, пойтахтнинг оппоқ қор билан қопланган аэродромига, «пўлат қушлар» Домодедовосига қўндик.

...Бунинг ўзининг ҳам қонунияти бўлса керакки, баъзан тасодиф жуда қўл келиб қолади — одамни ғоят катта шодиёналик билан учраштиради, ажойиб бахт бағишлайди. Мен бу нарсани ўтган йил ноябрининг бешинчи кунда Москванинг ўта чароғон ва шодон оқшоми манзарасида кўрдим. Дарҳақиқат, бундан ҳайратланарли нарса бўлмаса керак: Москванинг, айниқса шу ойнинг шу кунларида беҳад ажабланарли тус олиши ва алоҳида файз касб қилишлиги, қандайдир бутун теранлиги билан изоҳ этиш мумкин бўлмаган даражада сирли аҳволга кириши... Йўқ, бунда ажабланарли нарса бўлмаса керак. Зотан, мустасно улуғ байрам арафасидир. Москва эса, шу инқилоб мамлакатининг марказидир. Дунёни ларзага келтирган шу инқилобнинг символидир. Қолаверса, янги Москва ана шу Улуғ Октябрь инқилоби билан эгизакдир. Бежиз эмаски, Москвадаги қайнаётган ҳаётга, бирин-кетин амалга оширилаётган ишларга, тараққиёт чўққилари томон шахдам ташланаётган одимларга, одамларнинг мазмундор интилиш ва фидокорона ишларига назар солсак, буларнинг ҳар бирида ўша Улуғ Октябрь табад-

дулотининг руҳи кўриниб турарди. Уша табаддулот кунларидаги голибона ҳайқириқ ҳамон эшитилаётгандай бўлади.

Ҳа, муқаддас Москва улкан инқилобнинг муаззам диёридир; Москва деганда биринчи навбатда ўша инқилоб ва унинг ҳайқириқ ҳамда алангалари кўз ўнгингга келади дарҳол. Москва деганда ҳаёти ҳамда яшаш тарзини тубдан ўзгартираётган ва асрий орзулар мужассами бўлмиш коммунизм биноси қад кўтараётган улуг Ватанимизнинг қудратли қалби рамзи фикрда гавдаланади.

Яна шуниси ҳам бор: Москва бутун башарият тарихидаги барча улкан инқилобларнинг энг улканининг ва халқаро аҳамиятга эга бўлганининг бош жарчиси-дир, байроқдоридир, нотинч ҳамда ташвишли планетамиздаги барча адолат муборизлари ва эркталаб тутқунларнинг истинодгоҳи, нажот компасидир.

Бинобарин, Москванинг ўз улкан туғма байрами айёмида алоҳида муҳаббатга ва жозигага эга бўлиши, ажойиб гўзаллик ва сир тўла файз касб этиши, беқиёс безаниши бутунлай қонуний бир ҳолатдир.

Тасодифий эмаски, айниқса шу улуг инқилоб байрами кунларида бутун дунёнинг, беш қитъадаги барча меҳнат аҳллари, инсоф эгалари ва нурталабларнинг нигоҳи ушбу Москвага қаратилган бўлади, албатта...

Мана, шу катта ҳақиқатнинг суриялик шоир Басди ал-Бунний сатрларидаги ифодаси:

Мазлум халқлар умидисан,—
Сенга салом, Москва!
Келажак кунлар янглиғ
Ёрқин ва улкансан,—
Сенга салом, Москва!
Тоғ чўққиси-ю сўқмоқлар оша,
Қадимий йўлу дарёлар кеча,
Сен томон келмоқдаман,
азиз Москва!
Исёнкор овозинг сенинг
Жаранглар ҳамон дилимда,
Сенга салом, Москва!

Бу оташли сатрлар «қатрада қуёш...» қабилида-дир — уларда барча эркталаб инсоният овози, иродаси

ва интилиши бор; бугунги эски дунё ташвиши, алами ва эртанги ҳар ерда барқарор бўладиган баҳор нафаси ва шабадаси бор; жафокашлар умидгоҳи Москванинг баланд кўтарилган, бутун Ер юзи бўйлаб кўринаётган, ёмонни ёндиришга, яхшига мадад ва ҳаёт бахш этишга қаратилган машъали бор!

Ана шу Москвани ўзининг ана шу улкан байрами кунда, сели ҳамда зеб-зийнاتини ёйган ҳолда кўриш жуда оз учратиладиган бахтдир, ҳеч эсдан чиқмайдиган завқ-шавқдир.

Шунга эришганлардан бири мен бўлдим.

Нимасини айтай! Байрам олди Москва ҳаётининг қайси қирраси ҳақида нима дейиш мумкин бўлади? Йўқ, бу ҳақда мухтасар сўзланадиган бўлса ҳам, бир неча дoston яратилиши мумкин. Ёлғиз шу бешинчи кунда чиққан Москва газеталарининг баъзи характерли материаллари мазмуни билан таништирай.

Мана, «Правда»; халқимиз ва Ватанимиз ҳаётининг навбатдаги беш йил ичида эришиш лозим бўлган ажойиб бунёдкорлик ва бахт режалари, янги саноат гигантлари, янги азим сунъий дарё ва безатилган дастурхон, янги шинам уй ва дилрабо куй... Мана, келаси беш йиллик программаси! Шулар тасдиқ этилади. Шу муносабат билан халқ шодиёнаси тараннум этилган газетада.

Бу — «Известия»; америкалик ваҳшийлар жафокаш Вьетнам сийнасига осмондан ва атрофдан олов, вайроналик ва ажал ёғдиришни давом эттирмоқда. Исроиллик иблислар ифвогарликни давом эттириб, ўт ва ўлим ёрдами билан бечора арабнинг дилини қон қилмоқда. Тутқунлик ва йўқсиллик исканжасидан қутулиш учун мозамбиклик ватангарварлар португалиялик газандаларга қарши фидокорона олишувни давом эттирмоқда. Аксари мустамлакаларидан маҳрум бўлган Англия иртижочилари озодлик ва адолат қалъаси ҳисобланган Совет Иттифоқига қарши беҳаёларча бўҳтон, ифтиро уюштирмоқда.

Бу — «Московская правда»; 1941 йил 7 ноябрь, Қизил Майдонда ва ҳаминша барҳаёт Ленин мақбараси ёнида байрам паради. Қаҳратон қиш. Ёвуз душман ҳаммаси бўлиб бир неча ўн чақирим нарида — пойтахт остонасида. Парад бошланди. Энг моҳир учувчилардан бир неча тўдаси ёвнинг ҳаводан қилиши мумкин бўлган

хужумини қайтаришга тайёр қилиб, сафланиб қўйилган. Трибунадан туриб Сталиннинг «Улуғ Ленин зиёси йўлларингизни ёритсин!»— деб намоишда ўтаётган ҳарбийларга қилган мурожаати умуман Қизил Майдонга, намоишга алоҳида руҳ бахш этди. Ҳам пиёда, ҳам отли, ҳам танклилар Қизил Майдондан тўппа-тўғри фронтга — ёв билан юзма-юз бўлиб жанг қилишга йўл олдилар...

Ниҳоят, «Вечерняя Москва»; олов ичидаги мубориз Африка халқларининг Улуғ Октябрь инқилобига ва шу инқилоб Ватани — Совет Иттифоқига, Москвага муҳаббати ва ҳурмати беҳисобдир. Зотан, бу инқилоб ва бу Ватан барча, жумладан, шу қитъа мазлумлари ҳаётида адолат учун фаол курашиш ва енгиш даврини бошлаб берди ҳамда ҳал қилувчи мадад қўлини чўзиб келмоқда мазлумларга. Натижа маълум! Миллий мустақиллик ва тикланиш байроғи мовий осмонини безаётган мамлакатлар сони борган сари кўпаймоқда. Октябрь диёрининг кишиси, вакили у ерларда энг азиз меҳмон ва энг ардоқланарли дўст.

Биз шу ҳиссиёт билан тўлган ҳолда байрамнинг иккинчи кунини шу улкан қитъа томон йўл олдик.

...Ярим тун. Юлдузлар билан тўла осмон оғушида қудратли ҳаво кемамиз ҳайқириб баланд парвозда — Қоҳира томон учиб бормоқда. У на тун қоронғилигини писанд қилади, на бўрон қаршилигини. Ҳа, бўрон зўр. Тун эса, шу қадар тийрадики, юлдузлардан бошқа барча мавжудот, сонсиз-саноқсиз нарсалар йўқдай. Мана ҳозир лайнеримиз остида азим Қора денгиз ястаниб ётибди. Биз унинг осмонидамиз. Ажаб, унинг бепоён сатҳи ва ўта теран қаърида, шу дамдаги тим қоронғилик қўйнида нималар бўлаётган экан? Қанчалик даҳшатли воқеалар рўй бераётган экан? Қандай бўлмасин, у ерда ҳам барча бошқа мавжудот оламида бўлганидек, асосий жараён яралиш ва емирилишдан, шулар орасида тўхтовсиз олишувдан иборатдир. Қарангки, ўлим ва емирилишдан кўра яралиш ва ҳаёт зўр, устун шекилли! Акс ҳолда, на денгиз, на ундаги ҳам яралиш, ҳам емирилиш бўлмай, йўқ бўлиб кетган бўларди... Ахир, воқелик бор жойдагина, воқелик оламидагина яралиш ва емирилиш мавжуд бўлиши мумкин — яраладиган ва емириладиган нарсалар, моддалар бор ерда, шулар оламида бор бўлади. Бинобарин, ден-

Ғиз мавжуд бўлиб турган экан, бу ҳол унда яралиш ва ҳаётнинг устунлигидан далолат беради.

Хуллас, остимизда ястаниб ётган денгизда нималар содир бўлаётган экан шу ваҳимали ва зим-зиё тунда?! Балки, сокинлик ва осудалик ҳукмрону сонсиз-саноқсиз ювош жониворлар унинг қўйнида ором олаётгандир! Балки у, қаҳр-ғазаб ила тўлиб, пишқираётган ва ҳайқи-раётгандир, унда тўфон тоғлари униб кўтарилаётган-дир ё бир-бирлари билан олишиб, яна ёйилаётгандир! Балки, шу олишувлар олами ва исканжасида наҳанг-лар ҳам қутуриб, ўшқириб, ўз йиртқиçлик қонуни та-қозоси ила бир-бирини ютаётгандир!

Қаранг, нақадар ажабланарли ва сеҳрли манзара: шу зим-зиё тунда, шу қоп-қоронғи ва даҳшатли денгиз устида, шу бепоеъ осмон ўртасида, бўшлиқда инсон бе-хатар-беташвиш, мамнун ва осуда учиб кетмоқда... У, табиий, учиш билангина банд эмас. У, айна замонда, ўзининг шу учуриб олиб кетаётган ақлли машинага ай-ланган қобилияти ва қудрати билан мағрур, ўз остидаги олам сир-асрори ва маъноси билан машғул, ўз усти-даги ялтираб турган, ҳайратомуз жилваю жиллоли ва жозибали биллур юлдузлар билан суҳбатда шод, маъ-сум ва масрур, ҳайрон.

Ҳа, айтгандай, шу осмоннинг ҳов ана у узоқ-узоқ қаъриларига қадар оёқлари биринчи бўлиб етиб борган одам бизнинг Ватандошимиз эди-я! У балки ҳов ана у ерлардан ўтиб кетгандир!

Хуллас, ажойибу фаройиботларга тўла манзара! Сукунат. Фақат ўқдай учиб кетаётган самолётимиз моторининг бир оҳангда тўлқинли-тўлқинли гувиллаб олаётган нафасигина жимликни бузарди. Дарчадан юлдузларга яна бир назар ташлаган эдим ҳамки, тўсатдан машҳур Али Сардор Жафрийнинг қуйидаги ажиб сатрлари ёдимга тушиб кетди:

Бўлмагандай коинотнинг чегараси, поёни,
Кўкка парвозимизнинг йўқдир чеки, адоғи,
Сомон йўлига чиқиб, кузатсанг сен дунёни,
Кўрасан осмон йўлин йўқдир сони, саноғи.
Йироқдаги юлдузлар туркумининг ортида,
Олмосдай чақнаб турар яна янги сурайё.
Одамзод бир чўққини эгаллаган пайтида,
Қаршисида яна бир чўққи турар муҳайё.

Уфқларнинг кетида ёниб янги уфқлар,
Мўъжизалар очишга чорлайди сени пинҳон.
Сўймаса бас қалбингда мардлик ҳисси, завқ-шавқлар,
Жуда кўлдир синовлар, етарлидир имтиҳон...

(Ю. Шомансур таржимаси)

Айниқса шундай сирли осмон ва ажиб манзара оғушида, шундай виқорли вақт ва ҳайрат асирлигида бутун чексиз қоинотга эшиттириб барала айтгинг келади: балли, инсон! Нақадар қудратли, гўзал ва мўъжизакорсан! Янада баланд ва тез уч, барча хилқат, бутун қоинот сенинг ихтиёрингдадир, сеники бўлсин, сен шу хилқат ва қоинот тожисан, ҳар ерда шундай бўлмоққа ҳаққинг бор ва амалда шундай бўлмоғинг албатта даркор!

Тун қанчалик сирли ва сеҳрли бўлмасин, ҳар ҳолда ёруғлик яхши. Ҳаёт холиқи бўлмиш офтобнинг заррин зиёси афзал, албатта. Мана ҳозир ҳам қанчалар яхшики, тун ортидан яқинда кун келади. Ҳа, ҳозир шу тун қўйнида кун унмоқда. У ўз сепини ёйиб кўрсата ва кўз-кўз қила бошлашига оз қолди.

Шундай аснода биз бутун башариятни ҳамон ҳайратга солиб келаётган ва ўз бошланғичини ғоят узоқ мозийдан оладиган маданият диёрининг пойтахти Қоҳира тупроғига оёқ қўйдик.

САЛОМ, ЭҲРОМЛАР УЛКАСИ!

Дарҳақиқат, тонг олди, тонг арафаси. Ҳали атроф тун, лекин осмондаги ялтираб турган сон-саноқсиз африка юлдузлари ва ердаги пориллаб ёнаётган беҳисоб чироқлар, айниқса араб дўстларимиз чеҳрасидаги табассум атрофга файз бағишлар эди. Бир оздан сўнг ўнг томонимиздаги уфқдан ҳам аста-секин ол ранг ёйила бошлади. Бу, яқинлашиб келаётган офтобдан дарак берарди, зарафшон қуёшнинг уйқу ёстиғидан бош кўтариб, араб осмони ва араб диёри узра навбатдаги сафарга отланаётганлигидан нишон эди. Эҳ-ҳе, кун бўйи у нималар қилар экан ва қандай воқеаларнинг шоҳиди бўларкин?!

Шундай таассурот ила ерга қўнишимиз биланоқ хаёлни Миср ва мисрликлар тарихи чулғаб олди ва

уларнинг ҳозирги вазиятини бутун кескинлиги билан кўз ўнгимизда гавдалантирди...

Инсоният тарихи ва ҳаёти ғоят ҳаяжонланарли ҳамда ажабланарли воқеаларга жуда бой. Лекин бунда Миср мустасно ўринни эгаллаганлардандир.

Мана, қаранг, эрамиздан тўрт-беш, ҳатто олти минг йил аввал, яъни планетамизнинг ҳозирги сатҳидаги кўпгина мамлакатлар ҳам бўлмаган вақтларда, кейинлар «Абадий шаҳар» деб аталган Римнинг эса, ҳали қишлоғи ҳам бунёдга келмаган замонларда Мисрда одамлар бебош ва ножўя оқадиган дарё-дарёчаларни ҳамда ўта ўжар ерларни ўз хоҳишларича, сунъий суратда ўз ирода ва эҳтиёжларига бўйсундирганлар. Маркс таъбири билан айтганда: ҳаёт манбаи бўлган азим Нилнинг яшаш ва ҳаракат усулларини, йўлларини ўрганиш, турмуш талаблари хизматига қўйиш учун, кўпгина ташқи мамлакатлар билан савдо ва маданий алоқаларни таъмин этиш учун астрономия фани майдонга келиб ривожланган. Биринчи марказлашган давлат мавжуд бўлган. Биринчи сув соатини яратишган. Нил дарёсидаги анчагина воқеаларни, чунончи, сувнинг тўлиб келиши, тошиши ёки озайишининг қуёш ҳаракатига боғлиқ эканлигини топишган. Олтмиш тоннага қадар оғирликдаги яхлит тошларни юз метрдан юқори баландликка чиқариб эҳромлар қуришган. Қандай қилиб? Бу ҳайратланарли сирни фан ҳамон ҳал қилолмаётир.

Эҳромларнинг ўзини айтмайсизми?! Ҳозирги атом, водород, «Восток», «Аполон», «Венера...»лар замони ва шу замон инсонининг ақли, идроки ҳамда закоси уларнинг муҳташам ва муъаззамлиги олдида лол қолмоқда. Фалсафанинг тўнғич назарияси ҳисобланган «Аносирн арбаа» шу диёрда туғилган, математика илк дафъа шу Миср тупроғида дунёга келган, биринчи календарь ҳам шу ерда яратилган. Ёзма бадий адабиёт бўлган, куй ва ашулаларни дирижёр бошқаришида ижро этганлар.

Буларнинг барчаси эрамиздан беш-олти минг йил аввал бўлган! Ҳа, худди шундай!

Бу — миср халқининг қадим давридир, шу халқ аждодларининг, шу халқ қудрати, қобилияти ва даҳосининг нақадар улуғлигидан, эҳромлар баландлигидек юксаклигидан далолатдир. Шу мисрликлар ўз расадхоналарида коинот қаърини ва ўз жилоси билан атрофни безаб турган юлдузлар оламини текшириб, йил узунлиги

ўн икки ойу уч юз олтмиш кундан иборатлигини биринчи тайинлаган даврларда; осмон ва хилқат хоқони — қуёшнинг миллион-миллион километр узоқликда туриб Нил дарёсига таъсир этишини биринчи белгилаган вақтларда ҳозир кеккайиб шу мисрликлар авлодига беҳаёлларча менсимаслик ҳамда таҳқир кўзи билан қараётган мунофиқлар аждоди похолдан тўқилган «пойафзал» да юрарди ва риёзиётдаги бсшлангич тўрт амални балки аранг биларди!

Гап бундай бой қадимда ва эҳрому Абул ҳавл (сфинкс) лардагина эмас. Юқоридаги тилга олганимиз узоқ мозий (Маркснинг юнон халқининг қадимда маданият мўъжизаларини яратган давридаги «ёш»ини «нормал болалик» давридир деб таърифлаганини бунга ҳам татбиқ этсак) миср халқининг ҳам нормал болалик даври эди дея оламиз. Бу халқ асрлар мобайнида, зулм ва муҳтожликка қарамай, тўхтовсиз яратди, ижод этди. Чунончи, ҳозирги Қоҳира унинг камолоти тимсолидир.

Тўғри, мисрлик ҳозир эҳром қураётгани йўқ, қурмайди ҳам. Лекин улкан Қоҳира шаҳри, ундаги саноат гигантлари ва муҳташам бинолари, университет ва санъатни кўздан кечирган мисрлик, албатта, қадимий эҳром қаршисида қизармайди. Аксинча, эҳромни эсга олиб фахрланади. Лекин ҳозирги меҳнат ва ижоди маҳсулини кўриб янада кучли ва ҳақли мағрурланади.

Шуниси ҳам борки, агар узоқ йиллар давом этган лаънати мустамлакачилик ва вайроначиликлар бўлмаганда эди, миср халқининг ажойиб қобилияти, қудрати ва даҳоси яна нималар шаклида гавдаланмаган бўларди!..

Қолаверса, 1967 йил июнда ачиқ тақдир тақозоси билан рўй берган Исроил истилосининг муваққатий «ютуғ»и асосида ҳам энг аввало худди мана шу машъум ва лаънати тутқунлик ҳамда талончилик системаси ётади, шунинг оқибатидир.

Ҳа, бу «ютуғ»да мен миср халқи гуноҳкор демайман. Бу ҳам ҳақиқатни, ҳам халқни ҳақоратлаш бўларди. Инглиз, француз ва бошқа босқинчилар жуда кўп йиллар мобайнида бу халқнинг қадр-қимматини оёқ ости қилиб, истеъдод ва қобилиятини шафқатсиз бўғиб, унинг ватани бойлигини, меҳнати ва мол-мулкини талон-торож қилиб, ўзини қўлларидан келганча ҳолсизлантирдилар.

Бунинг устига, кейинлар «Сариқ иблис» Америкаси унинг ашаддий душмани бўлган Исроил талончиларини истилочиликка руҳлантириб, «Фантом» ва бомбалар билан таъмин этиб, қўллаб-қўлтиқлаб келмоқда.

Мана асосий масала нимада, мана аччиқ тақдирнинг аччиқ кинояси нимада! Мана, ўз уйдан ҳайдалаётган синайликнинг ё турмага ташланган фаластинликнинг, қирон қилинган қариялар ва оёқ-қўлини бомба учуриб кетган араб болалари фожиасининг асосий илдизлари қаерда! Мана бешинчи йилдирки, бу фожа ҳамон давом этаётир. Бутун илғор башариятнинг нафрати, талаби ва қаршилигига қарамай, Исроил ўз қотиллигини қўймаётир.

Шуниси ҳам борки, денгиз орти қулдор ҳамда пулдорларининг «Фантом» беришдан кўзлаган мақсади жуда узоқ илдизли бўлиб, бунинг асосида ҳам араб миллатини, ҳам Исроил аҳолисини бир вақт келиб буткул тиз чўктириш ва талаш режалари, Исроил ҳукуматини ҳам бутунлай тиз чўктириш ва таҳқирлаш плани ётади. Бутун қитъа тараққиётини бўғиш ва унинг барча нефти ҳамда меҳнатини ўзлаштириш фикри ётади.

Шуниси ҳам борки, арабнинг аксарияти ғайри капиталистик яшаш ва ривожланиш йўлини танлаб олди. Ҳа, Жазоирда, Сурия ва Ироқда, Ливия, Ливан ва Яман Халқ Демократик Республикасида нефть ва заводга, ер ва унинг маҳсулига, мамлакат ва халқ эркига эгалик қилишда ҳам ташқи, ҳам ички талончилар борган сари кучли жиловланмоқда, тийилмоқда, четга суриб қўйилмоқда.

Бунинг устига, мустақилликка эришган, яъни ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш йўлига ўтган:

Мисрда мингга яқин янги саноат муассасалари яратилди;

Ироқда чиқариладиган нефтнинг кўпи давлат мулкига айланди;

Жазоирда қишлоқ берадиган озиқ-овқат ва бошқа маҳсулнинг олтмиш фоизини жамоат ихтиёридаги сектор берадиган бўлди;

Сурияда қишлоқ хўжалиги унуми эллик олти процентга кўлайди; яна бир бошқа араб ўлкасида меҳнат маҳсулдорлиги кейинги бир неча йил мобайнидагина йигирма фоизга ортди.

Биргина нефтнинг ўзидан биргина америкалик монополистларнинг ўзлари миллион-миллион доллар фойдадан жудо бўлдилар...

Буларнинг барчаси, албатта, араб ватани, раияти ва давлати фойдасига бўлмоқда, янги, мутараққий социал режим тақозоси билан бўлмоқда, шу режим фойдасига бўлмоқда.

Ҳа, худди шундай!

Озорли ва азоб-уқубатли капиталнинг ўта ваҳшиёна табиати ҳамда талабига зид бўлган бу ҳолат ва ўзгаришларни империализм ҳамда ички реакция ёмон кўради. Ёмон кўрганда ҳам ўта ашаддий ва асло мурасиз. Ҳатто кўрқади ҳам улардан. Шунинг учун йўқотмоқчи бўлади. Лекин, бунда ҳам чучварани хом санаб, куйганлар кўп бўлган...

Ахир умр бўйи ҳам бобоси, ҳам ўзи келгинди «оқ танли» қулдорнинг аччиқ таҳқиридан дили тилинган ва диёри таланган араб бир неча йил ўтгандан кейин яна ўша қотилга бўйинини тутиб берадимиз? Умр бўйи қақшатғич офтобли далада бел букишга мажбур этган, меҳнатини ўғирлаган, кулбасини ҳасрат ошёнига айлантирган ўша «ватандош» феодал ё буржуалашган боён олдида араб яна тиз чўкишга рози бўладими? Умр бўйи маҳаллий мустабид сиёсийонлар зўғмидан ёқаси чок бўлган араб яна ўша миллат хоинлари сиртмоғига тушиш ихтиёрида бўладими? Йўқ! Асло йўқ! Эркин нафас нашъасини энди тота бошлаган арабни яна тутқунликка ҳеч қайтариб бўлмайди. Бу арабнинг бу қарори ва қатъияти, бу қонуният ва гоя қудратли енгилмас моддий кучга, омилга айланган. Бу, ўз навбатида, фаол ва фидокорона кўрашишни, бирликни ва янада бирликни талаб ҳамда тақозо қилади.

Ҳамма гап шунда!

Ҳа, қандай бўлмасин, ҳозирги замон бошқа, ўзгачадир — Миср ва Сурия, Ливия ва Ливан, Ироқ ва Ямандаги араб ўз кучи, қатъияти ҳамда қарорини бирлаштириб, илғор инсониятнинг мададига таяниб, албатта галаба қиладиган омилга айланмоқда. Бу ерларда ғоратчилар айби билан қад кўтарган қабрлар, вайроналиклар ва чидаб бўлмас таҳқир, минг-минг бегуноҳларнинг кўз ёши ва фарёди, гўдаклар танасини қоплаган жароҳат ва катталарни бўғаётган ғурбат, қувғин ва қирғин,— буларнинг барчаси шу арабнинг қатъияти ва

кучига куч қўшмоқда, шу арабнинг Исроил ва унинг ҳомийларига қарши олиб бораётган курашини, газабини, нафратини муқаддас қилмоқда, шу араб олишувининг ниҳояси албатта яхшилик эканлигидан далолат бермоқда, шунга ишонч бахш этмоқда.

Энг муҳими ва ҳал қилувчиси яна шуйда ҳамки, истилочилар оёғи остида инграётган ўз она ерини қайтариб олиш учун олишаётган одил арабнинг зўр дўсти — Совет Иттифоқи бор, бу Ленин Ватанининг енгилмас қудрати, интернационал бурчи ва халоскорлик фазилати бор...

Ҳа, айниқса, вақтинча букилган, лекин синмаган ҳақиқат ва адолат албатта тикланади, тантана қилади.

Ахир, ҳар нарсада энг яхши шоҳид ва устоз деб аталадиган, энг доно ва билимдон деб ҳисобланадиган тарихга ҳам бир назар ташланг!

Дарҳақиқат, бу қадимий ва жафокаш диёр — Миср ери ва осмони асрлар мобайнида кимларни кўрмади, нималарни ўз бошидан кечирмади! Римлик қулдорлар келдилар, хунрезлик қилдилар, ҳамишаликка қоламиз деб ўйладилар, кейин эса қувилдилар. Турк талончилари-чи! Узоқ вақт эздилар, бўғдилар халқни, ҳамишаликка қоламиз дедилар, кейин эса бари бир ҳайдалдилар. Наполеон ўт қўйди, азоб уруғини сочди, ҳамишаликка қоламан деди, кейин эса улоқтириб ташланди. Британиядан келган зўравонлар ва уларнинг маҳаллий «ҳукмдор» малайлари ҳам не-не харобаликлар яратмадилар, абадул-абад қоламиз дедилар, охирида эса буларга ҳам хотима берилди. Буни 1952 йил инқилоби қилди.

Ниҳоят, мана 1956 йилнинг даҳшатли ва тарихий воқеалари:

Қоҳирада Озодлик деб аталадиган улкан майдонда пахта биржасининг катта биноси бор. Шу бинонинг баланд балкони бор. 26 июлда шу балконда туриб Миср халқининг доҳийси Жамол Абдул Носир барча араб халқлари тарихида ҳамишаликка қоладиган оташ ва газаб тўла нутқ сўзлади. Уни майдонда тўлланган юз минг ватандошлар беҳад ҳаяжон билан тингладилар. Нотиқ шу ўз халқни вакиллари олдида америкалик ҳамда англиялик беҳаё пулдорларни (Асвон қурилишига қарз беришдан бош тортган эдилар!) шарманда қилди ва уларнинг мудҳиш ифво ҳамда мунофиқликларига жавобан

Сувайш каналини Миср халқи ва ватани ихтиёрига тортиб олиб бериш зарурлигини бутун қатъияти билан ўртага ташлади:

«Сувайш канали бизники, бизнинг мулкимиздир. Уни Миср қурган. Уни қуришда бир юз йигирма минг мисрликлар ҳалок бўлган. Ундан келадиган даромад энди бизники бўлади. Янги Сувайш канали ширкати яратилди. Канални энди мисрликлар идора этади, мисрликлар идора этади. Эшитяпсизларми — мисрликлар идора этади!..»

Бу оловли сўзлар душман томон ташланган адолат бомбасининг ҳаётбахш портлашидай қудратли акси садо берди тўпланган юз минг аламзадаларда, барча адолат талаб мисрликларда, қолаверса, улкан Ифрот ва азим Нил ораллиқларидаги барча мамлақату вилоятларда!

Канал миллийлаштирилди... Шундан кейиноқ, уч гала дарғазаб ва газанда душман — Англия, Франция ва Исроил истилочилари «интиқом» ва мустамлакачилик ҳужумини бошладилар. «Осий» ва «шаккок»ларни қириш мақсадида осмонни ажал ёғдирувчи машиналарга тўлдирдилар, ерда эса харобалик ва вайроналиклар яратиш учун ҳар қандай калибрли замбаракларни, ҳатто огули сионизм бақирлиқларини ишга солдилар. Улар ҳам «Ҳоким бўламиз ва ҳамिशаликка қоламиз» деган эдилар. Лекин бу гал ҳам бўлмади. Хом хаёл ва беҳаёллар чекиндилар. Бунда Миср қатъияти ва Совет Ватани ҳал қилувчи роль ўйнади.

Ушандан ўн йил ўтгандан кейин анчагина араб ерларини қилич билан ҳамिशаликка қирқиб олдим деб жар солаётган ҳозирги Исроил ҳам хом хаёллик қилмаётир деб қайси бир ақлли одам айта олади! Йўқ, бу ақлга зиддир, бунга ақл йўл қўймайди. Авваллар каби, йўқ, авваллар кабигина эмас, айниқса ҳозирги вақтда ақл ва адолат ғалабаси мутлақийдир.

Тўғри, бу осонгина ва ўз-ўзидан бўлмайди, албатта, — ўзгалар озодлиги, ер ва бахтини йиртқишларча тортиб олиш ҳамда ўзлаштириш мақсади билан нафас олаётган ёв шунга мажбур қилмоқда! Бинобарин, зўравонликни қонун қилиб олган ёв билан қонли олишув ва даҳшатли жангларда ғалабага эришилажак албатта.

Ҳа, худди шундай. Яқинда Жамол Абдул Носирнинг халафи шундай деди:

«...Қуролли курашни бошлаш ҳақида ҳақиқатан ҳам қарор қабул қилинди, бошқа йўл йўқ. Жанг олдида турибмиз». Лекин «жанг қилиш ҳақида қарор қабул этиш билан жанг бошлаш орасида фарқ бор. Албатта, галабани аввалдан ишонган ҳолда таъмин этиш учун, жангни бошлашни ҳамма бошқа омиллар билан боғлаш зарурдир».

Яна у комил ишонч билан:

— Совет Иттифоқи бизнинг энг яқин ва қудратли дўстимиздир. Биз унга ишонамиз...— деди.

Ҳа, худди шундай! Бу гал ҳам Исроил оёқ ости қилаётган араб ерларида, азоб исканжасида эзилаётган ва курашаётган араб элларида адолат қарор топади.

Бунга ишонган ҳолда ва қуёш чиқай-чиқай деб турган пайтда биз осмонга парвоз қилиб, Яман томон йўл олдик.

Ҳавога кўтарилиб йўлга тушишимиз биланоқ, пастда ерни қоқ ёриб, унинг бағрига кириб олган улкан Нил дарёси ўша яқинлашиб келаётган илк тонг оғушида кумуш либосда ястаниб ётгандай кўринди ва қуйдагиларни ёдимга тушириб юборди.

Биз юқорида қўлда қилич ҳамда олов билан Мисрга келиб, уни забт этган, халқни шафқатсиз талаган ва ҳамишаликка қоламиз деб даъво қилган, сўнгралар эса, шармандаларча қувилган ғоратчилар ҳақида сўзлаган эдик. Лекин гап ёлғиз шу келгиндилардагина эмас эди, албатта. Улуғ ва азим Нил буни биледи.

Ахир, Нилнинг тақдири қарийб бутун қитъа тақдири билан ҳамиша боғлиқ бўлди. Улар бир-бирларига узвий марбут — сирдош, ҳамдам ва ҳамдари. Унинг узун ва айниқса узоқ тарихи аччиқ фожиаларга тўла. Тасо-дифий эмаски, бу улкан дарё меҳнат аҳлига ўхшаб, қитъага ҳаёт берса-да, лекин халқ ва мамлакат манфаатларига тамомила зид бўлган маҳаллий бадкорлар зулми туфайли тўкилган миллионлар кўз ёшининг тимсоли ҳамда шоҳиди бўлди. Ўзбекнинг ажойиб гуманист шоири Усмон Носир 1935 йилда ўз араб дўстларининг, мазлум араб халқининг шу кўз ёшларини, аччиқ тақдирини эсга олиб, юраги ёниб, шуларга муносабат мисолида ўз меҳрибонлигини ифодалаб, жуда ажойиб «Нил ва Рим» деган шеърни ёзган эди.

Асар аввалида шоир ўзининг ғоят оғир аҳволи-руҳиясини, ўта ғамгинлигини қуйидагича баён қилади:

Лампам ёнур... Яраланган қанотдек оғир.
 Ҳў босади. Юрагимда, гўё сел ёғир.
 Қийналаман. Тиришаман, Ҳўшим паришон
 Ҳтмиш, ҳозир ва келажак кўринур — ҳар он.
 Тиришаман, бутун кучим кўзимга келар;
 Чироғимга парвонадек уринар йиллар,—
 Тўрт атрофим тўлиб кетар куйган қанотга...
 Ҳаёлимда: катта саҳро, мен миниб отга —
 Шамолдан тез, булутлардан енгил чопаман:
 Куйиб тошган ҳар қанотдан бир жон тонаман.
 Термиламан ўлик кўзга (нега қарайин?)
 Барчасидан ўйиб олиб кўзнинг ойн —
 Термиламан: қичқиради йиллар, одамлар,
 Эшитилар менга улар босган қадамлар...

Шу олов нафас сатрлардан кейин муаллиф асосий
 мақсадга ўтади — ўзидаги бу ўта ўртовчи андуҳли ва
 мотамсаролик кайфиятининг сабаб ҳамда сирларини
 ёзади:

Сариқ қушлар орасидан қон янглиғ қуёш —
 Кўтарилар, Нил оқадир — қуллар тўккан ёш,
 Фарёдларга чидолмайди ер билан осмон.
 Ро қаерда? Азириса? Қийнайди Тифон.
 Қимга йиғлаб, кимдан мадад кутсин бемор қул?
 Эрки қулфдир, ҳаёти қулф, бор худолар қулф.
 Қосасида сув йўқ, қуруқ халтаси: нон йўқ.
 Ботаётган қуёш каби рангида қон йўқ.
 Кўзида кўз йўқ, белида бел йўқ, ҳайҳот,
 Фиръавннинг ҳукми қаттиқ, Фиръавн хўжайин,
 Худоларга у манзурдир, ҳаёти тайин.
 Неки қилса, ўзи билар, ўзи ҳукмрон,
 Миср бўйлаб Нил оқадир, қуллар тўккан қон.

Изоҳида давом этиб ва фикр-ҳаяжонини янада чу-
 қурлаштириб, автор ёзади:

То Минисдан Рамзесгача, Рамзесдан нари
 «Малика қиз» Қлеопатра ҳукмига давр.
 Ундан тортиб... Яна узоқ, яна кўп йиллар,
 Ҳарсанг билан ётқизилган неча минг диллар.
 Кўз ёшидан, дил тошидан қурилган ҳайкал.

Мағрур турар, мағрур боқар, ҳеч бирон маҳал
На одамдан, на замондан қўрқмас асти у.
Ғазабини ютиб ўлган қуллар дасти бу.
Қуллар... (менман, у қулларнинг ўлмас авлоди,
Мана, менман, у қулларнинг ҳеч сўнмас ёди,
Мана, менман, фалакларга лов-лов ўт ёқиб,
Оталаримнинг бошидан пойдевор ўйиб,
Озодлигим обидасин қурган инсонман,
Уша жонман, ўша қонман ва ўша жонман.)

Ҳақиқатан ҳам жуда ажойиб ва оташли сатрлар!
Улар моҳиятида ҳазрат Навоий «Лайли ва Маж-
нун»и анъаналари ижодий суръатда баланд жарангла-
моқда!

...Қоҳирадан қарийб ҳамиша Қизил денгиз устида
учиб, бир неча соатдан кейин Яман Араб Республика-
сининг йирик шаҳарларидан бири бўлган машҳур Ходей-
дага келдик. Лайнеримиз қўнган жойни аэропорт деб
ҳам бўлмайди, тўғрироғи — самолётлар келиб тушиши-
га ва кўтарилишига ярарли оддийгина ер — майдон.
Келганимизда анча барвақт эди. Лекин қуёш нурининг
ҳар бир «тола»си ўта қизиган найзага ўхшаб ҳар бир
хужайрамизга санчилаётгандай бўлди. Гўё осмон
оташхона-ю, бутун атрофдаги поёни йўқ ер ва қумлар
олов билан нафас олаётгандай. Айниқса, шу аланга
ичида чинқиргандай бўлиб ётган, жуда ҳам нимжон ва
барглари ўта майда ўсимликларга ачинасан, киши.
Узоқдан бир сариқ кучук ҳам кўринди. Анчагина йўл
босиб биз томон жадал чопиб келди-ю, тезда самолёт
соясига ўтириб олди. Уша заҳотиёқ тушундикки, унинг
тез чопиб келишининг сабаби иссиқнинг хуружи ҳам
экан. Ўзи оч ва нажот ахтариб югуриб келган бўлса-да,
лекин биринчи афзал кўрган нарсаси сояликдан олган
бир парча ери бўлди. Шу ерда бир оз нафасини рост-
лаб олгандан кейин, одамлар олдига келиб, ўзига хос
бўлган ҳар қандай қилиқ ҳамда ҳунарларни кўрғазиб,
қорин тадорикини қила бошлади. Қизиги шундан ибор-
ратки, атрофда кўзга ташланадиган уйлар йўқ. Демак,
у бечора анча узоқ йўл босиб, атайин бу ерга келган
экан. Бинобарин, бечоранинг асосий турар жойларида-
ги аҳвол шундан ҳам маълум...

Мустамлакачилардан мерос бўлиб қолган ва ғоят
катталиги учун йўқотилиши жуда қийин бўлаётган қо-

лоқлик ҳамда муҳтожликнинг азоб-уқубати мамлакатда, халқ ҳаётида ҳамон анчагина сезиларлидир. Бу табиий, албатта.

Ҳа, ўн йил олдин миллий мустақилликни қўлга киритган ўлка асрлар мобайнида давом этган колоннал кечмишдан жуда оғир мерос олди: ҳар қадамда ҳар хил касаллик, лекин ўзидан чиққан биронта ҳам врач йўқ эди; ҳар ерда қашшоқлик, лекин қишлоқда ёғоч омовдан бошқа қурол йўқ эди, ерларнинг аксарияти фойдаланилмасди; тўқсон фоиз аҳоли саводсиз, лекин мактаб анқонинг уруғи эди.

Ҳимоясиз халққа бераҳм табиатнинг ҳам зулми жуда зўр бўлди: кўп ерларда иссиқ қирқ беш даражага етади; йил бўйи ҳеч ёгин бўлмайдиган жойлари оз эмас; оқар сув жуда кам, ер ости суви эса ўттиз-эллик метр чуқурликда. Ёғоч омовчи хўжаликнинг бундан фойдаланиши, албатта, амри маҳолдир.

Бунинг устига, реакцион монархияни тиклаш мақсадида Америка, Англия ва Соуд Арабистони томонидан уюштириб туриладиган фитна ва қуролли ҳужумлар миллий тикланишга халал бермоқда.

Хуллас, машъум колониал кечмиш ва ҳасис осмон, бемехр офтоб ва чанқоқ чўл, ташналаб одам ва овора махлуқ, нотинч тақдир...

Шуларни ўйлаб турар эканмиз, фикрни яна бир бошқа нарса ўзига тортди; самолётимизни кутиб олгани келган ва ҳозир ҳар бири машинадан юкларни олиш билан шуғулланаётган совет мутахассислари ва ишчиларининг Яман халқига бўлган самимий дўстлик ҳиссиётига, меҳр-муҳаббатига, жуда оғир шароитларда шу халққа хизмат қилиб кўрсатаётган қаҳрамонлиги ва фидокорлиги ғоят юксак эканлигига қўйил қолмасдан, мағрурланмасдан ва севинмасдан бўлмайди.

Ахир, шуларнинг қўли, ақли ва ёрдами билан бу мамлакатда, жумладан Ходейдада касалхона ва мактаблар, йўл ва заводлар қурилди ҳамда қурилмоқда. Шу Ходейдада шулар кўмагида Қизил денгиз қирғоғида қурилган улкан порт (электростанцияси, мастерскойи, радиостанцияси ва ҳоказо билан) бутун мамлакат иқтисодиётида жуда катта аҳамиятга моликдир.

Ҳайдалган мустамлакачиликдан қолган социал қо-лоқлик ва муҳтожликка қарши курашда, миллий қурилишни амалга оширишда янги ҳукумат ва халқ анчагин

на ютуқларга эришмоқда. Бундан хурсанд бўлдик, албатта.

Ана шулар ҳақида, шу ғаддор, лекин ўзлаштирила бошланган табиат ҳақида, шу жафокаш, лекин миллий озодликка эришиб оёқ устига тура бошлаган яманликлар ҳақида чуқур ўй-фикр билан яна самолётга чиқдик, яна мовий денгиз осмонига. кўтарилиб Яман Халқ Демократик Республикаси томон учишда давом этдик.

Чўлу биёбонлар устидан учиб, кўп ўтмай шу мамлакатнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган Аданга келиб тушдик.

Кун жуда қизиган пайт эди.

Нима учундир, мен Африка ва Осиёдаги ғоят антиқа баъзи бошқа шаҳарлар қатори, Адан билан кўпдан, ҳатто мактаб йилларидан бери жуда мароқланиб, у ҳақда анчагина адабиётлар ўқиганман. Бунга, бир томондан, ўша йиллардаги болалик, ёшлик психологиясига тўғри келадиган, кучли таъсир этадиган воқеликлар сабаб бўлса керак (ахир, олов уфурган тоғлар, пишқирган денгиз ва шерлар тўдаси болани қизиқтирмайдими?). Катталангандан кейин эса,— бу порт шаҳарнинг ҳар жиҳатдан жуда муҳимлиги, айниқса, араблар, умуман Африка халқлари тарихи ва тақдирида турган ўрни, роли ҳам боис бўлган бўлса керак, Бу, иккинчидан.

Адан дунёнинг қарийб барча асосий мамлакатларига туташ бўлган Ҳинд океанидаги Араб денгизи қирғоғида жойлашган. Жуда-жуда қадимларда бу шаҳар ўрнида ёнар тоғ бўлган экан. Бу ёнар тоғ эса, денгиз тагидан қайнаб кўтарилиб чиққан экан. Ҳозир, албатта, даҳшатли лавалардан ташкил топган метин тош тоғдан бошқа ундан ҳеч нарса қолмаган.

Яна ажабланарлиси шундан иборатки, мен бир вақтлар ўқиган асарларда айтилишича, Адан атрофида дарахтзорлар, жур-бажур йиртқич ҳайвонлар бўлган экан. Аммо самолётда Аданга яқинлашаётганимизда ҳам, Адан устига келганимизда ҳам ҳеч қандай дарахтзор кўзга ташланмади, ҳамма ёқ теп-текис чўл ва ундан кўтарилиб турган алангалар. Айтишларига кўра, айниқса кейинги юз йиллар мобайнида дарахтзорлар (бинобарин, улардаги ҳайвонлар ҳам) йўқ бўлиб кетган. Бунга узоқ вақтлар ичида ёввойиларча ҳукмронлик қилган инглизлар ҳам гуноҳкор. Бунда табиат ҳам жуда айбдор: ос-

мондан тушадиган намлик борган сари озаяверган ва ер ости суви ҳам камайган. Табиатда ўзгаришлар ҳамиша бўлиб туради-ю, лекин шундай катта ўзгаришнинг бундай нисбатан оз вақт ичида рўй бериши каби ҳоллар (табiiй йўл билан) оз учрайди.

Бу ҳам бечора арабнинг шўри!

1967 йилга қадар Жанубий Яманда кўпгина султонликлар бўлган. Улар мамлакатни бўлакчаларга бўлиб олиб, ўта паразитик ҳаёт кечирганлар, бадкор ва бефаҳм, беақл, ғаддор бўлганлар,— шунақалари керак эди инглизларга. Чунончи, шундайлардан бири мингдан кўп хонадан иборат бўлган муҳташам саройда яшаб, эртадан кечгача қиладиган асосий иши енгилгина кайф берадиган кнат номли ўсимликни чайнаб шимиш ва қалин гилам устида ястаниб ётиш экан.

Шундай бўлгандан кейин дарахтзорларнинг тугул, ундан катта ва қимматли бойликларнинг ҳам йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Шундай бўлди ҳам бу кулфатли диёрда. 1967 йил инқилобигина бунда ўзгариш ясай бошлади.

Яна бир қизиқ нарса: бу ерларда узунлиги бир метрча келадиган денгиз тошбақалари бўларкан. Уларнинг урғочилари йилда бир мартаба денгиздан чиқиб, қуруқликдаги иссиқ қумга борарканлар ва у жойда тухум қолдириб, яна сувга қайтиб кетар эканлар, вассалом. Шу билан уларнинг авлод яратишдаги иш-вазифалари тугаркан. Тухум эса, иссиқ қумда маълум вақт тургандан кейин ундан тошбақа жўжаси чиқаркан. Табиат ўйини ва ҳикматига қарангки, «жўжа» дунёга келиши биланоқ ҳали ҳеч нарсадан хабари бўлмаса-да, тезда ва тўғридан-тўғри ўз жинсининг асосий ҳаёт макони — денгиз томон жўнаб қоларкан. Шундай йўл билан тошбақалар насл-авлоди давом этаркан...

Шу ажойибот ҳақида эшитганимизда, X асрда яшаган капитан Бузург ибн Шаҳриёр ёзган ва Ўрта аср араб ёзма маданияти обидаси ҳисобланган «Ҳинд мўъжизалари» номли китобда келтирилган қуйидаги, муаллиф айтишича, ҳақиқатан ҳам бўлган ғоят ҳайратланарли воқеа эсимга тушиб кетди:

Жуда қадимда савдогар ва сайёҳлар катта кемада сузиб кетаётганларида қаттиқ шамол бошланиб, кучли тўлқин кўтарилади, кема ҳалокатга учрайди. Ундаги одамларнинг тирик қолганлари қайиққа тушиб қаттиқ

совуқда минг азоб-уқубатлардан кейин бир «қуруқлик»ка бориб қоладилар. Жуда хурсанд бўлиб, исиниш учун гулхан ёқа бошлайдилар. Шунда бирдан остларидаги «ер» секин чўка бошлайди ва аста кўздан ғойиб бўлади. Одамлар ҳайрон. Улар яна чексиз денгизда иложсиз қоладилар ва бир амаллаб қайиқда сузишни давом эттирадилар. Бора-бора бир манзилга етадилар ва шу ердаги одамлардан у «қуруқлик»нинг сув юзига чиқиб, офтобда исиниб ётган улкан тошбақа эканлигини, унинг кучли оловни ёқтирмай сувга шўнғиб кетганлигини билиб оладилар...

Ким билади, балки шундай гигант жонивор бўлгандир ва юқорида тилга олганимиз метрли тошбақа унинг асрлар оша ўзгариб бизга етиб келган уруғ-аймоғларидандир! Ахир, табиат қўлидан нималар келмайди.

Шу ерда сўз аро бўлса-да, юқоридагига ўхшаган яна бир ғоят қизиқ воқеани келтириб ўтай. Бу ҳақда XI асрда яшаган, бир неча йил мобайнида Африка мамлакатларига сафар қилган машҳур форс-тожик мутафаккир шоири Носир Хусрав ўзининг «Саёҳатнома»сида хабар бериб ёзади:

— Араб денгизларидан бирида кемада Хижозга анчагина одамлар кетардилар. Кемадаги туялардан бири пимадандир ўлиб қолади. Унинг жасадини денгизга ташлайдилар. Шунда бир улкан балиқ дарров пайдо бўлиб уни ютиб юборади. Лекин унинг оғзидан туянинг бир оёғининг ярмиси чиқиб қолади. Балиқ буни ютиб юбориш учун ҳаракат қилаётганида қаердандир яна ҳам улкан балиқ — караш (акула) пайдо бўлади-да, туя ютган балиқни туя-пуяси билан бемалол ютиб юборади.

Ҳалигидай тошбақа бўлганидан кейин, бундай балиқларнинг ҳам бўлганлиги турган гап!

Ниҳоят, яна бир ажабланарли нарса: Адандан бир неча ўн километр узоқликда, чўл ораликларидан шундай шаҳарчалар борки, улардаги биноларни кўриб, кўзингга ишонмай қоласан, киши. Улар ўн ва ундан ҳам кўп қаватлидирлар. Ажабланарлиси айниқса шундаки, бу «осмонўпар» иморатлар лойдан қурилган. Оддий лойни қотириб ва лой чалпиб, шундай биноларни қад кўтартирган арабнинг қобилиятига қойил қолмасдан илож йўқ, албатта.

Шуниси ҳам борки, юқорида айтганимиздек, бундай шаҳарчаларнинг атрофи чексиз чўл бўлса-да, лекин

шунга қарамасдан, улардаги кўчаларнинг кўпи ниҳоят даражада тор. Баъзиларида икки томондан келаётган йўловчи зўрға бир-бирига йўл бериб, ўтиб кета олишлари мумкин.

Бунинг ўзининг ҳам бирон ҳикмати бордир балки...

Жуда қизиғи шундан ҳам иборатки, араб ерларида «осмонўпар» бинолар қадимда ҳам бўлган. Масалан, яна ўша Носир Хусрав яна ўша китобида хабар бериб айтади:

«Миср деган шаҳарга узоқдан қарасанг, тоққа ўхшаб кўринади. У ерда бири иккинчиси устига қурилган ўн тўрт қаватли уйлар бор, етти қаватли бинолар ҳам. Мен бир эътиборли одамдан эшитишимча, шу шаҳар одамларидан бири ўз уйининг еттинчи қавати томига боғ қилиб, бир бузоқни олиб чиқиб ўша ерда катта қилганмиш. Шундан сўнг шу томда шундай бир ғилдирак ясаганки, уни шу ҳўкиз айлантириб ердан сув чиқартирган. Шу сувни ишлатиб боғбон ўз уйининг еттинчи қавати томида ширин ва нордон апельсин, банан ва бошқа дарахтлар ўстирган ва ҳосил ола бошлаган. Ўша томда гуллар ва бошқа ҳар хил ўсимликлар ҳам ўстирганмиш».

Бунга ишонмасликка ҳеч қандай асос йўқ!

Адандаги кемалар келиб тўхтайдиган порт Африка ва Осиёдаги энг катта ва энг муҳим, гавжум портлардан бири эди. Шу туфайли айниқса бу шаҳардаги ҳаёт қарийб бутун дунё билан алоқада бўлиб, кўп қиррали ва қайноқ эди. Бу 1967 йилга қадар эди. Исроил истилочиларининг касофати билан Сувайш каналининг,— яъни дунёдаги кўпгина халқлар, давлатлар ва мамлакатларнинг ишини енгиллаштирадиган, ҳожатини чиқарадиган бу гигант иншоотнинг вайрон қилинганига қадар эди. Беҳаё босқинчилар бомбаси яратган бу фожиа ҳатто узоқдаги Аданга ҳам жуда ёмон таъсир қилди— бу ерга келиб-кетадиган савдо кемалари йўлини анча бекитиб қўйиб, бу порт-шаҳар ва бу ердаги мамлакатларга ғоят катта зарар етказди.

Энди Адан ва унинг атрофидаги шаҳарлардаги савдогарлар, ҳунармандлар, масалан, ўз дўконларида аксар вақтларда харидор билан эмас, хаёл ва худо билан, мудраш ва илтижо билан, бир-бирлари ила сузилиб сўзлашиш ва ташвиш билан бандлар, машғуллар.

Бу ҳолат хусусан ҳоким социал шароит тақозоси би-

лан бутун шаҳар, мамлакат, халқ ҳаётига жиддий зарба бўлиб тушиши турган гап. Чунончи бундан кўп ҳунармандлар иқтисодиёти касодга учрамай қолмайди. Дарҳақиқат, маҳоратининг донги дунёга тарқалган заргарларнинг дўконларида олтин, бошқа қимматли металл ҳамда жавоҳирлардан жуда кўп, машаққатли меҳнат сарф қилиб яратилган ва харидор кутиб ётган узук, зирак ҳамда бошқа ажойиб безак буюмларга қараб, уларнинг ҳайратомуз санъатидан лол қолмасдан ва аҳволи танглигидан ачинмасдан илож йўқ. Бошқа олдисотди объектларини айтмайсизми! Айниқса XX асрда, ҳозирги реактив лайнер ва космос даврида ривожланишни хоҳлаган халқ ҳамда мамлакатнинг бошқалардан ажралган ҳолда яшаши амри-маҳолдир албатта.

Африка ва Осиёнинг кўпгина мамлакатларида шу қадар кучли иссиқ бўладики, хусусан пешин вақтларида, одам сояси ерга тушмайдиган соатларда атрофдаги ҳаво олов ранг ва сарғиш тус олади. Шаҳар ва қишлоқларда ҳаёт тўхтагандай бўлади — ҳам одамлар, ҳам ҳайвонлар панага чекинадилар. Аданда ҳам шундай. Лекин бу ерда бошқа бир ажиб нарса кўзга ташланди: бу ердаги ҳавонинг жуда иссиқлигига қарамай, офтобнинг ранги ниҳоят даражада оппоқ бўлиб, шунга мувофиқ қилиб бўлса керак, бино ва деворларни ҳам оппоқ рангга бўяшар экан. Бу жуда гўзал бўларкан...

Адан дунёдаги кўп халқлар, мамлакатлар, давлатлар ҳаётида, халқаро муносабатларда ғоят муҳим ўринга эгадир, деган эдик. Ҳа, унинг ҳарбий-стратегик, иқтисодий ва сиёсий аҳамияти жуда катта. Бу аввало шу билан изоҳ этиладики, шаҳар-порт шундоқ Адан кўрфазининг ўзидадир, Қизил денгизнинг жанубий дарвозасига жуда яқин — бу дарвозадан Қизил денгизга ўтиб, ундан Сувайш каналига, ундан Ўрта денгизга ундан эса Европага, ҳатто ундан ҳам нарироққа борилади.

Ҳа, худди шундай халқаро аҳамиятга эгадир бу ер. Баъзи яманликлар бу ерлар учун тамомила ғайри оддий бўлган бир воқеани жуда катта қизиқиш ва ҳаяжон билан айтиб бердилар; 1969 йил январь кунларидан бирида эллик трактор шу Адан портидан қатор саф тортиб, Адан аҳолисини чексиз ҳайратга солиб, ўта гулдурос овози ва юриши билан бутун атрофни ларзага келтириб, афсоналардаги беҳад қудратли, ҳайбатли ва

мўжизали нарсадек шу кўчалардан ўтган ва тўппа-тўғри яқинларда ташкил этилган қишлоқ хўжалик кооперативларига йўл олган эди.

Воқеани ҳикоя қилиб берганлардан бири охирида айтди:

— Бу манзарани, айниқса минг-минг одамларнинг қий-чувларини, баъзиларининг ҳайронликдан лол қолиб, жим тикилиб туришларини, баъзиларининг эса ҳатто қўрқиб, чўчиб орқага чекинишларини ҳеч эсдан чиқариб бўлмайди. Шу ажойиб машиналарни яқиндагина ташкил этилган Яман республикасига дўстона ёрдам юзасидан юборган социалистик мамлакатлардан ҳамон беҳад миннатдормиз.

Энди узоқ йиллардан бери кўпларни қизиқтириб келган, ўзи ва тарихи ажойиботлар, ғаройиботлар, ҳамда машаққатлар билан тўлган, инглиз ва бошқа зулмкор келгиндиларга, маҳаллий юлғичларга қарши кураш билан нафас олган Адан ила хайрлашсак бўлар. Ҳа, дўст Яман халқига қолоқликдан тезроқ қутулиш тилаб ва қуёшдан шафқат илтижо қилиб осмонга кўтарилиб, Сомали пойтахти Могадишо томон йўл олдик.

Ерга кўп тикилган ҳолда узоқ учдик. Айниқса бир нарса бутун йўл бўйи жуда банд қилди бизни.

Мана бу қуйидаги ғоят чуқур сирли, узоқ мозийлардан бери ҳал бўлмай келаётган, одамлар дилини ўрташда давом этаётган ҳамда ўта қудратли қарама-қаршиликка ва фожиага қаранг.

Тўғри хатдай узун бўлиб чўзилиб ётган Қизил денгиз ва ҳеч тамом бўлмайдигандай кўринган чўллар устидан учиб Аданга келган эдик. Табиатнинг ғаддорлиги ва аччиқ найрангига қарангки, атроф бир томчи сувга муҳтож бўлиб ётган бепоён чўллар, шулар ўртасида, қўйнида эса, пишқириб, сувини қаёққа қуйишни билмай, қутуриб ётган улкан денгиз!

Буни қарангки, Адан кўрфази, унинг ёнида қақраган чўллар, буларнинг ёнгинасида эса, чексиз Ҳинд океани, таърифлаш қийин бўлган чанқовлик ва унинг оғушида беҳисоб сувлар... Чўллик ва сув... То Могадишогача! Қанчадан-қанча ташна одамларни айтмайсизми, силласи қуриган аждод-авлодлар силсиласини айтмайсизми!!!

Лекин табиат ўзи билан ўзи ўчакишгандай, инсонни яратди. Бу зот ҳисобсиз йиллардан-йилларга ўта такомил йўлини, табиат ва вақт билан олишиш йўлини

босиб ўтган, камолот касб этиб келмоқда. Гарчи у ҳали ўз ғаддор «волида»сининг кўп найрангларини енгши даражасига кўтарила олмаган бўлса-да, аммо бир кун келиб бунга албатта эришади ва ҳатто шўр сувлар чуқулаштирилиб, бебош денгиз ва бепоеъ саҳролар шу инсоннинг чақириғига, эҳтиёжи ҳамда иродаси талабларига «Лаббай!» деб жавоб берадиган бўлади... Ҳа, гул гўзаллиги ва дон сунбулига айланади, муҳташам шаҳар ва шинам қишлоқларга айланади, шодиёна куй ва қаҳқаҳали тўйга айланади.

Ахир, ўзи, ақли, идроки ва ер-сувлари эркинликка эришган инсон, халқлар, айниқса, атом ҳамда водород қудрати даврида нималарга қодир эмас!

Бутун қитъа учун шундай кунлар келади, албатта! Шу орзу-умид ва ишонч билан қанотланган ҳолда учишни давом эттирдик.

САЛОМ, СОМАЛИ

Унинчи ноябрь эрталаб соат ўнлар атрофида, бир ярим сутка учишдан кейин, ниҳоят, Сомали пойтахти осмонига етиб келдик. Лайнеримиз ҳам гўё жуда севингандай шаҳар ва унинг ёнидаги денгиз чеккаларида бир-икки шох ташлади-ю, тезда ерга қўна қолди — биз Могадишонинг «пўлат қуш»лар истиқомат қиладиган даргоҳидамиз. Самолётдан тушишимиз биланоқ, кутиб олгани чиққан дўстларимиз билан бир аснонинг ўзида апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Улар Сомали ҳукуматининг вакиллари, жамоат ҳамда элчихонамиз намоядалари эдилар. Матбуот конференцияси бўлди. Биз бу конференцияда ўқиб, шу ернинг ўзидаёқ эшиттирган расмий баёнотда, бу мамлакатга келишдан кўзлаган мақсадимиз, шу мамлакат ва унинг ажойиб халқи билан яқиндан танишиш, совет халқининг шу халққа бўлган чуқур ҳурмат ҳамда муҳаббатини етказиш ва Совет — Сомали дўстлигини, ҳамкорлигини мустаҳкамлашга ҳисса қўшиш эканлигини билдирдик.

Ҳақиқатан ҳам яхши дўстлар даврасида мана шундай ажойиб ният ва ҳиссиёт билан ўтириш ниҳоят даражада зўр завқли ва улар билан самимий суҳбат ғоят сафолидир. Бу ўтириш завқи ва суҳбат сафоси шу қадар баланд ва ёқимли бўлдики, биз бу биринчи пайдан бошлабоқ биродарлик туйғуларига яна ҳам берилиб кетдик.

Дилимизнинг секинча тўлиб тошишининг сабабларидан бири шундан иборат бўлдики, қуёшнинг атрофни чулғаб олган нури ҳеч қиёс қилиб бўлмайдиган ва ҳеч қаерда учратилмаган даражада оппоқ, майин ва эркаловчи эди; соқит денгиз эса, суви тип-тиниқ ва қуюқ кўк рангда, худди офтоб оғушида зиё билан ўйнашаётгандай ажиб манзарали эди; осмон ҳам мутлақ беғубор бўлиб, шундай тип-тиниқ ва мовийлик аралаш кўм-кўк рангда эдики, уни ҳеч изоҳлаб ҳам, таърифлаб ҳам бўлмайди. Унга қараганинг сари юрагингда қандайдир жуда ёқимли енгиллик ҳиссиёти, нажиб ва ифбатли туйғулар пайдо бўлаверади.

Хуллас, пайт ва манзара ҳар жиҳатдан ҳайратланарли ва гармоник эди. Уни ҳеч эсдан чиқариб бўлмайди.

Дўстларимиз диёридаги илк асно ва ҳиссиёт ана шундай ва шундан бошланди.

...Бу мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, еридан йилига икки-уч маротаба ҳосил олиш мумкин. Унинг жуда узун океан — сув йўллари воситаси ила қарийб беш қитъанинг барчаси билан боғланиш мумкин.

Шу сабабли одамзод пайдо бўлгандан бери бу ўлка да нималар бўлмади, кимлар келиб кетмади, кимлар қанчадан-қанча азоб-уқубат тошларини ёғдирмади! Бу мамлакат ҳаминша таланди, халқининг кулбаси кулфатлар билан тўла, сийнаси жароҳатлар билан қопланди. Айниқса англиялик, италиялик, франциялик ва бошқа Ғарб ғоратчилари ёвуз ёв бўлдилар. Улар мамлакат бойлиги ва халқ меҳнати маҳсулини шафқатсиз талаш билан қаноатланмадилар. Энг оғири ва энг фалокатли ҳамда ҳалокатлиси шундан иборат эдики, биринчидан, халқни миллий озодликдан тамомила маҳрум этиб, меҳнатини, ижодкорлик қобилияти ва ташаббусини, моддий ва маънавий бойлик яратишга бўлган интилишини тўхтовсиз ва шафқатсиз бўғдилар. Шунинг учун ҳам ҳаминша мамлакатда, ҳар бир уй ва оилада қашшоқлик ҳукмрон бўлди. Шунинг учун ҳам фойдали ерларнинг беш-саккиз фоизигина ишлатилди. Ахир, ёндирувчи иссиқлик ва беҳад азобда меҳнат қилиб, бир нарса яратасан-да, уни ўзгалар бутунлай тортиб олаверса! Шундан кейин қандай қилиб сенда меҳнатга саъй қолади?.. Бу мумумиллий фалокатга айланиб кетган эди.

Иккинчидан, сомалиликларни одам ўрнида ҳисобла-

мас эдилар. Ирқий камситиш ва ҳақорат йўли билан уларнинг ҳам дилини, ҳам ҳаётини сиёҳ қилар эдилар, ҳеч қандай жазосиз ўлдирар ва калтаклай олар эдилар. Ҳатто, шундайлари ҳам бўларди: мана биз мамлакатнинг Мерка деган вилоятига борганимизда унинг бошлиғи бизни меҳмон қилди. Дастурхон яхши ясатилган. Суҳбат ҳам яхши ва самимий. Бошлиқ жуда ақлли, хушчақчақ ва шу билан бирга вазмин одам бўлиб, 1969 йил инқилобининг катта арбобларидан бири экан. У суҳбат аро айтиб берди:

— Ёнгарчилик мавсумида тошқин бўлиб, сув анҳордан чиқиб кетса, италиялик келгиндилар — катта ер эгалари одамларни тириклайин бостириб тўғон қилардилар. Ёки ёмғир, ё сув тошиб келгиндининг турган жойи билан автомашинаси орасида лой пайдо бўлса, бечора сомалиликларнинг қанчаси керак бўлса шунчасини ўша лой, балчиқ устига ётқизиб, шуларнинг устидан машинаси томон юриб борар эди.

Инсон бахтини талаш ва қадр қимматини таҳқирлаш асосига қурилган машъум социал система оламининг лўттибозлигига қаранги, келгиндилар билан биргаликда «иш» олиб борадиган маҳаллийлар ҳам бор эди,— пулдор боёнлар, қулдор феодаллар, сотқин дипломатлар ва ўғри ҳукмдорлар.

Оқибатда мамлакат харобаликка, халқ хўжалиги барбодликка юз тутиб, умуман халқнинг ҳаёти ва тақдирини ҳалокат ёқасига келиб қолган эди. Ҳолсизлантирилган, лекин сабр косаси тўлган, қаҳр-ғазаби қайнаган шу халқ ўз овозининг борича ва бутун қатъияти билан «йўқ!» деди 1969 йилда. Шу заминда ва шу йилнинг октябрида ватанпарвар ҳарбийлар интиқом ва инқилоб байроғини баланд кўтардилар. Ғалаба қозониб, ватан ва халқ тақдирини тараққиёт томон ҳал қила бошладилар.

Дарҳақиқат, ўшандан бери ўтган икки йил мобайнида ғоят муҳим ва катта ижобий ишлар қилинди ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида. Могадишо шаҳридаги янги магистрал кўчалар ва кўпгина муҳташам янги бинолар, янги хўжалик корхоналари ва маданият ўчоқлари шулар жумласидандир. Биз борган вилоятларда ҳам шу нарса кўзга ташланиб турди.

Асосий гап, умуман масаланинг энг муҳим томони бу сиёсий ва иқтисодий табaddулотлар ва янгиликлардагина

эмас. Масаланинг энг муҳим ва ҳал қилувчи томони шундан ҳам иборатки, революцион ҳокимият арбоблари ва кўпчилик халқ оммаси инқилоб моҳияти ва мақсадини яхши тушунган, янги тузум ва йўналиш вазифаларига, ғояларига содиқ. Халқнинг ўз тақдирини ўз фойдасига ўзи ҳал қилишлик аҳди қатъий. Ҳа, кўп жиҳатдан янги тушунчали, янги маънавий оламли омма майдонга келган, унинг қаторлари ҳамда қатъияти борган сари ортиб, кўпайиб бормоқда. Бу ҳам мамлакат, ҳам халқ келажаги ёрқинлигининг гаровидир.

Ҳа, меҳнат аҳлларининг фидокорона, завқ-шавқ билан ишлаётганлигини биз кўп жойларда — қурилишда, заводда, қишлоқда кўрдик ва ўзларининг бахтиёр эртанги кунларини бугуноқ яратаётганликларидан хурсанд бўлдик. Инқилобий давлатнинг хоҳ катта, хоҳ кичик қайси бир арбоби билан ёки қайси бир оддий меҳнаткаши билан сўзлашмайлик, уларнинг ҳар бири мамлакат ва халқ манфаатлари учун амалга ошираётган ишлари ҳақида чексиз фарах ва шодлик билан сўзлаб бердилар. Бунинг устига, улар улкан режаларни, планларни айниқса катта ғурур ва сурур билан сўзлаб бердилар. Буни чуқур ишонч ва ғайрат билан қилдилар. Хусусан қуйидаги икки воқеа яққол мисол бўлиб, ҳеч эсдан чиқмайди.

Биринчиси, Мерка вилоятида намунали бир қишлоқ хўжалик кооперативида бўлдик. Бизни шу хўжаликнинг бир неча аъзолари ва раиси далага олиб чиқиб, етилган ва етилаётган экинларни шу қадар севинч билан кўрсатдиларки, кўзларидан нур чақнарди, юзларидан табассум аримасди. Биз савол бермасданоқ, ҳосил сабабини шундан тушуниб олдик. Ҳосил эса, ҳақиқатан ҳам севинарли ва ҳайратланарли: бир бош пиёз салкам бир кило. Мен уни дўстларимизнинг лутфан таклифи билан ўзим ердан узиб олдим. Бир туп ғўза икки метрча диаметрли жойни олиб, оппоқ-оппоқ момиқли чаноқлари билан ястаниб ётарди.

Дарҳақиқат, ер уни севганни сийлайди, меҳнат аҳлининг фойдасига хизмат қилса, маҳсулдор бўлади...

Хўжаликни кўргандан кейин куннинг энг қизиган вақтида вилоятнинг марказига кириб келдик. Унинг бошлиғи жуда ақлли, содда бўлиб, ўз вақтида инқилобий озодлик ҳаракатида фаол иштирок этганлардан экан. У бир неча соат биз билан бирга бўлди. Шаҳар бўйлаб сайр қилдирди. Янги кўча ва мактабларни, спортхона ва

шифохоналарни, клуб ва бошқа шунга ўхшаш жойларни кўргазди ва йўл-йўлакай яна қаерда қандай иншоот бар-по эта бошлаш ҳақида гапириб берди. Буни у шу қадар мамнуният ва ҳаяжон билан қилдики, оқибатда у ўз ҳаётининг маъносини ўша янги кўчаларнинг ҳар бир қарчида, ўша биноларнинг ҳар бир ғиштида, режаларнинг ҳар бир деталда кўргандай сезиларди. Бир янги болалар боғчасига бизни олиб бориб, жиҳозларни кўргазди ва ўйинчоқлар олдига келганда шу ўйинчоқлар билан ўйнаётган хушчақчақ болага айланиб кетгандай бўлди.

Байдао шаҳрида ҳам худди шундай воқеа рўй берди.

Иккинчиси, биз Олий Инқилобий Кенгаш бошлиғининг муовини, маданият ва маориф министри, ижтимоий алоқалар комитети бошлиғи ва пойтахт Моғадишо мэри ҳузурида бўлдик. Жуда қизиқарли, самимий ва дўстона суҳбатлар бўлди. Сўнгра бизни шу Олий Инқилобий Кенгаш бошлиғи генерал Муҳаммад Сеад Барре қабул қилди. Суҳбат жуда самимий ва дўстона руҳда ўтди. Ўзбекнинг миллий одатига кўра, суҳбатдошимиз — ҳукумат бошлиғига тўн ва дўппи (албатта қийиқчаси билан) кийдирганимизда, у жуда хурсанд бўлиб, чуқур миннатдорчилик билдирди. Унинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатида жиддийлик ва хушрўйлик, элу юрт ташвиши ва қатъияти кўзга ташланиб турарди. Айниқса, унинг қуйидаги сўзлари буюк ҳақиқатнинг қонуний ифодаси ва ҳаёт ҳукмидай эшитилди бизга:

— Социалистик ривожланиш йўлини танлаб олганлигимиз асосида бирон эгоистик мақсад ётмайди. Социалистик система халқимизнинг инсоний қадр-қимматини таъмин этадиган, тиклайдиган, моддий бойликларнинг адолатли тақсим қилинишини амалга оширадиган ягона системадир. Атрофимизда империалистлар ва мустамлакачилар борлигини яхши биламиз... Аммо бу бизни қўрқитмайди, зеро биз халқ олдидаги ўз бурчимизни адо этмоқдамиз.

Асосий гап кўплардаги онглилик, қатъият, мақсад ва шу мақсад учун курашувчилар аҳдидагина эмас.

Биз юқорида айтганимиздек, янги Сомалига эски, ҳаммаси бўлиб икки-уч йил аввалги — инқилобдан олдинги Сомалидан ҳар соҳада жуда катта қолоқлик мерос бўлиб ўтди. Шу меросни йўқотиш ва тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олиш учун зарур бўлган имкониятлар кўп. Масаланинг ҳал қилувчи томони бу «кўп»лик-

дагина бўлмай, шу кўп имкониятларни ишга сола билишда ҳамдир. Бу жуда қийин ва мураккаб нарсa. Лекин шунга қарамасдан ҳукумат томонидан, масалан, одамларни меҳнатга муҳаббат, ғайрат, ташаббус руҳида тарбиялашда, мамлакат фаровонлигининг ва миллий бойлигининг асосий заминини ташкил этган меҳнат аҳллари­нинг барчасини иш билан таъмин этиш соҳасида ҳозироқ муҳим чоралар кўрилмоқда. Лекин шу билан бирга, асрий қолоқликнинг оқибати ўлароқ, қанчадан-қанча ер ости бойликлари ва сув ресурслари, кучли қуёш, ишни осонлаштирадиган рутубатли ҳаво, ҳосилдор ва кафтдай текис ерлар навбат кутиб ётибди — завод-фабрикаларга, болалар боғчаси ва ўқув юртларига, дастурхон бе­заги ва муҳташам биноларга, мамлакатнинг кучли му­дофааси ва қудратли воситаларига айланиш навбатини кутиб ётибди. Бир неча юз километр мамлакат бўйлаб юриб буни кўрдик. Жуда қизиқ ва ажиб ҳолларга ҳам дуч келдик. Мана баъзи лавҳалар:

Ҳаво ниҳоят даражада иссиқ. Бутун ер сатҳи ва атроф аланга ичидагидай бўлиб кўринади. Ана шундай қақраб ётган, йилда ўн ой сув томчисини кўрмаган жойларда катта ва чиройли «ёввойи» дарахтлар бемалол ўсиб, кўкариб ётибди. Бу шу билан изоҳ этилар эканки, у дарахтлар мавжуд жуғрофий шароитга мосла­ниб, томирлар орқали оладиган намликни ташқарига кам чиқараркан, бунинг устига, ўзларига керак бўлган намликни рутубатли ҳаводан ҳам олар экан. Бу дарахтлар орасида шундай ажойиб мевалилари, йил бўйи қип-қизил ва оппоқ ё сап-сарик гуллаб ётадиганлари, худди улкан зонтикка ўхшаган, ниҳоят даражада кўркам соябонлар борки, уларни кўрганда табиат маҳоратига ва мамлакат гўзаллигига ҳайратланмасдан, ҳавасланмасдан илож йўқ.

Биз вилоятлардан бирига кетаётганимизда қизиқ бир воқеа эътиборимизни ўзига тортди: ҳамма томони осмон билан ер ўртасида кўздан ғойиб бўлиб кетадиган даражадаги катта, кенг чўл ва саҳро. Унда гоҳ жуда кўп жойни олган ботқоқлик, гоҳ мутлақий сувсизлик, гоҳ эса, сокин анҳор бўлиб оқаётган тиниқ сув. Қаерда? Нима бу ўзи? Бутун сир шундаки, кичикроқ бир дарё бўлиб, ҳали бутунлай жиловланмаган, бебош экан. Гоҳ ер устидан оқиб тошаркан ва фойдаланмаган одамларга аччиқ қилгандай бўлиб, ботқоқ ҳосил қилар экан. Гоҳ эса, қадрига етмаган ташналаб одамлардан ва қақраган чўллар-

дан ўпкалангандай бўлиб, ер остига ғойиб бўларкан. Сўнгра яна бора-бора очиқликка чиқаркан. Шундай қилиб охирда гоҳ денгизга қўшиларкан, гоҳ эса, манзилга етолмай йўлда қурир экан.

Яна бир мисол. Биз бу мамлакатда ноябрь ойида бўлдик. Бир-икки мартаба ҳозир қандай фасл эканлигини сўраганимизда дўстларимиз бизнинг саволимиздан ҳайратлангандай бўдилар. Ҳақиқатан ҳам бу ерда йил, моҳиятича бир фаслдан иборатга ўхшайди. Яъни ер, дарахтлар, офтоб йил бўйи одам ризқ-рўзига хизмат қилавериши мумкин. Бир йилда бир неча бор ҳосил олиш ҳеч гап эмас.

Мана қанча имкониятлар бор! Улар ишга солина бошлаган, лекин ҳали аксарияти турибди. Ахир ҳаммасини бирдан қилиб бўлмайди.

Асосий гап бу имкониятлардагина эмас, уларни ишга солишдагина ҳам эмас.

Инсоният ҳозир йигирманчи асрда яшамоқда. Бунинг устига, Сомали, бошқа ривожланмаётган мамлакатлар каби, узоқ вақт ҳукмронлик қилган келгиндилар туфайли пайдо бўлган қолоқлик ва заифликдан энди қутула бошлади. Бунинг устига, унга кўз олайтириб қараётган ва яна тутқин қилиш нияти билан яшаётган империалист вампирлар ҳам йўқ эмас. Улар тишига қадар қуролланган. Бинобарин, янги Сомалига қудратли ва самимий дўст керак. Бу дўст Совет мамлакати, социалистик мамлакатлардир, илғор башарият ҳамда барча тинчликсевар, бахтлалаб ва эркталаб халқлардир.

Шундан шаҳодат беради тарих, шундан далолат беради давом этаётган ҳаёт! Ахир, Совет Иттифоқининг борлиги, антиимпериалистик ва антимустамлакачилик позицияси, кураши, том маънодаги гуманистик ва интернационалистик имдод ҳамда интилишлари қатор мамлакатларнинг, шу жумладан Сомалининг мустамлакачилик сиртмоғидан қутулиб, миллий мустақилликка эришишида энг ҳал қилувчи роллардан бирини ўйнаганлиги барчанинг эсида. Совет ҳукумати томонидан озод Сомалига берилган улкан молиявий ёрдамни, бўш ерда қад кўтартирилган саноат ва маданият ўчоқларини биз суҳбатлашган, сўзлашган сомалиликларнинг чўнг катта мамнуният ва миннатдорчилик билан тилга олишлари ва ёд этишлари ҳам бежиз эмас. Могадишо шаҳрининг энг баланд ва кўркем янги «микрорайон»ларидан бирида

СССР ёрдами билан қурилган жуда муҳташам ва етарли жиҳозланган катта мактабга бориб, ўқувчиларнинг чеҳраларидаги биз кўрган севинч ва ташаккур аломатлари ҳамон ёдимда.

Хуллас, Сомали Демократик республикасининг Олий Инқилобий Кенгаш бошлиғи Муҳаммад Сеад Барренинг биз билан мулоқотидаги айтган қуйидаги сўзлари ҳаётий ҳақиқат ифодаси эди:

— Биз улуғ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига катта умид билан қараймиз ва Совет Иттифоқи социалистик лагерга бошчилик қилмоқда ва ўз қўлида социализм машъалини олиб бормоқда, деб ҳисоблаймиз. Гарчи биз кичкина мамлакат бўлиб, социализм йўлига яқинда кирган бўлсак ҳам, аминмизки, ҳали кўп ишларни амалга оширамиз ва жаҳон социалистик системасини мустаҳкамлаш ишига ўз ҳиссамизни қўшажакмиз.

Мамлакати тараққиёти ва халқи фаровонлигини таъмин қилиш, жаҳон социалистик лагери олдидаги интернационалистик бурчни адо этиш ҳақидаги катта мақсадни ҳаёт тасдиқлаган ва тақозо қилган катта умид билан боғлаб генерал тўғри қилади.

Шулар ҳақида узоқ ўйлаб, тонг отганини ҳам билмай қолибман. Деразанинг қалин пардасини очиб ташқарига қарасам, шошилиб тезда чиқадиган оппоқ Африка қуёши ўз сайрини — ҳам ёндириш, ҳам яратиш ишини аллақачон бошлаб юборган экан. Биз маълум вақтдан кейин Юқори Жуба вилоятидаги Байдао шаҳрига йўл олдик. Бориб ажойиботу ғаройиботларга дуч келдик.

Шаҳардан чиқиб кетаётганимизда бизни кузатиб кетаётган Сомали ҳукумат идорасининг вакили Сайид (у деярли ҳамиша биз билан бирга эди, жуда қадрдон бўлиб қолди, анчагина ҳазилкаш, хушчақчақ одам эди) кўчанинг икки чеккасидаги тарихий, чиройли ё монументал катта бинолар билан бизни таништириб борарди. Айниқса, икки бино ҳақида ҳаяжон билан, ҳар бир ҳарфни айрим-айрим қайд қилгандай бўлиб гапирди. 1969 йил инқилоби томонидан ағдариб ташланганлар орасида ўта тескарочи, талончи катта бой бор эди. У эски ҳукумат аъзоси ҳам эди, бошқа аъзолар каби у ҳам ҳар қандай ҳийла ва мунофиқлик йўллари билан ҳам ҳукуматни, ҳам элу юртни қўлдан келганча талаб ўғирлаб, катта бойлик тўплаган эди. Мана бу чап томондаги улкан бино ўшаники бўлган. Мана бу ўнг томондаги саккиз қаватли

ва юзтача хонали қаср ҳам унинг уйи эди. Революциядан кейин буларнинг барчаси миллийлаштирилди. Ҳа, бу дунёда адолат бор. Адолатнинг эртами, кечми ғалабаси ҳам бор. Ким ўзгага ноҳақ азоб берса, ўша азоб бир неча мартаба кўпайган ҳолда охирида ўзининг бошига тушади.

Ўртоқ Сайид бу сўзларни тамом қилиши биланоқ, халқ милициясининг йўл постига келиб қолдик. Бунинг шундай эканлигини яна ўша ўртоқ Сайид билдирди. Елкасида автоматли постчилар ҳар бир машинани тўхта-тиб, синчиклаб ҳужжатларни текшириб, сўнгра қўйиб юбормоқда. Биз ҳам тўхтадик. Машинанинг олдинги, ҳайдовчи ёнидаги ўринда ўтирган Сайид ўз тилида уч-тўрт калима сўз айтди. Шулардан бизга таниши «совет» ва «рус» сўзлари эди. Шу уч-тўрт калимани айтиб тамом қилиши биланоқ, постчи қўлини чаккасига қўйиб «мар-ҳабо» дегандай бўлди-да, илиқ табассум билан бизни кузатиб қолди. Бир неча метр йўл юрганимиздан кейин Сайид аста кулимсиради, бунинг сабабини ҳам айтиб берди:

— Бизнинг мамлакатда «совет» ва «рус» сўзлари пропускалик вазифасини ўтайдиган бўлиб қолган...

Йўлни давом эттириб, ўн беш километрча юрганимиздан кейин атрофи девор билан ўралган ва ичида бир қанча бинолари бор боғ олдидан ўта бошладик. Боғнинг шимол томонида катта анҳор, шу анҳор кўприги олдида ҳам яна ўшандай постчилар ва яна ўшандай мулоқот, ўша сўзлар ва ўшандай осонгина йўлда давом этиш...

Сайиднинг айтишича, бундан икки йил олдин ағдарилган реакцион ҳукумат бошлиқлари ва аъзолари неча йиллар мобайнида халқ ва мамлакат олдида қилган хиёнатлари эвазига шу ерда қаттиқ ҳарбий назорат остида бўлиб, яқин вақтларда суд қилинар эканлар.

Вазиятнинг бу даражада жиддийлигига қарамай, яна ўша ажойиб икки сўз яхшигина ишончномалик вазифасини ўтади.

Шуларни хурсандчилик ва ҳаяжон билан тушунтираркан, Сайид ҳам ўзида йўқ даражада хурсанд ва мамнун эди.

...Вилоят томон олиб борадиган кафтдай текис ва алифдай тўппа-тўғри йўлга чиқиб олдик. Ана шундай йўлда яп-янги машинада баҳузур соатига юз йигирма беш, юз ўттиз километр, ҳатто ундан ҳам тез кетмоқда-

миз. Атрофнинг аксарияти асрлар мобайнида сувсизликдан ва одамсизликдан чинқириб ётган чўл ва чангалзор-саванна. Баъзи-баъзи ерларда машинадан тушиб бундай қарасак, тупроқнинг ранги қип-қизил, соямиз ҳам ерга тушмайди. Қуёш шу даражада тик ва иссиқ бўлиб, тупроқнинг қизил ранги ҳам унинг асрий иши оқибати бўлса керак... Чакалакзорларда ҳар қандай йиртқич ҳайвонларнинг ва заҳарли илонларнинг яқинда қолдирган излари кўзга ташланиб турибди. Уларнинг асосий ҳаёти кеч тушиши билан бошланиб, тунда авжига чиқар экан... Кундузи иссиқда эса, ўтган тундаги ўлжаларини уяларидида ҳазм қилиш ва роҳатланиш билан машғул бўларканлар. Шу тун даҳшатлари кўзимиз ўнгида маълум даражада гавдаланди. Озгина хавф ҳам босди, албатта. Ахир, тасаввур қилинг: бир неча соатдан кейин чакалакзор қоп-қора тўнига бурканади-да, мана шу ҳозир биз турган жойда асрлон билан қора пантера балки бир-бири билан олишар. Ёки: мана бу кичик тепаликдаги (катта илонлар ана шундай тепача қилиб унинг остида ўзларига уя ясарканлар) росмана мушт кенглигидаги катта-катта тешиклардан вишиллаб чиқиб келадиган ва қорнига қўзи бемалол жойлашадиган илонлар қандай ҳунарлар кўрсатаркин... Ҳар ҳолда табиатнинг кундузидан ва XX аср автомобилдан айлансанг арзийди. (Қайтишда кечаси шу машинада шу ерлардан келдик.)

Шу чакалакзор ва ундаги тунги машмашалар таъсирида бўлса керак, кета туриб бир-биримизга бир неча яхши шингил ҳикоялар айтиб бердик. Шулардан бирининг мазмуни ва хулосаси: бўри ҳамшиша бўрилигича қолаверади, чунки у ниҳоят даражада беҳаё, очкўз ва йиртқичдир. Ахир, у ҳеч керак бўлмаса-да, «ов»да бўғизлаб ташлайверади ўнлаб молларни...

Айниқса, қуйидаги эртақ ўзининг чуқур маъноси, кўп қирралилиги, ранг-баранглиги билан, қуюқ юмористик ва узиб олувчилик хусусияти билан зўр таъсирли бўлди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, бир чакалакзорда жуда катта йўлбарс яшар экан. Бир куни уикки туяни ов қилибди ва бир маймунни чақириб, дебди:

— Сен туяни тўшлаб, қўлини қўлга, оёғини оёққа, бошини бошига ажратиб ташла ва менга ҳамда мана шу ерда тўпланиб турган барча ҳайвонларга бўлиб бер. Лекин жуда ҳам адолатли бўл. Қани, бошла, кўрай-чи, қанчалик адолатли экансан.

Нотавон маймун асосий гап нимада эканлигини пай-қамай ва йиртқич йўлбарс ҳийласини тушунмай, шоша-пиша, югура-югура, тўпланиб турган ҳайвонларга туяни баробар тақсимлаб беради, демак йўлбарсга ҳам кичкина ҳисса тегади. «Адолат» даъво қилган йўлбарс шунда ўзида йўқ даражада дарғазаб бўлиб, бечора маймунни тилка-пора қилиб ташлайди. Шундан сўнг йўлбарс тулкига мурожаат қилиб ана у бошқа ов — иккинчи туяни «адолатли» тақсимлашни буюради. Тулки ҳам тезда ишга киришади ва даврада турган қашқир борми, пантера борми, илон борми ва бошқаларга оз-оздан гўшт беради-да, энг кўп қисмини йўлбарс олдига келтириб ташлайди ва қўл қовуштириб, подшоҳ бир нарса дермижанлар, дея таъзим қилиб туради. Йўлбарс ниҳоят даражада хурсанд бўлиб, тулкига ташаккур ҳамда тасанно айтади ва:

— Жуда ақлли ва адолатли экансан-ку! Бундай бўлишни кимдан ўргандинг?— дейди.

Йўлбарснинг бундай муомаласидан хурсанд бўлиб, тетиклашган тулки ишва ва табассум билан бош кўтариб маккорона ҳолда, йўлбарс олдида тилка-пора бўлиб ётган маймунга қараб, «ана ундан!» дегандай ишора қилади.

Шундай қилиб йўлбарс ўз макр-ҳийласидан ва буни тушунган тулкидан хурсанд, тулки эса, ўз ҳунаридан...

Эртадан мақсад: йиртқичнинг адолат даъвосига ишонма, унга яқин бўлма, у билан бирга иш кўрма, унинг ҳийласига илинма! Олчоққина у билан якдил-ҳамтовоқ бўла олади...

Кун оғанда биз юқорида номини тилга олганимиз Байдао шаҳрига кириб бордик. Бу вилоятнинг бошлиғи бизни жуда самимий кутиб олди, шаҳарни, унда қилинаётган ободонлик ишларини кўргазди. Қишлоқ хўжалик тажриба ўқув юртига олиб борди. Бу ердаги асосий ишларни жуда катта мароқ билан кўрсатди. Зотли парранда ва маҳсулдор экинларни кўриб маълум даражада ҳайрон ҳам бўлдик. Яқин ораларда уларнинг мамлакат бўйлаб ёйилишини ва миллий бойликнинг кўпайишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилишини ўйлаб хурсанд бўлдик. Айниқса, Африканинг шу бўлақчасида ўсиб ётган токни ва унда пишишга яқинлашаётган ғўра узумни кўриб ажабландик. Ахир, Африканинг хусусан ўрта белида ҳеч қачон бундай мева бўлмаган ва бўл-

Йўди ҳам деб ўйлар эдик. Бунинг устига, денг, бу ўзум бизнинг Самарқанд кишишининг худди ўзгинаси. Айтишларича, уни ўстириш-ундириш устида олиб борилаётган тажриба муваффақиятли натижа бермоқда экан.

Вилоят бошлиғи ўзи ҳайдаётган машинада шаҳарни ва ўқув юртини кўргазиб, кечқурун бир вақтлар келгиндилар мулки ҳисобланган, энди эса миллийлаштирилган шинам жой бўлмиш меҳмонхонага олиб келди. Қамтарона ясатилган дастурхон, вилоят бошлиғи хурсанд, хушчақчақ. Аҳоли фойдасига қилинган, ўзининг ҳам меҳнати сингган ва бизга мароқ билан кўргазган янгиликлар таассуротининг натижаси бўлса керак бу. Суҳбат анчагача қизғин давом этди. Биз ҳам албатта хурсанд, гарчи мени кичкина бир ҳодиса анчагина безовта қилган бўлса-да: суҳбат тахминан ўрталарига келганда оёғимни қандайдир ҳашарот, кучининг борича бўлса керак, чақиб ловиллата бошлади. Оёқларимни қимирлатиб ҳайдагандай бўламан, лекин фойдасиз. Ўйлашимча, бир-икки марта яхшилаб чаққану сўнгра учиб кетган бўлса керак. Тишимни тишимга қўйиб ўтиравердим, бошқа илож йўқ...Суҳбат тамом бўлиб, кетишга қўзгалганимизда кулимсираб ва ҳазиломуз тарзда ўртоқларга сирни очдим.

Хуллас, анчагина ҳазиломуз кулишлар қилиб машинага ўтирдик. Рулда яна бошлиқнинг ўзи. У бизни вилоят чегарасигача олиб келиб қўйди. Шу ердаги ўрмонда унинг одамлари биздан олдинроқ келиб гулхан ёқиб, кутиб олиш ва кузатиш мақсадида ўтиришган экан.

Бошлиқ бизни то шу ерга олиб келгунча йўл-йўлакай катта янги кўчанинги икки томонидаги қурилган ва қурилаётган янги биноларни — аптека, турар жой, магазин ва спорт иншоотларини шундай хурсанд бўлиб гапириб бердики, ҳаммамиз чегарага қандай етиб келганимизни билмай қолибмиз.

Бундай бошлиқлар билан кўп ишларни амалга ошириш мумкин. Унга ҳурматимиз янада ошди. Жуда қуюқ, самимий, дўстона ва ширингина хайрлашиб, мамлакат пойтахти томон йўл олдик.

Африканинги бир зумда ҳамма ёқни қоплаб қўя қоладиган тимқора тунни. Биз боя тасвир қилганимиздай чангалзор-саванналар ўртасидаги йўлдан кетмоқдамиз. Гоҳ ўнг томонда, гоҳ чап ёқда онда-сонда ялт-ялт этган

кўзлар кўрина бошлади. Бу ўша арслон ва пантералар ё катта-катта илонлару қашқирлар бўлса керак. Шундай шароитда машина чироғини ёқиб, тез суръатда кетаётганимизда, бирдан ҳаммамиз қичқириб юбордик. Машина ҳам жуда секинлашди: кичкина, ниҳоят даражада гўзал ва нозик оҳу машина олдида унинг ёғдулари билан ўйнашгандай бўлиб югуриб кетмоқда. Унинг гўзаллиги ва назокатини, бу қоп-қора тунда ва пориллаб ёнаётган чироқ ёғдулари ичида ёқимли ва жажжи боладай, шу боланинг ким биландир ҳазиллашиб ўйнаши ва югуришидай қилаётган «шўхлиги» ва «ўйинини» ҳеч таърифлаб бўлмайди. Энг ҳайратланарлиси шундаки, у ўзининг узоқ ва изчил давом этган ҳаракатлари билан, яъни машина олдидан, зиёдан ҳеч четлагиси келмай, чопиб кетавериши билан гўё «ё нур, ё ҳалокат!» деяётгандай бўларди. Начора! Машина кўп уриниб, бир амаллаб нажиб оҳучани четлаб ўтиб кетди. У қолди. Бошқа йўл йўқ эди. Ахир у жуда чопоғон экан. Қуруқ қўл билан, оддий йўл билан уни тутиб бўлмайди. Жонивор-да — ўз фойдасини билмай, тутқич бермас эди...

Ҳа, у қолди. Ҳар нарсани ютишга тайёр турган даҳшатли ва зим-зиё тунли чакалакзорда у бечоранинг тақдири эрталабгача нима бўларкин?!

Табиий, узоқ вақтга қадар ҳаммамиз қимир этмай, сас-садосиз йўлда давом этдик. Шундай пайтларда, шундай воқеа ва манзарадан сўнг инсонда, ҳа, инсонда пайдо бўладиган оғир таассуротнинг тазйиқи шу даражада зўр бўлади...

Яна ўша зулмат тун ва унинг ихтиёридаги чўлу чакалакзорлар давоми. Утирганлардан кимдир сукунатни бузиб, эرتак айта бошлади.

Ҳайвонларнинг ҳам ҳар хили бўлади-да!.. Бир бор экан, бир йўқ экан, бир катта ўрмонда яшайдиган ҳайвонларнинг подшоси бўлган экан. У бир куни ўзига тобе ва қарашли жониворларни — қоплон, маймун, чумоли, ўргимчак ва ҳоказоларни чақириб мурожаат қилибди: — Керак вақтда сизларни тўплаш қийин бўляпти. Душман бостириб кириш хавфи ҳам бор. Шунинг учун зарур бўлиб қолганда ҳаммангизни тез ва осон тўплашнинг чорасини қидирсак.

Шунда подшонинг маслаҳатчиси — Ананси отли катта чумоли барчадан олдин қўл кўтариб таклиф қилибди:

— Улкан бир бонг ясаиш керак. Шунга урилса, ҳамма узоқ-яқиндагиларни йиғиш осон бўлади.

Бу барча ҳайвонларга маъқул тушибди. Подшонинг буйруғи билан бонг ясаш учун уларнинг барчаси ўрмонга равона бўлишибди. Иссиқда кўп машаққатлар чекиб, бонг ясаш билан машғул бўлишибди, ammo бир ўта ялқов ва калтафаҳм маймун сояга, юмшоқ ўт устига ётиб олиб ҳеч иш қилмабди. Шу орада катта бонг тайёр бўлибди. Подшо уни олиб келиш буйруғини берганда, ҳайвонлар:

— Биз олиб келмаймиз, жуда чарчадик,— деб важ қилишибди, қоплон филга, фил айиққа солибди. Хуллас, маслаҳат бир тўхтамага келмапти. Шунда яна ўша Ананси ўртага тушиб айтибди: агар ҳеч ким хоҳламаса, унда орамиздаги энг ялқов олиб келиши керак.

Бу фармоннамо сўзни эшитиб ҳайвонлар аввал бири-бирига: «Қим?» дегандай кўз ташлаб олишибди-да, сўнгра бирин-кетин маймунга қарай бошлашибди. Шунда гарчи ҳеч ким ҳеч нарса демаса-да, маймун бирдан ўртага сапчиб чиқиб, баланд овоз билан:

— Бонгни мен олиб келмайман, олиб келишни хоҳламайман ҳам. Менинг айтадиган сўзим ва қарорим шу!

Ҳамма ҳайвонлар масалага тушуниб, маймуннинг ўз-ўзини фош қилганидан кулиб юборишибди. Сўнгра подшонинг буйруғи ва ҳайвонларнинг тазйиқи билан маймун бонгни келтиришга мажбур бўлибди ва йўлда юраги ёрилиб ўлибди...

Хулоса: касални яширсанг иситмаси ошкор қилади; меҳнат аҳлини ҳурмат қилмаган ва меҳнатни севмагanning тақдири шундай бўлади.

Яна кулишдик. Йўл юриб, йўл юрсак ҳам мўл юриб, ниҳоят ярим кечаларда Могадишодаги меҳмонхонамизга келдик. Хонага кириб қарасам, яна ажиб бир ҳодиса кутиб тургандай экан: ҳаво ниҳоят даражада иссиқ бўлганлиги учун кондишинни — салқинлатадиган машинани ишга солиб каравотимнинг олдига келсам, шундай бош томондаги деворда ўртача бир калтакесак (тўртинчи қаватда бу!) ёпишиб ётибди. Нима қилмоқ керак? Чақирилган хизматчининг айтишича бу жонивор бахт рамзи эмиш, у келган жойга бахт келармиш. Шу тўфайли биз ҳам индамай қўя қолдик ва ундан ярим метрча берирокдаги ёстиққа бош қўйиб, уйқу ихтиёрига

берилдик. Бунда, албатта, бахт ортидан қувишдан кўпроқ меҳмон бўлиб турган мамлакатда дўст халқ одаларига ҳурмат сақлаш асосий сабаб бўлди шекилли...

...Африка қуёши яна осмонда. Яна куйдирадиган офтоб, яна ўта нам ҳаво. Биз дўстлар мулоқотидамиз. Кечга яқин миллий университетга йўл олдик. Университет раҳбарларининг таклифи ва илтимосига мувофиқ, мен унинг катта залида Совет Иттифоқида, асосан Совет Ўзбекистонида социализм қуриш тажрибалари ҳақида лекция-доклад қилдим. Ленин партияси раҳнамолиги ва миллий сиёсатининг тантанаси натижасида эришилган ажойиб ютуқлар ҳақида сўзлаб бердим. Чунончи, бир вақтлар, яъни эллик йилдан сал кўп вақт аввал сувсизлик ва ташналик ҳамда ёғоч омоч азобидан боши чиқмаган Ўзбекистонда ҳозир юз эллик минг километрга қадар узунликдаги канал ва бошқа сунъий сув иншоотлари бор; далаларида бир юз ўн икки мингдан ортиқ трактор деҳқонга мададкор. Биргина бу йилги (1971) пахта ҳосили хирмони тўрт ярим миллион тонна; бир вақтлар замонавий саноат нималигини билмаган Ўзбекистонда ҳозир шундай кўп қиррали ишлаб чиқариш гигантлари (машинасозлик, химия, электр жиҳозлар ва ҳоказо) борки, уларнинг маҳсули беш қитъанинг юздан ортиқ мамлакатларига чиқарилмоқда, жумладан ўша Америка ва Англияга ҳам; барча мактаб ёшидаги болалар ўқийдилар, биронтаси мактабдан ташқарида қолса, ота-онаси масъулиятга тортилади; республикамизда қирқта олий ўқув юрти мавжуд бўлиб, икки университет шулар жумласидандир; ўн мингдан ортиқ кутубхона, клуб ва шифохоналар бор.

Совет халқларининг ягона қардошларча дўстлик оиласида, уларнинг ёрдами туфайли ўзбек халқининг ҳар соҳада эришган ютуқлари ҳақиқатан ҳам жуда буюк, ҳайратланарли ва ҳавасланарли.

Лекция вақтидаги одам лиқ тўла залдаги ҳаяжон, жўшиш ва ҳайратланишни ҳеч қандай сўз билан ифодалаб бўлмайди. Ҳар гал Маркс, Ленин, унинг партияси тилга олинганда, ҳар бир катта ютуқ ҳақида сўзланганда зал гулдурос қарсак билан тўлиб-тошарди.

Доклад охирида дедим:

«Азиз дўстлар! Совет Иттифоқидаги бошқа халқлар каби ўзбек халқига ҳам мана қандай бахт берди социализм! Янги миллий тараққиёт йўлини танлаган сизнинг

Мамлакатингизга ҳам улуғ муваффақиятлар тилаймиз. Ишонамизки, мана шу залда ўтирган талаба ёшларнинг ана унисидан улкан олим чиқар, ана унисидан машҳур шоир ё бастакор, ана у бирисидан эса, асрлардан бери ўз бойлигини яшириб келаётган хазиналарни ер қўприб ўз халқининг бахти хизматиغا қўядиган катта инженер етишар. Ҳаммангизга ҳар бир яхши ишингизда, элу юртингиз учун фойдали фаолиятда, орзуларингизнинг амалга ошишида тўхтовсиз келадиган ғалабалар ёр ва мададкор бўлсин. Энг олий идеал ҳисобланган коммунизмни амалда қураётган Ленин Ватанининг барча ёшларининг, студентларининг тилаги шудир! Оқ йўл сизларга!»

Айниқса, шу сўзлар айтилганда залдагилар кайфиятида шундай жўшиш пайдо бўлдики, уни ҳеч тасаввур этиб бўлмайди. Бу кайфият ва жўшишда аввало бизнинг ютуқларимиздан чексиз ҳавасланиш ва илҳомланиш ҳиссиёти, Совет Ватани ва халқига чуқур муҳаббат ва ҳурмат ҳиссиёти ифодаланди, шу билан бирга залдагиларда Сомали халқи ва мамлакатига хизмат қилиш иштиёқи ва интилиши яққол ифодаланиб турарди.

Дилимиз элу юртимиз учун, умуман бепоён диёримиз учун фахр ва ғурур туйғулари билан тўлган ҳолда кўчага чиқдик. Одатдаги ўта иссиқ, дим ва нам ҳаво. Албатта, айниқса шундай пайтларда бир-икки километрча наридаги бепоён денгиз — Ҳинд океани қандайдир ҳеч энгиб бўлмайдиган ва ёқимли жозиба билан одамларни ўзига тортиб, чақиргандай бўлади.

...Океан! Нақадар беҳисоб қудрат ва ҳеч қачон одамзод билиб ҳамом қилолмайдиган сир-асрор бор унда! Нақадар улуғворлик ва салобат бор унда! Айни замонда, нақадар ҳаётбахш саҳийлик, мафтун этувчи гўзаллик ва майин иффату назокат бор унда! Айниқса бўронда оёқ устига тургандай бўлиб, бўрон билан бирга қилган ҳайқиринини эшитганда, тоғ ва тоғчаларга айланиб даҳшатли пишқирганда, пишқиринини тинглаганда ёки мунажжимлар айтишича, қаерлардадир турган ой таъсирида қирғоққа ёпирилиб, қуйилиб келиши ва маълум вақт ўтгач, чекиниши манзарасини, яъни бутун бир океаннинг у ёқдан бу ёққа кўчиб туриш жараёнини кўрганда унинг қудратидан лол қоласан киши. Айниқса унинг осойишталик ва офтоб оғушида қуёш билан ҳазиллашиб кўрсатаётган жилваю жилосини томоша қил-

ганда қандайдир беҳад энгил ва ёқимли ҳиссиёт, севиш ва ҳайрат ихтиёрига бутунлай ўзингни топширасан, киши. Эртақлардаги афсоналар оламига киргандай ва ундаги сеҳрли ажойиботлар манзарасидан завқ олаётгандай бўласан, киши!

Биз бу буюк, сирли ва сеҳрли олам остонасига яна келдик. Сув салқин, қуюқ, жуда шўр ва бу гал анча сокин. Ендирувчи офтоб асирлигида бўлиб, нажот истаб келган одам учун унинг нақадар ҳузурбахш ва шифоли эканлигини ифодалаш анча қийин. Хавф-хатар ҳам йўқ, бемалол роҳатланиш мумкин, чунки тўда-тўда бўлиб юрадиган акула ва шунга ўхшаш денгиз қароқчилари йўли бир неча километр узунликдаги темир занжаралар билан тўсиб қўйилган — одамлар чўмиладиган жой ажратиб қўйилган.

Қуёш навбатдаги сайрини тамом қилиш ва оромгоҳига ўтиш олдида, роҳатбахш сув саховатидан баҳраманд бўлгандан сўнг қирғоқда йиғилаётган ватандошларимиз даврасига қўшилдик. Улар сафоратхонамиз хизматчилари билан совет мутахассисларидир. Бу сўлим оқшомда, шундай ёнгинамиздаги ястаниб ётган ва ҳозир исён кўтара бошлаган океандан келаётган оромбахш ҳавода ўтириб, кун бўйи ишда бўлган аёллар нималардир тўқиш билан, эркаклар эса домино ва шахмат ўйнаш билан машғул. Уйинро ё ўйиндан кейин яна чиройли суҳбат.

Уртоқларнинг айтиб беришича, Могадишо иқлими баъзан шу қадар иссиқ ва бўғиқ бўларканки, агар океан бўлмаганда бу ерлар туппа-тузук алангалар маконига айланармиди балки.

Океан шафқати, фазилати ва қудрати мана шундан ҳам иборат.

Океан мамлакат одамлари эҳтиёжи учун керак бўлган бойликка тўла хазина. Айниқса, балиқлар алоҳида аҳамиятга эга. Ўтмишда келгинди ёвлар хазина остонасига аждаҳодек ётиб олиб, муҳтожларнинг йўлини ҳар қандай сабаб ва воситалар ила кесиб қўйган эдилар. Янги тузум бу адолатсизлик ва йўлтўсарликка хотима бера бошлади. Вақти келиб хазина етарли даражада халқ ва мамлакат хизматида бўлажак. Бу мазкур мамлакат шароитида, унинг бойиши йўлида энг улкан ва ҳал қилувчи шартлардан ҳамда иқтисодий омиллардан биридир.

Суҳбатда ўтирган мутахассисларимиз ўзлари белан-чакдан бошлаб одатланган, қор босган қишли ва сўлим баҳорда, мўътадил ёзли ва олтин кузли, яшил ўрмонли Россия, Украина ва Белоруссиядандирлар, дунёга шуҳрати кетган шифобахш Кавказ тоғ оралиқларидан ва кўм-кўк Олатоу этакларидандирлар. Улар Африканинг бу бўлагига келиб, ёндирувчи қуёш билан беллашмоқдалар, алангали кун иссиғи ва тун димлигига чидамоқдалар. Дўст халқнинг оёққа туриши ва қаддини ростлаб олиши учун фидокорона жонбозлик кўрғазиб, ҳеч қандай шикоят ва афсусланишсиз тер тўкмоқдалар. Аксинча, қардош фойдасига қилинган меҳнатдан шод, маҳсулидан мамнун, тўккан тери сомалилик бола учун мактабга, катталар учун заводга, беморлар учун шифохонага айланганлигидан масрур ва мағрур. Олижаноблик ва самимият чўққиси шу бўлса керак!

Қуёш ўз ортида оловли из қолдириб яқингинада ботди. Шу пайтда, денгизнинг бутун салобат билан қўзғала ва пишқира бошлашига қарамай, узоқдан кимнингдир жуда ажойиб ашуласи эшитила бошлади. Гоҳ майин, гоҳ исёнкорона. Шу вақт мен билан шатранж суришаётган ўртоқ юришга тайёрланган шоҳни қўлида кўтарганича жим туриб қолди. Гўзаллик ва нафосат шайдоси экан шекилли, шу аснода бутун оламни шу ашулага алмашмаслик даражасида уни тинглар эди. Овоз бора-бора денгиз ҳайқиреқлари орасига фарқ бўлди. Уртоғимиз бир хўрсиниб қўйди ва санъат завқи ҳамда фазилатлари ҳақида анча сўзлади. Шунда қуйидаги жуда қизиқ ривоятни айтиб берди:

Бир бор экан, бир йўқ экан, баъзиларнинг айтишича, Машриқдаги, баъзиларнинг айтишича, Мағрибдаги денгизли мамлакатда бир подшоҳ бўлган экан. Бир куни унинг ҳузурига ниҳоят даражада хушовоз ва дардли одам келиб, ашула айта бошлабди. Бунинг таъсирида сарой деворлари ларзага кела бошлабди. Дарахтда ва қафасда турган қушлар, ерда юрган товус ва какликлар нола қилиб, кўз ёши тўка бошлабди. Подшоҳ ҳайрат ва саросимага тушиб, ёнида қўл қовуштириб ва бошини ҳам қилиб турган вазиридан ҳофиз ашуласи сўзларининг маъносини тушунтириб беришини сўрабди. Вазир бир томчи қонидан кечишликка розилик олиб, айтибди:

— Шоҳим, бу ашуланинг маҳорати, санъати шу қадар беқиёс юксак ва сизнинг зулмингиздан, тескари

айланувчи фалак аламидан шикоятни шу қадар ҳаққоний, зўр ва таъсирчанки, ҳатто тилсиз деворлар ҳам ларзага келди ва мотамсаро қушлар ҳам ёш тўка бошладилар.

Мустабид хоқон дарғазаб бўлади, озгинагина мавжуд бўлган фаҳмидан ҳам ажралади ва санъаткор қизни тунда денгизга олиб бориб ташлашни буюради. Денгиз қизни ўз оғушига олади. Лекин овоз ўчмайди. Ҳар кун оқшом пайтида, қуёш ғойиб бўлиб, мавжудот қора либос кия бошлаганда — ҳар оқшом бир вақтда қиз чуқтирилган жойдан ўша ашула эшитилар экан. Бутун шаҳар аҳолиси келиб тинглар ва сув парисига сажда қилар экан. Сўнгра ўша ашулани такрор айтиб ва ёқаларини чок қилиб ғамхона кулбаларига қайтаркан. Подшоҳ бу ашулани айттирмаслик ва йўқотиш учун кўп ҳаракат қилибди. Аммо натижа чиқмабди. Ниҳоят, бир кун жуда дарғазаб бўлиб, аркони давлатни чақириб, чора талаб қилибди. Шунда яна ўша вазир тик бош кўтариб, жавоб берибди:

— Хоқон, энди биламан, қонимдан кечмайсиз. Гапнинг борини айтмай. Мақсадингизга денгизни жиловлай олсангизгина етасиз. Аммо бу қўлингиздан келмайди. Яна, барча одамларни қатл қилсангиз, мақсадингизга эриша оласиз. Зотан, бутун халқ у ашулани айтиб юрибди. Аммо бутун халқни ҳам йўқ қилолмайсиз, агар башарти йўқ қилолсангиз, кимга подшоҳлик қиласиз?! Демак, ашулани йўқотолмайсиз. Демак, юксак ҳамда ҳаққоний санъат сиздан ва сизнинг салтанатингиздан зўр. Денгиз каби қудратлидир, уни жиловлаб бўлмайди.

Подшоҳ қанчалик аччиқланмасин, на чора?! Қўлларини осилтирган ва бошини қуйи солган ҳолда жим қолибди.

Жуда яхши ҳикоят-ривоят!

Уни эшитиб ўрнимиздан турдик ва истиқоматгоҳимиз томон жўнадик. Йўлда янги Сомалида санъатни ривожлантириш учун қилинаётган ишларнинг баъзилари ёдимга тушиб, ичдан севиниб ҳам қўйдим.

Бу мамлакатдаги сафаримиз ҳам ўз ниҳоясига етай деб қолди. Совет маданият уйида коктейл маросими. Сомалилик дўстлар — давлат арбоблари ва жамоат вакиллари тўпланишган. Бир-бирини яхши билиш, биродарлик ва ҳамкорликни кучайтириш ҳақида самимий суҳбат бўлди, ҳужжатли фильм кўрсатилди. Унда Совет халқининг ютуқлари ҳақида, Совет Иттифоқида таҳсил

опаётган ёки ўқишни битириб ўз ватанларида хизмат қилаётган африкаликлар борасида лавҳалар намойиш қилинди. Охирида хайрлашув. У жуда самимий ва дўстона бўлди. Меҳмонларимизнинг Совет диёрига қарата айтган илиқ сўзларида, чеҳралари табассумида ифодаланган ҳурмат ҳамда миннатдорчилик ҳамон ёдимда.

Эртаси оқшом сафоратхонамизда меҳмондорчилик. Яхши ясатилган дастурхон. Анчагина Сомали давлат ва жамоат вакиллари таклиф этилган. Утириш шу қадар биродарона ва суҳбат шунча самимий бўлдики, иссиқликка қарамай, анчагина вақт ўтганини сезмай ҳам қолибмиз.

Ҳа, яхши ниятли ҳақиқий дўстликка не етсин!

Эрталаб қуёш билан бирга ёстиқдан бош кўтардик. Яна ўша меҳмонхонамиздаги ғамхўр хизматчилар ва меҳрибонона келтирилган кофе, сариёғ, яна ўша меҳмонхонамиз эшиги олдидаги икки халқ соқчиси. Яна ўша Могадишо аэропорти ва бизни кузатгани чиққан дўстлар билан хайрлашув. Яна ўша эрталабки беозор ва оппоқ Африка офтоби оғушида ҳаво лайнеримиз афсоналардаги паҳлавондек бир ҳамла қилди-ю, осмон бағрига чиқиб олди ва Эфиопия томон йўл бошлади. Самолёт ичи салқин, анча кенг ва жуда қулай. Энг муҳими: репродуктордан ажойиб майин ва аллаловчи куйлар биринкетин берилиб турилдики, ҳам уларни ижод этганларга, ҳам шароитга мувофиқ шуларни танлаган нозик дидлиларга қанча тасанно айтсанг озлик қилади. Ҳордиқ чиқаришнинг ҳозир бу куйлардан бошқа яхши давоси бўлмаса керак...

Хайр, сахоли ва сафоли Сомали!

Хайр, соф юракли ва самимий дўстлар!

ЭФИОПИЯ БУИЛАБ

Ҳақиқатан ҳам ниҳоят даражада ажойиб ва ёқимли дилрабо куйлар. Самолёт ичи кенг, одамларнинг ўтириш ва юриши учун жуда қулай; учиш ҳам ўқдай тез ва тинч. Осмон беғубор, пориллаб турган қуёш биз билан бирга кетаётгандай. Пастда яшил тоғ тепаликлар ва керилик-кеккайиб ястанган кўркам экинзорлар. Хуллас, бутун атрофда ва лайнеримиз ичида осойишталик, нур, ҳаёт! Айниқса шундай вақтларда билоихтиёр ўйлаб қоласан: қайси бири яхши — осойишталигу беғуборлик, ҳар ерни

қоплаган шу офтоб ва ҳаёт, шуларга хизмат қилаётган шу реактив лайнерми ёки вайроналик келтириб ажални ишга соладиган, ҳаёт барқ урган ер ва мовий осуда осмонни ўлим қаҳқаҳаси билан тўлдирадиган мудҳиш урушми? Ҳар бир жонли зотга ва кўркем чаманзорга бало ҳамда кулфат тошларини ёғдирадиган самолётларми?! Аччиқ тақдирнинг истеҳзосига қарангки, океан орти мамлакатадаги, Исроил ва Британиядаги пулдор ва қулдорлар бунинг иккинчисини — вайроналик ва ажални ёқламоқдалар. Гап ёқлашдагина эмас, зўр бериб бутун планетамизнинг ҳам сатҳини, ҳам осмонини ғамхонага айлантиришга уринмоқдалар. Ахир, «Сариқ иблис» ва унинг корчалонларининг табиати шу-да!

Барча илғор башарият учун қандай яхши бахтки, бир вақт келиб булардан ер ва осмон буткул тозаланади албатта.

...Мана яна қуёш нурлари билан ўйнашаётган шаффоф ва мовий денгиз. Демак, биз навбатдаги манзилнинг осмонига етиб келдик. Эфиопиянинг шимолидаги яна ўша Қизил денгиз яқинидаги машҳур Асмара шаҳри. Энди бу ерда ҳаво анча салқин. Нафас олса бўлади.

Аэропортдан шаҳарга олиб келиб, бизни жойлаштиришган меҳмонхона эътиборимизни ўзига тортди. Бу меҳмонхонанинг биноси кўп жиҳатдан ажойиб ишланган, жиҳозлар ҳам жуда кўркем, бой. Хоналарда ётиш олдидан кийим осиб қўядиган кичкина-кичкина гилдиракчали оқичлар ҳам бор ҳатто. Хуллас, ҳамма нарса юксак дид билан қилинган.

Лекин, афсуски, булардан баҳраманд бўладиганларнинг деярли ҳаммаси америкалик, италиялик, англиялик сурбет боёнлар ва ифтирочи сиёсатчилар. Бу шинам меҳмонхонадан кўчага чиқиш биланоқ кўзга биринчи ташланадиган нарса тиланчилардир.

Кечқурун бир оз дам олиш ва шаҳар айланиш мақсадида йўлга чиқдик. Йўл-йўлакай бизни жуда қизиқтирган нарсалардан бири айрим кўчаларнинг икки томонидаги маҳосса уйлар бўлди. Улар архитектура жиҳатидан жуда чиройли бўлиб, юксак санъат билан ишлангандилар. Бу бинолар бир-бирига асло ўхшамайди. Ҳар бири гўзалликда ва одамга завқ беришда бир-бири билан ким ўзарга ўйнаётгандай. Бундай шинам бинолар инсон дили учунгина эмас, шаҳарга ҳам яхшигина безак бўлиб тушар экан.

Мана, шаҳарнинг марказий кўчаси. Табиат гўзаллик, ифбат ва назокатда қанчалик моҳир ва сахий бўлади-я! Кўчанинг икки томонига, баъзи ерларда эса, ўртасига ўтқазилган ва шу кўчаларни ҳайратланарли даражада ясаиб турган катта-катта хурмо дарахтларини кўрганда, табиатнинг шу мўъжизакор маҳорати ва чексиз савати биллоихтиёр эсга тушади. Ҳақиқатан ҳам, нақадар салобатли, ажиб қоматли, гўзал ва кўркамдир улар!

Ҳар ерда ва ҳар қадамда зиддият. Мана ҳозир ҳам — бир томонда гўзаллик, безак, кўркамлик, аммо унинг ёнгинасида эса, ҳа, шу безак хурмолар остида, атрофида, ёп-ёруғ ҳамда жуда бой магазинларнинг витриналари олдида дайдиб ва югуриб юрган «бахшишчилар», беморлар! Бу чорасизларнинг тўхтовсиз тиланиб қилган хуружларига бардош беролмай кўп ўтмасдан меҳмонхонага қайта бошладик.

Кета туриб шаҳарнинг баланд жойидаги қайсидир бир динга мансуб бўлган ибодатхона ёнига бориб қолиб, ғоят ҳайратланарли ҳолатга дуч келдик ва жуда чуқур ўйлатиб кўядиган ҳодисанинг шоҳиди бўлдик. Бинобарин, бу ҳақда бир неча сўз айтмасдан бўлмайди.

Кун бўйи дайдиб коинот кезишдан ҳориган қуёш узоқларга ўтиб, зулматга яшириниб, ер остига ботган. Бечоралар дилини ўртовчи «шоми ғариб...» деб атаганлари кеч оқшом. Бунинг устига, оқшом изғирин билан қўшилса, жуда хунук ва ёқимсиз кўринаркан. Ибодатхонанинг ичида ҳам, ундан ташқарида ҳам, деворлари остида ҳам кўп одам. Уларнинг аксарияти бир хил дарвешона кийимда ва тик оёқда туришипти. Улар самовотга, тасаввурларидаги илоҳий куч ва сирларга, нажот воситаларига ҳам фикран, ҳам жисман шу қадар беҳад ва самимий берилганларки, шу қадар маъносиз ва иложсиздекларки, ўзларини тамомила унутган кўринардилар... Ёки...

Ҳа, уларнинг баъзиларининг нажот ва ионага чўзилган қўллари ва оёқлари қалтирайди, нажот ахтариб қараган кўзлари термилади. Баъзилари мутлақ жимликда, сукутда. Баъзилари эса, нїмаларнидир пичирлаб илтижо қилмоқда ё ўзи билан ўзи сирлашмоқда. Улар тўхтовсиз давом этган ишсизлик азобининг хуружидан ёки умуман кураш мағлубиятларидан безиб бу ерга келгандирлар; ҳоким ижтимоий воқелик, социал тузум яратган қасаллик ғалабаси — ўлим балки севимли фар-

зандини ёхуд муқаддас онасини олиб кетган нотавонлар дунёдан этак силтаб бу ерга келгандирлар; бўғувчи бадкорлар зулми ва таҳқири, таъқиби ва талончилиги аламларини чекиб бу ерга келган чорасизлардир ёки тиканли очлик, умуман муҳтожлик андухлари водийларини кезиб-кечиб, ёқасини чок қилган ғамзадалардир. Хуллас, «томи осмон, тўшаги сомон» нотавонлардир.

Шунисини ҳам қарангки, улар олдидан ўтиб кетаётганларнинг айримлари бу «ортиқ» ва рад этилган бечора ҳамда ғамзадаларга садақа тарзида иона берадилар — худодан савоб олиш учун ва худо гуноҳларини кечирсин, бойликларини янада кўпайтирсин, деган мақсадда (агар улар боёнлар бўлса). Ажабо, қандай худоки, ўз бандаларининг гуноҳидан пул эвазига кечади ё пулга савоб сотади, қашшоққа ё энг яқин одамидан ажал жудо қилган аламзадага берилган бир чақа учун бойнинг бойлигини орттиради!.. «Берган худога ёкипти» деб шуни айтадилар-да! Қаранг, яна шу худога ишонадилар, сиғинадилар ва шу худога ўз тақдирларини топшириб қўядилар, ундан нажот кутадилар, уни адолатнинг энг олий мужассаами ҳамда ўлчови деб биладилар...

Қачонлардир ақл бовар қилмайдиган даражада ўта зўр муаммоли ҳамда машаққатли ижтимоий заминда ва аввало шу замин туфайли рўй берган, сўнгралар янада мустаҳкамланиб анъанага айланиб кетган воқеа, яъни ўз моҳиятини — қудрати ва қобилиятини бегоналаштириш шунчалик бўлар-да! Асосий гап бу бегоналаштиришдагина эмас. Энг асосийси ва фалокатлиси шундан иборатки, одам ўз қудрати, қобилиятини шу даражада бегоналаштирибдики, оқибатда уни ўзгача маънога эга қилиб, ўз устидан мутлақ ҳукмрон зотга — қудратга айлантириб юборипти. Шундай қилиб инсон ўзини ўзига қул қилиб шу орқали — ўзгалар ва шу ўзгалар манфаатдор ҳамда ҳоким бўлган социал воқелик қулига, яъни инсонни ҳам маънавий, ҳам моддий таловчилар жамияти қулига айлантириб юборипти.

Ахир, қандай бўлди бу, айниқса ХХ асрда! Инсон энг муқаддас зот, коинот тождидир, мўъжизакор қудрат ва қобилият мужассаамидир. Ҳар нарса ундан бошланади, у билан ўлчанади, у билан тамом бўлади. Шунча мўъжизакор ва шунча мўъжизаларни яратган шу улуғ одамзотга мансуб бўлган бу одамлар нега бундай аҳволга тушиб қолдилар?! Ажаб, одамнинг ўзи яратган

хаёт ва хаёл унинг ўзининг устидан ҳокимлик қилса! Одам ўзининг бор кучи ва қудратини, эътиборини, ақли ва гидрокини чиндан-да бахт берадиган фаолиятга эмас, асосиз ваъдаларга умид боғлашга берса! Бу не ҳолки, ер турганда, осмондан нажот кутилса, ахир осмон шу ернинг уйдирмасидир, шу ернинг бузилган инъикоси ва ифодасидир, шу ернинг мевасидир!

Ғоят ўқинарли ва совуққина «шоми ғариб» даги бу ўта афсусланарли, ачинарли манзара ва ўртовчи ўй-фикрлар таъсири ҳамда тазйиқи жуда зўр бўлибди шекилли, меҳмонхонага қандай етиб келганимизни ҳам билмай қолибмиз. Келишимиз билан биринчи кўзга ташланганлар — яна ўша корчалон янки ва унга ўхшаш бошқалар!..

Эртаси тонгда яна парвоз. Бир неча соатдан сўнг реактив механизмли «пўлат қуш» бизни Эфиопиянинг маркази Аддис-Абеба ерига олиб келиб қўйди.

...Кўрмаслик ва билмаслик қурсин, мен бу шаҳарни маълум даражада кичик, асосан кулбалар билан тўла, одамни бўғадиган даражада иссиқ — дим деб ўйлардим. Қарасам, бундай эмас экан. Бир вақтлар унга Аддис-Абеба, яъни «Янги чечак» деб ном берилгани қанчалик тўғри ва асосли эди, буни билмайман, лекин баъзи жиҳатлардан шу номга мос эканлигини айтиш мумкин. Бир неча обод магистрал кўчалар, анчагина муҳташам бинолар; салқин ҳаво, ям-яшил эвкалипт дарахтли ўрмонлар, жуда чиройли, ранг-баранг чечаклар, оқ кўнгилли ажойиб одамлар шундан далолат беради. Шу билан бирга, бу ерда ҳам ҳар қадамда зиддият. Кулбалар оз эмас. Бахшишчилар ҳам. Бошқа етишмовчиликлар ҳам.

Қолаверса, уларни Африканинг қаерида йўқ дейсиз! Муҳими шуки, ҳукумат буларни озайтиришга уринмокда.

Мен юқорида «оқ кўнгилликлар» деб тилга олдим. Булар — эфиопияликлар; баланд тоғли, маҳсулдор ерли, гўзал набототли ва ҳайвонотли каттагина мамлакат одамларидир. Ҳа, улар, гарчи қизгин қуёш фарзанди бўлиб, шу қуёш улар рангида маълум из қолдирган ва ўз ифодасини топган эса-да, лекин улар ажойиб халқдир, қобилият ва яхши фазилатлар соҳибидир. Меҳнатга берилган ва эрксевардир, осойишталикни ардоқлайдиган ва керак бўлганда қаҳрамонлик намунасини кўрсатадигандир. Уларнинг жуда қадимдан яратила

бошлаган дилкаш музыкаси бор. Олтинчи асрдаёқ куйни ёзиб олиш воситасини топишган. Амалий санъатнинг гўзал маҳсуллари ижод этишган. Ғоят узоқ тарихга эга бўлган бой ва ранг-баранг фольклори ҳам бор. Бу бадий асарларда халқнинг нозик ва лирик ҳис-туйғулари ифодаланиши билан бирга, катта-катта социал масалалар, айниқса ташқи душманларга қарши актив нафрат ва ватанпарварлик, халқ тинчлигини эъозлаш ва гуманизм қамраб олиниб, тараннум этилган. Айниқса, душман олдида, душман билан олишувда бирликка ва жанговарликка чақирув биринчи ва асосий мотивлардандир.

Ҳа, эфиопия халқининг юксак истеъдод ва ажойиб фазилатлари унинг бадий маданиятида, хусусан адабиётида жуда яхши ва яққол акс этган. Чунончи, Ватанни севиш, ардоқлаш ва эъозлаш ғоят қисқа ва қуйма иборалар — халқ мақолларида жуда чуқур ва образли ифодаланган: «Шер учун ўрмон, балиқ учун сув нима бўлса, инсон учун ҳам ўз она юрти шундай нарсадир».

Ватанни севиш уни фидокорона мудофаа этиш зарурлигини ҳам тақозо қилади: «Душман ҳужумига қарши найзани тайёрламаслик бахтсизликдир». Душман ҳужумини қайтариш — энгиш учун бирлик сув ва ҳаводай керак: «Шернинг қўл-оёғини ип билан ҳам боғлаб ётқизиб қўйиш мумкин, агар ўшандай иплар бирлашиб арқонга айланган бўлса».

Бошқа мавзуларга багишланган мақоллар ҳам жуда ажойиб, оқилона ва ҳикматли: «Аҳмоқнинг хаёлида ҳаммиша ўйин-кулги бўлади», «Узун гапирадиганнинг ақли қисқа бўлади», «Йўлбарснинг думига ёпишма, ёпишдингми, қўйиб юборма», «Еввойи мақтанчоқ кийик қанчалар осмонга сакрамасин, бари бир ерга қайтади», «Илонда оёқ йўқ, ёлғонда илдиз». «Агар дўстингга бўҳтон қилишса, бу сенга бўҳтон қилингани бўлади», «Дўстингнинг кўнглини жароҳатлаш учун кўп нарса керак бўлмайди», «Гапира билиш — яхши, лекин тинглай билиш — ундан ҳам яхши», «Кекса ит бекорга вовилламайди», «Қимнинг пули бўлса, унга осмонга ҳам йўл очик», «Оғзи бўш одамга сир айтиш йиртиқ қопга арпа солиш билан баробардир», «Қуён шерга ўхшаб наъра тортмоқчи бўлса, кучанишдан ёрилиб ўлади», «Қим ўзганинг молига кўз тикса, ўзиникидан ҳам ажралади».

Эфиопия халқининг жуда бой эртақларида ҳам ғоят гўзал тарзда тараннум этилган ҳаётбахш ғоялардан бири ватанпарварликдир. Ватан ва уни севиб ардоқлашни, уни сақлаш ва унга содиқ хизмат қилишни ҳар нарсадан юқори қўйишдир. Чунончи, «Олтин ер» деган эртақда шундай бир ажойиб лавҳа бор:

Ғарб мамлакатларидан келган бир группа олимлар Эфиопиядан ўз юртларига қайтиб кетаётганларида Эфиопия ҳокимининг аъёнлари уларни йўлда тўхтатиб, ўрнашиб қолган тупроқни тушириш учун оёқ кийимларини жуда қунт билан қоқа бошлайдилар. Шундан сўнггина кетаверишларига ижозат берадилар. Бунинг сабабини, маъносини тушунмай ҳайрон бўлган ғарблик келгиндилар саволига жавобан ҳокимнинг аъёнлари қуйидаги ақл, адолат ва ҳикмат тўла сўзларни айтадилар:

«Сизлар узоқ қудратли давлатдан келган одамларсиз. Эфиопиянинг дунёда энг гўзал мамлакатлигини ўз кўзларингиз билан кўрдиларингиз. Унинг ери биз учун жуда муқаддас ва қимматлидир. Бу ерга биз экин экамиз ва яқин одамларимизни дафн этамиз. Биз унда ётиб дам оламиз ва ўз молларимизни боқамиз. Сизлар тоғ ва водийларимизда, дала ва ўрмонларимизда кўрган сўқмоқлардан бизнинг аждодларимиз ўтганлар, ўзимиз ва болаларимиз ҳам юриб келмоқдамиз. Эфиопия ери бизнинг отамиз, бизнинг онамиз ва бизнинг биродаримиздир. Биз сизларга меҳмондўстлик кўрсатиб, қимматбаҳо совғалар бердик. Аммо Эфиопия тупроғи биздаги қимматли нарсаларнинг энг қимматлисидир, шунинг учун биз унинг бирон заррасини ҳам ўзгаларга беролмаймиз...»

Сўзсиз, ўта чиройли лавҳа!

Эфиопия оғзаки адабиёти талончи бой ва ғоратчиларни, золим ҳукмдор ва мунофиқ амалдорларни фош қилиб савалайдиган, узиб оладиган ўткир сатира ва юморга ҳам бой.

Мана ҳозир биз шу ажойиб қобилиятли ва гўзал қалбли халқ диёридамиз. Мамнунмиз.

Меҳмонхонада бир оз дам олдик-да, сўнг Аддис-Абебадаги элчихонамиз ходимларининг илтимосига биноан, улар ҳузурига жўнадик.

Дилрабо оқшом. Сафоратхонамиз жуда гўзал жойда: кўм-кўк ва кўркам дарахтлар билан қопланган тоғлик-

тепаликлар. Роҳатбахш майин ва салқин шабада эсиб турибди. Ҳаво муаттар ва ёқимли. Теварак-атроф топ-тоза.

Бизни одамга лиқ тўла катта зал самимий ҳурмат билан кутиб олди. Уларнинг илтимосига кўра мен Совет Иттифоқида, жумладан Совет Ўзбекистониди коммунизм қуриш ютуқлари борасида сўзлаб беришим керак эди. Чуқур эътибор ва қизиқиш билан тингладилар.

Мен ҳозир асосан бошқа бир нарса тўғрисида бир неча сўз айтмоқчиман: залда ўтирган элчихонамиз ходимлари бизни ҳеч таърифлаб бўлмайдиган севинчли ҳиссиёт билан кутиб олдилар. Шу билан бирга уларнинг чехраларида, боқишларида яна бир олам сирли маъно бор эди. Уларнинг ажойиб термилган кўзларида кўйдан кўришмаган элу юртларини, ўртоқ ва дўстларини, барча яқин одам ва ўйларини тагига тушуниш гоят маҳол бўлган алоҳида ҳиссиёт ва ҳаяжон билан соғиниш, қўмсаш, ҳатто маълум маънода ўкиниш билан чуқур эслаш яққол кўриниб турарди.

Бу ҳиссиётга суҳбат аввалида айтган қуйидаги сўзларимиз айниқса чуқур таъсир этибди:

Азиз ўртоқлар, ажойиб ватандошлар! Бу томонларга жўнаётганимизда сизларнинг ҳаммангизнинг ўз шаҳар-қишлоқларингизда қолган қадрдонларингиз мўъжиза рўй бериб билганларида эди, албатта, бизлар орқали сизларга жуда соғинчли саломларини ва эзгу тилакларини йўллаган бўлардилар. Бинобарин, формал томонни ташлаб, ҳисоб қилингларики, биз уларни кўрдик ва ҳар бирингизга соғиниб юборган саломларини ҳамда орзиқиб айтган орзуларини келтирдик, марҳамат, қабул қилинглари.

Эҳ-ҳе, тасодифий эмас, ахир, ғурбат ҳақида, ҳижрон ҳақида, соғиниш ҳақида ўртанган дил ўти ҳарорати билан нималар ёзишмаган улуғлар.

Албатта, соғиниш ва хизмат — бошқа-бошқа нарса. Эфиопиядаги бизнинг ватандошларимиз соғинишни жуда яхши билиш билан бирга холис хизматни ҳам дўндириб бажармоқдалар.

Эртаси император номидаги университетга бордик ва унинг президенти доктор Аклилу Хабте ҳузурда бўлдик. Бу бизда чуқур таассурот қолдирган воқеалардан бири бўлди. Зотан, университет энг муқаддас жойлардан биридир.

Бу олий ўқув юртининг территорияси анчагина катта, ҳар хил дарахт ва декоратив ўсимликларга бой. Унинг ўртасидаги университет биноси анчагина муҳташам. Бу бинодаги катта зал ва бир неча хоналарда жур-бажур қимматли экспонатлардан иборат университет музейи жойлашган. Бу боғ ва бино бир вақтлар императорнинг салтанат саройи бўлган, кейин янги сарой қурилгандан сўнг университетга императорнинг ўзи тақдим этган экан.

Президент билан учрашувдан чиқиб кетаётганимизда университет территорияси атрофида турган полиция кийимидаги бир неча киши эътиборимизни билохтиёр ўзига тортди. Бу, билим уйи ва полиция бир-бирини истисно этадиган нарса эканлигига ўрганиб қолганлигимиз сабабли бўлса керак. Кейин аниқланишича, асосий гап «студент» ва «тартиб» проблемасида экан...

Сўнгра биз маориф министрининг ўринбосари қабулида бўлдик. Ҳам бу суҳбат, ҳам университет президенти билан бўлган мулоқот фойдали бўлди — икки мамлакат маданият ва маориф арбоблари орасидаги ҳамкорликни кенгайтириш масалалари муҳокама қилинди. Кечқурун Совет маданияти уйида эфиопиялик жамоат вакиллари билан ўтказилган учрашув ҳам жуда эсда қоларли бўлди. Унда асосий гап Совет Ўзбекистонининг иқтисодиёт ва маданиятда эришган улғувор ютуқлари ҳақида айтилган сўзлар катта залдагиларда ғоят ҳавасланарли, ҳайратланарли ва ҳаяжонли таасурот қолдирганлиги ҳамон эсимда.

Шу кечадан кейин бизда бир фильм кўриш ҳаваси туғилиб қолди. Кинотеатрга бордик. Бино жуда ҳашаматли ва дабдабали. Эcranли катта залга кирдик. Томошабин ҳаммаси бўлиб биз билан йигирматача эди. Нега шундай экан? Томоша бошланди: Америкадан келтирилган ғоят бемаъни, бинобарин, зериктирарли ва тутуриқсиз, олди-қочди ва тўхтовсиз отишмалардан иборат фильм экан. Кўп ўтира олмадик, тоқатимиз тоқ бўлиб кўчага чиқдик ва (азоб-уқубатли нарсдан қутулгандай!) роҳатланиб чуқур енгил бир нафас олдикда, озода ва оромбахш тун ҳавоси оғушида манзилимиз томон йўл олдик. Йўл-йўлакай ўйлаб кетдик. Ахир, бу бино ана шундай томошалар учун қад кўтартирилмаган бўлса керак-ку?! Ахир, бу мамлакат ва унинг халқи

олдида қанчалик муҳим, зарур ва улкан ҳаётий масалалар, вазифалар турибди-я! Айниқса, шулар нуқтаи назаридан ўша фильмга қарасанг, ҳеч бўлмаганда ҳайратланмасликка иложинг йўқ. Ҳар ҳолда бизда шундай бўлди...

Меҳмонхонага келиб чой ичдик, сўнгра мен бир ўзим қолиб, ўтирган жойимда хаёл суриб кетибман. Чунончи, 1935—1936 йиллардаги фожиалар бирин-кетин кўз ўнгимдан ўта бошлади.

Ҳа, ўша мудҳиш йиллар: фашист Муссолини Италияси бутун Эфиопияни бегуноҳлар қони билан бўяб, кулбаларини хароба ҳамда ғамхонага айлантириб, забт этди. Уша вақтлардаги газеталарни олиб қарасангиз, масалан, Аддис-Абеба кўчаларидаги жанг қурбонлари — мурдаларни бўрилар келиб еяётганлиги ҳақида ўқийсиз. Ҳамон жуда яхши ёдимда. Мен Москвада таҳсил олаётган вақтимда пойтахтимиз аҳолисининг дили ажалфуруш босқинчиларга қарши беҳад оловли ғазаб ва нафрат билан тўлган эди, уларга қарши кескин норозилик, эфиопия халқига эса, самимий хайрихоҳлик ва ёрдам намойишлари бўлиб турарди.

Қарангки, келиб-келиб энди ўша йиллар ва воқеалар ҳозир Аддис-Абеба меҳмонхонасидаги креслода хаёлим кўзгусида рўйи рост кўрина бошлади.

Муссолини Италияси ғоратчилик ҳаракатларида якка эмас эди. Халқаро империализм, унинг ўзгалар уйи, мустақиллиги ва мол-жонига қасд қилган, кўз олайтирган корчалонлари босқинчи дучега кўмакдош эдилар,— баъзилари очиқдан-очиқ, баъзилари яширин, зимдан. Бунинг устига, улар қарийб қуролсиз, лекин ўз Ватани ҳамда қадр-қиммати учун фидокорона жанг қилиб жонбозлик кўрсатаётган минг-минг эфиопияликларни тишига қадар қуролланган дуче газандалари қандай йиртқичларча қийнаб, қиличдан ўтказаётганлигини томоша қилиб турган эдилар... Бу тубанлик ва ваҳшийлик ҳам сира ёдимдан чиқмайди.

Гап шундаки, улар ҳозир ҳам ҳаёт ва хавfli, ҳа, жуда хавfli, зотан, уруш ва босқинчилик «Сариқ иблис» ва унга эгалик ҳамда сажда қилувчиларнинг туғма, бинобарин, асло ўзгармас моҳияти, хусусияти ҳамда қонуниятидир. Осие ва Африканинг ҳозир ҳам гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида—уюштирилаётган фалокатли фитнес-фужурлар, тўкилаётган қон ва осмондан ёғдирилаётган ажал,

айниқса, араб ва вьетнамлик фожиаси, қолаверса, бандитлик фильмлари шундан шаҳодат беради.

1935—1936 йилларда содир бўлган ўша қора тарихни ва бугунги воқеликдаги шу аччиқ ҳақиқатни унутиш ва ҳисобга олмаслик, секинроқ қилиб айтганда, катта зарардан ҳоли эмас, албатта...

Кўп ўтмай, эшик тақиллади. Тонг ота бошлабди. Кетмоқ керак.

...Яна ўша Аддис-Абеба аэропорти. Дунёнинг ҳар еридан бирин-кетин келиб-кетиб турган самолётларнинг тўхтовсиз гуриллаган овози ва одамларнинг серташвиш ҳаракатлари. Ниҳоят, навбат бизга: меҳмондўст мамлакат пойтахти ва меҳрибон дўстлар билан хайрлашув. Яна осмон, яна йўл давоми. Бу гал йўлимиз Африка қитъасининг энг катта мамлакати ҳисобланган Судан томон бўлади.

НИЛ СЕҲРИ ВА НИДОСИ

Орадан бир неча соат ўтгач, самолётимиз бу қадимий диёрнинг пойтахти аэропортига келиб қўнди.

Мана, ниҳоят пойтахт, машҳур Хартум шаҳри; унинг ёнидаги жуда мураккаб тарихли Омдурман; унинг ўртасидан ўртаниб ўтадиган улкан Нил. Яна дўстлар давраси.

Мен ўзим шарқликман. Шарқнинг бир вақтлар машҳум мустамлакачилар исканжасида инграган, сўнгра эса Ленин озод этиб тараққиётда дунёга донғи кетган қисмиданман. Шунинг ҳам тақозоси бўлса керак, мен курашаётган Африкани жуда севаман. Шунинг учун унинг душманлари — империалистик қулдор ҳамда қотил горатчиларни жуда ёмон кўраман. Шу сабабли бу буюк қитъанинг қайси бир мустақил мамлакатига бормайин, ёдимга биринчи келадиган ва диққат-эътиборимни тортадиган нарсалардан бири унинг тийра ва мудҳиш мустамлакачилик ўтмишидир, шу ўтмишдан чиқарилиши зарур бўлган ҳамда ҳеч унутилмаслиги вожиб ҳисобланган сабоқ ва хулосалардир.

...Бундан олтмиш йилча аввал «классик» инглиз мустамлакачилигининг устунларидан бири бўлган машҳур лорд Кромер ҳеч тортинмасдан разил мунофиқона тарзда:

«Омдурман ёнида дарвеш тўдаларини ер билан яксон қилиб ташлаган тўпларимиз Ғарб цивилизацияси зиёсининг оғир имтиҳонларини ўз бошидан кечирган судан халқига келтириб беришдек муҳим ва масъулиятли вазифа Англия... қисматига тушганлигини бутун дунёга хабар қилдилар»,—деган эди.

Нақадар ваҳшиёна беҳаёлик ва беорларча сохталик! Ахир, 1956 йили зўрликка зўрлик билан жавоб бериб мустақиллик эълон қилинганлигига қадар Суданда бу «цивилизатор»лар қон ва қилич, фитна ва қалқон ёрдами билан бутун мамлакатнинг ҳар ерида, ҳар бир кулба ва кошонада, ҳар бир фуқаронинг ҳаёти ҳамда тақдирида чексиз-чегарасиз ҳукмрон бўлиб, нималар қилмадилар?! Улар, ҳам жуда бой ва ҳам жуда камбағал жафокаш Африканинг бошқа мамлакатларида бўлганидек, бу энг катта қисмининг ҳар бир қарич ерида ғоят оғир таҳқир ва тутқунликни, қақшатқич қашшоқлик ва қирувчи касалликларни ҳоким ҳамда ҳозир қилдилар.

Уларнинг очкўзлиги, зулми ва зуғми натижасида бу мамлакатда ҳам экин экишга яроқли ерларнинг тўрт фозигина фойдаланилди, қолганлари эса тикан босиб, миллион-миллион бечоралар аҳволига тескари қараб ётаверди. Акс ҳолда, ахир юрт обод ва эл тўқ ҳамда кучли бўларди. Бу эса келгиндиларнинг «цивилизатор»лигига тўғри келмайди, албатта.

Буни қарангки, буюк Нил дарёси ўзининг кўпгина тармоқлари билан мамлакат бўйлаб аксаран бефойда сайр қилиб оқаверди—қақраган ерлар қўйнида, қашшоқ одамлар олдидан шу нотавонлар ҳолига афсуслангандай, бошини қўйи солган ҳолда ўтиб кетаверди.

Яна ўша 1956 йил биринчи январига қадар ўн миллиондан ортиқ аҳолили бу мамлакатда ҳаммаси бўлиб йигирма еттигагина ўрта мактаб ва икки юз йигирматагина врач бор эди, холос. Биронта миллий банк ҳам йўқ эди...

Мана қай аҳволга солишган эди инглиз «цивилизатор»лари ғоят маҳсулдор ерли ва ҳаволи (ҳа, ҳаво ҳам жуда саҳийдир бу диёрда), жуда «қўли очиқ» қуёшли ва ажойиб халқли кенг мамлакатни. Ҳа, имконият жиҳатидан жуда бой, лекин жуда бўғилган мамлакатни юксак қобиляти ва меҳнати, ижодда ташаббускорлиги оёқ ости қилинган халқни!

Асосий гап асримиз аввалидаги ва ҳозирги буюкбри-

таниялик кромерлардагина эмас. Ер юзида ҳокимлик қилиш хаёлида бўлаётган, «хаёлида»гина эмас, зўр бериб ҳаракат ҳам қилаётган бошқа монополистлар-чи?!

Мустамлака азобини тортган ва унинг қайтарилмаслиги учун тиш-тирноғи билан тиришаётган халқ билади бунни...

...Бир даражада эзмалик билан қилинган нонуштадан кейинги вақт. Ҳаво жуда иссиқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда анчагина дим. Бунинг устига, ҳордиқ ҳам чиқариб олдик. Бинобарин, энди шаҳар айланилса жуда яхши бўларди. Ушбу мақсадда меҳмонхонадан чиқиб кетаётганимизда кўзимиз шу бино ва унинг ёнидаги баъзи бошқа кўп қаватли иморатларнинг деворларидаги жароҳатга ўхшаган жуда кўп ўқ изларига тушиб қолди. Улар бундан бир неча ой аввал бўлиб ўтган жиддий жанглардан дарақ бериб турарди.

Машинага тушиб, шаҳарга йўл олдик. Мана бу марказий кўча; мана бу университет биниси; буниси Омдурман; мана бу эса собиқ инглиз ҳокимининг истиқоматгоҳи. Лекин шаҳар кезиш ва томоша қилиш мақсадида кўчага чиққан салқинталаб муҳожир меҳмоннинг диққатини энг биринчи тортадиган нарса, албатта, Нил дарёси бўлар экан.

О, Нил! Сенинг ҳақингда жуда кўп эртақлар эшитганман, кўп афсоналар ўқиганман, сендан ҳайратланмаган ва сенга мафтун бўлмаган одамни билмайман. Сени бир вақтлар тангри деганлар, осмонга кўтариб ардоқлаганлар, қаршингда тиз чўкиб эъзозлаганлар ва имдод тилаганлар. Бу билан улар муайян маънода моддиюнчилик қилганлар. Ахир, Нил, сен энг қудратли ҳисобланган табиатнинг ғаддорлигини,—ҳаётга қарши қаратилган хуружини енгиб, ёндирувчи Африка офтоби ва ўта ўжар ери билан олишиб, барчага ҳаёт берасан. Ҳа, улкан қитъанинг сен жойлашган томонида сендан қудратли ва муқаддас нарса борми?! Ахир, сен чанқовга даво ва ҳатто ҳар бир ҳужайрага жонсан; каттага нон, гўдакка сутсан; кўркам кўкат ва чечак иффатисан; салқин шабада ва ижодкор илҳомисан.

Сенинг ботининг ва хусусиятинг, саховатинг бутун ер юзининг ярмисини боқишга етадиган бойлик имкониятларига эга, битмас-туганмас хазина; зоҳиринг эса, кундузлари қуёш билан ўйнашаётгандай, кечалари ой билан ўпишаётгандай бўлади, салқин тонг ва сўлим оқшом ас-

ноларида одамлар кўзига ажиб ва нажиб товланиб, иш-ва қилаётгандай бўласан. Кечалари эса, юлдузларни чўмилтирасан. Ахир шунинг учун қитъангда ҳам, шеър ва дostonларда ҳам, дилу тилда ҳам, рассом, бастакор асарлари ва наққош лавҳаларида ҳам энг кўп куйланган, ардоқланган ва эъзозланган сен эмасми?!

Ҳа, нақадар қудратли ва гўзал, сирли ва сеҳрлисан, мўъжиза ва мўъжизакорсан! Сен — ҳаётсан, ҳаёт сендан бошланади ва тугаса, сен билан тугайди.

Асосий гап бугунги ҳаётингдагина эмас. Сени эртага инсон қўли билан яратиладиган янгидан-янги ҳаётбахш шохобчалар ва сувингни зиёга айлантирадиган қудратли иншоотлар кутмоқда. Булардан гигант заводлар унади, юксак фаровонлик муассасалари ҳаракатга келади. (Нилнинг ўзининг нидоси ҳам шу!..)

Бизнинг Африка халқларига, жумладан Суданга дилдан қолдирадиган эзгу орзуларимиздан бири шу.

Хайр, афсонасимон гўзал Нил!

Қуёш мовий осмонни тарк этиб, узоқлардаги ҳув ана у дарахтлар устидан юмалаб ўтиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Москвадан келадиган ва бошқалар қатори бизни ҳам Ватанга олиб кетадиган самолёт яқинлашиб қолган бўлса керак. Шунга қараб биз ҳам мана Хартум аэропортидамиз. «Пўлат қуш»имизни кутмоқдамиз. Оз қолди.

Шу орада дим хонадан очиқ ҳавога чиқдим. Майин эсаётган салқин шабададан жойлашганича зўр бериб бир шимириб олдим-да, теварак-атрофга назар ташладим. Ҳеч таърифлаб бўлмайдиган даражада нақадар назокатли, чиройли ва чароғондир зим-зиё тунда Африка осмони! Юлдузлар шу қадар йирик, оппоқ ва ёрқин ялтираб турадиларки, шу қадар жилвакор, ҳийлакор ва фусункордиларки, худди яқинингда осилиб турганга ўхшайдилар, худди ҳозир бориб қўлларинг билан узиб олгинг келади.

Улар нималарни ва кимларни кўрмадилар?! Ҳа, бўлиб ўтган ва бўлаётган барча ишлар ҳамда воқеаларнинг шоҳидидирлар улар. Дарҳақиқат, масалан, ҳозирнинг ўзидаёқ қитъанинг қаерларида нималар содир бўлмаётир?! Чунончи, Жанубда машъум ирқчилар нечта жафокаш африкаликнинг ёстиғини қуритаётганикин?! Уртада анголалик ватанпарварлар португалиялик газандаларнинг адабини бераётгандирлар. Юқорида, Шимол-

да Тель-Авивда эса сионист ғоратчилар ўз якилари билан араб ерларига қарши, адолатпарвар ва тинчлик-севар халқларга қарши қандай қабиҳ ҳаракат ва қандай разил иғво режаларини тузаётганикин?!

Улкан Совет халқи, унинг партияси, давлати ва қудрати ҳар ерда эркталаблар томонида, эркин қўлдан бермаслик учун, миллий қурилиш учун курашаётганлар томонида. Шу туфайли мана ҳозир ҳатто жойнамоз устида дуо қилаётган ва дастурхон атрофида миннатдорчилик билдираётганлар, қуриб берилган канал учун ва даволаниб кўра бошлаган кўз учун, душман жиловланганлиги ва ақлли машиналар учун ташаккур билдираётганлар беҳисобдир...

Ҳа, ташқи ва ички қулдор ҳамда пулдорларга қарши, аччиқ таҳқирга, очлик ва қашшоқликка қарши жанг қилаётганларнинг ҳайқириқларини, кишанларнинг парчаланиб овозларини, эркин экинчининг ёқимли дала ашуласини ва ишчи болғасининг дадил жарангини эшитмоқдаман, озод она оғушидаги осуда боланинг масрур табассумини кўрмоқдаман.

Хуллас, курашаётган ва ғалаба қилаётган, алангалар ичидан янгиланаётган улкан қитъа шу сўлим кеча пайти бутун салобати ва қирралари билан кўзим қаршисида гавдаланди. Шод ва хуррамман. Зеро, мен ҳам интернационалист — коммунист шоир Нозим ва мубориз оддий араб Али каби шарқликман, бинобарин шарқда империализмга қарши исёнда ҳақлиман. Мен мазлумлар ҳалоскори ва озод бўлганлар мадакори ҳисобланган Ленин Ватаниданман — энг юксак инсоний идеални амалга ошираётган ва яна ўша ҳикматли Нозим айтганидек, қуёш эмаётганлар диёриданман, икки юз эллик миллионнинг бириман, Африкага бахт тилаганларданман.

Ҳақиқат ва ҳурриятга содиқ бўлган бу азамат қитъа кураш оловларида улуғ муваффақиятлари ва учраб турадиган муваффақиятсизликларида чиниқмоқда. Кун сайин кучига куч, қудратига қудрат, қатъиятига қатъият қўшилмоқда ва энг гениал дўст Ленин башорат қилганидек, ўзининггина эмас, умумбашарият тақдири-ни ақл ҳамда адолат фойдасига ҳал қилишда иштирок этадиган паҳлавонга айланмоқда. Бутун илғор инсониятнинг борган сари кўп ҳамда чуқур муҳаббати ва ҳуснрағбатига сазовор бўлмоқда.

Биз ҳозир мана шу буюк қитъанинг ўртасида туриб,

унийг ҳам арслон янглиғ ҳайқиришини қалб билан эшит-моқдамиз, хурсандмиз, ҳам ёлқин юлдузлари билан сўзлашаётгандай мамнунмиз, маъсуммиз.

Ана «Пўлат қуш»имиз ҳам келди.

Теварак-атроф чироқлар, чироқлар, чироқлар. Лекин тўғриси айтмай, менинг дилимдагидан кўп чарақлаб ёнаётгани йўқ улар орасида. Ахир, бир неча соатдан кейин учиб бориб, она юртимнинг мен учун дунёда энг ёрқин чироқларини кўраман, уларнинг заррин зиёси ва гулгун гўзаллигидан яна баҳраманд бўламан, элатимнинг эркаловчи баҳор офтоби оғушида ором оламан...

Хайр, азиз ва улкан Африка!

30.3.72 й.

ШАРҚ ОФТОБИ

XIX аср, хусусан, XX асрнинг бошлари бошқа масалалар қатори миллий масалани, миллий мустамлака масаласини ғоят жиддий равишда биринчи ўринга қўйди. Шундай вазият вужудга келдики, бунинг натижасида у бошқа масалалар билан бир қаторда кишилиқнинг ва социал системаларнинг тақдирини ҳал қилиш учун энг катта аҳамият касб этди, дунёдаги халқларнинг тобора ўсиб бораётган озодлик ҳаракатларининг тақдири, Октябрда ғалаба қозонган халқнинг ва жаҳонда биринчи Совет социалистик давлатнинг тақдири шу масалаларни тўғри ҳал этишга боғлиқ бўлиб қолди.

Фақат Ленин ва у тузган Коммунистик партиягина даврнинг мана шу улкан вазифасини удалай олди, бу масалаларни назариядагина эмас, амалда ҳам ғоят доно тарзда тўғри ҳал эта олди.

Бу Лениннинг ва Коммунистик партиянинг ҳозирги башарият олдидаги, бўлажак авлодлар ва тарих олдидаги энг катта хизматларидан биридир.

Ленин революцион пролетар интернационализмининг Маркс ва Энгельс ишлаб чиққан ҳаётбахш принципларига асосланиб, янги шароитда — империализм ва пролетар революциялари, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатлари даврида капитализмнинг емирилиши ва социализмнинг ғалаба қозониши даврида миллий масала ва миллий мустамлака масаласи ҳақида, партиямиз ҳамда Совет давлатининг Шарқ халқлари ва мамлакатларига

муносабатларининг негизлари ҳақида таълимот ишлаб чиқди. Партия ва ҳукуматимиз ўз фаолиятида ана шундай доҳиёна таълимотга оғишмай амал қилиб, уни турмушга татбиқ этиб келди.

Ленин миллий масалани хусусий ва давлат ичидаги масаладан умумий ва халқаро масалага, мустамлакалар ҳамда қарам мамлакатлардаги мазлум халқларни империализм асоратидан халос этиш ҳақидаги масалага айлантирди ва пролетар интернационалиزمни байроғини юксак кўтарди.

Ленин ўз революцион фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ миллий масалага катта эътибор берди. У РСДРП нинг II съезидигача бўлган даврдаёқ миллий зулм ва миллий адоватга, буржуа шовинизмга қарши қаратилган бир қанча асарлар ёзди.

Мустамлакачилик зулмини битириш, халқларнинг тўла тенг ҳуқуқли бўлиши, миллатларнинг алоҳида ажралиб, мустақил давлатлар тузишгача ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини олиши, халқларга ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятини бериш — Ленин мана шу масалаларни бошқа энг муҳим масалалар билан бир қаторда ўзи тузган партиянинг диққат марказига қўйди. «Кимки, миллатларнинг ва тилларнинг тенг ҳуқуқлилигини эътироф этмаса ва ҳимоя қилмаса, ҳар қандай миллий зулмга ёки тенг ҳуқуқсизликка қарши қарашмаса,— деди у,— ундай киши марксист эмас, ундай киши ҳатто демократ ҳам эмас».

Империализм Шарқнинг иқтисодий ва сўсий тараққиётини бўғаетган, майиб қилаётган, Шарқнинг ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига тўсқинлик қилаётган асосий куч эканлигини Ленин ҳар томонлама кўрсатиб берди.

Ленин капитализмнинг туғилиши ва ривожланиши, унинг империализм босқичига ўтиши ер юзида кўпчилик аҳолини қуллик ва зўрлик кишанларида ушлаб турувчи мустамлакачилик системасининг вужудга келиши билан боғланиб боришини, социализмнинг туғилиши ва ривожланиши эса, мустамлакачилик системасини емирган халқларнинг моддий ва маданий равнақ топишига олиб келишини, бунинг қонуниятини кўрсатиб берди.

Ленин шунга асосланиб, социалистик революция кўп қиррали ва мураккаб процессдир, социалистик революция капиталистик мамлакатлардаги революцион проле-

тариатнинг курашигина бўлиб қолмай, шу билан бирга мустамлака ва қарам мамлакатларда империализм эзиб келган барча кишиларнинг халқаро империализмга қарши тобора кучаядиган ва ўсадиган кураши ҳам бўлади, деб таълим берди.

Ленин капитализм даврида миллий масалада икки бир-бирига қарама-қарши тенденцияни очиб, пролетариат ва унинг партиясини, умуман, курашувчи меҳнаткашларни муҳим назарий қуроли билан таъмин этди.

Биринчи тенденция: капитал ва мустамлакачилик зулми остида эзилган халқлар шу зулмни ағдариб ташлашга, мустақиллик ва озодликка эришишга интиладилар.

Иккинчи тенденция: миллатлар орасида хўжалик жиҳатидан бир-бирига яқинлашишга, умуман, ўзаро алоқани кучайтириш, кенгайтиришга ва шундай қилиб, тор миллий чегараларни босиб ўтиб, ташқарига чиқишга мойиллик бўлади.

Бу икки тенденциянинг капитализм жамияти табиатидан объектив келиб чиқадиган қонун эканлигини Ленин исбот қилиб берди.

Шарқ мамлакатларининг капиталистик йўлни босиб ўтмай, ривожланиши мумкинлиги, уларнинг илғор социалистик давлат ёрдами билан феодал-патриархал муносабатлардан, капиталистик тараққиётнинг уқубатли йўлини четлаб, социализмга ўтиши ҳақидаги таълимотни яратганлиги Лениннинг жуда катта хизматидир. Бу таълимотнинг тантанаси Совет Шарқида намоён бўлди.

Ленин Совет Шарқи халқларининг социализм сари қилган улуғ ҳаракатга бош бўлиб турди. Ленин бу улуғ ҳаракатнинг ғоявий илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди. Ленин умуман мамлакатимиздаги ва жумладан, Совет Шарқидаги халқларнинг ҳақиқатдаги тенгсизлигини тарихан қисқа муддат ичида йўқотишни Коммунистик партияга васият қилиб қолдирди.

Владимир Ильич Ленин Шарқ халқлари тарихи, турмуши ва кураши масалаларига конкрет тарихий ёндошиш; ҳар қандай догматик мулоҳазаларни улоқтириб ташлаш, марксизм таълимотини партиянинг Шарқ мамлакатларидаги сиёсатига моҳирлик билан ижодий тарзда татбиқ этиш зарурлигини жуда жиддий тарзда қўйди.

Масалан, у — ҳаракат йўлини белгилаш вақтида Шарқ мамлакатларида пролетариат қарийб йўқлигини

ёхуд етарли даражада кўп эмаслигини ҳамда бу мамлакатлардаги аҳолининг асосий кўпчилиги деҳқон оммасидан иборат эканлигини назарда тутиш зарур, деди.

Ватанга ва унинг миллий манфаатларига қарши курашда империалистлар билан иттифоқ бўлиб иш кўрадиган, мустамлакачиларга ва буржуазияга ёрдам берадиган ҳар қандай реакцион миллатчилик, шовинистик оқимларга қарши курашиш зарурлигини айтиб В. И. Ленин халқларни дўстлик ва интернационализм руҳида тарбиялаш зарурлигини уқтирди. Шу билан бирга Ленин башарти миллатчилик империализмга, мустамлакачиликка қарши курашишга, мустамлакачиларни мамлакатдан қувиш ишига, мамлакатнинг мустақиллигини қўлга киритиш ва мустақамлаш ишига ёрдам қиладиган бўлса, у ҳолда буни қўллаб-қувватлаш, ундан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида гапирди.

Ленин 1919 йилда Шарқ халқлари коммунистик ташкилотларининг Бутунроссия съездида делегатларга мурожаат қилиб, мустамлака Шарқ мамлакатларидаги буржуа миллатчилигидан фойдаланиш ҳақида бундай деган эди: «Бу халқларда туғилаётган ва албатта туғилиши керак бўлган ҳамда тарихан муқаррар бўлган буржуа миллатчилигига таянмоғингиз керак бўлади. Шу билан бирга ҳар бир мамлакатдаги меҳнаткаш ва эксплуатация қилинаётган омма билан сўзлаша билмоғингиз ва озодликка чиқишнинг бирдан-бир йўли халқаро революциянинг ғалаба қилиши эканини, юзларча миллиондан иборат бўлган Шарқ халқлари ичидаги барча меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинаётганларнинг бирдан-бир иттифоқчиси халқаро пролетариат эканини бу омма тушунадиган тарзда айтмоғингиз керак».

Владимир Ильич Ленин Шарқнинг асрлар бўйи эзилиб ва тақҳирланиб келган халқларига зўр меҳр-муҳаббат, меҳрибонлик, ғамхўрлик ва эҳтиёткорлик билан қараш зарурлиги, бу халқларнинг тарихини, маданиятини, уларнинг тилларини ҳурматлаш зарурлиги ҳақида жуда жиддий тарзда гапирди.

Айни вақтда Владимир Ильич бу нарсаларнинг ҳаммасини халқларнинг империализмга, мустамлакачиликка қарши кураши билан, халқларнинг озодлик учун умумий кураши билан боғлади.

Ленин, ўз асарларида Осиё ва Африка Европадаги меҳнаткашларнинг ғалабасидан манфаатдордир. Европа

меҳнаткашлари ҳам, ўз навбатида, мустамлака ва қарам мамлакатлар халқларининг миллий озодлик ҳаракатлари муваффақиятидан манфаатдордир, деб тинмай таълим беради.

Владимир Ильич империализм ва мустамлакачиликка қарши курашда метрополиялардаги меҳнаткашлар билан мустамлакалардаги меҳнаткашларни бирлаштириш зарурлигини, улар бир-бирини қўллаб-қувватлаши кераклигини, бу эса, мустамлака мамлакатлари халқларининг, шунингдек, метрополиялардаги меҳнаткашларнинг умумий душмани, яъни империализм ва мустамлакачилик устидан ғалаба қозонишни таъминловчи асосий омиллардан бири эканлиги ҳақидаги фикрни бир неча бор таъкидлади.

Ленин 1919 йилда айтдики: «Биз, руслар, шундай бир ишни бошлаётимизки, бу ишни инглиз, француз ёки немис пролетариати мустаҳкамлайди, лекин биз, уларга барча мазлум мустамлака халқларининг, биринчи навбатда Шарқ халқларининг меҳнаткаш оммаси ёрдам бермаса, ғалаба қозона олмайдилар, деб ҳисоблаймиз».

Ленин Шарққа, унинг халқларига, бу халқларнинг озодлик ҳаракатларига буржуача ва империалистик муносабатда бўлишга қарши шафқатсиз кураш олиб боришга қолмади. Ленин Шарққа, унинг халқларига, бу халқларнинг озодлик курашига ҳар қандай ревизионистик ёндошишларга қарши ҳам муросасиз кураш олиб борди. У бу ҳақда Шарқ халқларини ҳамда революцион партияни жиддий равишда огоҳлантирди.

Ленин Шарқ халқларининг истеъдоди ва қудратига, беҳисоб моддий ва маънавий бойликлар яратиш кучи ва қобилиятига бениҳоя ишонганлиги, мазлум Шарқ халқларининг келажаги порлоқ эканлигига ишонганлиги, бу халқлар империализмга, мустамлакачиликка ҳамда ички мустабидларга қарши актив курашга узил-кесил қўзғалиб улар устидан албатта ғалаба қозонишга, бутун дунё, бутун башарият тақдирини ҳал этишга қатнашадиган бўлишига ишонганлиги — буларнинг ҳаммаси Лениннинг гениаллигини ва зийраклигини, унинг Шарқ халқларига нисбатан чексиз ғамхўрлигини ва меҳр-муҳаббатини кўрсатади.

Ленин бундай деб ёзган эди: «Фақат бойиш объектигина бўлиб қолмаслик учун, ҳозирги революцияда Шарқнинг уйғониш давридан кейин Шарқдаги барча халқ-

арнинг бутун дунё тақдирини ҳал қилишда қатнашиш даври бошланмоқда. Шарқ халқлари амалий иш кўриш учун ва бутун инсониятнинг тақдири ҳақидаги масалани ҳар бир халқ ҳал қилиши учун уйғонмоқда».

Турмуш бунни батамом тасдиқлади. Биз мана шундай даврда яшамоқдамиз. Шарқ ва унинг халқлари худди ана шундай омилга ва шундай кучга айландилар ва айланмоқдалар. Давримизнинг энг асосий хусусиятларидан бири шуки, Шарқ, унинг халқлари жуда тез ва узил-кесил озод бўлмоқда, шундай вазият вужудга келмоқдаки, Шарқсиз ва ундаги халқларсиз, уларнинг розилиги ва иштирокисиз биронта халқро масалани ҳал этиб бўлмайди, уларнинг ўзлари озодликка эришишлари билан бирга башариятни империализмдан ва унинг оқибатларидан халос этиш ишининг ҳам ҳал қилувчи омилларидан бирига айланмоқдалар.

Ленин бениҳоя гениал ва сезгир инсон эди. Владимир Ильич халқлар озодлик ҳаракатининг ҳар қандай белгисини, уларнинг ҳар қандай муваффақиятини ҳаммадан кўра олдин ва яхшироқ пайқар ва қадрлар, у халқларнинг империализмга, мустамлакачиликка қарши курашдаги бу муваффақиятларига ҳаммадан кўра олдинроқ ва ҳаммадан кўра кўпроқ қувонар, бу муваффақиятлар ҳақида ҳаммадан кўра ўз вақтида фикр билдирар ва ўз шодлигини изҳор этарди.

Афғонистон мустақиллиги эълон қилинганлиги муносабати билан афғон амирининг 1919 йилдаги мактубига Ленин юборган самимият тўла телеграмма қуйидагича эди: «Озод мустақил афғон миллати номидан рус халқига биринчи салом мактуби олиш билан ўз озодлигини чет эл золимларидан қаҳрамонларча курашиб сақлаб қолган мустақил афғон халқига ишчи-деҳқон ҳукумати ва бутун рус халқи номидан жавоб саломи изҳор этишга шошиламиз».

Ленинга ишондилар, уни беҳад ҳурмат қилдилар, умид боғладилар.

Туркия миллий ҳукуматининг бошлиғи Камол Отатурк Ленин раҳбарлик қилган Совет Россиясининг Туркияга муносабатини баҳолаб, 1921 йилда Миллат мажлисида айтган эди: «Биз — Россиянинг дўстларимиз, чунки руслар бизнинг миллий ҳуқуқларимизни ҳаммадан олдин эътироф этиб, бу ҳуқуқларга риоя эта бошладилар».

Ленин, партиямизнинг Шарқ мамлакатларига, миллий ва миллий мустамлака масаласига нисбатан тутадиган сиёсати ва муносабати негизларини ишлаб чиқди.

Бу КПСС ва Совет давлатининг шундан кейинги фаолиятида янада ривож топиб, конкретлаштирилди.

Совет давлати социал иқтисодий системалари турлича бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшаш сиёсатини эълон қилди ва бу сиёсатни принципга айлантирди. Мана шу нарса Совет давлатининг дўстларини кўпайтирди ва кўпайтирмоқда, унинг халқаро обрўйини мустаҳкамламоқда, заминини кенгайтирмоқда.

Империализм ва унинг мустамлакачилик сиёсати ҳаммиша ва ҳамма жойда миллион-миллион ўз қурбонларининг қони ва кўз ёши ҳисобига, уларнинг бойлигини талаш, дод-фарёд ва кулфатлар ҳисобига яшаб келди. Ана шу миллион-миллион кишилар империализм ва мустамлакачиликнинг машъум қонунлари ва тартиблари туфайли ўзлари яратган бойликларидан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Империализм ҳозир ҳам шундайлигича қолди. Лекин фарқи шуки, ҳозир анча ҳаддидан ошиб, баттар шафқатсиз ва ёвуз бўлди. Чунончи, унинг Вьетнам, Ангола ва араб мамлакатларидаги ёвузликларига назар ташланг! Чехословакия ва бошқа мамлакатлардаги жирканчликларини айтмайсизми!

Мана шу бало ва ажал аждаҳосига қарши курашда, озодлик ва адолат, ақл ва инсоф принциплари учун курашда, миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашда, мамлакатлар орасида адоватни йўқотиш ва тинчлик, дўстлик ҳамда ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш, ривожлантириш учун курашда Ленин халқларнинг мададкори ва энг яхши орзуси, раҳнамоси ва энг олижаноб умиди бўлди, бўлиб келмоқда. У башарият тарихида янги, халқлар озодлиги даврини бошлаб берган. Улуғ Октябрь инқилоби бошида турди. У планетамиздаги ҳамма меҳнаткашларнинг, жумладан, Шарқ халқларининг ажойиб ҳамда изчил, меҳрибон ва самимий дўсти — Коммунистик партияга, Совет ҳукуматига асос солди.

Ҳинд ёзувчиси Суканта Бҳарттачария ўзининг «Ленин» деган поэмасида ёзади:

Ҳар биримиз Ленин-ла
Нафас оламиз бугун!

Ҳа, Ленин кун чиқишдан то кун ботарга қадар бўлган халқларга оби ҳаёт тўла олтин жом тутди, халқлар Ленин билан, унинг ҳаётбахш ғоялари билан нафас олмақда.

АССАЛОМ, ОКТЯБРЬ!

Улуғ Октябрь инқилоби! Буни ҳеч қандай сўз ва ибора билан тўла таърифлаб бўлмайди. У ўзи мўъжизадир, айти замонда мўъжизалар мўъжизасидир — мўъжизалар яратувчидир...

Ҳа, одамлар ҳам кечмишда, ҳам ҳозир табиий ва ижтимоий мўъжизалар ҳақида гапиришди ва гапирадилар. Дарҳақиқат, мўъжизалар бўлган ва бўлади. Улар ҳозир ҳам оз эмас. Шу билан бирга улар маълум қонуниятдан ташқарида ҳам эмас. Мана шундай мўъжизалар орасида энг мўъжизаси бизнинг мамлакатда бундан қирқ тўққиз йил аввал октябрь ойида рўй берди.

Мўъжиза деганда биз ғайри оддий, беқиёс, қайтарилмас, ғоят зўр ва ҳайратланарли воқеани кўзда тутамиз ва шу туфайли унга мўъжиза деб ном берамиз. Ана шундай мўъжизалар орасида энг беқиёс ва ҳайратомузи юқорида тилга олганимиз Октябрь табаддулотидир.

Одамзод дунёга келиб, эс-ҳушини танибдики, бутун ҳаёти, кун — зулмат, ҳуқуқсизлик ва муҳтожликда ўтди.

Бу зулм, зулмат, ҳуқуқсизлик ва муҳтожлик ҳар хил эди. Қул қилиб ишлатиш ва меҳнатини ўғирлашдан тортиб то турма ва дорга қадар, очлик ва бошпанасизликдан тортиб то сил касали ва саводсизлик балосига қадар, ҳалокатли уруш, аччиқ таҳқир ва даҳшатли таъқиблардан тортиб то... Ҳаммасини санаб бўладими?!

Бу зулм, зулмат, ҳуқуқсизлик ва муҳтожлик ниҳоят даражада зўр, шафқатсиз ва чидаб бўлмас даражада оғир бўлиб, бутун планетамизни қоплаган эди. Улар асрлардан асрларга, наслардан наслларга ўта ҳар бир мамлакатда, ҳар бир халқ хонадониди, ҳар бир азиз инсон дили ва ҳаётида чексиз ҳоким эди. Улар билан авлодлар олишди, уларга қарши асрлар журашди, оқизилган ёш, тўкилган қон ва кесилган бошлар лаънатлади уларни. Лекин ҳам замон жиловни, ҳам авлодлар тақдири уларнинг ихтиёрида бўлиб қолаверди, жаҳолат ва адолат-

сизлик сиртмоғида ақл ва адолат бўғилаверди, парчаланаверди. Фалак — ҳаёт тескарича айланаверди. Асрлар ва авлодлар фожиасини қарангки, ҳатто қуёш ҳам шафқат қилмади, тўла сувли дарёлар ҳам қайрилиб кулиб боқмади бечора инсонларга.

Лекин ёрқин ҳаёт ҳақидаги орзулар илдиз отаверди, одамийлик қадр-қиммати, зулм ва муҳтожлик курашга ундайверди ва разолатга бўлган нафрат, ғазаб қатъиятга айланаверди.

Ниҳоят, 1917 йил октябрь кунлари етиб келди. Тескари айланган дунёнинг ўзи тайёрлаган, ҳаёт қонунияти тақозо қилган, тарих ҳукми ва халқ иродаси билан белгиланган мўъжиза рўй берди — янги олам ва янги ҳаёт, яъни ҳақиқий инсонийлик асосига қурилган янги давр таваллуд топди — мўъжиза юз берди.

Ҳа, шундай бўлди. Ахир Октябрь инқилоби неча минг йиллик тажрибага, давлат, хурофот ва қурол каби қудратли воситаларга эга бўлган, асрлар енгилмас бўлиб келган зулм ва зўравонлик олаmidан зўр чиқди, ақл ва адолат тантанасини таъмин этиб, янги тарих — «фалак чархи»нинг тўғри айланиш жараёнини бошлаб берди.

Бу мўъжизадан мўъжизалар сўнгра унаверди.

Ахир, у рўй берганидан кейинги тўрт-беш йиллардаги диёримиз аҳволини эсга олинг. Пишқирган тўфон билан тўла денгизда бир отадек эди. Лекин даҳшатли таъиниққа қарамай, метин қоядек туриб берди. Ҳа, яқингинада тугилган, танаси жароҳат билан қопланган ва якка бўлган янги диёрга, янги тузумга қарши ғазаб ва нафрат билан тўлиб-тошган, тишига қадар қуролланган ички контрреволюция ва ташқи интервенция билан олишди, бутун капиталистик олам билан курашди Октябрь. Енгди.

Бу мўъжиза эди, мўъжиза, Октябрдан унган мўъжиза эди.

Кейин-чи! Не-не ҳамлалар бўлмади?! Чунончи, свастика таққан ажалфуруш Гитлер газандаларини эсланг! Бариси енгилди — Октябрь ғалабаси, унинг гоёлари тантанаси давом этаверди.

Чор замонидан мерос бўлиб ўтган иқтисодий ва маданий қолақлик ҳам зўрликда, хавфлиликда душмандан қолишмас эди. Ахир, оммада саводсизлик, қишлоқда омон, ишчи оиласида йўқсиллик ҳоким эди. Бу душман ҳам енгилди. Йиллар ўтди. Энди қарабсизки, ҳозирги

Болалар бу қолоқликни ёлғиз тарих дарсликларидан ё ҳария боболарининг ҳикояларидангина биладиган бўлиб қолдилар. Омоч ва пилтачиноқ даражасидан коинотни забт этишга қадар юксакликка кўтарилдик. Умуман, ижтимоий ҳаётнинг ҳар соҳасида тараққиётнинг шундай беқиёс баланд поғоналарига кўтарилдикки, бутун дунё ҳайратда қолмоқда, тан бермоқда. Халқларимизнинг бири капитализмдан, бошқаси феодализмдан, яна бошқаси ҳатто патриархалчиликдан социализмга ўтди, энди эса энг олий инсоний орзу ва идеал ҳисобланган коммунизмнинг муҳташам биносини қад кўтартирмоқда. Шулар орасида, шу бахтиёр қардошлар, шу дўст ҳамкорлар оиласида ўзбек ҳам бор.

Бу — Октябрдан унган мўъжизадир. «Милап» номли ҳинд газетаси бош редакторининг қуйидаги сўзлари бежиз эмас.

«Халқнинг бахт-саодат тўғрисидаги орзу-умидлари билан Аловиддиннинг сеҳрли чироғи ҳақида ажойиб эртак бор. Бу чироқ чўлларни боғу бўстонга айлантиришга, кўз очиб юмгунча ажойиб саройлар барпо қилишга қодир. Ҳозирги Ўзбекистоннинг ҳаёти ҳам худди шу эртакка ўхшайди. Эртакда мўъжизани сеҳрли куч яратади. Сизларда эса бу куч тамомила реалдир».

Бу куч халқнинг астойдил қилган илҳомбахш меҳнатда мужассамлашган.

Октябрь инқилобининг ташкилотчиси буюк Ленин ўз вақтида башорат қилиб айтган эди: «Бизнинг йўлимиз... тўғри йўл, чунки эрта ё кеч, албатта, бошқа мамлакатлар ҳам шу йўлга келиб қоладилар».

Ҳа, Улуғ Октябрь табаддулотининг аҳамияти умум-башарийдир. У қолоқ мамлакатда, юпунлар томонидан амалга оширилган бўлса-да, бутун дунёни, ер юзининг ҳар ерида ҳоким бўлган ҳамда капитал деб аталган машъум паразитик бойлик ва боёнлар оламини, барча мазлум ва кўзи ёшлиларни, барча ёқаси чок ва дили қонлилар оламини ларзага келтирди. Капитализм, унинг юксак босқичи — империализм, лаънати мустамлакачилик системаси ўз инқирози даврининг, ҳалокати процессининг бошланғичини шу Улуғ Октябрдан олди. Бу процесс мана ярим асрча вақт мобайнида борган сари зўраймоқда ва тезлашмоқда. Октябрь ҳайқириқларининг акс-садоси барча қитъаларда ҳамон янграмоқда. Октябрь ғоялари бутун планетамиз бўйлаб ҳамон ғолибона

юриш қилмоқда. Мана қаранг, бир вақтлар социалистик давлат фақат биздагина эди. Энди эса ўн тўртта. Бир вақтлар дунёнинг олти мамлакатадагина Компартия бор эди, энди эса тўқсон мамлакатда мавжуд, эллик миллиондан ортиқ коммунистлар бор. Бир вақтлар дунёнинг аксар қисми, ер юзи аҳолисининг кўпчилиги мустамлакачилик сиртмоғида занжирбанд эди, энди эса бу машъум система барбод бўлди. Бир вақтлар капитал корчалонлари мамлакатлар ва халқлар тақдирини хоҳлаганларича идора этган ва белгилаган бўлсалар, энди уни идора этиш ва белгилаш адолат ва озодлик тарафдорларининг, ақл ва умумбашарий тараққиёт тарафдорларининг — Улуғ Октябрь социалистик инқилоб ғоялари тарафдорларининг иши ва вазифаси бўлиб қолди.

Ҳа, «Аврора» замбаракларининг зарбаларидан кейинги йилларда бутун планетамизнинг ижтимоий қиёфаси жуда ўзгарди, ақл ва адолат фойдасига ўзгарди. Бу ўзгариш дунё бўйлаб узил-кесил муваффақият қозонажак, албатта. Бу том маънодаги қонуний мўъжиза. Бу — Октябрдан унган мўъжиза.

Ҳа, ҳинд халқининг улуғ фарзанди Жавоҳарлаъл Нерунинг мустамлакачиликка қарши курашда турмада ўтириб ёзган қуйидаги сўзлари бежиз эмас эди:

— Совет революцияси кишилик жамиятини анча олдинга силжитди ва ўчириб бўлмайдиган ёрқин алангани ёқди. Бу революция жаҳон етиб келиши мумкин бўлган янги цивилизацияга асос солди... Тарихий воқеалар ва жамият тараққиётининг узун занжирларида аллақандай маъно, аллақандай изчиллик пайдо бўлди, келажак эса эндиликда ноаниқ бўлмай қолди. Шунингдек, Совет Иттифоқининг ютуқлари амалий фавқулодда чуқур таассурот туғдирди.

Дарҳақиқат, энди башарият келажаги аниқ. У, Улуғ Октябрь ғояларига мансуб.

Ажойиб айём! Бугун — Буюк Октябрнинг таваллуд тўйи ва тантанаси кунда дунёнинг ҳар ерида, миллион-миллион инсоф эгаларининг тили ва дилида шу мўъжизага таҳсин ва тасанно садолари баланд янграмоқда. Эл қатори биз ҳам беҳад севинч ва миннатдорчилик билан:

— Ассалом, эй мўъжизакор Октябрь! — деймиз.

Ноябрь, 1966 й.

ҚИТЪАЛАР ЯНГИЛАНМОҚДА

Тўғридан-тўғри ва бутун қатъияти ҳамда жиддияти билан айтмоқ керакки, ғоят мураккаб ва масъулиятли замонда яшамоқдамиз. Инсоф эгаларини таҳқирлаш, меҳнат аҳлининг маҳсули, эрки ва бахтини ўғирлаш-ўзлаштириш асосига қурилган социал тузум ва бунга хотима беришни мақсад қилиб олган ижтимоий ҳаракат ва жамият ўртасида олишув авжига чиққан давр одамларимиз. Ҳа, капиталистик ва социалистик системалар ўртасида, теократия ва демократия, қуллик ва озодлик, уруш ва тинчлик кучлари ўртасида кескин кураш кетаётган, инсониятнинг, унинг цивилизациясининг тақдири, ҳозирги ҳаёти ва келажаги ҳал бўлаётган замонда яшамоқдамиз.

Ҳақиқатан вазият жуда жиддий.

Албатта, мен бу ташвишли ва таҳликали сўзлар билан ҳамасримизни қўрқитмоқчи ва саросимага солмоқчи эмасман. Аксинча, мақсадим — унинг ҳозирги инсоният олдидаги, келажак башарият олдидаги, асрий азобу уқубатлар оқибатида яратилган маданият олдидаги жавобгарлиги ва вазифаларининг жиддийлиги ҳамда қанчалик улкан эканлигини қайд қилиш, унинг ўз бурчини бажаришда активлигини оширишдир.

Асосий гап бу масъулият ва жиддийликдагина эмас. Шиддатли олишувларда ва қонли курашларда... ер юзининг ақл асосида тубдан янгиланиш процесси давом этмоқда.

Дарҳақиқат, халқ қатъиятининг ва Ленин даҳосининг тажассуми — Улуғ Октябрь бошлаб берган ва ижтимоий ҳаётни янгидан қуришга қаратилган бу процесс йил сайин ривожланиб, ғолибона одим ташламоқда, кенг қулоч ёйиб, кучга тўлмоқда. Масаланинг энг муҳим ва характерли томони шундаки, бу жараён жаҳонда юз бераётган воқеалар орасида ҳал қилувчи ва белгиловчи омилга айланмоқда.

Биз совет кишилари, — том маъноси билан интернационалчилар, — фақат ўзимиз учунгина бахтли ҳаёт яратаётганимиз йўқ ва ўзимиз учунгина курашаётганимиз, империализм билан олишаётганимиз йўқ. Биз бутун прогрессив инсониятнинг манфаатларига мос келадиган ва номи коммунизм бўлган энг олий идеални амалга оширмоқдамиз ҳамда мазлум халқларнинг озодлик ҳа-

ракатларига бош ҳомий ва мадад, қудрат ҳамда таянч бўлмоқдамиз.

Қатор Ғарб ва Шарқ халқлари эрксизлик ва эксплуатациянинг турли системаларидан озод бўлдилар. Улар эски тузум вайроналари устида янги жамият барпо этмоқдалар. Улар бунда бутун дунёни ҳайратга соладиган, ер юзидаги барча соф виждонли кишиларни севинтирадиган муваффақиятларга эришмоқдалар.

Шундай қилиб, кишилик жамиятининг учдан бир қисмида улар ўз ҳаётларини тубдан янгиламоқдалар — социализм ва коммунизм ижод этмоқдалар.

Осиё ва Африкадаги талай бошқа мамлакатларда империализм ўзининг сиёсий, бир нечаларида эса, иқтисодий ҳукмронлигидан маҳрум бўлди. Улар мустамлакачилик кишанларидан қутулиб, мустақил миллий тараққиёт йўлидан бормоқдалар. Бу мамлакатларнинг халқлари қулдорларнинг ҳар хил найрангларини фош қилмоқдалар ва озодликни сақлаб қолишга астойдил бел боғлаганлар.

Ҳақиқатан ҳам, Улуғ Октябрь арафасида дунё аҳолисининг етмиш бир проценти мустамлакаларда, ўн тўрт беш проценти қарам мамлакатларда, ўн тўрт беш проценти мустамлака ва қарам мамлакатларга ҳукмронлик қилувчи мамлакатларда яшар эди. Ҳозир эса, мустамлака халқлари ер юзидаги аҳолининг беш-олти процентини ташкил этади.

Ҳа, эндиликда у пассив, қул ҳолида турадиган Шарқ йўқ. Лениннинг Шарқ халқлари Совет мамлакатининг ёрдами ва қўллаб-қувватлаши натижасида оёққа турдилар ва инсоният тақдирини ҳал этишда актив қатнашадиган кун келади, деб башорат қилиб айтган сўзлари амалга ошди.

Бу, бир томондан, империалистларнинг мустамлакачилик системасига қарши кучли зарба бўлди, иккинчи томондан, умуман капитализмнинг мадорсизланиш ва ҳалокатини янада муқаррар қилиб қўйди.

Ниҳоят, капиталистик мамлакатларнинг ўзида капитал ҳукмронлигига, ёвузлик ҳамроҳи бўлган жирканч капиталистик тузумга қарши миллионлаб меҳнаткашларнинг кураши тобора ўткир тус олмоқда.

Бутун ер юзида озодлик, тенг ҳуқуқлилиқ, тараққиёт ва тинчликнинг улуғ ва муқаддас байроғи ҳилпираб турадиган кун яқинлашиб қолгани кўринмоқда.

Империалистлар буни биладилар. Шунинг учун ҳам улар зўравонликнинг янги шароитга мослашган форма ва воситаларини топишга, империализмга қарши курашаётган тинчлик кучларининг йўлини тўсиб, бўғиб ташлашга ва шундай қилиб ўзларини муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолишга уринмоқдалар.

Улар эркин ва инсонларча яшашни истаётган Жазоир ва Конго халқларига қарши ана шу мақсадда қонли фитнани ишга солмоқдалар. Улар бунда ашаддий йиртқичлик ва жаллодлик усулларини қўлламоқдалар. «Биз, — дейди Жазоирдаги урушда қатнашган оқ легионер, — уйларда фақат аёлларга дуч келардик. Капитаннинг буйруғи билан ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилар, аёлларни эса калтаклаб, сўнгра отиб ташлардик... Десант операциялар вақтида кўпгина арабларни тутиб олиб, уларни пичоқ билан ўлдирардик, баъзида тилка-пора қилардик. Биз араблардан гуноҳнинг борми, деб ҳеч қачон сўрамасдик. Уларни қаторасига қираверардик».

Империалистлар ана шу мақсадда зўр бериб қуролланмоқдалар, турли агрессив блоклар тузмоқдалар, немис вермахтини тиклаб, япон милитаристларига мадад бермоқдалар, ҳарбий базалар қуриб, инсоният бошига атом-водород бомбаси хавфини солмоқдалар, қуролсизланиш тўғрисида музокара олиб боришга, низоли масалаларни тинч йўл билан ҳал этишга тўсқинлик қилаётирлар, жосуслар юбориш, қўпоровчилик ва бошқа ифвогарлик ишларини кучайтираётирлар.

Улар ана шу мақсадда СССРга, бошқа социалистик мамлакатларга қарши бўҳтонлар тарқатиб, «коммунистик хавф бор», «совет ҳукумати дунёга хавф туғдирмоқда» деган бемаъни гапларни тарқатмоқдалар.

Улар ана шу мақсадда мустамлака ва озодликка эришган мамлакатларда турли ифволар қилиб, бу мамлакатларнинг экономикасини ё бўғиб ташлашга ёки ўзларининг агрессив мақсадларига бўйсундиришга уринмоқдалар. Миллий-озодлик кучларини бўлиб ташлаб, яккалаб қўйиш учун қабилалар ва халқлар орасига нифоқ солиб, сотқин кучларни ўз атрофларига тўплаётирлар ва уларга суяниб туриб, қўғирчоқ ҳукуматлар тузишга уринмоқдалар.

Ниҳоят, улар ана шу мақсадда гоҳ машъум ҳамда юрак ўртовчи ирқчиликни ишга соладилар, гоҳ ўзларининг мустамлакалардаги «цивилизаторлик» ишлари тўғ-

рисида огиз кўпиртирмоқдалар; гоҳ эса, метрополияда «халқ капитализми» — ҳозирги капитализмда меҳнаткашлар билан капиталистлар ўртасида тўла уйғунлик вужудга келди, деб даъво қилмоқдалар. Айни замонда ўрта аср жаҳолати, пессимизм ва декадентчилик каби назария ва кайфиятларни кенг тарқатишга ҳаракат қилаётирлар.

Лекин улар қанча уринмасин, жамиятнинг адолат томон ғолибона ва қонуний ҳаракатини, тарих ва инсон тақдирини ҳал қилаётган миллионларни тўхтатиб бўлмайди.

Мустамлакачиликдан яқинда озод бўлган мамлакатларда ажойиб ҳодисалар юз берапти. Улар фақатгина империализмга қарши курашибгина қолмай, эксплуатациянинг ҳар қандай турларига ва қашшоқликка қарши, социализм учун курашмоқдалар. Бу жуда муҳим янгилик. Африкадаги атоқли сиёсий арбоблардан бири қуйидагиларни ёзади: «Қақраган, ташна ерлар сувга қанча муҳтож бўлса, Африка ҳам илмий социализм ғояларига шунча муштоқ».

Бу Африка ва Осиёдаги миллионлаб меҳнат аҳллари фикр ва туйғусининг ифодасидир. Уларнинг сафи тобора кенгайиб бормоқда. Уз мамлакатларининг келажаги худди шуларникидир.

Лекин ҳали империализм куч-қувватидан маҳрум бўлгани йўқ. Унинг таслим бўлгиси келмайди ва ўзича таслим бўлмайди ҳам. Ҳали 80 миллионга яқин аҳолиси бўлган мамлакатлар борки, улар мустамлакачиларнинг қамчилари остида азоб чекмоқдалар. Қулдорлар бу мамлакатларни ҳамон ошкор таламоқдалар.

Мисол учун «Диаман» монополистик кампанияси Анголадан ўн йил ичида олиб чиқиб кетган тўққиз миллион карат олмосни айтиб ўтиш кифоя қилади. Бу 107 миллион долларга тенг келади. Бичуаналенд деган мустамлакада етмиш процентга яқин ер «оқ танли» келгиндиларнинг қўлида. Свазиленддек мустамлака мамлакати асбест чиқариш бўйича капиталистик дунёда тўртинчи ўринда туради. Ана шу қимматбаҳо бойлик ҳам Америка, Англия ва бошқа катта ўғрилар томонидан таланмоқда. Бу мустамлакалардаги халқлар эса, қадимги қулларнинг ҳаётидан ҳам фожиали шароитда яшамоқдалар. Бошда Салазар турган ҳукуматнинг мустамлакалар бўйича инспекторларидан бири, эндиликда эса, Салазар тузумига қарши чиқаётган киши бундай деб ёзди: «Ангола ишчи-

Ҳарининг турмуш шароити қулларнинг аҳволидан оғир. Қулдорлик даврида ерли одам молдек сотиб олинарди. Хўжайин ўзининг оти ва хўкизи каби қулининг ҳам иш қобилиятини сақлашга ҳаракат қиларди. Ҳозир ерли аҳолини сотиб олишмайди, балки ёллашади, юзаки қараганда у озод ҳисобланади. Ёлланган ерли ишчининг соғлиғи хўжайинни қизиқтирмайди. У фақат ишласа бўлгани, агар хасталаниб қолса ва ё нобуд бўлса, хўжайин бошқасини ёллаб олаверади».

Ахир, масалан, яқин йилларда мустамлака Шарқда ҳар ярим минутда юзтача бола туғилса, шундан йигирматаси бир ёшга етмасдан ўларди, олтмиштасида эса доимий ярим очлик ва тиббий ёрдамсизлик натижасида ҳамишаликка ёмон из-иллатлар қолар эди (жисмоний, психик).

Мустамлакачи келгиндилар оёғи остида азоб чеккан, хўрланган ва ҳақоратланган барча қуллар, ҳар қандай қаршиликка қарамай озодликка эришадилар. Уларнинг эртанги куни ана шундай. Уларнинг қарори қатъий. Давримизнинг қудратли қонуни ана шундай. Агар 1955 йилда Африкада (Жанубий Африка республикасида ташқари) тўртта мустақил давлат бўлган бўлса, беш йил ичида бу сон йигирма тўртга етди. Эндиликда африкаликларнинг тўртдан уч қисми Ғарб ғоратчилари яратган тутқунликдан озод бўлди.

Яна шу ғоят муҳим воқеани қайд қилиб ўтиш керакки, Африкада ўн икки миллиондан кўпроқ пролетарлар армияси мавжуд ва у империализмга қарши курашда олдинги сафда бормоқда. Африка, Осиё ва Латин Америкаси халқларининг қудратли дўстлари — СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар уларга бош мададкор.

Коммунистик партия бошчилик қилаётган Совет Иттифоқи эзилган халқларга Октябрь революциясидан кейинроқ ёрдам қўлини чўзиб, уларнинг мустамлакачиликка қарши курашини қўллаб-қувватлаган эди. Совет Иттифоқи Туркия ва Афғонистоннинг мустақиллигини биринчи бўлиб таниди. Эроннинг чор ҳукуматига бўлган қарзидан зоз кечди. Шу билан бу мамлакатларнинг ўз озодлиғи учун ўша вақтда империализмга қарши олиб борган курашида муҳим роль ўйнади.

Совет Иттифоқи Ҳиндистон, Ироқ, Миср Араб республикаси ва Ганага муҳим саноат корхоналари, билим ортлари, шифохоналар қуришга беғараз ёрдам берди.

Совет Иттифоқи Корея ва Вьетнамда, Ироқ ва Мисрда, Сурия ва Кубада империалист босқинчиларни ваҳшиёна гонатчилик шаштидан қайтарди. Гана республикасининг президенти Кваме Нкрума, агар Совет Иттифоқи бўлмаганда эди, Африкада мустамлакачилик зулмига қарши озодлик ҳаракати қаттиқ қўллик, зуғум билан бостирилган бўларди, деб жуда тўғри айтган.

Совет Иттифоқи, империалистларнинг қаттиқ қаршиликка қарамай, Бирлашган Миллатлар Ташкилотида мустамлакачиликни қоралашга, инсоният шаънига доғ бўлган бу шармандаликни бутунлай тугатишга, 1962 йилни эса, бу системанинг тамоман йўқотиш йили деб эълон қилишга қаратилган қарор қабул қилинишига сабабчи бўлди.

Совет Иттифоқи, социалистик мамлакатлар Африка ва Осиё халқларининг ҳамisha энг яқин дўсти бўлиб қоладилар. Бу табиий бир ҳолдир. Партиямизнинг янги Программасида айтилган қуйидаги сўзлар бежиз эмас.

«ҚПСС мустамлака ва ярим мустамлака кишанларини парчалаб ташлаган халқлар билан қардошларча иттифоқ бўлишни ўз халқаро сиёсатининг энг муҳим негизларидан бири деб билади. Бу иттифоқ жаҳон социализми билан жаҳон миллий озодлик ҳаракати ҳаётий манфаатларининг умумийлигига асослангандир. ҚПСС миллий мустақилликни қўлга киритиш ва мустақамлаш йўлидан бораётган халқларга, мустамлака системасини батамом тугатиш учун курашаётган барча халқларга ёрдам беришни ўзининг интернационал бурчи деб ҳисоблайди».

Йиллар ва асрлар ўтиб, империализм ва мустамлакачиликка қарши мазлумлар озодлиги учун Ленин партияси ва совет халқи олиб борган қаҳрамонона кураш тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзилади, келажак авлод ундан чексиз миннатдор бўлади.

Бутун башариятга коммунизм қуёши нур сочадиган, ер юзидаги барча кишиларга фаровонлик ва бахт келтирадиган кун узоқ эмас. Бу кун албатта келади!

1968

ҚУЕШНИ ҚУТЛАБ

Шонли Октябрь инқилоби тўйи халқимиз тарихию ҳаётида мустасно ажойиб айём! Ҳар ерда ақл ва адолат тантанаси, ҳар жойда тўла ва текис тўй таронаси, ҳар

илда байрам кайфиятию базми ва безанган дастурон. Ҳар чехрада шодиёна кулги ва табассум. Ҳар бир тилу тилда жўшқин ва ўйноқи бахт тараннуми. Тошкент илчиси ва Фарғона пахтакори, тоғдаги кончи ва чўпон, Самарқанддаги зиёли ва Оролдаги балиқчи, юртимизда икки ҳаётни кўрган кекса эрка ва аёл — барча Октябрда балқиган бахт қуёши ва баҳорини қутламоқда.

Ҳа, ёдимда, бу йилги баҳор ажиб чиройли келди. Атиргул ва сайроқи булбул, кўм-кўк майса билан қопланган ер ва қуёшни қучган мусаффо мовий осмон, чарақлаб очилган чечакли олча ва завқу шавқ билан тўла инсон, майин, эркаловчи шабада ва чапак чалаётган ниҳол барглар, хуллас, барча қуёшни, янги ҳаёт — фасли баҳорни, унинг нашъаю нашидасини қутлаётгандай эди. Ҳозир биздаги ижтимоий ҳаётда худди шундай — халқимиз ўз қўли билан яратган қуёшни, ҳаётидаги баҳорни қутламоқда, байрам қилмоқда.

Эҳ-ҳе, бунгача — «Аврора» садолари янграгунча, не-не бўронли ва тўфонли асрларни, қаҳратон қиш ва қақшатқич куз азобларини, зулм ва зулмат даҳшатларини бошдан кечирилмади!

Тарих доно муаллим ва мураббийдир, дейдилар. Шундай. Сўзни ўшандан бошлай — офтоб қадрига етмоқ учун зулматни эсга олмоқ даркор.

Инсоният майдонга келиб, эс-ҳушини таний бошлаб-дики, унинг ҳаёти жабру жафо билан тўла бўлди, дили ғаму андуҳли бўлди, кўзи қонли ёшдан ва сўзи фарёддан аримади. Шафқатсиз муҳтожлик, мудҳиш ҳуқуқсизлик, кажрафтор фалак ва аччиқ тақдир уни ҳамиша ва ҳар ерда соядек таъқиб қилди, бўғди, эди. Қул фиғони ва қони, унинг қўл-оёғидаги занжир овозлари ва азоблари; оч ва яланғоч бандаларнинг дод-фарёди, бечора болаларнинг нажотсизликдан иложсиз инграшлари ва тўккан кўз ёшлари. Ёнғин ва исёнлар. Вайроналик, урушлар. Зиндон...

Хуллас, меҳнаткаш инсон кишанланган ақли, хўрланган меҳнатини беқиёс, беҳад ва бебаҳо бойликларга айлантирди. Лекин... Ҳа, бутун фожиа ана шу «лекин»да, қўли занжирлигича давом этиб, тақдири аччиқ ва аламли, қисмати хароба кулба, жон олғувчи кулфат ва қашшоқлик бўлиб қолаверади. Унинг ҳисобига ўзгалар бойиди, кулди, қилич ўйнатди ва ишрат базмларини қурди. Ҳа, у хирмон-хирмон дон етиштирди, лекин ўзи бир бур-

да нонга зор бўлди. У тоғ-тоғ пахта яратди, лекин ўзининг боши ямоқ ва юпун кийимдан чиқмади. Ўзи шарбатли мевали боғлар ижод этди, лекин булар ўзгаларнинг мулки бўлди. Енида дарё оқди, лекин сув унга боқмади. Не-не умид, орзу ва севги билан бола ўстирди, лекин фарзанд доғи ва бахтсизлиги алами ҳамиша у билан бирга бўлди. Зулм ва талончиликка қарши бош кўтарди, лекин адолат ахтариб кўтарилган бу бошлар қиличдан ўтказилди, исёнкорлар занжирбанд қилинди, кулбалар вайрон этилди, харобалар сони кўпайди.

Ўзбек юрти мана шу жафолар билан тўлиб-тошган оламнинг бир қисми эди, бунинг устига энг жафокашларидан эди.

Мана шу ерда айниқса, бир нарсани алоҳида қайд қилиб ўтай.

Башариятнинг ярмисини аёллар ташкил этади, дейдилар. Бу тўғри. Бу, башариятнинг ўзбек қисми — ўзбек халқига ҳам оиддир.

Лекин... Дарвоқе, бу «лекин»дан олдин бир нарсани айтиб олай.

Аёл деганимизда кўз ўнгига биринчи навбатда барча мавжудотлар орасида энг улуғ, энг қимматли ва энг муқаддас зот келади, энг ажойиб, кўп қиррали ва кенг маънодаги севги келади, ҳаётдаги ҳеч бир нарса билан, ҳеч бир гўзаллик билан, қолаверса, ҳатто барча гўзалликларнинг жамулжами билан қиёс қилиб бўлмайдиган қандайдир ҳайратомуз сирли ва оҳанрабодек жозибали нафосат келади.

Лекин ана шундай энг улуғ муқаддас зот асрлар мобайнида энг зўр алам ва андуҳ, адолатсизлик ва кулфат гирдобида бўлди, бўғилди. Айниқса, Шарқ аёлининг, жумладан, ўзбек «заифа»сининг ҳоли ва ҳаёти додфарёдли эди. Унинг бошида айни вақтнинг ўзида тўрт тегирмон тоши айланарди: хон ва хонзодаларнинг, амир ва амалдорларнинг, бек ва боёнларнинг зулми ва юлғичлиги, зўравонлиги ва ҳақорати; қафассимон лаънати ичкари азоби, жоҳил ва жафоли эр зулми; қолоқлик ва ҳуқуқсизлик даҳшатлари...

У, йил бўйи бел букиб, тупроқни олтинга, қуёш зиёсини ширин мева ва шарбатга айлантирди, лекин ўзи ва авлоди қашшоқлик ҳамда муҳтожлик исканжасида қолаверди. У пилта чироқ ёруғлигида кўз нурларини ипак толалари ва игна қилиб кашта тикди, мато усти-

га нақшдан гулзор ясади, лекин кулбаси вайроналигича, атрофи ғамхоналигича қолаверди.

Вақтлар ўтиши билан ва одамлар фаолияти натижа-сида инсоният ҳаётида шундай ижтимоий қонуният яралдики, у ҳам шу одамлар онгига боғлиқ бўлмасдан, уни белгилайдиган, ҳам умуман жамият асосида ётиб, шу жамият фаолиятини йўналтириб турадиган омил бўлиб қолди. Бу қудратли қонуниятни билмаган, лекин ғайри инсоний ижтимоий воқеликни инсоний қилишга уринганлар кўп бўлди — айрим шахсларгина эмас, миллион-миллионлар. Ҳеч нарса чиқмади. Асрлар ўтди. Ниҳоят, бошда Маркс ва Ленин бўлган коммунистлар ва уларнинг партияси майдонга келди. Бу қонуният аён этилди, эгалланди. Бир вақтлар улуг олим орзу қилган ва ахтарган таянч нуқтаси топилди — коммунистлар жамиятнинг ривожланиш ва ўзгариш-ўзгартириш қонуниятининг илмий ифодаси бўлган марксизм-ленинизм таълимотини таянч нуқтаси қилиб олиб, ер куррасида ҳаётни тубдан қайта қура бошлади.

Ҳа, мана 1917 йилнинг қаҳратон қиши. Ленин даҳоси ва коммунистлар раҳнамолиги билан таъминланган, озодлик ва адолат ғоялари билан қуролланган, қасос ва қатъият билан тўлиб-тошган халқ зўравонлар замонасига қараб бутун овозининг борича «Бас!» деди ва ҳоким зулматга қараб олов уфурди, зулм истехкоми-ю, зулмат диёрига қарши афсонасимон паҳлавондек ҳамла билан ташланди. Натижада унинг асрий алам-андуҳга, таланишлик ва ғоратчиликка, мустабид ва ҳақоратчиларга, жулдурлик ва қашшоқликка, таъқибу авахталарга бўлган нафрати ҳамда ғазаби ғалабага — халқ ҳукмронлиги ва нур тантанасига айланди. Янги тарих — янги ҳаёт бошланди.

Дарҳақиқат, ҳар нарса ўзгача бўлиб қолди. Асрлар мобайнида адолатсизлик исканжасида бўлган, бинобарин тескари айланиб келган «фалак» тўғри йўлга тушиб олди. Қуёш ўзгача боқадиган, дарёлар ўзгача оқадиган, ер ҳам ўзгача нафас оладиган — халқ бахти томон боқадиган, халқ саодати учун нафас оладиган, халқ фаровонлигига хизмат қиладиган бўлди. Шундай давлат ўрнатилдики, унда халқ эрки ва иродаси, халқ орзу-умиди ва истаги, халқ интилиши ва фаолияти мужассамлашди. Тақдир жилови, завод жиҳози ва меҳнат маҳсули халқ қўлига ва ихтиёрига ўтди. Бармоқ босишдан

ва осмонга ёлворишдан бошқа иложи бўлмаган миллион-миллионлар мактаб ва китобга, дорилфунун ва юксак санъатга эга бўлди.

Мавжуд ер ва сувнинг ўзи билан, юпун кийим ва кетмон билан, бўзчи дастгоҳи ва китобсизлик билан, бунинг устига ички ва ташқи контрларнинг хуружларини барбод қилмасдан туриб бир нарса қилиш мумкин эмас эди. Совет одами бу қолоқликка ва зўравонларга қарши яна ҳам зўр паҳлавондек ташланди. Енгди. Янги олам ижод этилди. Ана энди, қаранг, қишлоқ ўз қиёфасини тамомила ўзгартирди, омов аллақачонлар музей мулкига айланиб, аксар экин турларини экиш, ўстириш ва йиғиб-териш олиш машина билан амалга ошириладиган бўлди. Маҳсулотнинг бир неча бор ошиб кетганлиги, деҳқонлар ҳаётининг таниб бўлмас даражада фаровонлашганлиги барчага аён. Яна нималарни айтай?! 1913 йилда пахта бир неча юз минггина тонна эди, энди эса тўрт миллиондан ошиб кетди. Бир вақтлар қора қиш тунларида бўйра ё намат устида «Мушкулкушод»ни ўқиб, «дийдиё»ларни айтиб ёш тўккан аёлнинг қизи ва набираси, Сўфи Оллоёр сатрларида жо бўлган афъюндан «маст» бўлиб, таркидунёчиликда тасалли топишга уринган отанинг ўғли ва набираси бугун донгдор пахтакор ва ижодкор механизатор Турсуной Охунова ва Аҳмад Усмонов пойтахтимизда Олий Совет сессияси минбаридан туриб давлат ва мамлакатни идора қилишда иштирок этмоқда. Мих ва қулфни ёғочдан ясаган, томини лойдан қилган, боши пилта чироқдан чиқмаган, бир неча буржуйнинг бармоқ билан санарли кичик заводчаларигина бўлган ўлка энди ҳозирги замон талаби савиясидаги саноатни яратишда шу қадар юксакликка кўтарилдики, ҳайратланмасдан ва тан бермасдан бўлмайди. У бугун бир вақтлар кўкрак кериб мақтанган анча Европа мамлакатларига, ҳатто ўша корчалон Америкага ўз саноат маҳсулотини чиқариш даражасига кўтарилди. Қолаверса, космосни эгаллашда ҳам ўлкамизнинг, халқимизнинг муносиб ҳиссаси бор.

Асрлар мобайнида битмас-туганмас ер ости бойликлари яшириниб ётар эди, баланд тоғлар инсон бахтига ётдек даҳшат ва ғурур билан гердаиб турар эди. Бир парча темир ё ўтин одамнинг хуни эди. Энди эса тоғлар қўпорилиб, инсонга сажда қилмоқда. Бухоро газ

қардошларимиз ўлкаси Уралга бориб ақлли машинага ва ажойиб матога айланмоқда, тожик юртида ва қозоқ элатида дўстлигимизни мустаҳкамламоқда.

Узоқ вақтлар мобайнида Бухоро амири, Қўқон Худоёрхони ва Тошкент бегининг танобини тортишга ожизлик қилиб, қонли қамчи азобини чекишга мажбур бўлган туркистонликлар, жумладан, ўзбеклар, Совет оиласида шундай қудратга, шундай ҳар томонлама тараққиётга ноил бўлдиларки, натижада заҳарланган ўқ ва пулат билан қопланган танкли Антантанинг, енгилмас деб ҳисобланган, Европани бир нечагина зарба билан топтаган Гитлер газандаларининг адабини бердилар — шу бемисл қаҳрамонлик ва ғалабага ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Биламиз, бир вақтлар бир қарич ер ва озгина сув учун не-не можаролар бўлмади, қанчадан-қанча қурбонлар берилмади, не-не азобу уқубатлар бошдан кечирилмади! Ҳа, ҳоким ижтимоий адолатсизлик ва фалокатлар устига бизнинг табиий шаронтимизда осмон бахил, қуёш шафқатсиз, ер эса сувхўр. Юқорида айтганимиздек, дарёлар ҳам халққа бемехр бўлди, ёмғиру қор ҳам ўзгалар ихтиёрида ва хизматида бўлди. Энди эса коммунистлар миллионлар иродаси, Октябрь инқилоби идеали амалга оширилиши натижасида янги ўтказилган сув йўллариининг узунлиги афсонага ўхшайди.

Мен юқорида лаънати кечмишда аёлларнинг ўта аянчли аҳволи ҳақида айрича тўхтаган эдим. Ҳақиқатан ҳам улар эр қули ва ичкари тутқунидан давлат арбобига, саводсиздан врачга, ҳисобни бармоқ билан қилишдан олим ва инженерга айландилар. Бир сўз билан айтганда, аёл озод одамга айланди, ўз инсоний қадр-қимматини сақлаш ва бош кўтариб, кўкрак кериб юриш имкониятига эга бўлди. Бир вақтлар Увайсий:

Замона кулфатидин бу кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди,

Бу чархи бемурувватдин кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди,—

деб фарёд қилган бўлса, энди Зулфия ўзининг ва ўз дугоналарининг кулган бахтини куйламоқда.

Яна энг муҳим бир масала.

Ўзбек халқи, бошқалар каби ғоят қадимий ва беҳад истезьдодлидир. У ниҳоят даражада оғир ва машаққат-

ли шароитларда инсониятга буюк олим ва шоирларни берди, ҳайратомуз меъморлик обидаларини яратди, турли-туман мева, гул ва куйлар ижод этди, ажойиб хулқ ва одоб намуналарининг соҳиби бўлди. Лекин ўша жуда узоқ чўзилган лаънати кечмишнинг чидаб бўлмас даражадаги жафолари исканжасида унинг истеъдоди бўғилди, саводсизлик азобини чекди. Улуғ Октябрь зарбалари бунга хотима берди, у коммунизм қураётган халққа айланди. Совет халқларига хос бўлган энг гўзал инсоний фазилатларни, энг юксак ғояларни ўзида ва фаолиятида мужассамлаштирди. Унинг таланти бемисл камолот касб этиб, тўлалигича намоён бўладиган ҳолга эришди. Улуғ Октябрдан кейин унинг юрти ва ҳаётида ўз қардошларининг ёрдами билан юз берган улугвор ўзгаришлар, мўъжизасимон ва оламшумул ютуқлар шундан далолат беради. Ахир, у тоғ қўпорди ва дарёларни жиловлади, сунъий денгизлар яратди, муҳташам янги шаҳар ва қишлоқлар бунёдга келтирди, азим чўлларни бўстонга айлантди, саноат гигантларини барпо этди, саводсизликдан академик ва атом реактори даражасига кўтарилди. Эҳ-ҳе, яна нималар бўлмади! Хуллас, у феодализмни орқада қолдириб, капитализмни ҳатлаб ўтиб, социализмнинг тўла ғалабасини таъмин этди, энг олий инсоний идеал ҳисобланган коммунизм биносини қад кўтартирмоқда энди.

У, рус ва украиналикни оғам, қозоқ ва арманни қардошим, қорақалпоқ ва бошқирдни иним деди, ўрганди ва ўргатди, ёрдам олди ва кўмак берди, барча ютуқларининг ташкилотчиси ҳамда боиси партиёга — башар ҳаётини ақл ва адолат асосида қайта қуриш вазифасини ўз зиммасига олган партиёга содиқ бўлди ва шунда, шу туфайли тараққиёт чўққисини эгаллаш сирини ҳамда ҳунарини билиб олди.

Ўзбек ўлкаси, улуғ Ленин башорат қилганидек, Шарқда социализм машъалига айланди.

Ўзбек республикаси ўзидаги кулган бахт қуёши ва гулгун ҳаёт баҳори билан ташқи Шарқ халқларининг дили ва ҳусни рағбатини оҳанрабодек ўзига тортиб, улар учун ҳақиқий озодлик тимсоли ва юксак тараққиёт намунаси бўлиб қолди.

Буни шарқликларнинг ўзлари ҳам эътироф этмоқда.

Шарқликларгина эмас, диёримизга келиб, уни ўз кўзлари билан кўрган ғарбликлар ҳам ҳайратда. Ма-

на, масалан, Мирзачўлимиз ҳақида австралиялик ёзувчи Алан Маршалл бундай дейди.

«Мен Мирзачўлни — совет кишиларининг қўли билан бунёд этилган эрам боғини кўрдим. Пахтазорларнинг этаги кўринмайди. Мирзачўлда қазилган каналлардан Австралиянинг энг катта дарёсидагига нисбатан ҳам кўп сув оқиб турибди. Бутун чўл ям-яшил. Бир вақтлар Мирзачўл қуш учса қаноти куядиган саҳро бўлган. Ҳозир эса, сайроқи қушлар маконига айланган.

Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши — совет кишиларининг буюк жасорати, ақл бовар қилмайдиган жасорат, чинакам мўъжизадир».

Дарҳақиқат, халқимиз Улуғ Октябрь ҳайқириқларида балқиб чиққан ва қирқ йил ичида камол топган бахт қуёшини қутламоқда, ою кун сайин, соату сония сайин гўзаллигига гўзаллик қўшилаётган ва ҳамиша навқирон бўлган ҳаёт баҳорини байрам этмоқда.

Яшасин, шу қуёш!

Яшасин, шу баҳор!

КУРАШ ТУФОНЛАРИДА ТОЗАЛАНАЕТГАН ҚИТЪА

Табиат битмас-туганмас бойлик ва гўзаллик хази-насидир, ҳиммат ва саховат масканидир. Одам волидасидир, ҳаёти манбаидир, воситаси ва вобастасидир.

Лекин унинг бошқа томони ҳам бор.

Табиат билан одам муносабатининг, одам ва унинг ҳаёти ҳамда жамиятнинг яна шундай ғоят зўр, чуқур, ҳайратланарли ва сирли фалсафаси бор: одам — бир томону беҳад қудратли ва чексиз кўламли табиат — иккинчи томон.

Дунёнинг ҳар ерида яшайдиган, ҳар хил тилда сўзлайдиган ва ҳар қандай ирққа мансуб бўлган одамнинг узоқ мазийлардан ўз бошланғичини оладиган тарихига диққат билан назар ташланса, нималарга дуч келмайди киши?! Шунда биринчи ва асосий эътиборни ўзига тартадиган нарса унинг аччиқ тақдири масаласидир — унга ҳамиша йўлдош бўлиб келган фожиа масаласидир.

Аввало шуни айтмоқ лозимки, одам ҳали жуда ёш (айниқса, умуман узвий мавжудот билан муқояса қилинса!) — ҳаммаси бўлиб бир неча юз минг ёшга кирди. У ўзининг мана шу умри мобайнида икки асосий ва

белгиловчи муаммони ҳал этиш билан, тўғрироқ айтганда, шунга уриниш билан машғул бўлиб келди: бири — беҳад қудратли табиат билан, вақт билан, ҳаракат билан олишиши, буларни ўзига тобе этиш ҳамда ўзлаштириш, шу асосда ўз ҳаётини ва турмуши маъмуригини таъмин этиш.

Бу, албатта, оддий «жуғрофий муҳит» деган маънода эмас, шу муҳитга уйғунлашиш маъносида ҳам эмас, аксинча, шу муҳит табиат билан олишиш маъносидир. Бу, одам истаги, эҳтиёжи, интилиши ва орзуси билан табиат, унинг «қонун-қоида», «тартиб» ва ўжарликлари орасидаги қарама-қаршиликнинг ўзгинасидир. Ахир, мана қаранг: абадул абад мавжуд бўладиган табиат, вақт ва ҳаракат ичида, ҳамиша давом этадиган, яратадиган ва емирадиган ҳаракат жараёнида ва вақт ўтиши процессида (ёки шулар шаклида) табиатда инсон истаги ҳамда иродасига зид ҳолда нималар содир бўлмайди?! Нималар инсонга керак бўлмайди, нималар емирilmайди ва нималар пайдо бўлмайди?! Чунончи, беморлик ва ўлим; сел ёғиши, сув тошқини, одамнинг улар билан олишуви. Яна чунончи, одам кийим-кечак яратади ёки уй қуради, унинг роҳатини кўради, сўнгралар кўп ўтмай уни эскириш касалидан, иллатларидан қутқариш ёки бошқасини яратиш — қад кўтартириш билан машғул бўлади, не-не азобларни чекади. Ниҳоят, яна чунончи, одам кўп азиятларни энгиб экин экади, уни ўстириш, вояга етказиш ва ундириш учун шу экиннинг ўзининг, ер ва ҳавонинг ўжарликлари билан қанчадан-қанча машаққатли олишувлар қилади...

Эҳ-ҳе, одам турмушида шундай ва шуларга ўхшаш нақадар кўп ва хилма-хил олишувлар бор! Шуларсиз ҳаёт йўқ.

Бу, қарама-қаршиликнинг биринчи қутби.

Иккинчи — тараққиётнинг маълум босқичида пайдо бўлган талончиларга қарши курашиш ва зўрайиб бораверган социал тартибсизлик ҳамда адолатсизликни йўқотиш учун, ижтимоий ҳаётни ҳақиқий инсоний қилиш учун, адолатни барқарор қилиш учун интилиш.

Қисқа қилиб айтганда, унинг бутун умри меҳнат-олишув ва кураш-интилиш билан тўла бўлди.

Асрлар ва авлодлар бирин-кетин шу тарзда ўтди. Шуниси ҳам борки, табиат, вақт, ҳаракат ва одам бор

экан «олишув» ҳамиша қолади; зотан, табиатдаги яралиш, ўзгариш ва емирилиш процессини тўхтатиб бўлмайди, яъни ҳаракат ва вақтни йўқ қилиб бўлмайди. Бу умуман абадийдир, мутлақийдир, мустасно қудратлидир. Ҳамма гап мана шунда!

Аммо «кураш» бир пайт келиб йўқ бўлади — талончи синфлар тугатилганда. Албатта, шу ҳол биринчи бўлиб Ленин Октябри Ватанида бошланди.

Ҳа, давримизнинг энг характерли ва энг муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, бутун планетамиз бўйлаб жамиятда, одамларнинг ҳаёти ва онгида мисли кўрилмаган кўлам ва чуқур даражада улуғвор ўзгариш процесси рўй бериб, кундан-кунга кенгаймоқда. Бу ўзгариш юксак одамийлик ва тараққиёт фойдасига бўлмоқда, асрлардан бери золимлар зуғмидан зор йиғлаган оналар, аччиқ фарёд чекиб, ёқа чок қилган оталар, очлик ва силдан инграшга ҳам ҳоли қолмаган болалар, бойлиги ўғирланиб, сийнаси топталган диёрлар фойдасига бўлмоқда, инсонлар бошига бало тошларидек ёғилиб келган ўта тескаричи социал тартибқоидалар устидан инсон ва ҳақиқатнинг устун келиши, тантана қилиши фойдасига бўлмоқда. Бу процесс капитал билан меҳнат орасидаги, мустамлакачилик билан озодлик орасидаги шиддатли тўқнашув алангалари кўйнида давом этмоқда.

Шундай тозаланиш процессларидан бири курашаётган муаззам Африкададир.

Африка қитъалар орасида Осиёдан кейинги энг каттасидир. Булутлар билан олишаётган баланд тоғ тизмалари ва ҳайқириқли дарёлар, пишқирган денгиз, мовий кўл ва бўронли саҳролар, ажойиб ўсимлик, ҳайратомуз ҳайвонот ва йил бўйи ям-яшил ўрмонлар, қудратли қуёш, сахий офтоб, бир неча юзлаб қобилиятли жафокаш халқ ва қабилалар — мана Африка.

Капиталистик дунёда чиқариладиган олмоснинг тўқсон олти, олтиннинг олтмиш, кобальтнинг етмиш бир, колумбитанинг олтмиш, хромнинг ўттиз етти, марганецнинг йигирма бир, мис ва уранинг йигирма беш, пальма мойининг саксон, какао маҳсулотининг олтмиш беш процентини шу Африка беради. Америка хазинасидаги олтиннинг эллик икки фоизи шу Африкадан тортиб олинган...

Бунинг устига, миллион-миллион арзон ё текин иш-

чи кучига эга шу Африка. Қанчадан-қанча ноз-неъматлар конидир бу Африка!

Шунинг учун ғарблик ғоратчилар зўр бериб унга интилдилар, қон кечиб, мурдалар ва харобаликлар устидан ўтиб, олов ва қилич, фитна ва фужур ёрдами билан уни эгалладилар, ойма-ой, йилма-йил, асрма-аср уни таладилар, африкаликнинг қўл-оёғигагина эмас, фикри ва истеъдодига ҳам кишан солдилар, ўзини тўхтовсиз таҳқирладилар.

Натижа шу бўлдики, кейинги тўрт юз йил мобайнида биргина қул савдосининг ўзида 300 миллион африкалик нобуд бўлди. Қақшатқич қашшоқлик ва қирувчи касалликлар, уруш ва ўлдиришлар шу даражада кенг қулоч ёйдики, агар европалик жаллоду жобирлар келганига қадар Африка аҳолиси дунё аҳолисининг 20 процентини ташкил этган бўлса, энди саккиз процентинигина ташкил этган бўлиб қолди; африкалик ўрта ҳисоб билан ўттизга етмасдан дунёдан ўтадиган бўлди. Фожиа шу даражага етдики, мактаб ва шифохона гўё хаёл ва орзудагина мавжуд бўладиган мўъжизасимон нарсага айланиб кетди. Оғули ирқчилик ва қонли қамчигина, саводсизлик алами ва авахталар азобигина, бошпанасизлик ва қуллик меҳнатигина бечора африкаликнинг қисмати бўлди.

Лекин иккинчи Африка ҳам бор. Бу — дарғазаб ва курашувчи Африка.

Африка ҳеч қачон тинч турмади, келгиндиларнинг талаши ва таҳқирига қарши курашди, ғазаб ва нафрат билан нафас олди, олов ичида бўлди. Лекин асрлар гувоҳки, аҳвол ўзгармади. Африка танаси яраланаверди, миллионлар ризқи ўғирланаверди, сийнаси топталанаверди, қитъа кушхоналикда, кулбалар кулфат, ғам ва азахоналикда давом этаверди — мустамлакачилар бўш келмади, қилич яна ҳам ўткир қайралди, беҳисоб бошлар кесилди, ғазаб оташи яна ҳам зўрайди, юзлаб шаҳару қишлоқлар ёндирилди, етимлар сони ё фарзанд доғи билан ўртанганлар миқдори кўпайди, очлик ва адолатсизлик авж олди.

Зулм ва зулматнинг охири бор, албатта. Халқ ва ҳақиқат ҳам бўш келмади ва ниҳоят, юта бошлади.

Ҳа, Улуғ Октябрь инқилоби қўзгатган тўфон сармоя ва ғоратчилар оламини ларзага келтириб, Африкага ҳам етиб борди. Янги яралган, тараққиёт йилла-

рида енгилмас қудрат касб этган Совет диёрининг зулм оламига берган зарбалари, мазлумларга кўрсатган мададлари жафокаш Африкага ҳам қанот бағишлади — муаззам ва қаҳрамон қитъанинг аксар қисми мана энди тақдир жиловини ўз қўлига олди, уни ўз қўлида сақлаб қолиш учун олишмоқда. Музлар эриб, илк баҳор шабадаси эса бошлади. Африкадаги эрк учун кураш арбобларидан бирининг қўидаги сўзлари бежиз эмас, албатта:

«Агар Совет Иттифоқи бўлмаганда эди, Африкадаги мустамлакачилик зулмидан озод бўлишга қаратилган ҳаракат энг шафқатсиз ва энг кўпол суратда бостирилган бўлур эди».

Бу — том ҳақиқат!

Яна ўша машҳур арбоб бундай дейди: «Ҳозир ўзини узил-кесил озод этиш вазифасига бағишлаган янги Африка мавжудлигини кўринг ва эсдан чиқарманг, деб биз бутун дунёга хитоб ва мурожаат қиламиз. Унинг ўғил-қизлари ўз она тупроғидан ёвларнинг ҳар қандай шаклдаги ҳукмронлиги, дискриминация ва мустамлакачиликнинг охирги қолдиқлари абадий йўқолгунча тинчмайдилар. Африка ҳаракатга келди. Орқага қайтиш йўқ».

Ҳа, орқага қайтиш йўқ! Қарор қатъий. Кураш кучаймоқда, олов авжида. Америка ва англиялик, франция ва исроиллик империалистлар бутун Африкани занжирбанд қилиш, талаш, топташ ниятларидан воз кечганлари, уни Совет мамлакатига қарши ва бошқа социалистик давлатларга қарши агрессия плацдармига айлантириш мақсадларидан қайтганлари йўқ. Аксинча, зўр бериб уринмоқдалар, янгидан-янги босқинчилик ва горатчилик усулларини ишга солмоқдалар, Лумумбани ўлдириш ва хоин Чомбега ёрдам бериб Конгони бўлиб ташлаш, Кваме Нкрумага ўқ узиш ва Яман инқилобини бўғишга уриниш, атом бомбаси билан қуролланган ҳарбий базаларни кенгайтириш ва янгиларини яратиш (Африка ерларида), ҳарбий босқинчилик блокларини тузиш мана шундан далолат бермоқда.

Империализм осонгина таслим бўлмайди, осонгина жон бермайди. Ҳали қаттиқ ва шиддатли курашлар турибди. Кучни тўпламоқ, салоҳиятни оширмоқ, жангларга тайёр бўлмоқ лозим ва шарт. Давр ва ғалаба талаби

шу! Энг муҳими — бирлик! Бирма шоири Маун Сваи
Йи ўзининг «Қасос болғаси» деган шеърида яхши айтган:

Битта мушт бу, иккита мушт бу...
Шундай қилиб жамлансин мағрур.
Минг-миллионлаб
Таранг муштумлар.
Ғазабкору одил муштумлар
Пўлат болға бўлиб тушинлар
Олчоқ империалист бошига!..
Бир тупурик икки тупурик...
Шундай қилиб жамлансин тезда
Минг-миллионлаб
Нафратимиз тупуриклари.
Ғарқ қилайлик унда аёвсиз
Империалист чаёнларни биз!
Битта куч бу, иккита куч бу...
Шундай қилиб жамлансин мағрур
Минг-минглаб куч,
Қудрат сафарбар!
Уч болғаси ёвни қулатиб,
Ҳайқирсин бор жаҳон аҳлига:
«Вақти келди, билинг,
Меҳнаткаш
Яшамагай қулликда ортиқ!
Вақти келди, билинг,
Ишчилар
Ҳар жабҳада ғолиб,
Музаффар!»¹

Ҳа, империализм ўлимолди талвасасида қутуриб, қуролини қайраб бутун Африкада ва бошқа кўп ерларда ишга солиши мумкин. Бинобарин, унинг йўлини кесиш, уни яна ҳам қаттиқ жиловлаш, унинг ўлим соатини тезлатиш лозим. Бу илғор инсониятнинг, жумладан, миллион-миллион африкаликларнинг қўлидан келади, улар бунни қиладилар ҳам.

Шу буюк ва муқаддас ишда иштирок этиш совет ёзувчиларининг, совет олимлари — шарқшуносларнинг ҳам энг муҳим вазифаларидандир.

¹ Ю. Шомансур таржимаси.

Улуғ оилада коммунизмнинг нуроний чўққилари томон шахдам кетаётган ўзбек халқи бошқа совет халқлари каби, ўзининг африкалик дўстларига чуқур ҳурмат ва самимий муҳаббат билан қарайди. Биз ўртаосиёликлар билан қатор Африка мамлакатлари орасида қадимдан-иқтисодий алоқалар, маданий ҳамкорлик, бир-бири ҳақида ўйлаш муносабатлари бўлган. Қоҳирадан келиб Самарқандда илм олганлар. Бухородан бориб Бағдодда таҳсил кўрганлар, араб даҳосининг маҳсули «Минг бир кеча» ўзбек элатида машҳур бўлиб, маданиятимизга кириб кетган. Улуғ Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и араб халқига бағишланган бўлиб, Қайс ва Лайлиларнинг аччиқ тақдири, фоживий ҳаёти ҳақидаги аламномадир.

Совет Иттифоқидан африкаликлар қитъасига кўрсатилаётган маънавий-сиёсий кўмакда, юборилаётган машиналару дори-дармонларда, у ерда ҳукуматимиз томонидан амалга оширилаётган мактаб ва шифохона, электр манбаи, тўғон ва саноат қурилишларида бошқа қардош совет халқлари қатори ўзбекнинг ҳам иштироки, ҳиссаси бор. Биз бундан ғоят хурсанд ва мамнунмиз.

Ҳамза ва Ҳамид Олимжон, Ойбек ва Ғафур Ғулом, Зулфия ва Уйғун асарларида, хонанда ва бастакорларимиз куйларида бахт, озодлик ва осойишталик учун кураш олиб бораётган африкалик дўстларимизнинг ҳам овози бор. Биз бу билан ғоят хурсанд ва мамнунмиз.

Ҳамма яхши гап дўстликда, ҳамма яхши нарса дўстликдан бошланади, унади. Ҳақиқий инсонийлигу олижанобликнинг бош белгиси ҳам дўстлигу вафодорликдан иборат. Халқ хоҳлаган адолат учун олишувдан, гўзалликдан иборат.

Шу кунларда бутун илғор инсоният Африка кунини нишонламоқда. Бу африка халқларининг энг қудратли, меҳрибон ва ғамхўр дўсти— Совет Иттифоқида айтиқса кенг қайд қилинмоқда. Бу тамомила қонуний бир ҳолатдир. Шу улуғ айёмда улуғ қитъанинг миллион-миллион муборизларига севги ва садоқат саломини йўллаймиз, курашларига чуқур самимият билан янги муваффақиятлар тилаймиз.

Зулматни ёндирувчи олов янада зўр алангалансин!

1970 йил, май

БАШАРИЯТ ДАҲОСИ

Ҳа, Ленинни башарият даҳоси дейдилар. Бу, қуёш ёрқиндир дейишдай тўғри ва бундай бўлишнинг ўзи мўъжизадир. Дарҳақиқат, Ленин, унинг таълимоти, фаолияти давр ҳамда халқ талаби тақозо қилган мустасно, лекин буткул қонуниятли ва умуминсониятга тааллуқли мўъжиза бўлди, мўъжиза ижодкори бўлди.

Аввало, масаланинг манбаи ҳам қизиқ. Қаранг, қандай ажиб ва ҳайратланарли тўғри келиш: бундан юз йил олдинги мустасно сирли ва эҳсонли баҳор бир фарзанд бердики, у йиллар ўта ва олов кеча, тарихда биринчи бўлиб инсониятга абадий баҳор — ижтимоий баҳор бахш этадиган бўлиб чиқди. Мана, эллик уч йилдирки, бу баҳор бизда барқарор, тўхтовсиз камолот касб этмоқда. Бунинг устига, тошни ёриб чиққан гиёҳдек ва қишни барбод қилувчи баҳор бўронидек, барча тўсиқ ва қаршиликларни енгиб, қулфли чегара, баланд тоғ ва пишқирган денгизлар оша, у борган сари кўп халқлар ҳаёти ҳамда диёрларига кириб бормоқда, беэмомоқда.

Ҳамма гап мана шу давр ва халқ талаби тақозосида, мана шу мустасно шахсда, мана шу тош ёриб ёйилишда ва баҳор бўронида!

Ҳа, Ленин ҳар нарсадан зўр бўлган жамият қонуниятини, айниқса, революцион ўзгариш-ўзгартириш қонуниятини шу қадар чуқур эгалладик, оқибатда унинг шу қонуният ифодаси бўлган ва шу асосда яратган таълимоти мазкур қонуниятдай беҳад қудратли бўлди.

Ленин халқнинг ғоят зўр истеъдод ва закосини, ақли ва идрокини ўзида шу қадар чуқур мужассамлаштирдик, оқибатда унинг шулар ифодаси бўлган, шулар асосида камол топган даҳоси умумбашарий аҳамият касб этди, шунинг маҳсули бўлган ва шу асосда яратган таълимоти мўъжизакор бўлди.

Ленин тарих тақдирини ҳал қилувчи куч ҳисобланган халқнинг (унинг тили ва қаерда яшашидан қатъи назар) энг илғор ва эзгу орзу-истакларини ўзида шу қадар доҳиёна, меҳрибонона жамулжам қилдики, оқибатда шунинг ифодаси бўлган ва шу асосда яратган таълимоти миллионлар дилини, фикрини эгаллаб, шу миллионларнинг ирода ва интилишларига — енгилмас моддий кучга айланиб кетди.

Шу тарзда у башарият доҳийси бўлди. Бу даҳонинг

қудратига қарангки, бахт нотўғри тақсим қилинган ва азалдан тескари айланган бутун дунёни тўғри йўлга сола бошлади, кулфатлар билан тўлиб-тошган ва минг-минг йиллар мобайнида буткул ҳоким бўлган ғайри инсоний ижтимоий воқеликни рад этиб, енгиб, инсонийлик, ақл ҳамда инсоф, энг юксак идеал ғалаба қозонган янги тарих ярата бошлади. }

Биздагина эмас. Мана у ҳамон ҳамма тириклардан тирикдир, ҳаёт гардиши ҳар ерда ҳозир ҳам у белгилагандай ва башорат қилгандай адолат томон айланмоқда.

Буни билган ва шунинг учун Ленинга беҳад ҳурмат билан қараган эдилар. «Россия уфқида инсоният озодлиги тонги отаётир ва башариятга бахт келтирадиган бу куннинг қуёши Ульянов Лениндир» деган эди 1919 йилда машҳур ҳинд сиёсий арбоби Баракатулло.

«Ленинизм планетамиз халқларининг йўлини машъал янглиғ ёритмоқда, уларни ижтимоий тараққиётга бошлаб бормоқда... Бутун мутараққий инсоният ҳозирги кунда жамиятни қайта қуришда Ленин ғояларига амал қилаётир. Шунинг учун ҳам Ленин бизлар учун энг буюк, энг азиз инсондир», деди яқинда империализмга қарши курашаётган араб давлат арбобларидан бири.

Ҳа, ҳозирги Эроннинг машҳур олимларидан Шафаънинг қуйидаги қуйма сўзлари том ҳақиқатдир: «Ленин бутун дунёга мансубдир, у тарихда биринчи бўлиб оламини тубдан бошқача қиладиган бўлди».

Бу тубдан янгиланиш бизда — Ленин Ватанида бошланди. Буни биз Улуғ Октябрь табаддулотида, Ленин яратган партия ва давлат фаолиятида, халқларимиз ҳаракати ва ҳаётида, Колчак ва кулак, Антанта ва Гитлер газандалари устидан қозонилган ғалабаларда, социализм тантаналари ва яққол кўзга ташлана бошлаган коммунизм гўзалликларида кўрмоқдамиз.

Буни биз империализм инқирозида, 53 йилча аввал дунё аҳолисининг 71 процентини ўз зулми остида тутиб турган лаънати мустамлакачиликнинг барбод бўлиши ва бу мазлумларнинг миллий озодликка эришганлигида, вьетнамликнинг ғалабалари, арабнинг қатъияти, анголаликнинг қаҳрамонона олишувиде кўрмоқдамиз.

Буни биз ғоят масъулиятли, нотинч ва жиддий замонамизда, доҳий Маркс таъбирича, танидан қон ва

ажал ёғадиган капитал ва унинг ваидал ҳамда вампирларига қарши — бегуноҳлар бошига бомбалар ёғдираётган ва БМТ маълумотича, ҳар куни биргина очликнинг ўзидан уч юз минг нотавонларни ўлимга олиб бораётган империалистларга қарши Америка ва Англияда, Ғарбий Германия ва Италияда курашаётган миллион-миллион коммунистлар, меҳнаткашлар қатъияти ҳамда қаторларининг кун сайин кучайиб, кўпайиб бораётганлиги ҳамда ютуқларида кўрмоқдамиз; бир неча социалистик мамлакатларнинг майдонга келиши ва социализмнинг дунёвий системага айланганлигида, инсоният тақдирини ҳал қиладиган омил бўлиб қолганлигида кўрмоқдамиз.

Буларнинг барчаси Ленин даҳосидан далолат, Ленин таълимоти қудратидан, Ленин башорати ҳаётийлигидан шаҳодат!

Лениннинг беҳад улуғворлиги ва умумбашарий аҳамиятини образли кўрсатиш учун уни кўпинча қуёш деб таърифлайдилар. Тўғри, осмон офтоби гулу чечакка, ҳаётбахш суви ноз-неъматга айланади, табиатни усиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ленин... Ленин илғор башарият, жамият, инсон қуёши бўлиб, коинот қуёшидан ҳам меҳрибон ва ҳаётбахшдир. Зеро, инсон бунёдга келганидан бери ўша табиат қуёши остида яшаса-да, зулмат қўйнида бўлди, на ором, на бахт кўрди; шу қуёш остида ва шу қуёшга кўра унинг меҳнатини олтин ва қиличга, бузуқ базм ва қуллик занжирига айлантириб, унинг бахтини ўғирладилар, уни ўша гулу чечак нашъасидан, ўша шарқироқ сузу нози неъматлар ҳуқуқидан маҳрум этдилар. Ленин эса, инсоният қуёши бўлиб, шу зулмат, ўғирлик ва ҳаёсизликка барҳам бера бошлади. Бу умумбашарий ишга айланди, давримиз ва келажак умуминсоният тақдирини ақл ва адолат фойдасига, коммунизм фойдасига ҳал қиладиган қудратли процесс бўлиб қолди. Бутун планетамиз бўйлаб шундай ҳал бўлади ҳам, албатта. Ана ўшанда барча озод, осуда ва миннатдор инсоният ўз солномаси — тарих санасини мелоду ҳижрий ҳисобидан эмас, ўша Ленин таваллуди ва ё у бошқарган Октябрь табаддулоти кунидан оладиган бўлар...

Мен, ҳар бир совет кишиси каби, тубдан янгиланиш даврини бошлаб берган шундай бепоён ва қудратли бир диёр — Совет Ватанининг гражданиманки, бу билан

жуда мағрурланаман. Ахир у, ҳинд шоири Шивамангал Синҳ Суманнинг қуйидаги сатрларида айтилганидек, барча илғор башариятнинг бош умидгоҳи ва ғурури бўлиб қолди:

Кимки қадам қўйса бу азиз юртга,
Шод баҳор атрофда, кўзида ғурур.
Ҳафталар берар йиллар мазмунин,
Олар Москвадан қалблар куч, ҳузур.

У, Америка Компартияси раҳбари Гэс Холл айтганидек, «шубҳасиз, социал тараққиёт ва тинчлик учун дунё бўйлаб олиб борилаётган курашда ҳал қилувчи кучдир».

Мен ўзбекман — Ленин бахт берган элимнинг фарзандиман. Менинг республикам ушбу муаззам Ватанимнинг узвий қисмидир. Шу билан хуррамман.

Халқимнинг мен яхши хабардор бўлган кулфатли кечмишига ва ўзим ҳар куни кўриб турган янги ҳаётига чуқур назар ташласам, айниқса шунда Ленинга беҳад ҳайратим ва муҳаббатим жўшиб кетади.

Дарҳақиқат, тарих доно муаллимдир, дейдилар. Баҳорни баҳолаш ва ардоқлай билиш учун киш азобларини эслаш керак, дейдилар. Бинобарин, элимизнинг ҳозирги гўзал турмушининг маъносини яхши билиш ва унинг қадрига етиш учун кечмишига кўз ташлаш фойдалидир.

Мана бунга уч мисол.

Биринчиси: 1916 йил. Жиззах аҳолиси ғоят оғир зулм ва йўқсилликка, хароба кулбалар ва ҳуқуқсизликка, чоризм ва маҳаллий талончиларга қарши исён кўтаради. Бу ҳаракат қон ва қилич билан бостирилади, анчагина қўзғолончилар Сибирга бадарга қилинади. Шулардан бири интизор отасига хат юборади. Бутун бир шаҳарда хатни ўқиб берадиган саводхон топилмайди. Жафокаш ота Тошкентга келади ва кўп қийинчиликлар билан мактубни ўқитиш мақсадига эришади.

Иккинчи мисол: Тошкент осмонида биринчи самолёт пайдо бўлганида, асрий хурофот асоратидаги аёллар: «Пўлат қуш қанотлари остида одамлар бор эмиш, номаҳрам...» дея ўзларини панага олган эканлар.

Учинчиси: янги даврнинг биринчи йилларида Москвадан олий маълумот олиб қайтган биринчи ўзбекни

Тошкент вокзалида жамоат музика билан кутиб олган экан.

Ҳа, ўлкамиз мустамлака, ўзимиз қул эдик. Истибдоднинг даҳшатли истеҳкоми Улуғ Октябрда қулаши биланоқ халқларга, жумладан, ўзбекка ўз имзоси билан қуйидаги ҳуқуқни берган Ленин бўлди:

«Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни қўнглингиздагидай ва ўз хоҳишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда».

Бу амалга ошди ҳам.

Ҳа, камбағал эдик. Бор бойлигимиз ҳам боёнлар қўлида эди. Юртимизнинг аксар қисми чўл эди. Аму ҳам, Сир ҳам на ташна халқ аҳволига ва на ажин босган саҳролар фожиасига қайрилиб боқарди.

Бу адолатсизликка биринчи барҳам берган, дайди дарёларни жиловлашга биринчи фармон ва имкон берган ҳам Ленин бўлди.

Ҳа, бир вақтлар дунёга Форобий ва Беруний, Навоий ва Улуғбекларни берган халқни оммавий саводсизлик ва касалликлар бўғаётган эди. Бунга қарши биринчи ҳужумни бошлаган, ўзбекка биринчи билим ва шифо манбаини очган, биринчи дорилфунунни берган, биринчи янги мактаб очиб, биринчи янги китобни ўзбек қўлига тутқазган ҳам Ленин бўлди.

Айниқса, аёлларимизнинг аҳволи ўта аянчли эди. Буни ҳаммадан яхши тушунган, 1921 йилда Клара Цеткин билан суҳбатида Совет Шарқи, жумладан, ўзбек аёлларини узоқ вақтлар мобайнида «асоратда бўлганларнинг энг асоратлиси, эзилганларнинг энг эзилгани» деб, дилдан ачинган, улар «ўз озодликлари учун социализм йўлида курашга кўтарилаётирлар» деб, беҳад хурсандлигини изҳор этган, биринчи бўлиб уларни саодат ва нур оламига олиб чиқа бошлаган, Шамсиқамар ва Тўраҳон опаларни Москвада биринчи қабул қилиб, улар тимсолида барча ўзбек ва Шарқ аёлларининг бошини силаган, мадад берган инсон Ленин бўлди.

Ушандан бери кескин кураш ва ажойиб яратувчилик йиллари ўтди. Оқибатда ўзбек юрти, бошқа қардош халқлар дидеридек ва улар онласида, яна ўша Ленин ва унинг айтганлари туфайли, унинг партияси даҳоси туфайли, халқлар дўстлиги, ҳамкорлиги туфайли ҳар со-

ҳада шундай юксак тараққиёт даражасига кўтарилдики, гўё мўъжиза юз бергандай бўлди.

Барча мўъжизасимон ютуқларимизнинг ҳар бирида энг аввал Ленин даҳоси намоён, мавжуддир. Республикамизни қоплаган «оби ҳаёт» тармоқлари ва кутубхоналарнинг, саноат гигантлари ва тўй тароналарининг, ўқув юртлари, шифохона ва янги шаҳарларнинг ҳар бирида Ленин бор. Барқарор тинчлик нашъу намоси ва қудратли машиналарнинг ҳайқирғида, ҳосилдор дала-ларимиз ҳусни ва миллион-миллион тонна «оқ олтин» кўркида, собиқ чўлдаги сунбул мазмунининг гўзаллигида, ҳаётимизни безаган ҳар бир гул ва хонадонимизни ёритган ҳар бир чироқда Ильич бор. Болаларнинг шодлиги, оналарнинг хуррамлиги ва қарияларнинг осуда нафас олишида-да Ленин бор.

Ҳали олдимизда ғоят катта вазифалар ва жиддий курашлар турибди. Лекин бунда ҳам ғалаба барибир бизда бўлади — янада чуқур мазмун ва маъноли, янада бой ва нуруний келажагимиз гўзаллигида ҳам Ленин мужассамлашган бўлади,—у ҳам Ленин таълимотининг ижроси бўлади.

Шунинг учун ҳам замонамизнинг улкан куйчиси аллома Ғафур Ғуломнинг Ленинга бағишлаб, ғоят чуқур маънони соддагина шаклда оинт тарзида тараннум этган сатрлари бежиз эмас:

Ҳар бир ноп ҳурмати, сизни яхши кўрамиз,
Ҳар қултум сув ҳурмати, сизни яхши кўрамиз.
Бағримда жон ҳурмати, сизни яхши кўрамиз
Не деяй — сўзим ушбу, сизни яхши кўрамиз.

Бу бахтиёр халқимизнинг ўз доҳийсига бўлган чексиз муҳаббати ва миннатдорчилигининг ифодасидир.

Ҳозир мустасно улуг айём — Ленин тантанаси айёми. Бутун илғор инсоният шу айём ихтиёрида, оғушида. Муаззам ва мубориз Шарқнинг машҳур шоири Бимал Чандра Гҳош айтганидек:

Бутун — шундай киши туғилган кунки,
Буюк бир муҳаббат, тенгсиз гўзаллик,
Революциянинг ёрқин тямсоли бўлиб,
Абадий нур сочар унинг соф номи.

Лениндир бу ном.

Шундай — у инсоният ҳаётида абадий нурафшон офтобдир, башарият даҳосидир!

20.IV.70 й.

КУРАШАЕТГАНЛАР ҚАРОРИ ҚАТЪИИ

Биз, ҳозирги давр авлодлари, олам ва одам тақдирини ақл ва адолат фойдасига ҳал қилишга қаратилган курашнинг ниҳоят даражада масъулиятли тус олган ҳамда кескинлашган пайтида яшамоқдамиз. Асрлар мобайнида халқ меҳнатини ўзгалар томонидан ҳаёсизларча ўзлаштириш ва шу меҳнат аҳли бахтини мурдорларча ўғирлаш асосига қурилган, яъни одамзод бошига не не фалокат тошларини ёғдирган социал тузум асримизнинг 17-йили бизда йўқ қилинди, ундан кейин эса бирин-кетин қатор бошқа мамлакатларда ҳалокат домига дучор бўлиб, ўз ўрнини адолат ва озод нафас олишга бўшатиб беришга мажбур бўлмоқда.

Ҳа, янги олам кашфиётчиси ва ижодкори бўлган улуғ Ленин таълимоти баҳор бўрони, фасли ва офтобидай, бутун планетамиз бўйлаб ғолибона одим отмоқда, борган сари кўп-кўп миллионларнинг ирода ва интилишларига, қудрат ва қатъиятларига; эски олам билан олишувдаги муваффақиятларига айланмоқда. Улуғ Ватанимизнинг енгилмас қудрати ва унда қад кўтара бошлаган муҳташам коммунизм биноси шундан далолат беради. Социалистик Болгария ва ГДР, Польша ва Чехословакия, Венгрия ва Руминия халқлари эришган ҳоқимият ва фаровонлик шундан шаҳодат беради. Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги ва унинг оқибати ҳисобланган энг улкан воқеалардан бири — машъум мустамлакачилик системасининг тапазули ва ҳалокати шундан гувоҳлик беради. Ахир, бундан 55 йилча олдин дунё аҳолисининг 71 фоизини шу система сиртмоғидагилар ташкил қиларди. Энди эса бундайлар 5 фоизчадир. Шу жумладан, улкан Африка қитъасининг аксар қисми мустақилликка эришди ва миллий тикланиш ҳамда қурилиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди, халқаро аҳамият касб этган қудратли омилга айланди. Бунда Совет Иттифоқининг ҳар томонлама кўрсатган ёрдами ва қўллаб-қўлтиқлаши энг ҳал қилувчи роллардан би-

рини ўйпади. Шунинг учун ҳам курашаётган халқларнинг унга бўлган ишончи беҳаддир.

Араб шоири Нифон Сабо «Россияни куйлайман» деган шеърида ёзади:

Сени, улуғ Россия, қалбдан
табриклайман мен,
Бу кун бутун жаҳонга ибрат
бўла олдинг сен.
Сен халқларнинг ишончи,
ишончли маёғисан,
Сен қашшоқ, заифларнинг
суянчисан, тоғисан...
О, Россия! Тинчликнинг
бузилмас қалъасини
Сен ўрнатиб, кўрсатдинг
жаҳонга мардлик кучин.
У қалъа мангу турсин,
у мангуга яшасин,
Инсоният ҳаётин фаровонлиги
учун.

(Шунқор таржимаси)

Ҳа, 1919 йилда Владимир Ильич ўзига хос мустасно даҳо билан башорат қилиб айтган эдики, мазлум мустамлака Шарқ, жумладан, Африка халқлари уйғониб империализмга қарши актив курашга киришажаклар ва бутун башарият тақдирини ҳал қилишда яқиндан иштирок этадиган жуда катта кучга айланажаклар.

Олов ичида ўтган эллик йил бу башоратнинг исботидир.

Ленин мустамлака халқларининг империализмга қарши йўналтирилган инқилобий-озодлик ҳаракатлари ҳақида сўзлаб яна ҳайратомуз башорат ва ғамхўрлик ила ёзган эди: «...Ўз-ўзидан маълумки, Шарқ халқларининг бу революцион ҳаракати бизнинг Совет республикамиз томонидан халқаро империализмга қарши олиб борилаётган революцион кураш билан бевосита боғланган ҳолдагина муваффақиятли ривожланиши ва ҳал бўлиши мумкин. Кўп сабабларга кўра... бизга бутун жаҳон миқёсида империализмга қарши кураш ташаббускор-

лари бўлишнинг бутун оғирлигини ўз устимизга олишга тўғри келди — биз буни улуғ шараф деб биламиз...»

Узил-кесил ҳалокат талвасасига тушган ва ўзгалар бойлиги ортидан югуришни янада жадаллаштирган ўта қонли империализм бениҳоя ёвузлашмоқда. У, бошқа қитъаларнинг қатор мамлакатларида бўлганидек, Африкада ҳам ўрнашиб олиш, илғор ижтимоий ҳаракат ва тартибларни йўқотиш, халқларни талон-торож қилиш мақсадида ҳар қандай қабиҳлик ҳамда разилликларни ишга солмоқда. У баъзи мамлакатларда осмондан олов ва ажал ёғдирмоқда; реакцион ҳарбий тўптариш ва бошқа ифлос иғво ҳамда ифтиролар билан машғул бўлмоқда; фашист Салазар издошлари қуроли билан Ангола-ни, қутурган сионист Исроил орқали араб халқларини, ирқчи Смит қўли билан эса жанубда негрларни бўғиб ташлашга уринмоқда.

Ҳозир Африка халқларининг ҳаёти ва инқилобий ҳаракатида янги, энг масъулиятли босқич давом этмоқда: бу, қутурган империализм ҳужумини ва лаънати неокOLONIALИЗМ хуружини бутунлай барбод қилиш ва эришилган миллий-озодликни сақлаб қолиш, мустақкамлаш босқичидир, миллий мустақиллик ва миллий қурилишни ҳар соҳада, жумладан, иқтисодиётда қиёмига етказишдир, дўстлик ва бирликни кучайтириш босқичидир.

Бу босқичда ҳам Совет Иттифоқи курашаётган Африка билан бирга. У, шу қитъада ёвузлар ҳужуми ҳамда хуружига зарба бериш ва озодликни сақлаб қолишда, малакали мутахассислар тайёрлаш ва саноат ўчоқларини яратишда, ер ости ва ер усти бойликларини халқ, мамлакат ҳамда янги ҳаёт хизматига қўйишда бениҳоя катта роль ўйнамоқда. Жонажон партиямизнинг XXIV анжумани қарорларида қайд қилинганидек, Совет Иттифоқи бундан кейин ҳам ўзининг шу интернационал бурчи ва гуманистик миссиясига содиқ қолажак.

Қутурган империализм ҳали жуда хавфли, кўп кулфатлар келтириши мумкин. Лекин халқларни адолат курашидан тўхтатиб ва енгиб бўлмайди. Чунки империализм ҳар нарсадан зўр ҳисобланган ҳаёт қонунияти ва халқ истаги ҳамда иродаси тақозоси билан ўлимга маҳкум этилгандир; чунки ҳақиқат халқлар томонидадир, уларнинг империализмни енгиш ва саодатли бўлиш ҳақидаги қарорлари қатъийдир; чунки планетамиздаги

социал воқеликни адолат асосида тубдан янгилашга қаратилган куч ва ҳаракатларнинг бош посбони ва энг қудратли қалъаси, истинодгоҳи — Совет Иттифоқи бор.

Ҳинд шоири Соҳир Лудҳянвий ўзининг «Ушалган орзу» деган шеърда бундай деб ёзади:

Мана янги тонг отди
Россиянинг уфқида,
Чок-чок бўлиб боради
туннинг қора жигари...
Империализм, умид уз энди
тахту тожингдан!
Кўҳна занжир жарангин
эшитмас энди халқлар.
Буюк юртнинг зафарлар сари
буюк юришин
Ҳеч бир гов тўса олмас,
йўлида тор-мор бўлар...

Шоир шеър давомида мазлум Шарқ халқларининг инсоният тарихида янги давр бошлаб берган Улуғ Октябрь ватани — Совет Иттифоқидан илҳом ва мадад олиб, унда кўтарилган қуёш зиёси билан ўз диллари ва йўлларини ёритиб, озодлик учун олиб бораётган курашлари албатта ҳар ерда ғалаба қозонишга ишонч билдиради ва ёзади:

Даҳшатли тўфон каби
қўзғолган халқ тўлқинин
Тўхтатолмас ҳеч қандай қора
кучлар, кишанлар.
Эрк нури поми билан қасам
ичиб айтаман...
Янги давр қуёшин қоплай
олмас туманлар!

(Н. Муҳамедов таржимаси)

Бугун бепоён Ватанимизнинг барча халқлари, бутун илғор башарият Африканинг Озодлик кунини катта кўтаринкилик билан нишонламоқда. Барча қатори Со-

вет Ўзбекистони меҳнаткашлари ҳам улкан қитъа халқларини шу улуг айём билан табриклайдилар ва уларга янги муваффақиятлар тилайдилар.

1971 йил, май

НАҚАДАР ГУЗАЛДИР У...

«Мен биламан: эрам боғлари ва жаннат деган нарсалар бўлмагур гаплардир! Аммо шу вақтга қадар улар куйланиб келинган экан, бунда Грузия — шодлик ўлкаси кўзда тутилаётган ва куйланаётган бўлиши керак, деб ўйлайдилар шоирлар».

В. Маяковский

Шу йил май ойининг охирларида мен «Литературная газета» ва Грузия ёзувчилари Союзи ташаббуси билан чақирилган «Доира стол» машваратида иштирок этиш учун юқоридаги ташкилотлар таклифига биноан Тбилисига бордим. «Прозада ҳозирги замон воқелигини бадиий акс эттиришдаги новаторлик» деган мавзуга бағишланган бу йиғилиш икки кун давом қилди. Москва ва Ленинграддан, барча қардош республикалардан таниқли адабиётчилар келишган. Кўпмиллатли совет адабиётининг, хусусан, прозанинг кейинги равнақи учун катта назарий ва практик аҳамиятга эга бўлган жуда муҳим проблемалар юзасидан ғоят жиддий ва фойдали фикр олишув — алмашинувлар, муҳокама ва муноқашалар бўлди. Ҳар хил тилда ижод этадиган адабиётимиз аҳлларининг ҳамкорлиги ва дўстлиги биносига яна бир ғишт қўйилди.

Мен кенг оммага мўлжалланган мазкур ёзувда булар ҳақида эмас, балки гуржи биродарларим ва улар диёридан олган таассуротларим ҳамда бепоён ва ягона Ватанимиз халқлари уюшган улугвор ва ягона оиланинг яқинлашиб келаётган «олтин тўйи» — эллик ёшга тўлиши муносабати билан сўзламоқчиман. Бунинг устига, умуман гўзалликка бўлган муҳаббат ҳам зўр ва улкан.

Хуллас, мақсадга ўтайлик.

...Нима учундир, одатланиб қолганимиз беҳад ифбатли, чиройли ва малоҳатли баҳор бу йил бизда, аввалгилардан фарқли ўлароқ, жуда «кўп ҳунарли» ва беқарор келди,— ғоят эзма ва эринчоқ, гоҳ чексиз ви-

қорли, қовоғи солиқ, гоҳ ялқов гўзалдек туртса тебранмас, гоҳ эса, ўта дарғазаб, бақироқ ва бўронли бўлди. Нимасини айтасиз: баҳор-да, — туғилган янги ҳаётнинг шўх «болалик» пайти-да!.. Қолаверса, бу ҳам унинг но-зидир, ҳийла тўла ишвасидир...

24 майнинг илк субҳидамида ҳам у шундай чиройли ва мураккаб маккора эди, оғир машмашали ва жўшган тўполонли эди. Лекин лайнеримиз табиат ўжарлиги ва баҳор тўфонидан зўр чиқиб, бир зумда паға-паға булутлар устига кўтарилиб олди ва беҳад осмон оғушида қуёш билан бирга кетаётгандай бўлиб йўлни давом эттираверди. Дунёга донғи кетган ажойиб Тошкент водиси, асрлар сир-асроридан воқиф бўлган улуг Сир, яқинда жиловланган ва Гулистон деб ном олган собиқ Мирзачўл, қутли ва қудратли Аму аллақачон ортада қолди. Мана, ҳеч поёни йўқдай бўлиб кўринган кўчманчи-тўполончи қум чўллари ва уларнинг авлодлардан авлодларга ўта букилмаган иродаси ҳамда ўжарлигини енгиб, қоқ ўртасидан шартта кесиб ўтказилган оби ҳаёт канали. Мана, улардан сўнг бошланган ва қирралари қор билан бурканган тоғ тизмалари. Улардан кейин эса...

Бунга ўтишдан олдин бир қизиқ нарсани баён этиб олай.

Мен дунёнинг кўпгина сулув мамлакат ва шаҳарларида, ажойиб водий ва воҳаларида бўлганман, шулар орасида энг юксак мақтовга арзийдиган, ҳар қандай дилни мафтун этиб, шайдойи қиладиганларини ҳам кўрганман. Уларнинг ҳар биридаги мезбонлар ўз мамлакатлари ҳақида сўз кетганида аксаран гапни қуйидаги мазмунли эртани ҳар хил шакл ҳамда қолипда ё чиндан, ё ҳазилан айтиб беришдан бошлар эдилар.

Мутлақий холиқул-ҳаллоқ дунёи азимни, унинг бўлақларини, ундаги мамлакат, тоғ ва дала, денгиз ва дарёларни, чўл ва биёбонларни, барча ўсимлик ва жониворларни яратиб бўлгандан сўнг бир кун болишга ёнбошлаб олиб, уларни идора этиш ташвишидан зерикиб, ҳатто безиб, халқларга тақсимлаб беради, ўзига эса, энг гўзал ва кўркам бўлагини қолдиради. Бироқ бизнинг халқ бу тақсимот маросимига кела туриб йўлда бирон сабаб билан ушланиб қолади ва тақсимда иштирок эта олмайди. Кейин кечикиб бўлса-да, холиқул-ҳаллоқ олдига қўл қовуштириб келади ва ундан узр

сўраб, ёлвора бошлайди: «Биз беватан ва бошпанасиз қолдик, бизни кечикканимиз учун маъзур тутгайсан, улушимизни беришингни ўтиниб илтимос қиламиз, ёлвора-рамиз, ҳалоқат гирдобига бизни ташлама, ўзинг яратгансан, кечикканимиз ҳам сенинг иродангдан, яхшиси, илтижойимизни бажо келтир...» Шунда холиқул-халлоқнинг раҳми келади, кўнгли бўшаб, эриб кетади, секингина илжайгандай ҳам бўлиб қўяди, ўзидан мағрурланиб ва кўп ўйланиб ўлтирмай, ўзига олиб қўйган энг гўзал ер — мамлакатни ҳадя қилиб юборади шу халққа. Ҳа, ўзи эса, шундан кейин ва шу сабабли галвасиз жой — осмонга чиқиб кетади ва кинот қаърида гойиб бўлади...

Бу чиройли, ватанпарварлик туйғуларидан ташкил топган афсона-ривоятни мен бир вақтлар гуржи дўстларимиздан ҳам эшитганман. Ушанда улар диёрининг чиндан-да бениҳоя шинамлигига иқрору мафтун бўлмасдан ва шу диёрни беқиёс севишларига, эъзозлашлари ва ардоқлашларига қойил қолмасдан илож бўлмаган.

Шуниси ҳам борки, бундай муносабат гуржи дўстларимизда ўзгалар ҳисобига, бошқаларни камситиш ё рад этиш ҳисобига эмас асло. Улар том маънодаги совет интернационализм руҳи ва мақсадига эгадирлар. «Ўзингникини севмасанг, бошқаникени ҳам севмайсан» деган доно ва ҳикматли таълимот асосида иш кўрадилар. Бунинг устига, ўз диёрларини бепоён Ватаннинг узвий қисми деб биладилар ва севадилар...

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Сакартвелло¹ афсонада ривоят қилинганидекдир. Мана ҳозир ҳам биз қор билан қопланган ва осмон океанида улкан қоялардек кўкрак кериб турган чўққиларни самолётда ошиб ўтиб, ажиб ва нажиб кўкатлар маконини, ифбат ва назокатлар масканини кўкдан туриб кўра бошладик. Гоҳ кумуш тусли, гоҳ мовий рангли қуюқ ҳаво қўйнида эркаланиб, ястаниб ётган текис ерлар, кенг даралар, бир-бирига улашиб кетган ва чечаклардан унган сўлим баҳор либосини кийган тепаликлар шошиб, тошиб оқаётган зилол ҳамда шўх сувлар; дарахтлар сийнасини ҳамда кўкатлар кўксини силаб ва дон сунбули ҳамда чечаклар чеҳрасини ўпиб ўтаётган майин шабада; ҳаётбахш ҳаво ва заррин зиё билан нафас олаётган, меҳнаткаш чумоли-

¹ Грузиянинг қадимги гуржича номи.

дай гўхтовсиз ризқ-рўз тараддудиди бўлаётган бахтиёр катталар, серҳаракат болалар. Ана шуларни мўъжиза демай бўладими? Яна нимасини айтай! Айниқса, баҳор Гуржистони шундай афсонасимон гўзал.

Ҳа, бу ерларнинг гўзаллигини етарлича таърифлаб бўлмайди. Бунга уриниш ҳам беҳуда. Хусусан, ердан туриб қарасанг, ранг-баранг гул ва жур-бажур гиёҳлар билан безанган тоғ оралиқларидаги, поёни йўқ дала ва тепаликлардаги йўллардан юриб боқсанг, бу диёр тасаввур қилиш қийин бўлган даражада мўъжизали гўзалликлар мужассаами эканлигига амин бўласан, киши.

Мен ҳозирга қадар Гуржистон табиатининг мустасно кўркемлиги ва ҳайратомуз сабоҳати ҳақида сўзладим.

Гап шу табиатдагина эмас.

Қардошимиз бўлган гуржи халқининг ўта ажойиб фазилатлари бор. У ғоят доно, самимий ва қобилиятлидир. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, унинг маданияти жуда бой, кўп қиррали ва қадимийдир. Мана шу қадимият ва ҳикмат мисоли тарзида қуйидаги ўта қизқарли ва характерли бир-икки этюдларни келтирай:

Юнон мифологиясида шундай бир ҳикоят бор: қадимий автор Гесноднинг «Теогония»сида айтилишича, шиддатли олишувлардан Зевс бошлиқ худолар титан паҳлавонларни енгадилар ва одамларнинг ўзларини биринкетин қурбон қилишларини талаб эта бошлайдилар. Шунда титан Прометей худоларни алдаб, одамларни азобдан ва ҳалокатдан сақлаб қолиш учун уларга ҳайвон танасининг парчаларини одам эти деб бера бошлайди. Бундан ғоят даргазаб бўлган Зевс интиқом олиш мақсадида одамлардан оловни тортиб олади. Бениҳоя оғир аҳволда қолган бечораларнинг манфаатини кўзлаб яна ўша Прометей зўр машаққатлар чекиб оловни қайтариб олиб, муҳтожларга беради. Бош худо яна даргазаб бўлади ва Прометейни занжирбанд қилиб, Кавказнинг баланд тоғларидан бирига қоқиб қўяди. Бу билан ҳам қаноатланмаган Зевс унинг ёнига бургутни юборади: бургут ҳар кун бориб унинг жигарини чўқиб-чўқиб кетади. Аммо тунда жигар яна аввалги ҳолига келаверади. Одамларнинг бахт-саодати, озодлиги деб Прометей шундай ҳолда бир неча аср мобайнида чидаб бўлмас даражадаги азобда бўлади. Ниҳоят, Геракл олишиб бургутни енгади ва Прометейни озод этади. Адолатсизлик, зулм ва зўравонликка хотима берилади.

Шундай қилиб, мелоддан бир неча аср аввал антик Юнонистонда — Аристотель ва Платонлар мамлакатида машҳур осий Прометей ҳикояти — ёвуз ниятли худолар томонидан чексиз жабрланган одамларнинг муҳофаза-кори ва нажоткори образини — тимсолини ўзида му-жассамлаштирган титан зотнинг — илоҳият осмонини забт этиб, ерга бўйсундириш учун олишган паҳлавон-нинг қаҳрамонлиги ҳақида ривоят пайдо бўлади. Бу жуда жиддий, муҳим ва ҳозирга қадар чексиз баҳодир-лик, фидойилик симболи ҳамда намунаси бўлиб яшаб келаётган титан ҳақида ўз вақтида буюк драматург Эсхил ўзининг трилогиясида махсус ёзади. Гёте ва Ри-леев, Байрон, Бетховен ва Скрябин унинг сиймосини ўз асарларида реал акс эттирадilar. Успирин Карл Маркс эса ўзининг докторлик диссертациясини қуйидаги бир олам маъноли ва чўғли сатрлар ёзилган муқаддима би-лан бошлайди (севимли отасига бахшийдадан сўнгра):

«Ҳаёт фалсафасининг бутун дунёни фатҳ этаётган ва мутлақ эркин қалбида ҳеч бўлмаганда бирон томчи қон бор экан, у Эпикур билан биргаликда ўз муҳолиф-ларига қарата ҳамшиша: авомнинг худоларини рад эта-диган одам гуноҳли эмас, авомнинг худолар ҳақидаги фикрига қўшилган одам гуноҳлидир,— дейди.

Фалсафа буни яширмайди. Прометей:

— Чиндан-да мен барча худоларни ёмон кўраман,— деганди.

Прометейнинг бу эътирофи шу фалсафанинг эъти-рофидир, шу фалсафанинг ўз айтганларидир — инсон-нинг ўз-ўзини, яъни ўз моҳияти-зотини билиши олий илоҳиёт эканлигини эътироф қилмайдиган барча само-вий ва арзий худоларга қарши қаратилган эътирофи-дир. Мана шу олий илоҳиётдан бошқа ҳеч қандай дигар илоҳият бўлмаслиги керак.

Аммо, давлатдаги фалсафанинг вазияти, гўё ёмон-лашгани муносабати билан тантана қилаётган аянчли қўрқоқларга қарата бу фалсафа Прометейнинг худолар малайи бўлган Гермесга айтган шу сўзларини такрор-лайди:

Билиб қўй, алмаштираман азобни
Қул бўлиб уларга хизмат қилишга.
Мен-чун тоғ қоясига қоқилганлик
Яхшироқдир чўри бўлишдан Зевсга.

Прометей — фалсафий календарда энг олижаноб авлиё ва жафокаш зотдир...»

Лекин, мана, қарангки, бу образ ва ҳикоятнинг биринчи ватани Гуржистон экан, яъни: бу титан, Амиран (луғавий маъноси — «Қуёш ўғли») номи билан ва бу ҳикоят «Амираниани» номи билан энг аввал, эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярмида Сакртвелода майдонга келган экан. Сўнгра Юнонга ўтиб ва маълум даражада бошқача шакл касб этиб, юнон мулкига айланади. Сўнгралар дунёни бир неча марта кезиб чиқади, ер юзи бўйлаб улкан фозиллар, эзилган фуқаролар, аламзада нотавонлар тилида ва дилида, исён ва инқилоб жарчилари ижоди ва фаолиятида дostonга айланиб кетади...

Гуржистон азалдан ўзининг узоқ тарихи мобайнида кўп даҳшатли жанглар — дунёнинг анчагина ерларидан келган ғоратчилар ва шафқатсиз талончилар билан олишувлар майдони бўлган. Лекин унинг халқи ҳеч қачон ва ҳеч ким олдида тиз чўкмаган, ўз қадр-қиммати, тили ва маданиятини йўқотмаган, ўз ор-номуси ва миллий фараҳини, ўз Ватани мустақиллиги ва манфаатини ҳар нарсадан юқори ва афзал кўрган. Ҳам қурол, ҳам қаҳрамонлик, ҳам тадбиркорлик ва ақл билан ҳатто Рим зўравонларига ҳам бас келган у. Хуллас, ҳамини ва ҳар қандай шароитда у ажойиб ижодкорлиги ва юксак донолигича қолаверган.

Мана, жуда қизиқ бир далил: Тбилиси яқинида, ҳамини кўм-кўк ва баланд тоғларнинг бағрида, шу ерга келиб бир-бири билан қўшилишадиган икки дарёчанинг қирғоғида Гуржистоннинг Мцхета деган қадимий пойтахти бор. Гўзаллигининг бир учини ҳам етарли таърифлаб бўлмайдиган бу шаҳарчанинг шундай ёнгинасида узоқдан чўзилиб келган тоғнинг чўққиси кўкрак кериб туради. Унинг қоқ учида олтинчи асрда қурилган ва Джвари деб аталадиган ибодатхона бор. У ҳам узоқ-узоқлардан, умуман ўша районнинг ҳар еридан: «Мана мен!» деб кўзга яққол ташланиб туради. Унга яқинда тоғ оралиқларидан махсус асфальт йўл ўтказилган ва кечалари унинг атрофидаги махсус қўйилган прожекторлардан зин бериб турилади.

Хуллас, аввало, бу қадимий ибодатхона биносини қуришга танланган жой, иккинчидан, уни қад кўтартирган меъмор, муҳандис ва меҳнат аҳллариининг юксак ма-

ҳорати ва санъати кишини лол қилиш даражасида ҳайратланарлидир. Ва ниҳоят, учинчидан, ўша вақтларда руҳонийларнинг ташвиқот ҳамда таблиғотдаги усталиклари ҳам кишини ўйлантириб қўяди...

Яна шуниси ҳам борки, ибодатхона турган чўққидан (бу тоғ-тошдан) то пастдаги дарёчага қадар бир неча юз метр келади. Қарангки, ўша меъмор, муҳандис ва меҳнатчилар ўта нотинч ҳамда хавфли замон талабларини ҳисобга олиб, шу узунликдаги тош-тоғни ичдан ўйиб, сувга тушадиган яширин йўл очганлар.

Ҳикоя қилишларича, бир вақтлар, бундан бир неча аср авваллар жуда катта ва ғаддор босқинчи галалар Мицхетага ёпириладилар. Сўнгра ўша ибодатхонага ташланадилар, лекин ололмай босқинчилар уни қамал қиладилар. Шу аҳвол узоқ вақт давом этади. Ниҳоят, қамалдагилар сувсизликдан ҳолсизлангандирлар,— деб ўйлаб хурсанд бўла бошлайдилар. Лекин қамалдагилар сувсизлик азобидан қанчалик ўртанмасинлар (яширин сув йўлининг пастки учи душман қўлида эди!), таслим бўлмайдилар. Ғазаби оловланган душман уларнинг асабига тегиш, улар орасида низо чиқариш ва таслим бўлишга чақириш мақсадида пастда туриб сув тўлдирилган кўзачаларни қамалдагиларга кўз-кўз қиладилар. Шунда қамалдаги қаҳрамонлар ёвнинг макр-ҳийласидан, олчоқлигидан дарғазаб бўладилар ва эҳтиётини қилиб аввалдан ўйлаб қўйилган ишни амалга ошириб баланддан туриб душманга бир неча тирик, «ўйнаб турган» балиқларни қайта-қайта кўрсатадилар. Бу жуда сермаъно ва узиб оладиган ҳаракат бўлиб тушади... Буни кўрган ёв: «Эҳ-ҳе! Уларнинг ўзларигагина эмас, ҳатто балиқларига ҳам сувлари бор экан, кўп экан!» деган хулосага келади ва ноумид бўлиб, ёвуз ниятидан воз кечиб, кетишга мажбур бўлади.

Гап ташқи душманлардагина эмас. Масаланинг, тарихнинг, мозийнинг иккинчи жафоли ҳамда даҳшатли томони ҳам бор.

Ўша Мицхетада Светицховели деган жуда баланд ва катта маъбад бор. Уни улуг меъмор Арсунидзе бунёд этган экан. Бу қадимий (XI аср бошлари) бинонинг санъати ва мустаҳкамлиги одамни ҳайратда қолдиради. Аммо бу маъбад ва унинг бунёдкорининг тарихи ҳамда тақдиридаги улкан фожиа ўша вақтларда гуржи ерларида ҳукмрон бўлган адолатсизлик, зулм ва зўравонлик-

нинг, хокисор этилган ақл, инсоф ва меҳнат билан ҳоким замон орасидаги, умумманфаати билан худбинлик ўртасидаги қарама-қаршилиқнинг нақадар кучли ва ҳалокатли эканлиги тимсолидир.

Мана, қаранг, нақадар даҳшат, баландликда, булутлар билан беллашадиган ва ҳайратомуз меъморлик санъатига эга бўлган бу маъбад қурилиб бўлгандан сўнг, токи шундай бинонинг бошқасини қурмасин деб ҳокимлар буйруғи билан меъморнинг қўлини шартта кесиб ташлаган эканлар. Шунда осмон ўша тўкилган қон рангидан олов тусига кириб ва аламдан чақмоқли оташ уфуриб, чок-чок ёрилган ер ларзага келиб, қопқора бўронга бурканган экан, барча жониворлар жабрдан дод солиб, бутун атрофни чинқириқли йиғи ва ёндирувчи нафрат овозлари билан тўлдирган экан. Хуллас, ҳар ёқни вовайлато босган экан. Асрлардан асрларга ўтган халқ ҳикоятда шундай дейилади.

Аввало, ҳаммасини, шу жумладан, нонкўр ва ноинсоф подшосини ҳам қўяверинг: қани ва қаерда эди энг адолатли, ҳақиқатпарвар ҳамда ростгўй деб ҳисобланадиган, лоф уриладиган худо?! Ахир, меъмор унга нима гувоҳ қилибди?! Ҳеч қандай! Аксинча, ўзи оқибатини яхши билмай, унга хизмат қиладиган,— одамлар унга топинадиган, тоат-ибодат қиладиган бинони бунёд этди, бунинг эвазига эса, чидаш мумкин бўлмайдиган азоблар тортиб, қўлдан ажралди, сўнгра бутунлай ҳалок бўлди!.. Ҳайҳот!

Шуниси ҳам борки, бу бинонинг ичига кириб, уни кўздан кечираётганимизда мен жуда бир қизиқ ва сирли ҳолатга дуч келдим. Яъни бир қанча одамлар маъбаднинг қоқ ўртасида — энг эътиборли ерига ётқизилган ва катта ҳарфлар билан номлар, насл-насаблар, унвонлар, таваллуд ва вафот саналари ёзиб қўйилган оқ мрамор плиталар устидан бемалол, ҳеч тортинмасдан оёқ босиб ўтиб кетавердилар. Бундай қарасам, бу плиталар қабр тошлари экан, улар остига зулмкор замон зодагонлари — подшолар, лашкарбошилар, дин пешволари дафн этилган экан — черков ўлганимиздан кейин ҳам бизга хизмат қилади деб ўйлаган бўлсалар керак... Ҳозирги авлод аъзоларининг улар устидан босиб ўтишлари ўша ўта олчоқ замонлардан ва зодагонлардан олинган ўчдай туюлди менга... Ҳа, худди шундай!

Юқоридаги жафокаш меъмор фожиаси ҳақида ёни-

миздаги дўстлар айтиб берганларида хаёлим билохтиёр буюк озарбайжон мутафаккир шоири Низомий Ганжавийга кетди. Бу XII аср генийси ўзининг машҳур «Ҳафт пайкар»ида шу фожиани яққол эслатадиган (балки, шу фожиа таъсирида ёзилган!) бир лавҳани беради. Унда тасвир қилинишича, бир ўта уста меъмор мамлакат шоҳининг буйруғи билан гоят гўзал, ҳаммани лол қолдирадиган бино — қаср қуради. Бино битгандан кейин, бошқасини ўзгага қурмасин деб, бечора меъморни шоҳнинг амри билан шу баланд қаср устидан ерга ташлаб парча-парча қиладилар.

«Санъаткорнинг толеини томоша қилки, ўз қўли билан кўкка кўтаргани тупроқ қандай қилиб унинг ўзини тупроққа айлантирди! Йиллар давомида меҳнат қилиб, қаср бунёд этди, энди замона уни бир онда қасрдан ерга улоқтирди. Узи ёққан оловнинг тутунида бўғилди...»

Ғам ва ғазаб тўла шу сўзлар билан хулоса қилади Низомий ўз лавҳасидаги трагедия тасвирида. Бошдан-оёқ жабр-жафодан иборат бўлган бутун бир даврни рад этади у шу ўта моҳирона умумлаштирилган мисол билан.

Уша зулмкор ва бадкор замонларнинг аччиқ диалектикасига, кўр тақдирнинг алвасти ўйинига қарангки, машъум даврнинг ҳоким қонунияти тақозоси билан одамнинг ўз меҳнати ўз устидан ҳукмронлик қилиб, ҳалок этди, ақлдан гўзаллик яратгани учун, тупроқни муҳташам қасрга айлантиргани учун одам қонли фалокатга дучор қилинди, яхшилик қилганлиги учун ўлимга маҳкум этилди!

Гумбазлари осмон билан ўчакишиб олишгандай бўлиб кўкка интилган ва улуг меъморнинг қонли фожиаси ҳамда фарёдиннинг жонли шоҳиди бўлиб келаётган ўша маъбад нима учундир ҳамон кўзим ўнгида. Меҳрибон дўстларимизнинг аламли кечмиши ва азоблари ҳақида, халқимнинг ҳам қора тарихига ўхшаган тарихи ҳақида, икки қардош халқнинг тақдири бир эканлиги ҳақида сўз кетаётганлиги учун бўлса керак. Ҳа, машаққатли кечмишимиз бир эди, Советлардан ва Партиядан олган озодлигимиз ҳам бирдир.

Уша маъбад фожиасидан мана асрлар ўтди. Биз шу қадимий Мухета ва маъбадни, ибодатхонани кўриб, манзилимизга қайта бошладик. Кеч оқшом. Беҳисоб асрлар мобайнида барчадан хабардор бўлиб келаётган кўҳна

қуёш кун буйи қилган сайридан чарчаб, ором олишга аста-секин бош қўя бошлаган. Офтоб оғушидагина осуда ва озод яшай оладиган кунгабоқар ва бошқа шунга ўхшаш ўсимликлар ўкинган ҳолда у билан хайрлашардилар. Сайроқи ва эзма қушлар ҳам кундузги ишларини тамомлаб, шошилганча тун тадорикини кўрардилар. Қуёшнинг осмон билан ўпишган тоғ учларидати ва дайди булутлар юзидаги излари ҳам ўчди. Тойчасини соғиниб шошилган отнинг безовта кишнашлари ва «ўйнаб қолай...» дегандай қилиб югураётган болаларнинг қийқириқлари барала эшитиларди. Яп-янги «Волга» бизни Тбилиси томон жадал олиб кетарди. Мана, ҳув анави юқорида таърифлаганимиз Джвари прожектор ёруғликлари қуршовида асрлар сирри-асрорини ўзига мужассамлаштиргандай бўлиб, ғоят мағрур ва мудраган ҳолда сирли қад кўтариб турибди. Унинг қаршисидан ўтаётганимизда машинамиздаги ёзувчи гуржи ҳамроҳимиз бирдан жуда ажойиб овоз ва ёқимли оҳанг билан ўз халқининг энг юксак фазилатлари ва ўлмас даҳосини шеърий дostonга айлантирган, ўз халқининг ҳайратомуз қобилияти ва қудрати, ижодкорлиги шуҳратини барча асрларга ва бутун дунёга таратган гениал Шота Руставели сатрларидан.. умумбашарий бадиият хазинасини бойитган шоирдан, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»дан шеър ўқий бошлади.

Ҳа, бу улуғ зот ҳам гуржи халқининг улуғворлигидан шаҳодатдир.

Шундан сўнг яна бир оз йўл юрган ҳам эдикки, мозий билан янги замон тўқнашгандай ва маълум даражада ҳамда маънода ҳатто туташгандай (табиат жиҳатидан) бўлди: «Мана бу ГОЭЛРО плани бўйича бизда қурилган биринчи электростанциядир, ундаги ҳув анави ҳайкал эса, бизнинг диёрда нажоткор Ленинга қўйилган биринчи обидадир», деб фарах билан хабардор қилдилар бизни гуржи ҳамроҳларимиз. Владимир Ильич шахсан ўзи бу станция қурилишини кузатиб борганлигини ҳам айтдилар. Табиий, уни 1922 йилда қура бошланганида анчагина қийинчиликларга дуч келинган эди. Шунда Ленин Серго Оржоникидзегга бу қурилиш ҳақида бутун материалларни тўплаш ва шахсан ўзига беришни топширади. «Чуқур эътибор билан қаранг (бу ерда чой ва бошқа масалалар ҳам бор). Барча материалларни йининг (управдел учун). Ҳам барча материалларни, ҳам

қисқа ахборотни менга етказинг (шахсан мен учун)». Доҳийнинг бу қатъий топшириқ сўзлари тезда ўз натижаларини беради... Станциянинг очилиш маросимига бутун мамлакат оқсоқоли М. И. Калинин келади. Умумхалқ тўйи бўлади. Яқиндагина бошланган янги ҳаётнинг энг катта илк одимларидан бирининг таитанасига айланади.

Ажойиб башорат: шу маросимдаги митингда Михаил Иванович: «биз буюк ишни бошладик, бу иш келажакда ривожланавериб, ўлкада саноатни кўтариш учун битмас-туганмас энергия берадиган бўлиши керак»— деган экан.

Дарҳақиқат, мана қаранг, ўшандан бери Гуржистонда электр энергияси 257 мартаба ошди, яъни чор Россиясининг ҳаммасидагидан 4,5 марта кўпайди; саноат маҳсули 80 марта ошди; йилига 550 тонна чой яратар эди, энди эса 295 минг тонна; қишлоқ хўжалигининг энг асосий тармоқларидан бири ҳисобланган узум етиштириш икки мартаба кўпайди,— сертотли ва хушбўй гуржи виносини ким билмайди дунёда! Аҳолининг ҳар бир ўн минги ҳисобидан олганда бу республикада студентлар сони Францияга қараганда икки, Италияга қараганда уч, Эронга қараганда ўн уч марта кўпдир. Биргина Академиясининг ўзида 200 дан ортиқ фан докторлари ва 900 дан кўп кандидатлари бор, гарчи аҳолиси унча кўп бўлмаса ҳам!

Шу таҳлитда Тбилиси шаҳри томон йўлни давом эттирмоқдамиз. Ниҳоят, қоронғилик қуюқлашди ва тун осмонининг маликаси ҳисобланган ой ажойиб ёрқинлик ва нурафшонлик касб этиб, атрофни олтин рангли нур билан безай бошлади. Мана шаҳарнинг остонасига ҳам келдик. Ана Қишлоқ хўжалик институтининг муҳташам катта янги биноси. Ундан кейин шаҳарнинг йирик янги микрорайонларидан бири. Сўнгра эса: бирин-кетин келган завод ва фабрикалар; 60 минг томошабин сиғадиган спорт биноси; ундан нарида юз минг одамга мўлжалланган, яқинда қурилиб ишга тушириладиган янги стадион; каттакон китоб магазинлари — гуржи тилида одам билимининг, умуман, воқеликнинг, ҳозирги замон илми ва санъатининг энг мураккаб ва оддий проблема ҳамда соҳаларига оид, одам қўлга олса роҳат қиладиган ранг-баранг асарлар; икки томонда қад кўтарган, бир-бири билан узоқ-узоқларга уланиб кетган кўркам ва чиройли турар жойлар, мактаблар, борган сари кўпайиб-кўтари-

либ тоғ бағрилариғача кириб кетган кварталлар. Баландликда ва прожекторлар ёғдуси билан безаниб, бутун шаҳарга кўриниб турган катта цирк ва филармония бинолари. Бир неча юз метр баландликка тик кўтариладиган ва одамларни юқоридаги сайргоҳга олиб чиқадиган, сўнгра олиб тушадиган фоникулёр-вагончалар. Юксак эстетик дид билан ишланган ва грузин халқининг азиз фарзандларига қўйилган ҳайкаллар. Айниқса, Шота Руставелининг яқинда янгиланган мангу обидаси ўз халқининг шуҳратини шарафлаган ҳолда мағрур қад кўтариб турибди. Ниҳоят, қисқа дақиқада неча-нечанин одамлар ҳожатини тез ва осонгина чиқарадиган метрополитен.

Бу ажойиб диёрнинг ҳушбўй, дилкаш, ажойиб ва шифобахш чойи-чи! Ҳар жиҳатдан камолотга эришган ва ўз қардошлари билан биргаликда, бир онлада энг юксак инсоний идеал ҳисобланган коммунизмни ҳаёт ҳақиқатига айлантираётган халқнинг шон-шарафи барча мамлакатларга таралган. Унинг бахтига ҳавас билан қарайдиган хорижийлар эса тўлиб ётибди.

Гулгун Гуржистоннинг яна бир ўта бебаҳо ва беқиёс бойлиги бор, булар — кичкинтойлар.

Эрта тонг. Тун бўйи аста шивалаб ёққан ёмғир тўхлаган,— кўкатларни ювинтириб, ҳавони янада қуюқлаштириб, тозалаб, оромбахш қилиб, умуман, шаҳар ҳуснига ҳусн қўшиб юборган. Азим дарахтлар, гўзал гуллар оқинда осмонга кўтарилиб сайр эта бошлаган қуёшни майин шабада оғушида қанот қоқиб қутлашу қаршилишини давом эттирарди. Шундай пайтда меҳмонхона балконида шаҳарга қараб баҳра олаётганимда тўғримдаги кўча йўлкасидан бир қанча кичкинтой қизалоқ ва ёғил болалар мураббийлари етакчилигида, ўз боғчаларидан бўлса керак, қаёққадир саф билан ўтиб кетаётганларини кўрдим. Уларнинг ҳар бири баҳорга монанд дола қўғирчоқдай кийинган ва ўзига ҳамда ўз бахтига оят шодон, ўз тилларида ҳамда ўзларига хос йўсинда уғур-чуғур қилиб, нималарнидир сўзлаб кетардилар. Улар шу даражада жажжи ва гўзалдирларки, бир вақтлар одам хаёли фаришталарни ўйлаб чиқараётганида шундайлардан андоза олган бўлса керак, дегандай бўлган, киши. Уларни жуда ҳавасланиб кузатарканман, кеча унда гуржи фольклори намуналаридан ўқиганларим димга келди.

Эй, ваҳший калхат! Калхат! Қоч, ёвуз!—
Дея болалар қаттиқ қичқирди.
Бундан жуда ҳам қўрқиб у олғир
Чангалидан жўжани қутқарди.

Яна бири:

Ойи, биласми, қаерда эдим ҳозир мен?..
Далада қуён излаб тутволдим.
Сўнг у билан қувлашиб, ҳеч қўймай
Уйнадим-да, кейин қўйвордим.

Яна бири:

Тоғу тепаларни ясантирар
Баҳорда қип-қизил лолалар.
Бутунлай «беш» баҳолари билан
Она ҳаётини безар болалар.

Бу сатрларнинг ҳар бири кичкинтойларнинг ўзларига ўхшаш жуда жажжи, бежирим, сермазмун!

Мана буниси ёзма адабиётдан — гуржи адиби Э. Ах-вледани қаламига мансубдир, у «Танбал сичқонча тарихи» деб аталади. Баъзилар учун ибратлидир. Ахир ҳамма ҳам бирдек эмас-ку!

«Тонг отди. Сичқонча уйқудан уйғониб керишиб олди ва ўзича ширин хаёл суриб орзу қила бошлади: «Ҳозир тураман, ювинаман, нонушта қиламан, сўнгра овга боришга тайёрлана бошлайман...» Сичқонча иккинчи томонига айланиб ётиб олди ва хаёл суришда давом этди: «Овга боришга тайёрланиб бўлганимдан кейин уямдан бош чиқараман ва атрофга қараб боқаман...»

Сичқонча учинчи томонига ағдарилиб ётиб олди ва хаёл суришда давом этди: «Атрофга қараб боқаман, ташқарига чиқаман ва ҳеч қўрқмасдан тўппа-тўғри омборга ташланаман...» Сичқонча тўртинчи томонига ағдарилиб ётиб олди ва хаёл сура бошлади: «Ҳеч қўрқмасдан тўппа-тўғри омборга ташланаман ва қопқонни кўриб қолам...»

Ширин хаёл суриб турган сичқончамизни қопқон қурмағур бир оз ўйлатиб қўйди. Энди, сичқонча ўйлаб турсин-да, биз ҳам фикр юритиб кўрайлик-чи: нега сичқончада ағдарилиб ётиш томонлари шунча кўп?

Чунки у ишѣқмасдир. Сичқонми ӗ мушукми, мушукми ӗ кучукми, ким бӗлмасин, танбаллик қилса, унинг бирдан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига ва ҳоказо ағдарилиб ӗтадиган ӗнлари кӗп бӗлади. Масалан, бир ишѣқмас болада шунча ӗнлари бор эканки, уларни шу вақтга қадар ҳисоблайвериб сонига етолмаӗтир...

Сичқонча бешинчи ӗнига ағдарилиб олди-да, хаӗл суришда давом этди: «Қопқонни кӗриб унинг ӗнидан секингина, қопқон сезмайдиган қилиб ӗтиб кетаман. Агар у сезиб қолса, ишнинг пачаваси чиқади. Вақт ӗтгандан кейин эса, қопқоннинг аччиғи чиқиб кетади. Қопқоннинг аччиғи чиққандан кейин ӗзи билан ӗзи овора бӗлиб қолади, шунда мен узоққа кетиб қолган бӗламан, бинобарин қопқон мени тутолмай қолади. Ахир, тутиладиган одам бӗлмаганидан кейин қопқон бекилади-ю ӗзини-ӗзи тутати қолади, вассалом...»

Сичқонча ӗз хаӗлидаги бу «воқеа»лар билан шу қадар маҳлиӗ бӗлиб қолдики, натижада олтинчи ӗнини гашлаб қолдириб, бешинчи ӗнидан тӗппа-тӗғри еттинчи ӗнига ӗтиб олди: «Қопқон шовқин солиб бекилса, мушук уйғониб қолади-ку...»

Эсига мушук тушиши биланоқ сичқончамиз шу қадар кӗрқиб кетдики, бирдан еттинчидан бешинчи ӗнига ағдарилиб ӗтиб олди. Сичқонча кӗрқувдан ҳамон титраӗтган оёқларини тӗхтатиб олиш учун кӗп вақт уринди, ниҳоят, бир амаллаб бунга эришди, тинчиди ва боя ташлаб кетган олтинчи ӗнига ӗта бошлаб, деди: «Йӗқ, мушук йғониб қолмайди, ахир мушуклар кӗпинча уйғоқ бӗлиб оришни эмас, аксинча, ӗтиб ухлашни яхши кӗрадилар. Бунинг устига, мен ахир орзу қиялпман, бинобарин, мен орзу қилганимдан кейин мушук уйғонмайди-да?!»

Сичқонча саккизинчи ӗнига ӗтиб олиб, хаӗл сура бошати: «Демак, мушук уйғониб қолмайди ва мен омборинг қоронғи бурчагида қотиб қолган оппоқ сузмани сӗраман,— уни кеча менинг қаҳрамон кӗшним Чийилдоқ сӗрган экан».

Сичқонча тӗққизинчи ӗнига ӗтиб олди ва яна хаӗл суришда давом этди: «Қотиб қолган оппоқ сузмани кӗраман ва унга аста яқинлашиб бораман».

Эринчоқ сичқонча энди ӗнинчи ӗнига айланиб ӗтиб олди ва ӗйлаб кетди: «Агар у сузма кеча ӗша ерда турган бӗлса, табиийки, бугун ҳам ӗша ерда турибди, агар

бугун ўша ерда турган бўлса, албатта, эртага ҳам ўша ерда бўлади...»

Сичқонча, ниҳоят, бемалол ўн биринчи ёнига ағдарилиб ётиб олди-да, уйқуга кетди.

Бир уйғониб қараса, ҳамма ёқ қоп-қоронғи ва «тун экан» дея яна ухлай бошлади. Яна уйғонди ва «ҳали ҳам тонг отмабди-ю», деди-да, яна уйқуга кетди.

Анча вақт ўтди ва охирда ялқов сичқонча тушундики, бу ваҳимали зим-зиё қоронғилик, афсус, тун эмас, аксинча, унинг уяси оғзини кимдир бошлаб ёпиб кетибди.

Ҳозир мен ўзим ҳам билмайман — сичқонча ухляптими, йўқми. Уйлайманки, энди сичқончанинг ўзи ҳам ухляптими, йўқми, била олмаса керак».

Чиндан-да жуда чиройли ҳикояча!

Шу ерда, сўз аро бўлса-да, бу масалсимон ҳикоядан зарурий ҳамда мантиқий келиб чиқадиган якун қуйидагича бўлишлигини ҳам айтиб ўтайлик: ишёқмаслик, эринчоқлик, хомхаёллик, бугун қилиш мумкин бўлган ишни эртага қолдиришлик, ўзбилармонлик, маҳмадоналик жуда ёмон нарса, охирда ўта кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши турган гап. Бундай иллатлардан албатта қочиш лозим.

Юқоридаги мадҳ этилган ва Гуржистоннинг янада порлоқ келажагига мансуб бўлган болалар гуруҳида бундайлар — «кўп ёнли»лар йўқ бўлса керак... Ҳа, йўқ!..

Энди асосий мавзу — катталар ҳаёти ва яратувчилигининг ҳамда улар диёрининг кенг маънодаги гўзаллигига қайтамиз.

...Ҳақиқатан ҳам баҳор фаслидаги Тбилиси оқшоми ва туни мўъжизавий, эртақлардагидек гўзал. Ўта муаттар ҳаво билан апоқ-чапоқ бўлиб ва ўсимлигу, одамларга ором бериб аста эсаётган майин шабада кишига роҳат бахш этади. Бутун шаҳарни қоқ иккига бўлиб, қудрати, савлати, иффати ва чиройини кўз-кўз қилиб, осмондаги ой ва атрофдаги чироқларни ўз сийнасида ўйнатаётган ва эркалатаётгандай бўлиб суқсур Кура дарёси сокин оқмоқда. У шаҳар ҳуснига ҳусн қўшиб турибди. Айниқса, чироқлар... чироқлар...

Бир вақтлар шоиримиз Абдулла Алавий «Тифлис» деган шеърида (1928 й.) пойтахт безаги ҳисобланган ва халқ бахти порлоқлигининг рамзи бўлган бу чироқлар ҳақида ўзининг ва ўз халқининг севинчи ҳамда мафтунлигини ифодалаб ёзган эди:

...Оқшом қоронғиси
Қора бахмал каби
Юмшоқ....
Бу чоқ

Тоғ тепасига чиқ-да,
Тифлисга боқ:

Унгу сўл,
ҳар ёқ
Ўт денгизи каби
Чироқ!
Чироқ!
Чироқ!

Чироқлар:
Кўкнинг юлдузларидай
Ялтираб кўринар.
Чироқлар:
Гуржи қизларининг
Фусункор кўзларидай
Дилбар...

Чироқлар:
Буюк инқилобнинг
Эрка қизлари,
Ҳар бирининг танинда
Ўтдан кўйлак;

Белинда
Нурдан камар...
Кўзларига нур сочиб
Кўринар истиқбол...

Бу ажойиб сатрларга қирқ беш йилча бўлди. Қардошлик ва гўзаллик ҳиссиётининг оташин куйчиси бўлган ўзбек ёзувчиси Тбилисидаги янада ёрқин ва сонсиз-саноксиз чироқларни, умуман, биродарларимиз диёридаги кулиб турган бахт-саодатни энди кўрса, яна нималар ёзган бўларди севинчидан!..

Кура ёнидаги баландликда яқинда қад кўтарган 20 қаватли «Эверия» юмли меҳмонхонамиздан дилрабо кечада кўчага чиқдик. Мақсадимиз яна шаҳар кезиш, дўстларнинг тарихи ва ҳозирги ҳаёти саҳифаларини сзарақлаш, чиройидан баҳра олиш эди. Ўша сокин дарё, кўча ва хиёбонлар бўйлаб, чироқлар нуридан маст бўлиб юрдик. Кўп юрдик. Ёнимиздаги меҳрибон ва билимдон мезбонларимиз ила чарчамасдан сайр этдик, тарихни эшит-

дик. Айниқса, қуйидаги икки парса худди ҳозир кўрганим ва эшитганимдай ҳамон кўз ўнгимда ва ёдимда.

Шаҳарнинг «кўҳна» қисмидамиз. Кўчалар. Уларнинг икки томонида йўнилган харсанг тошлардан қурилган икки ё уч қаватли бинолар. Бу кўчаларнинг ҳар бир қариш ери ва бу биноларнинг ҳар бир деразаси тилга кириб кечмишдан дoston айтаётгандай бўларди. Бинолар улкан дарахтлар билан ўралган. Шу дарахтлар ичига кириб олган электр лампалар ҳам ўзлари барглари қўйнида қандайдир жуда ёқимли рангда жилоланадилар, ҳам улар ёруғлигида барглари ажойиб сирли тусга кириб, шодона аста чапак чалаётгандай бўладилар. Шундай шароитда гуржи ҳамроҳларимиз қонуний ғурур ва бениҳоя мамнуният билан таништиришда давом этдилар:

— Ҳув анави катта дарахт остида (у ерлар бир вақтлар шаҳарнинг узоқ чеккаси ҳисобланарди) Александр Сергеевич Пушкинни йўлга кузатиб қолган эдилар...

— Ана у уйда Александр Сергеевич Грибоедов яшаган...

— Мана бу бинода Лев Николаевич Толстой истиқомат қилган эди...

— Ана у уйда Алексей Максимович Горький бўлган. Мана бунисида Владимир Маяковский яшаган эди...

Нақадар муқаддас ерлар! Тўғриси айтсам, менинг ҳавасим келиб кетди Тбилисига!

Мезбон дўстларимизнинг ҳикоя қилиб айтишларидан қуйидагилар ҳам маълум бўлди бизга.

Бир вақтлар меҳнаткаш аҳоли рус чоризми ва гуржи меньшевикларига қарши, фабрикант ва феодалларга қарши, асрий қолоқлик, ҳақорат ва муҳтожликка қарши кўзголон байроғини кўтариб, заминни ларзага келтирган инқилобий қўшиқларини барала айтиб, шу кўчадан ўтган эканлар. Ана унисиди эса шиддатли кўча жанглари бўлиб, кўп қон тўкилган экан. Мана бу хиёбондаги олишувларда эса, Совет революциясининг галабаси бошланган экан...

Янги ҳаёт туғилган шу қутли ерлардан ўтиб, гўзал Кура дарёси билан бирга йўлни жануб томон давом эттирдик. Бир жойга келиб ўртоқларимиздан бири:

— Ана у, қадимий қалъа деворларининг қолдиқларидир. Унинг ёнидагиси эса «Она Грузия»дир, деди. Мезбон бу кейинги сўзини алоҳида ургу ва қайд билан айтди.

Бунинг ўзига хос ажиб сири ва жиддий асоси бор экан.

Сўз узоқроқдаги тоғлик устида прожекторлар билан ёритилган, қадимий қалъа деворлари ёнида қад кўтариб ва бутун шаҳарга, ундан ташқариларга кўринаётган, жуда узоқ-узоқ ўзга шаҳар ва қолаверса мамлакатларга қараб жиддий тусда мурожаат қилаётгандай ва сўзлаётгандай бўлиб турган жуда катта ҳайкал ҳақида кетаётир.

У ғоят баланд. Бепоен Ватанимизнинг ҳамма бошқа халқларидаги каби, гуржи халқида ҳам мавжуд бўлган ҳамда мавж урган ҳаётбахш ва оташин ватанпарварлик ҳиссиётининг умумлашган рамзи ва мужассамидир. Ҳа, ҳайкалда тасвир этилган аёл — совет Грузиясининг символи бўлиб, тик турибди. Боқишида ҳам юксак одамийлик, майинлик, меҳрибонлик, дўстлик, жиддият, зўр ирода, қатъият барқ уриб турарди. У бир қўлида май косасини кўтарган, иккинчи қўлида эса, қиличини маҳкам ушлаб турибди. Айтмоқчи:

— Ким бу диёрга яхши ният билан келса, унга меҳр ва май тўла коса тутаман, кимки ёвуз мақсад билан келса, уни қақшатқич қаҳрим ва қиличим билан кутиб оламан!

Ниҳоят, тарихдан яна бир ғоят мароқли шингил.

Биз ҳозир турган жойдан бир оз нарида, ер остидан булоқ бўлиб чиқадиغان маъдан суви билан беморларни даволайдиган ва бир неча йил аввал қурилган муҳташам шифохона биноси бор. Жуда-жуда қадимда Тбилиси (бу ном гуржича «иссиқлик» деган сўздан олинган экан!) шаҳридан асар ҳам бўлмаган вақтларда бир подшо яшаган экан. У ов пайтида ўзи билмасдан қолиб, бехосдан бир ўта гўзал ва малоҳатли оҳуни отиб қўяди. Оғир яранган бечора жонивор жафоли фалакдан ва ситамкор одамлардан фарёд қилгандай, қаттиқ бир наъра тортадию йиқилиб, ер тишлаганича қолади. Кўп ўтмай бирдан зўрға сапчиб оёқ устига туради ва атрофга олазarak, ташвиш ҳамда таҳлика тўла назар ташлайди, нажот истаб термилди, ёлбораётгандай бўлади, ёш тўла нигоҳини атрофга, узоқларга ташлаб, ниманидир ахтаргандай бўлади. Сўнгра бутун кучи ва жон-жаҳди билан, гоҳ судралган, гоҳ эса югурган ҳолда оқсоқланиб тўппа-тўғри бир томон — чечаклар тўла тепалик томон кетаверади. Қилиб қўйган ишидан пушаймонликка тушган ва нотаъвон оҳу аҳволидан, фожиасидан ғоят ғамнок бўлган, раҳ-

ми келган овчи ҳам унинг ортидан боради. Ниҳоят дардманд ва аламзада оҳу бутун йўл бўйи чексиз машаққатлар чекиб булоқ ёнига етиб келади ва ўзини дарҳол ундаги иссиқ маъдан сувига ташлайди. Тезда ундан бутунлай тузалиб чиқади ва чопганича ўрмон томон йўл олади. Бундан беҳад шодланган подшо шу оннинг ўзидаёқ ёнидагиларга, аркони давлатига, раиятига қараб туриб, ҳеч қачон гуноҳсиз — заруратсиз қон тўкмасликка онт ичади, ҳаётдаги осудаликни ардоқлашга буйруқ беради, адолатни қонун даражасига кўтариб амр қилади:

— Тез ва жадал ҳаракат қилиб, худди шу ерда гўзаллик шайдоларига завқ бағишлайдиган, ўзи ҳамда дили дардлиларга даво берадиган катта шаҳар бунёд этилсин!

Ривоятларга кўра, Тбилиси ўз номи ва гўзаллигини шундан олган экан...

Дарҳақиқат, ажойиб дўстларимиз Тбилисисини ўта шином ва шифобахшдир.

Хуллас, азиз гуржи қардошим, нақадар яхшисан ўзинг, нақадар илиқдир дилинг, нақадар дилрабодир диёринг!

Ҳамиша улуғ оилада омон бўл, бор бўл «Она Грузия»!..

Май, 1972 йил. Тбилиси — Тошкент

МУЪЖИЗАЛАР СИЛСИЛАСИ

Оҳ, у қонли из қолдириб бирин-кетин келиб кетган асрлар, асрлар, асрлар! Фақирлар фарёди ва таҳқирланганлар кўз ёши, нотавонлар нидоси ва очлар оҳи билан тўла асрлар, асрлар, асрлар! Мудҳиш нифоқ, ҳарб қирғинлари ва вайрона шаҳару қишлоқлар манзараси билан кул қилувчи ўту алаңгалар даҳшати ва беватан саргاردонлар кулфати билан тўла асрлар, асрлар, асрлар! Адолатсизлик аламидан, инсофсизлик андуҳидан ёқаси чок бўлганлар доди ва инсоний ор-номуси, қадр-қиммати топталган бечоралар ноласи ҳамда хароба кулбалар азоби билан тўла асрлар! Қуллар қаҳри ва қулдорлар газаби билан, пулдорлар зуғми ва таланганлар исёни билан тўла асрлар! «Сариқ иблис» ва ймпериализм исканжаси азоби билан мустамлакачилик тутқинлиги, маҳаллий сотқинлар хиёнати, занжир садолари, ажал рақси ва қотил қаҳқаҳаси билан, буларга қарши қасос ва кураш ҳайқириқлари билан тўла жамиятлар!

Шуниси ҳам бор: насллар ва насллар бошига тушган бу хунрезлик ва гадолик дор, зиндон, заҳар ва кишан кучи билан ўйлаб чиқарилган худолар, эътиқод қилинган «авлиё»лар ва ваҳшатли таъқиблар кучи билан, низо, ифтиро, мунофиқлик ва мурдорлик кучи билан ҳукмрон бўлди, сақланиб келинди. Бечора инсонни қон қақшатди. Беҳад даҳшат қоп-қора тун осмони гумбазидай оғирлик билан уни эзиб, янчиб келди. Бунинг устига, ҳеч енгилмас кўринди, илоҳий ва абадий деб талқин қилинди.

Хуллас, кўп асрли башарият тарихи китобининг ҳар бир саҳифасидан қон ва қайғу ҳиди келади...

Нақадар ҳам ажиб, хайрли ва яхшики; ҳар нарсадан зўр ҳисобланган ва бутун мавжудотни ўз ичига олган чексиз хилқатнинг ўта қудратли яратувчилик ва шунингдек қудратли ҳалок қилувчилик, йўқотувчилик қонуни, хусусияти бор — ҳар бир ҳодисанинг мутлақ ҳам аввали, ҳам охири бор. Бу, юқоридаги хунрезлик ва гадолик китобига ҳам оиддир. Шунга мувофиқ унинг тугаллана бориши ўз бошланғичини 1917 йил Октябрнинг зафар тўла кунларидан олади — бутун инсоният турмушида янги, ҳақиқий инсонийлик тантанаси тарихига биринчи бўлиб йўл очган Улуғ Октябрь табаддулотидан бошланади.

Ҳа, у машъум китоб бизда ўша буюк революция кунларидаёқ тугатила ва абадул-абад ёпила бошлади, жафокаш планетанинг ўзга ерларида эса кетма-кет амалга ошмоқда бундай ажойиб ҳол. Шундай. Ер юзи ақл нури асосида катта ҳақиқат ва ижтимоий баҳор фойдасига янгиланмоқда. Янги улкан одамий китоб жадал тасниф этилмоқда — умуминсоният тарихида биринчи дафъа ҳамишаликка ва узил-кесил ғалаба қила бошлаган Инсон, Инсоф ва Адолат китоби ёзилмоқда; асрий олишувлардан ниҳоят буткул енгиб чиққан ва борган сарн кўп мамлакатларда ҳаёт ҳақиқатига, бинобарин, бутун дунё бўйлаб социал ҳаёт тақдирини ўз талаби ҳамда тартибига кўра ҳал қилувчи моддий кучга айлана бошлаган соғлом ақл мўъжизалари, интернационал дўстлик, ҳамкорлик, тинчлик ва биродарлик ғоялари китоби яратилмоқда...

Масала ва мақола давомига ўтишдан олдин шу ернинг ўзида юқоридаги асрлар ва авлодлар фожиасини тақозо қилган, юзага келтирган, мавжуд бўлиб туришлигини таъмин этган бир аччиқ нарсани алоҳида қайд қилиб

олай: ер ва сувга, завод ва фабрикага, бойлик яратувчи меҳнат ва давлатга, турма ва қиличга эгалик қилувчи тоифалар душманликни ўз социал системалари ва фаолиятларининг бош қонун ва принципларидан бирига айлантирдилар,— кўп фойда олиш ва шундан келиб чиқадиган ҳамда шу учун хизмат қиладиган душманлик, ёввойилик муносабатларидан бошқасини билмадилар. Билолмас ҳам эдилар. Синфий моҳиятларининг ва социал системаларининг ўзи шундай. Хусусий мулкчилик ва шу билан тақозо қилинган синфий нафрат ҳамда антагонизм ҳоким бўлган — «Одам одам учун бўридир» деган манфур жамиятнинг йиртқич табнати шу! Тарихдаги сонсиз-саноқсиз талончилик ва ғоратчилик урушлари; халқлар ва қабилалар ўртасига фалокатли совуқлик солишга уринишлар, уларни бир-бирларига қарши ташланишга ундашлар, ҳинд-мусулмон қирғинлари; ҳозирги Яқин Шарқ воқеалари: яқинларда тутқунлик сиртмоғидан қутулган ё шунга ҳаракат қилаётган мамлакатлар ҳамда давлатларни бир-бири билан тўқнаштиришга тиришишлар, Ирландия ва Қамбоджадаги трагедия шундан шаҳодат беради.

Дарҳақиқат, тарихнинг авваллардаги қисмларини қўяверинг. Октябрь инқилобидан кейинги йилларни олинг. Уша пайтларда бизнинг эндигина туғилган давлатимиз ва хўжалигимизнинг аҳволи жуда оғир эди. Бунинг устига, капиталистик давлатларнинг биронтасига ҳам таҳдид қилиш хаёлимизда ҳам йўқ эди. Антагонистик душманлик, зулм ва зўравонлик, ғорат уруши ва ҳаром фойда оламига тамомила зид бўлган янги жамият қуриш иши билан, яъни урушсизлик, тинчлик ва яратувчилик ишимиз билан машғул эдик. Шу учун ўша давлатлар бизга қарши душманлик ва ёвузлик панжасини ташлашди, тўда-тўда бўлиб ёпирилишди — қурол ва очлик кучи билан бўғиш ва талаш мақсадида. Ушандан бир неча йил ўтгандан кейин ҳам биз ўзимизнинг тинчлик ва яратувчилик ишларимиз билан машғул бўлганимизда «олий ирқ»ли Гитлер бошда турган фашист газандалар, империалистлар бошимизга шунча бало тошларини ёғдирдиларки, бутун инсоният тарихида ҳали бунчалиги бўлмаган эди.

Еки: Вьетнам доллар Америкасига нима гуноҳ қилдики, дунёнинг нариги чеккасида ўзи учун бахт ва саодат яратиш билан банд бўлган вьетнам халқининг нима ай-

би бор эдики, унга дунёнинг бошқа нариги чеккасидаги янги монополистлар мана неча йиллардир осмондан вайроначи бомба, ердан ажал ёғдирмоқдалар! Юз миллионлик араб ҳам ўз иши билан банд эди. Лекин Исроил горатчилари доллар ёрдамида шу арабнинг бошига не-не бало тошларини ёғдирмаётирлар! Душманлик ва талончилик қилиниб, меҳнати ва маҳсулоти капиталист ва унинг давлати томонидан ҳаёсизларча ўғирланган, қашшоқлик гирдобига ташланган италия ишчиси ё америкалик батрак аламу азобга чидолмай кўчага адолат талаблик шиорлари билан намоёншга чиққанида уни ўша капиталистлар номуссизларча ўққа тутадилар.

...Ҳа, 1917 йил — асил китоб ёзила бошлаган йил. Фавқул оддий даҳо эгаси бўлган Ленин, унинг пролетар интернационализи байроқдори ҳисобланган партияси, бахталаб халқлар иродаси ва Буюк Октябрь инқилоби лаънати ўтмишга, унинг мудҳиш иллату йиртқичликларига, капитализм ваҳшатларига қарата бутун қатъияти ҳамда изчиллиги билан «Йўқ!» деди, рад этди. Халқлар аҳиллиги ва биродарлигини асосларнинг асосларида бирига айлантирди. Шундан беш йил кейин юз берган ўта улкан акт — озод, тенг ҳуқуқли ва суверен Совет республикалари Иттифоқи ўша «асосларнинг асосларидан бири»нинг энг комил ва юксак ифодаси бўлди, энг муосир ва энг истиқболли тажассуми бўлди, энг конкрет ва халқчил формаси бўлди.

Мана эллик йил кечди — яна қандай йиллар денг! — ҳар бири бир асрга тенг. Эллик йил синовдан ўтди, — яна қанақанги синовдан денг! Эллик йил мобайнида ўзининг ҳаётбахшлик вазифасини исбот этди, ўтади, ўтаб келмоқда, — яна қай даражада ҳаётбахшлик денг! Мўъжизакор! Ўз объектив қонуниятига эга бўлган афсонасимон! Ўз мустақкамлиги, қудрати, фазилатлари ва натижалари билан барча башариятни ҳайратга солаётган ғанимларни ҳам саросимага, ҳам ҳалокатга дучор этиб келаётган.

Дарҳақиқат, мўъжизалар силсиласи пайдо бўлди — Улуғ Октябрнинг ўзи мўъжиза эди, ундан дўстлар, қардошлар ва ҳамкорларнинг энг қудратли ягона оиласи — СССР деган мўъжиза унди, сўнгралар бундан халқларимиз ҳаёти, кураши ва яратувчилик фаолиятининг барча соҳаларида бирин-кетин ғалаба мўъжизалари рўй бераверди. Ахир, ҳеч нарсаси бўлмаганлар шу револю-

ция ва Иттифоқ туфайли ҳар нарсага эга бўлдилар — давлат уларники (Ленин «давлат — ўзимиздир» деган эди!), поёни йўқ диёр узоқ-узоқ шимолидан, абадий муз-ли чеккаларидан тортиб то жанубига, ҳамиша кўм-кўк ерларига қадар, серқуёш шарқидан тортиб то сўлим ғарбга қадар уларники; минг-минг ўрмон, азим дарё, пишқирган денгиз ва баланд чўққили тоғлар уларники; меҳнатлари маҳсули ва асрлар ичида мудраган беҳисоб ер ости ҳамда ер усти бойликлари, ҳатто бир вақтлар халққа қайрилиб боқмай, ҳолидан хабар олмай ўз ўқи атрофида бепарво айланаверган қуёш ҳам энди уларники, уларнинг кафтада. Улар кечмишдан мерос бўлиб ўтган уқубатли қолоқлик ва харобаликлар ўрнида янги олам ва ҳаёт — дунёда биринчи бўлиб социализм қурдилар, энг гўзал инсоний орзу ҳисобланган коммунизм муҳташам биносини қад кўтартира бошладилар. Нечанеча йиллар мобайнида жаҳон тақдирини ўз хоҳишларича белгилашга ўрганган дунё империализмининг мағлубиятга учратиш ва жиловлаб келмоқдалар. Энди улар, ҳа, улар ўз ҳамғоя ва дўстлари билан биргаликда бу тақдирини белгилайдиган бўлдилар. Айниқса, ҳозирги даврда барча башарият, унинг цивилизацияси, келажаги тақдирини ҳал қиладиган энг муҳим ва мустасно мураккаб муаммолардан бири — миллий масалани энг халқчил, тўғри ва ҳаётий едилар. Ахир булар тасодифий эмас, зотан совет халқларининг шундай, метиндай бирлик, улкан ютуқ ва ажойиб қаҳрамонликлари асосида ётадиган омил шундан иборатки, бу озод халқлар манзилининг аввали ҳам (Октябрь инқилоби), охири ҳам (коммунизм) бир, Ватани, мақсади ва бойлиги ҳам бир, кучи ва дили ҳам бир, ҳамма нарсаси ўртада, ҳамма ҳаммаси учун ишлайди, яратади, курашади.

Шулар туфайли улар барча илғор башариятнинг чексиз таҳсин ва тасанносига сазовор бўлдилар, унга умид, илҳом, ишонч ва севинч бахш этдилар.

Мен шулар ҳақида — мўъжизалар силсиласи ҳақида Францияда ва Туркияда сўзлаб берганимда, тингловчиларнинг қандайдир ҳайрат ҳамда саросима аралаш лол бўлиб қолганлари ҳамон ёдимда. Бизда барча болалар мактабга тортилган, ҳам улар, ҳам олий ўқув юртларидаги талабалар бепул таҳсил оладилар, яхши ўқийдиганлар стипендия ҳам оладилар, деб Деҳлида айтганимда, ҳамсуҳбат ҳиндларнинг бир қисми ишонмаган эдилар,

бошқа баъзилари эса, «бу совет коммунисти пропаганда билан машғул бўлмоқчи» деб, таъна ҳам қилгандилар. Мали мамлакатида Совет Ўзбекистони бу йил тўрт миллион тоннадан кўп пахта етиштирди, деганимизда, суҳбатдош дўстларимиз айтган эдилар: «Бу бизлар учун астрономик ададлардир»... Сомали пойтахтидаги университетда ўқиган лекцияда Совет Ўзбекистони далаларида икки юз ўттиз минг трактор, ўттиз минг пахта териш машинаси, уч мингга яқин километр узунликдаги канал ва шунга ўхшаш йирик сунъий «оби ҳаёт» иншоотлари бор, буларнинг ҳаммаси улуғ Ленин номи ва таълимоти билан боғлиқдир, деганимизда, катта залда лиқ тўла ўтирганлар шу қадар кучли ҳайрат ва ҳаяжонга тушдиларки, гулдурос қарсақлар узоқ вақт тўхтамади. Бу масалада ҳам барча бошқа совет республикаларида бўлганидек, Ўзбекистонда ҳозирги замон мураккаб ва кўп тармоқли саноатнинг маҳсули, шу жумладан, ажойиб, ақлли машиналари юзга яқин хорижий Ғарб ва Шарқ мамлакатларига чиқарилмоқда; буларнинг ҳаммаси ҳамма совет халқларининг ўзаро дўстлиги, ҳамкорлиги ва ёрдами туфайли бунёдга келди, деб аддис-абебалик биродарларимизга лекцияда хабар берилганда, залдагиларда шундай антиқа аҳвол яралдики, бунинг ҳеч тасвирлаб ва таърифлаб бўлмайди. Ҳайрат ва ҳавас шу даражада зўр эди. Шу ҳам тасодифий эмаски, диёримиздаги гулгун ҳаёт ва улкан ютуқлар ҳақида сўз кетганда, Эронда «бу биз учун эртақдир» дедилар, Қоҳирада «биз шундай бўлиш учун курашмоқдамиз» дедилар, Италияда «бизнинг ҳам келажагимиз шундай ёрқин бўлади» дедилар...

Биз ўзимиз учунгина Октябрь табаддулотини амалга оширмадик, ўзимиз учунгина бойлик ва бахт яратаётганимиз йўқ. Ҳа, қон кечиб, ажал ва очлик хуружига бардош бериб, вайроналик ва ямоқ тўнни енгиб, биргина фашизм ҳамласининг ўзини даф этишда йигирма миллион ватандошимиздан жудо бўлиб, ўта асов дарёлар ва ажин босган ерлар ўжарлигини мағлуб қилиб, биз бахтимизни ўзимиз учунгина яратганимиз ва сақлаб қолганимиз йўқ. Бунинг устига, умуман, юқоридаги барча мўъжизаларимиз силсиласи ўз табиатлари эътибори ила кенг гуманистик моҳиятга, чуқур интернационалистик характерга эга бўлиб, жаҳон аҳамиятига моликдир, барча халқлар учун ҳам тааллуқлидир ва муҳимдир. Тўхтовсиз кўпаяётган миллионлар онгини ёритиб келмоқда.

Ҳа, асримизнинг энг улуғ икки-уч адибларидан бири бўлмиш узоқ ҳиндистонлик Рабиндранат Тагор ўз вақтида планетамиздаги ғоят оғир ва чигал вазият гирдобига тушиб, инсонпарварлик ҳиссиёти билан тўла дилини тирнаётган саволларга жавоб тополмай, умидсизликка берилиб қолганида 1930 йилда бизнинг Ватанга келади ва жавобни бизнинг социал воқелигимизда топади, ёзади:

«Бизнинг ҳозирги вақтларимизда рус революциясининг шиорлари бутун жаҳон шиори бўлиб қолди. Ҳозир дунёда ўз миллатининггина эмас, барча инсонларнинг манфаатлари ҳақида ўйлайдиган биргина халқ бор, у — совет мамлакати халқидир...»

Бу — Осиёнинг овози!

Миср Араб Республикаси тинчлик тарафдорлари Миллий советининг бош секретари машҳур Холид Муҳиддин яқинда бундай деди:

«Миср ва бошқа араб мамлакатлари империалистларнинг очиқдан-очиқ қилаётган маккорона иғволари ҳамда Исроилнинг қуролли тажовузлари объекти бўлиб турган, айниқса ҳозирги вақтда, биз Совет Иттифоқи билан дўстлик ҳамда ҳамкорлик алоқаларини жуда ардоқлаймиз. Биз ҳар соҳада СССР билан мустаҳкам алоқасиз Исроил агрессиясининг оқибатларини йўқотиш ва янги ҳаёт қуриш учун кураша олмаган бўлардик. Совет Иттифоқидан олаётган ҳар томонлама ёрдамимизсиз биз мустамлакачилар томонидан яратилган асрий қолоқлик тўсиқларини йўқота олмаган бўлардик. СССР билан алоқаларимиз қанчалик мустаҳкам бўлса, бизнинг ривожланиш ва тараққиётни таъмин этишга қаратилган миллий вазифаларимизни амалга ошириш имкониятлари шунча кўп бўлади».

Бу — Африканинг эътирофи!

Юқоридаги Тагор сатрлари ёзилганидан қирқ икки йил ўтгандан кейин улардаги моҳиятни такрорлаб америкалик улкан рассом ва жамоат арбоби Рокуэлл Кент ҳам айтди:

«...Совет Иттифоқида биринчи бўлиб гражданларнинг тенглиги юзага келтирилди, барчанинг хавфсизлиги ва тинч яшаши учун интиладиган жамият барпо қилинди.

Биз, америкаликлар, буюк ва кучли халқ бутун инсоният билан тотувликка интилиб, жаҳонда тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлаш учун курашиб яшаши ва яра-

тиши мумкинлиги намунасини кўрсатганлиги учун совет халқидан миннатдор бўлишимиз керак.

Совет халқи жаҳон фанини ривожлантириш, илм уфқларини янада кенгайтириш йўлида ғоят кўп ишлар қилди ва бундан кейин ҳам жуда кўп ишлар қилади ва ниҳоят, бутун инсоният билан бахтни ўртада баҳам кўради».

Ҳақ гап!

Бу — миллионлар Америкаси қитъасининг сўзи — қарори!

Худди шундай! Муҳтож халқларга, ҳаққоният учун курашувчи кучларга биз ҳам бойлигимиз билан ёрдам берамиз, ҳам бахтимизни ўртада баҳам кўрамиз. Бутун дунёни, барча башариятни, минг-минг бедод ҳамда оловли йиллар мобайнида ўткир ақл ва кўз нури билан ижод этилган маданиятни ўта фалокатли ва ҳалокатли сариқ вабо — свастикали герман вампирларидан сақлаб, қутқариб қолган биз бўлдик. Сионист истилочилар, Америка ғоратчилари ва Британия урушқоқларига қарши курашмоқдамиз — халқлар тинчлиги ва бахти учун.

Арабга Асвон ва яроғ-аслаҳа, афғонга магистраль йўл ва канал бердик, Сомалига завод ва Малига спорт иншоотлари бахш этдик, Ҳиндистонда металлургия гигантини қуришга, Жазоирда газ топиб, ундан фойдаланиш имкониятларини яратишга, Венгрия ва Чехословакияни фалокатдан сақлаб қолишга, Болгария ва Польшада социализм барпо этишга улкан ҳисса қўшдик — халқлар бахт-саодати учун.

Асрлар мобайнида қатор Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида миллионларни қириб ва қақшатиб келган, ёстиғини қуритган даҳшатли социал касалликлар билан олишиб, касалхона, врач ва дори-дармонлар бердик: сув ҳамда ҳаводек зарур мутахассисларга бўлган жиддий муҳтожликларни ҳисобга олиб муҳандис, агроном ва олимлар етиштириб юбордик — халқлар бахти ва тинчлиги, осудалиги учун.

Бундан кейинлар ҳам СССР ўзининг Ленин васият қилган, Ленин партияси оғмай амалга ошириб келаётган интернационал бурчига ва халоскорлик миссиясига содиқ бўлажак.

Эллик ёшга кирган Совет Республикалари Иттифоқи ҳақида сўз кетганда масаланинг яна бир ўта муҳим томони бор: бутун ташқи Шарқда ақл ва адолат фойдасига зўраяётган алангалар ва бўлаётган улкан ўзгаришлар.

СССР ва унинг ҳаётбахш тажрибаси таъсирида ҳам рўй бераётир, шу жумладан, бир вақтлар пилта чироқ ва оғоч омовчи, сўнгра «Аврора» ҳайқириқлари ва халқлар Иттифоқи туфайли энг олий идеал — коммунизм қура бошлаш даражасига кўтарилган ўзбек ўлкаси ютуқларининг таъсирида ҳам юз бермоқда.

Машҳур ливан сиёсий арбобларидан доктор Ҳошим Ҳусайннинг совет журналисти билан суҳбатда айтган қуйидаги сўзлари тамомила қонунийдир:

«Сизнинг мамлакатингизнинг дўсти бўлишимга мени нима олиб келди?.. Сизнинг халқингизнинг улугворлиги, Октябрь инқилоби, иккинчи жаҳон урушида кўргазилган қаҳрамонлик, барча мазлумларни қўллаб-қўлтиқлаш. Сизнинг мамлакатингиз босиб ўтган йўл мустақиллик ва социал тараққиёт учун курашаётган ҳамма халқлар учун ўрнақдир. ССР Иттифоқининг яратилиши ҳақиқий баробарлик ҳоким бўлган кўпмиллатли давлат барпо этишнинг намунасидир. Биз империализм ва сионизм билан курашаётган ҳозирги вақтда сизнинг тажрибангиз бизларнинг ҳаммамиз учун илҳом манбаидир».

Ғарбда ҳам моҳиятича шундай. Чунончи, бир неча миллатли Бельгия Компартияси Марказий Комитети секретари Альбер де Конинкнинг Совет Иттифоқида миллий масаланинг ғоят моҳирона ва том маънода халқчил ҳал этишнинг тажрибалари, айниқса сўнги вақтларда миллий масала реакцион буржуазия авантюралари туфайли жуда жиддий ва кескин тус олган Бельгия учун бениҳоя катта аҳамиятга моликдир, дегани тасодифий эмас албатта.

.. Ер юзидаги барча миллион-миллион инсоф аҳллари учун ўта азиз бўлган, ўзи мўъжиза бўлиб, юз миллатли улкан оиланинг эллик йиллик тарихидаги афсонасимон ҳаёт ҳақиқатларини яратган Совет Республикалари ҳамда халқлари Иттифоқи! Олдинда ҳали жуда кўп ва жиддий яратувчилик ҳамда жанговар вазифалар турибди. Биз ҳали космосга янада баланд кўтарилиб, Зухрога боришимиз керак; янги шаҳар ва денгизлар яратиб, табиатни истагимизга мувофиқ ўзгартиришимиз ва дастурхонимизни янада безашимиз керак; буғдойнинг миллиардларини оширишимиз, пахтанинг миллионларини кўпайтиришимиз керак; янги зиё дарёлари, саноат гигантлари, маданият ўчоқлари бунёд этишимиз керак... Бунинг устига, ёвлик ва ёвузликни ёппа принципга ай-

лантириб, ҳар ерда одам билан одамийлик орасига ба-
лоли нифоқ солишга интилувчилар, жамиятни бадавий-
лик асрларига улоқтириб ташлашга уринувчилар ҳамон
ҳаёт, ҳамон хавфли, хатарли. Шулар айби билан ҳамон
дунё ташвишли. Одамзод нотинч. Миллионлар фидоий
олишув ва ёндирувчи алам алангалари ичида. Бутун ба-
шарият тақдири ҳал бўлаётир. Бинобарин, халқлар бах-
тига янада камол топ, қуёш офтобидай янада қудратли,
ҳаётбахш ва кенг кўламли бўл. Нуринг янада ёрқин ва
узоқ-узоқларга етиб борадиган бўлсин! Ҳамиша инсон
ҳаёти ҳамда фаолиятига юксак маъно, сермазмунлик
ва гўзаллик бахш этавергин!

Олтин тўйинг минг қатла муборак!

1972 йил, декабрь

ТУЗАЛСИН, ТОЗАЛАНСИН!

Дарҳақиқат, хаёл, фикр ва тафаккур тизгинини қў-
йиб юбориб қаралса, нақадар ҳам ажиб, ҳам фаже
хилқат экан бу олам. У, коинот тождори ҳисобланган
Инсон номи ва моҳиятига монанд ҳолда буткул қайта
қурилишга ва тозаланишга муҳтождир. Бу беқиёс улуг
ва ғоят мураккаб жараён планетамиз бўйлаб бошлан-
ди ҳам. Бунинг илк ташаббускори биз бўлдик, бунда
бутун дунёга биз ўрнак кўрсатмоқдамиз, бутун баша-
риятни биз ҳайратда қолдирмоқдамиз. Яна денг, жуда
кўп ва жиддий қийинчиликларни енгиб.

Энди шунинг тафсилига ўтай.

Аввало кичик бир муқаддима.

Ўз даври-ю, умрини тамом қилган, лекин зўравон-
лик асосида ғайри қонуний ҳолда ҳали ҳам яшаб тур-
ган капитал оламидаги, унинг корчалонлари фаолия-
тидаги ваҳшийликлар ҳақида, у ерлардаги миллион-
миллион бечораларнинг фожиали ҳаёти ва аччиқ фар-
ёди ҳақида ёзилган ғоят таъсирли бир бадий асарни
бугун ўқиб тугатиб, жуда катта ҳаяжон ва ғазабга тў-
либ тошдим. Шундан сўнг худди шу пайтда Италия ва
Англиядаги ишсизнинг ҳазин инграши, Япония ва Фар-
бий Германиядаги мазлумнинг оҳ-доди, Испания ва
Чилида адолатталаб муборизларнинг кўкрагига отила-
ётган ўқ овозлари, океан ортидаги Қўшма Штатларда

ва олов ичидаги Африка ўлкаларида аччиқ тақдир азобларини чекаётганларнинг алангали нидоси, шу фожиаларнинг боискори бўлган қулдор ва пулдорларнинг қабихлиги ва қотиллиги, разолати ва риёси бутун даҳшати ва оғирлиги билан яна бир карра ёдимга тушди.

Айниқса, шундан кейин бепоен Совет диёримиз яна бир марта шу қадар гўзал ва ёқимли кўриндики... Дарҳақиқат, воқелигимиз қанчалик ажойиб, ҳаётимиз қанчалик ёрқин, келажакимиз нақадар улугвор!

Айниқса, шундан кейин баъзи кишиларимизда мавжуд бўлган ва бизнинг ажойиб воқелигимизга, нуроний ҳаётимизга доғ бўлиб тушаётган, улугвор ишимизга халал бераётган иллатлар шу даражада ярамас, хунук ва яшашга ҳақсиз кўриндики, дилга шу даражада оғир ва машаққатли туюлдики... Ахир, мана қаранг: безори ва бузуқилар, муттаҳам ва беномуслар, давлатга хиёнат қиладиган ва ота-онани таҳқирлайдиганлар йўқ, дейсизми?! Ҳаётимиз гоят ажойиб бўлса-ю, нега баъзилар лаънати ўтмишдан қолган шундай ярамас ва қабих «иш»лар билан машғул бўладилар, ҳам ўзлари учун, ҳам ўзгалар учун буларнинг зарарлигини наҳот билмасалар?!

Хуллас, юқорида зикр этилганлардан, улар ҳақида зўр ўйлашдан келиб чиқадиган қатор аламли: «Нега шундай, нега?!» лар кун бўйи фикру хаёлимни шу даражада тамомила қоплабдики, билохтиёр деразани очиб ташқарига қарасам, икки ойча аввал бошланган куз табиати ҳам менинг оғир аҳволи руҳиям билан ўчакишгандай ҳолда. Яқиндагина ям-яшил бўлиб турган ва ҳаёт холиқига мадҳия ўқигандай севинч чапакларини чалган барглар зўрайган изғириндан қовжираб ерга бирин-кетин титраб тўкилмоқда. Бу ўшал безори ва муттаҳамлар туфайли муштипар ва ғам-ғуссали шахснинг тирналган дил уришларини, сароб бўлган орзуларини, нотавонлиги ва ноиложликдан томаётган аччиқ кўз ёшларини, баъзилар томонидан топталган адолат ва янчилган ҳақиқатни, таҳқирланган муҳаббат ва оёқости қилинган ору номусни эслатди. Мен шу хаёл ва манзара билан машғул эканман, қарасам бир оздан кейин табиат ўзининг одатдаги ишини қилиб сиёҳ тўнини кийиб олибди. Ҳар нарса гўё чуқур ўйдан сукутда ё кундуз ҳордигидан маст уйқуда. Бепоен осмон бўйлаб беҳисоб юлдузлар — жавоҳирлар янглиғ сочилган, улар гоҳ

қалтираб, милт-милт ялтирашда, гоҳо эса, ўзлари учун нур манбаи бўлган, ҳозир коинотнинг қаеридадир туриб, уларнинг ўзларигагина кўринаётган қуёш қарши-сида жилвасоз бўлиб, у билан ўйнашаётган ва унга толпинаётган кўринадилар. Кеча маликаси бўлган уч кунлик ой ер гўзалининг қиличга ўхшаган қайрилма қошидек бўлиб ғамза билан бўм-бўш фазода сокин сайр этаётгандай. Ердагилар унга ҳавас билан қараб, у билан бесўз, дилдан сўзлашаётгандай.

Ярим кеча. Хаёлим яқинда бориб келганим бир ташқи мамлакатдаги тунга кетди. Бутун ер курраси беўлчов улкан бир қора тошга айланиб, бор оғирлиги билан пастга, инсон фикрию руҳига босаётгандай эди. Ҳамма мавжудот лолу карга ўхшарди. Ёлғиз онда-сонда чигирткаларнинг чириллаши-чинқиришларига эшитиларди-да, бу барча ўша мамлакатдаги тун тазйиқидигилар овозининг акси садоси тимсоли ва жамулжамидек туюларди. Эҳ-ҳе, дарҳақиқат, «сарик иблис» оламида ҳозир нималар бўлмаётир?!

Умуман, зулм ва кўз ёшига асосланган кўп асрли тарих мобайнида нималар бўлмади, инсон нималар ҳақида ўйламади, нималарни орзу қилмади, башар бошига қандай кулфатлар тушмади?

Бундан бошқа, мана шу пайтда узоқдаги ўкираётган океанлар ичида ё қаршимдаги нозиккина чечакнинг ҳар бир ҳужайрасида нималар содир бўлмаётир! Тошкент заводи ё Москва фабрикасида уйқудан воз кечиб ва астагина ашула айтиб дастгоҳ ёнида бахтга бахт қўшаётган ишчи қандай мўъжиза яратаётган экан! Олисдаги Олтойда ёки Кавказдаги кабинетда китоб ва лойиҳа устида кўз нурини тўкаётган олим ва инженер нималар ҳақида ўйлаётган экан? Кимнинг эса дилини севгилиси ҳақидаги ширин хаёл ё шод этаётгандир ё бевафолик ва ҳажр алами ўртаётгандир. Кечагина дунёга келиб, ҳозир она оғушида осуда ухлаб ётган гўдак келажакда ким бўлиб етишаркин, балки Зухро юлдузини забт этар, балки ҳозир пишқириб ҳайқираётган денгизни жиловлайдиган қудрат ва қобилиятга эга бўлар. Ёт ўлкаларда иложсиз инглиз ишчиси ё Калифорния фермери, эзилган анголалик ё япон меҳнаткаши тушида кундузги даҳшатларнинг қандай ифодасини кўраётганикин?! Нью-Йоркдаги одамхўр атомчи ё Бонндаги ажалфуруш реваншчи инсоният учун қандай даҳшат тузоғини тузаётганикин?!

Хуллас, айниқса шундай тун пайтларида тафаккур тизгинсиз қолади ва мавжудот қаърига йўл олади: бу оламнинг, унинг бу манзарасининг сир асрорига, касби корига назар ташлаётган инсон мавжудотнинг гоҳ ҳокими мутлақидай, гоҳ хилқат қудрати мужассамаидай, гоҳ эса денгиз долғаларининг бир пуфакчасидай ё азим дарё устида оқиб кетаётган нотаваон хасдеҳ сезади ўзини.

Ҳақиқатан ҳам, нақадар чуқур ва беҳисоб сирли, нақадар қудратли ва ғаддор, сахий ва зиддиятли хилқат экан бу олам! Унинг қанчалик улкан ва беўлчов мураккаб фалсафаси бор экан! Унга боққанинг сари, унинг тубига назар ташлаганинг сари ҳайратинг ортгани ортган. Унинг ичига қанча кирсанг ва сирларини қанча билсанг, ақл шунча бойигандай ё адашгандай, фикр шунча кенгайгандай ё чигаллашгандай бўлади, хаёл ўз ихтиёрини йўқотиб қўйиб, мавҳумот ва муаммолар диёрига шунча шўнғиб кетади. Хулоса интиҳоси шу бўладики, унда бу олам тўла изоҳ этиш ғоят маҳол ёки мумкин бўлмаган даражада мураккаб ҳамда сирли кўринади, унинг қаршисида лол қолмасдан илож йўқдай туюлади. Бу, инсон ақлининг ҳам фожиаси ва қусуридир, ҳам унга (инсонга) тасалли берадиган, қудрат бахш этадиган, унинг идроки-ю, ақли-ю, тафаккурини қайрайдиган воситадир.

Ахир қаранг-а, бу оламнинг ҳам ёрқин қуёши бор, ҳам қоронғи тунни. Унда ҳам ажиб, ҳаминша мовий чаргон, ҳам қам булутли, бўронли осмон бор. У ҳам ғоят гўзал ва ёқимли, ҳам тиканли ва жафоли. Ҳам меҳрли ва кўркам, ҳам ғаддор ва кўримсиз. Ҳам шодлик ва қаҳқаҳа бор унда, ҳам аламу андуҳ. Ҳам ҳаётбахш баҳори бор унинг, ҳам қақшатқич қиши. Одамларида ҳам ажойиб инсоф, ақл ва адолат бор, ҳам қабоҳату разолат уларнинг маълум қисмига йўлдош.

Нега?!

Инсон коинот тожи, хулқан гўзал ва ҳаётан бахтли бўлсин деб унга инсоф ва софлик калити, адолат ва саодат воситаси, нафосат ва ҳақиқат олати ҳисобланган ақл ва идрок ато этилган. Лекин бу бебаҳо ва беқиёс мўъжизани баъзилар сунистеъмомл этадилар, уни акс мақсад ва майллар хизматига қўядилар, уни қабоҳат ва қотиллик, алдаш ва алданиш, фаҳш ва фитна воситасига айлантирадилар, унинг ёрдами билан хиёнатнинг мурак-

каб тузоғини тузадилар, жиноятнинг зўрини қилиб, яширишга, оқлашга уринадилар. Шундай қилиб ажиб ҳикматли сахий хилқатнинг инсонга бахт ва саодат бахш этадиган мўъжизасини, ҳайратомуз инъому иноятини олчоқлик ва бадбахтлик, риё ва бузуқлик қуролига айлантирадилар, ниҳоят хор ва ҳалок бўладилар.

Нега?!

Табиат тараққиётининг энг олий ва энг гўзал, энг нодир маҳсули бўлган Инсон ўз табиати ва моҳияти эътибори ила шундай бир муқаддас, малаксимон ва комил борлиқки, унга ёлғиз энг олижаноб ва гўзал фазилатларгина хосдир, хос бўлмоғи лозим, шуларгина ярашади унга, ёвузлик ва макр эмас, дўстлик ва тўғрилиқ; ҳийла ва беномуслик эмас, самимият ва вафодорлик; адоват ва надомат эмас, севги ва садоқат; бир-бирига хиёнат эмас, ҳурмат ва кўмак хосдир, хос бўлмоғи лозим. Лекин, афсуски, қуёшга хўмрайгандай ва оқ юзга қора суртгандай ё баҳор гули ва сабзасини топтагандай баъзилар бу фазилатларни оёқости қиладилар, акс ҳаракатда бўладилар, олижаноб фазилатли Инсонни ранжитадилар, топтайдилар, оқибатда хор ва ҳалок бўладилар.

Нега?!

Ахир, осуда ва осойишта кабутар, кўклам чечаги ва шабадаси, беғубор ва мовий тоғ ҳавоси, зилол булоқ суви ва булбул навоси, гўдак табассуми ва қария дуоси, яъни софлик ва гўзаллик нақадар кўркем ва ёқимли, нақадар ажойиб ва сафоли! Ҳар ерда ҳам ва барча одамлар ҳам шуни тушунса ва шундай бўлса!

Лекин... Асрлар ортидан асрлар, авлодлар ортидан авлодлар ўтди. Ўз бошланғичини узоқ кечмишдан оладиган бу башарият тарихининг ҳар бир варағи кўз ёшию қон билан ёзилган, адолатсизлигу адоватдан фарёд билан тўлдирилган, зулму зуғумга қарши курашлар билан яратилган. У юзлаб, минглаб даҳо эгаларининг офтобни ардоқлаб, ҳақиқат ахтариб қилган ҳаракатлари билан юқоридаги «нега»ларга муваффақиятсиз жавоб излаб чеккан чексиз азоблари билан битилган. Хуллас, у улкан тарихнинг беҳисоб варақли китоби минг-минг йиллар мобайнида одам учун ўта оғир машаққатли олишув ва муаммолар мажмуаси бўлиб қолаверди.

Дарҳақиқат, ўша ғоят узоққа чўзилган тарихга

назар ташлаганда биринчи навбатда унинг қуйидаги фожиасига дуч келасан, киши.

Инсон беқиёс қудратли ҳамда бепоён денгизнинг даҳшатли ва аждаҳо домли пўртаналари билан олишди, енгди. Яна ҳам зўр омиллар — вақт ва вабо билан, аёвсиз ажал ва ўлим билан курашди, енгди (ахир асрдан асрга, авлоддан авлодга ўта одамзод барҳаёт бўлиб қолаверади!). Зўрлиги ва шафқатсизлиги булардан қолишмайдиган, очлик ва сарсону саргардонлик (оҳ, бунинг азобини бошига тушганларгина яхши биладилар) билан олишди, аммо бош эгмади, енгди. Умр бўйи ўжар табиат билан олишди, яшади, бўрону сел билан, қаттиқ қишу жазирама офтоб билан, ёввойи меваю йиртқич ҳайвон билан олишди, енгди, табиатни ўзига бўйсундирди — ажойиб боғ-роғлар қилди, ширин-шаккар мевалар ижод этди. Умр бўйи ҳаёсизлик ва беодоблиқка, бедидлик ва баднафслиқка қарши курашди, нозик санъат ва адабиёт, илм ва ҳунар мўъжизаларини яратди.

Фараз қилайлик, булар ҳам майли. Ахир, у ўзи ерда туриб, шу бепоён Ернинг бир неча миллиард масофа узоқда бўлган «кичкина» қуёш атрофида айланишини топди. Лекин ҳамиша, кечаю кундуз диққат марказида турган ва юқоридаги «нега»ларни ўз ичига олган жумбоқ сирларини билишга, уни ҳал этишга ожизлик қилди — қарангки, оддий ақл ҳеч бовар қилмайдиган қуёш сирларини била олди-ю, ўз атрофида айланиб юрган, ўз дилидан ўрин олган, тўхтовсиз азоб берган бош масаланинг тагига ета олмади; ҳоким адолатсизликлар исканжасида ўртанди-ю, лекин бунинг туб сабабларини тушунишда ҳам, унга барҳам бериш иложини топишда ҳам адашди. Гоҳ подшоҳга умид боғлади ё хўжайиндан таъзим қилиб нажот кутди. Гоҳ зolim шахснинг калласини кесди ё машинасини синдирди. Ҳатто худо ўйлаб чиқариб, уни «энг адолатли», «энг қудратли» деб ҳисоблаб, унга ўз ихтиёри ва иродасини, ўз қудрати ва қобилиятини берди, унда мужассамлаштирди, унга сиғинди. Лекин... қўли бўш, ҳаёти эса аламли ҳолда қолаверди.

Хуллас, олам, ундаги ҳаёт ўзининг бутун қудрати ва даҳшати билан уни ўз шафқатсиз ихтиёри-ю, панжасида сақлаб келаверди. Натижада бировлар: «Бу дунё қурилган дор экан», бошқалари: «Бу дунё бўйин-

даги сиртмоқ экан», дея фарёд билан ўтиб кетдилар.

Мана, бу олам қандай, унинг қай хилдаги одамлари ва одатлари бор! Мана, тарих неларни ижод этди! Мана, тун тинчлигида дилни нималар тирнайди-ю титратади!

Мана, хилқатнинг, узоқ давом этган кечмишнинг, ҳозир ҳам хорижларда мавжуд бўлган каттагина капитал дунёсининг қонунияти! У қанчали зиддиятли!

Маълумки, биз асримизнинг деярли аввалидан бошлаб шу қонуниятни бутун зиддиятлари билан ўзгартиришга киришдик, табиатдаги ёзни қишга ё кечани кундузга айланиши қонунияти эмас, албатта, ижтимоий адолатсизликни, уни яратадиган ва тақозо қиладиган қонуниятни парчалай бошладик, ўзимизда бунни амалга ҳам оширдик. Натижада бизда ғоят ажойиб тузум ўрнатилди, ғоят гўзал жамият яратилди, ғоят юксак хулқ-одоб ва фазилатлар ҳокимдир миллион-миллион совет кишиларимизда!

Лекин, афсуски... Ҳа, гарчи бизда бошланган янги, ҳақиқий инсоний тарих ўша лаънати кечмишга ўт билан сувдек тамомила зид бўлса-да, афсуски, ўша узоқ давом этган ўтмишнинг «ижоди», иллатларининг баъзилари...

Дарҳақиқат, ана у миллионлардан бирига қаранг: ўзининг янги, энг олижаноб ва мусаффо хулқ-одоби ва шу ила безанган нуроний сиймоси билан, илҳомбахш ва қуёш зиёсидек ҳаётбахш вафодорлиги ва садоқати билан ҳам ўзини, ҳам ўз ҳаёт йўлдошини, авлодини хушнуд ва бахтиёр қилмоқда, ҳам ўзи, ҳам ўзга осуда ва осойишта севги ва сафо оғушида. Аммо ана у эса... беномус, уни беҳад севган ва ардоқлаган, ўз ҳаётининггина эмас, балки барча мавжудотнинг маъно ҳамда мазмунини, ўз бахти ва севинчини ундагина кўрган жафокашга бевафолик қилиб юради.

Яхшиямки, бундайлар бизда жуда оз.

Ана у миллионларимизни — замонамиз ва Ватанимиз беақларини қаранг! Уларнинг ҳар бири ҳалол меҳнат қилиб, пешона теридан инжу яратиб, соф ҳаёт кечиради ва ҳам ўз дилини шод этади, ҳам ўзгалар ҳаётини обод қилади. Қуёш кўйнида «оқ олтин» яратади ё ёмғир остида мухташам бино гиштарини қуяди, йил бўйи китоб ёзади ё чўлга гул экади, ё соз чалиб, куй куйлаб

одамларга руҳий озуқа беради, ҳақиқий гўзаллик ва ижодкорликка илҳомлантиради. Бунинг устига, фарзанд атрофида ҳамиша капалакдек парвона бўлиб, олижаноб тарбия ва билим беради, ажойиб авлод етиштиради. Унинг қалбида осудалик, чеҳрасида нур, уйида файз, у орқали элу юртда барака, маъмурлик ва мамнунлик бор.

Ана у эса... Лаънати кечмиш иллатларидан қутула олмаганлар тоифасидан яна бири ҳақида сўз айтай. Афсуски, бу ҳақда ҳам жуда оз гапирилиб, оз ёзилади.

Худбинликнинг, бинобарин, ижтимоий фойдали фаолиятга, ҳақиқий инсоний фазилатларга зид бўлган хулқнинг энг ёмон кўринишларидан бири хасисликдир, хасислик эса бахиллик билан аиндир, бахиллик билан йўлдош ва қўлдошдир. Хасисликдан (демак, бахилликдан) ҳам шахс учун, ҳам жамият учун ҳар хил бало ва фалокатлар унади. Хасис одам ўзинигина ўйлайди, тўғрироқ айтганда, бойликнигина ўйлайди, ўзини ва мулкни бошқаларга қарши қўяди. Жамият манфаати учун хизмат қилиш ва буни биринчи ўринга қўйиш, ўзганинг бахтига хурсанд бўлиш ва ёрдамга муҳтожнинг ҳолатини чиқариб шод этиш ҳиссиёти унга тамомила ётдир. У ҳамиша «олсаму тўпласам» дейди, шу ҳақда ўйлаш ва шуни амалга ошириш билангина машғул бўлади.

Тасодифий эмаски, бундайларни ўз вақтида Алишер Навоийимиз ҳам бениҳоя ғазаб ва нафрат билан саволаган, сахийларни эса кўкларга кўтарган:

«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридир, балки ул шажарнинг ширин самаридир. Одамийлик кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг самин гавҳари. Саховатсиз эр — ёғинсиз абри баҳор ва ройихасис мушки татор. Мевасиз ёғоч ҳамону ўтун ҳамон ва ёғинсиз булут ҳамону тутун ҳамон. Саховатсиз киши бирла гавҳарсиз садабнинг бир ҳукми бор. Дурсиз садаб ила ўлуб қуруғон кашафга не эътибор. Бахил биҳиштга кирмас, агарчи сайиди қурайиший бўлсун ва сахий томуғга бормас, агарчи бандаи хабаший бўлсин. Сахий булутдир, иши хирмон, балки махзан бермак ва бахил мўрдур, даъби дона ва хўжа термак...

Арслон иши сайд уруб сабаъни туйғормоқ ва чичқон варзиши дирам ўғурлаб, тугун ахтармоқ. Соҳиби ҳиммат муфлисроқ била паст бўлмас, ҳимматсиз ганж топса, бийикларга ҳамдаст бўлмас».

Мана, чунончи, шундайлардан бирининг қилиқлари ва қиёфаси (у — «...ўзига ҳам, ўзгага ҳам қилмайдиганлардан!»)

Унинг бўйи жудаям баланд эмас, аммо ўзи тўлагина. Сочлари вақтидан олдин оқариб кетган. Кўзи ҳам яхши кўрмаганлиги учун алмисоқдан қолган иккита ойнакка эга. Уйда ва кўча-жўйда ҳамиша бошини пастга солиб, ўйга чўмиб юргани-юрган. Пул сарф қилиб бирор нарса сотиб олиш унинг учун ўлим азобидан ҳам оғир туюлади. Шунинг учун ўзи магазинга ё бозорга бормас экан, боргудек бўлиб қолса, гоҳ олинадиган нарсага узоқ тикилиб туриб, яна орқага қайтиб кетаверар экан, гоҳ эса олиш зарурати жуда ҳам зўр бўлиб қолгудек вақтда совуққина тер босар экан, шошиб ҳам қолар экан-да, икки ойнагининг қайси бирини тақишни билмай саросимага тушар экан (бири узоқни, бири яқинни катта қилиб кўрсатадиган). Хуллас, ўзи ёки оиласи учун бирор нарса сотиб олса, ҳалқуми нақ оғзига келгандек бўлар экан.

Ҳар қандай ҳаром-ҳалол, ўнқир-чўнқир йўллар билан кўп пул топади, топганини дарров уйга олиб келиб босади-яширади. Нима учундир унинг ҳофизаси анчагина заиф, ўзи фаромуш, лекин йиллаб йиғилган пулларнинг тийинигача эмас, қайсисининг қанчалик эскилиги, қай бирининг янгилиги, қаерида доғ борлиги ё бирон еридан лат еганлиги унинг эсида мустаҳкам ўрнашиб олган. Кўпинча тушига каламуш ё кисавурлар кириб, уйқудан гўлдираб уйғонар ва кўзларини дарҳол ишқаб-йириб пул яширилган жойга ташлар. Умр бўйи бир неча сўм пулни аяб, соатсиз ўтишга қарор қилибди. Эрталаб ё тунда вақт билиш учун кўчага чиқиб, уйининг ёнидаги идорадан соатнинг неча бўлганини билиб келади. Иш ҳатто шу даражага етиб борадики, бирон идорага бориб қолгудек бўлса, кириш эшиги олдидаги полга солиб қўйилган шолча ё гиламчага оёқларини артмасдан ёки секингина суртиб кириб кетаверади, акс ҳолда ботинкасининг таг чарми тезроқ тамом бўлиб қолиши мумкин. Ҳаммомга ҳам ўйлаб боради, яна барибир кир бўлиб қоламан, ортиқча харажатнинг нима ҳожати бор, деб.

Унинг яна бир хунук одати ва бўлмағур қилиғи бор: гоят бахил. Қўшнисининг ҳовлисидаги тандирда нон ёпилса, у ўзини гўё ўша тандир оловида ёнаётгандек

ҳис қилади... Баъзан мовий осмонда севинчдан қанот қоқиб, озод ва осуда учаётган кабутарга ҳам гаши келгандай бўлади...

Хуллас, у, Алишер Навоий айтганидек, ёмғир бермайдиган, одамларнинг ризқини қуритадиган ва тутунгина бўлган булутдир; машғулоти дон ва бошоқ териб тўплашдангина иборат бўлган бахил кумирсқадир; иши «дирам ўғирлаб, тугун ахтармоқ»дангина иборат бўлган сичқондир. Бир сўз билан айтганда, жамоат бошига битган балодир ундайлар.

Яхшики, бундайлар ҳам оздир бизда.

Ана у хотинга ҳам бир назар ташланг. Эскилар айтгандай, худо асрасин ундайлардан! Унинг турган-битгани балойи азим. Ўзи семиз, ранги қип-қизил, сочлари қоп-қора, лекин жафокаш ва бечора эр эса бунинг тамомила акси. Унинг саводи бор, маълумоти ҳам оз эмас, лекин бирон жойда ишламайди. Болалари бор. Эртаю кеч меҳнат қиладиган эр туфайли бунёдга келга ажойиб кошонада яшайди. Одамлар билан сўзлашганда шундай хушмуомала, хушрўй ва яхши феъллик кўринадики, ҳеч қўяверинг. Аммо аслида, уйда айниқса, эр бечорага муносабатда...

Ун соатлик уйқудан кейин эрталаб ўнда туради. Газ плитасининг тўрт кўзи ишга туширилади (улар кечгача ёнгани-ёнган — кўпинча бекорга эмас, ҳар хил таомлар тайёрланади!). Ўзи ё ёнидагилар билан уларни тўплаб олиб, икки соатча чой ичади. Шундан кейин бир оз вақт баъзи ишлар қилгандай бўлади. Соат иккига яқинлашиб қолади. Қозонга керакли масаллиқлар солинади, овқат қаровсиз ҳолда ўзи қайнайвериб, ўзи пишади. Яна икки соат дастурхон атрофида ўтиришга кетади. Сўнгра бир неча вақт ястаниб ётади. Яна кечки қозон ишга тушади, яна дастурхон. Сўнгра баъзан кино, баъзан театр, баъзан меҳмонга борилади ёки телевизор шанғиллатилади — фильм, концерт ва ётиш. Яна эрталаб соат ўн...

Шундай бўлгандан кейин уй аҳволи ва бола тарбияси ҳам ўз-ўзидан маълум. Икки-уч кундагина гап сотишлардан, маъмурлик ва роҳатдан жуда зерикиб кетган вақтларидагина хоналарни бир марта супуриб чиқади, ўшанда ҳам супургининг учи билан. Тўрт-беш кунлар мобайнида ҳар хил овқатлар коса-коса исроф бўлиб ачиб ётгани-ётган. Болалари ҳам шунга ўрганиб кет-

ган — улар меҳнатни ҳам ёқтирмайди, ўқишни ҳам севмайди, озодаликни ҳам фаҳмламайди.

Нотавон эр ва бечора ота аралашиб кўрсин-чи, худди шу оннинг ўзидаёқ жаҳаннам эшиги очилади-қўяди.

Хотиннинг ана шундай қилиқлари ва ҳаракатлари борки, айтаверсам тамом бўлмайди. Отани болаларга чақиб ёмонлагани-ёмонлаган. Йилдаги ўн икки ойнинг ҳар бирисига учтадан-тўрттадан тўғри келадиган ва асл матодан қилинган кўйлаклари. Эртадан кечгача меҳнат билан машғул бўлган эр ишдан чарчаб келиб, бир оз тинчлик талаб қилса, хотин вадир-вудурини ошириб жеркигани-жеркиган. Овқатни ҳам бечора жафокашнинг олдига муштлагандай қилиб олиб келиб қўяди.

Уни шундай тили борки, ҳай-ҳай, ишга тушиб кетгандан кейин, ҳатто кесак деворлар ҳам ларзага келаётгандек бўлади. Кичкинагина эътироз билдирилгандай бўлиб кўрилсин-чи! Айниқса, шундан кейин унинг тили ёнига оёқлари ва қўлларининг зарбалари ҳам қўшилиб кетади...

Алишер Навоий ҳикматлари хазиналаридан бири — «Маҳбубул-қулуб»нинг хотинларга бағишланган маҳсус бобида айтилибдур:

«...Аmmo анинг кайфиятида тафовутлар бордур: мувофиқ тушса кадбону давлат ва жамиятга бўлмоқдур ҳамзону. Уйнинг оройиши андин ва уйлукнинг осойиши андин.

Жамоли бўлса, кўнгулға марғуб ва салоҳи бўлса, жонға матлуб. Оқила бўлса, рўзгорға андин интизом ва маош асбобиға андин тартиб ва саранжом.

Бу навъ жуфт кишига қовушса, балки мундоқ комфорлик иликка тушса, ниҳоний ғаму меҳнатда ҳамроз ва ҳамдаминг бўлғай ва маҳфий ва пинҳон дарду машаққатға дамсоз ва маҳраминг бўлғай. Рўзгордин ҳар жафо етса, анисинг ул ва чархи даввордин ҳар ибтило келса, жалисинг ул. Кўнглунг ғамидин ул ғамнок ва баданинг заъф малолатидин ул ҳалок... Носоз жуфт эвга муҳлик мараздур ошкор ва нухуфт. Салита бўлса, кўнгул андин ранжа ва қабиҳа бўлса, руҳга андин шиканжа. Ёмон тиллик бўлса, абушка кўнгли андин яролиғ, ёмон ишлик бўлса, эрга андин юз қаролиғ. Майхўра бўлса, уйдин ободлиғ бартараф, бадкора бўлса, уй андин байтуллатаф».

Қанчалик ҳикматли, ажиб ва нажиб сўзлар-а!

Шундай эркаклар ҳам борки, уларнинг, умуман бўлмагани яхши эди. Мана, шундайлардан бири у на меҳнатни, на беқиёс меҳрибон ва мулойим хотинни, на гулдек болаларини ҳурмат қилади, севади. Оилада беҳаё, текинхўр ва ашаддий мустабид. Топганини илгани-ичган. Албатта, ўзининг ишёқмаслик билан топгани айниқса, бундай ҳолларда етмайди, ажойиб меҳнаткаш хотини ҳисобига яшашга, ундан тортиб олишга ҳаракат қилгани-қилган. Ҳамма оғирлик шу хотин бўйнида: корхонада ишлайди, уй юмушларини қилади, ҳар куни болаларини боғчага олиб боради, олиб келади, бозор-ўчар ишларини ҳам бажаришга мажбур. Буларнинг ҳаммасининг устига, шу бечора аёлнинг — меҳрибон она ва вафодор хотиннинг у мунофиқдан еган калтаклари, эшитган ҳақоратлари беҳисоб...

Юзи қурсин бундайларнинг.

Яхшики, улар ҳам бизда жуда оз.

Ана у миллион-миллион ажойиб ва олижаноб совет кишиларини қаранг! Улар «Инсон инсон учун дўстдир ва биродардир» деган шиорни ўзлари учун яшаш қондаси ва қонун деб биладилар. Улар «Ҳамма ҳамма учун» деган шиорни ўз фаолиятларининг асосида ётган принцип деб биладилар ва шунга риоя қиладилар. Ҳар нарсадан олдин Ватан ва ватандошлар манфаатини кўзлаш, ўз ақли ва идрокни, меҳнати ва ижодини шу манфаат хизматига қўйиш, шунда ва шу орқали ўз бахти ва саодатини ҳам таъмин этиш уларга хосдир. Ахир, улар барчага осудалик, маъмурлик ва мамнунлик бахш этадиган ғояни амалга оширмоқдалар. Улар шунда ўз ҳаётлари ва фаолиятлари маъносини кўрадилар.

Ахир, шулар ва шу учун тош-тоғни кесиб сув ўтказмоқдалар, даҳшатли бўрон ва ёндирувчи саратон билан олишиб, чўлни бўстонга айлантирмоқдалар, игна билан қудуқ қазигандай ҳаракатда бўлиб, ҳайратомуз ақлли машиналар яратмоқдалар. Кечалари уйқудан воз кечиб, жамоат учун керак бўлган ижод машаққатини тортган олим ва санъаткорларни айтмайсизми?! Қолаверса, жанг майдонларида ажалфурушлар билан олишувларда Ватан деб, халқим бахти саодати деб ўз жонини тикканлар ва фидойи бўлганлар озмиди?!

Ниҳоят, гўзал ҳаётимизга доғ бўлиб тушаётган, ажойиб совет кишиларига иснод келтираётган иллат-

лиларнинг яна бир тоифаси ҳақида бир неча сўз айтмай.

У ўтган-кетганга кесак отиш билан, кўрган ё билган кишисига кўз олайтириш ва хўмрайиш билан, барчага нафрати тулиб-тошганлиги билан ажралиб туради. Унинг турган-битгани иғво ва ҳасаддан, ифтиро ва фасоддан иборат. У дунёда биронта одамни ҳам ёқтирмайди, биронта одамга нисбатан самимий муносабати ҳам йўқ. Ундан бирон одам ҳам тинч қолмайди. Ўзи ўз ўглини рўзғорига сиғдира олмай, эски кийимда кўчага ҳайдаб юборгану ўзгани: «Чақага сажда қилади, ҳароми», деб таъна қилади. Ўзи бировнинг бахтсизлигидан, кулфатидан кечая кундуз хурсанд бўлади-да, шу бечорага кулиб боққан ва ёрдам қўлини чўзганга: «Баччағар-е, ўз иши билан машғул бўлаверса бўлмайдим, иввогарда», деб ичдан куйди. Биров кулса, йиғлади дейди, йиғласа, кулди дейди; биров яхши иш қилса, «аттанг, бўлмабди» дейди, ёмон иш қилса, «азамат-е, боплабди» дейди. Ёки бу билан ҳам қаноатланмасдан у, бирор одам бирор фойдали иш қилса ҳам сўкади, қилмаса ҳам «қилмади» дейди. Ўзи бировнинг хонавайрон бўлишидан хурсанд ва анчаларнинг ҳаётига сув қуйгану, лекин бирон одамнинг қўли тасодифан бошқасига тегиб кетса: «Муштлашибди, аблаҳ киши-да,» деб сўз тарқатади. Кўчада ўтган-кетган аёлнинг ҳеч бириси унинг бузуқ назар ва кўзидан ташқарида қолмайди-да, бирон одам ўз синглиси ё севгилиси билан кетаётган бўлса, бечоранинг шўри қуриydi.

Хотиннинг ҳам «арзон»ини топиб олган. Нечанчиси эканлиги яхши маълум эмас-ку, лекин бу ҳам дод деяпти, ҳасратидан ўт ва чанг чиқаяпти. Ҳар ҳолда аввалгиларининг аччиқ қисмати бунисига ҳам насиб бўладиганга ўхшаяпти.

Бир сўз билан айтганда, унинг учун ҳўлу қуруқ барибир ёмон. Биргина ўзи ва ўз қилиқлари яхши, васалом.

Яна шундайи ҳам бор: у нонкўрга севиб-севиниб, жонингни фидо қилиб ёрдам берасан, оёқ устига турғизасан, бахтли ва обрўли одам қиласан-да, охирда аччиқ кечмишини, бир вақтлар бошидан ўтказган таҳқир ва хўрлик азобларини, калтак зарбаларини, тўккан кўз ёшларини, дод-фарёдларини унутади ва ташаккур ўрнига сенинг юзингга шапати уриб, ҳатто тупуриб, сен-

дан бет ўгиради, бошинга бирон кулфат тушгудай бўлиб қолса, сени танймайди. Бунинг устига кимларга сени қораламайди, кимларга сени ёмонлаб шикоят қилмайди.

Яхшики, бундайлар бизда оз. Лекин борларининг ўзи ҳам анча зарар келтирмоқда, беҳад гўвал ҳаётимизга доғ бўлиб тушмоқда, инсон деган улуг номга иснод келтирмоқда, коммунизм деган энг нуруний ва энг юксак инсоний идеални яна ҳам тезроқ амалга оширишга халал бермоқда. Бинобарин, бу доғлар ювилмоғи керак, албатта. Ҳа, мураббийнинг тарбияси ва суднинг ҳукми билан, олимнинг китоби ва корхонадаги меҳнат билан, ёзувчининг ўткир қалами ва санъаткорнинг маҳорати билан, қолаверса, бошқа қаттиқ ва шафқатсиз чоралар билан ювилмоғи керак. Токи улуг режаларни амалга ошириш йўлида қоқилинадиган ва қоқилтирадиган бирон тош қолмасин.

Ахир, бизга, юқорида айтганимиздек, дунё қиёфасини, башариятнинг яшаш ва фикр қилиш образини ақл ва адолат асосида тозалаш ҳамда қайта қуриш ишини бошлаб бериш ва уни охирига етказишга улкан ҳисса қўшиш вазифаси юклатилган. Шу ер юзининг муайян қисмларида «сарик иблис» ва у яратган «Одам одам учун бўридир», деган қонун ҳукмрон бўлган ерларда ҳамон фаже ҳаёт кенг қанот ёйган. У ерларда ҳоким давлат ва қамоқхона, атом ва армия, ер, завод ва идеология учига чиққан адолатсизлик ва инсофсизлик хизматига қўйилган. У ерларда ўзи умр бўйи муҳтожликдан боши чиқмаган миллион-миллионларнинг меҳнати ўзгаларнинг қаёққа қўйишини билмаётган чексиз бойликларига, олтин ҳалли кошона ва ишратхоналарга, ажал бурқсиган уруш планлари ва башариятга офат келтирадиган водород бомбаларига, Жанубий Вьетнам ва Конгодаги қонли иғволарга, полиция қамчиси ва ҳалокатли касалликларга айлантирилмоқда. У ерларда машъум ирқчилик ва катта ўғрилиқ, заҳарли хуруфот ва хулқий бузуқлик, бўҳтон ва мунофиқлик ўша жамиятнинг туғма ва белгиловчи хусусиятлари ҳисобланади. У ерларда қотиллик ва қаллоблиқ, риё ва разолат, зўравонлик ва ғорат қонун даражасига кўтарилган. У ерларда энг олижаноб инсоний фазилатлар, хислатлар, ҳақиқий инсоний маданият таҳдид остида, башариятга зиё бермоқчи бўлганлар қувғинда.

Ҳа, у ерларда ҳоким буржуа ва унинг сиёсий арбоби паразитик пул ва фойда учун ҳатто ўз хотинини тиқишга тайёр. Унинг идеологи эса буни асослаш ва оқлаш билан овора. У ерларда бир томонда жамиятга даҳшат солиб турган, жамият аъзоларининг бахт-саодати ва ҳақ-ҳуқуқини поймол этган, ақли ва эркини, олижаноб орзу ва интилишларини занжирбанд қилган тоғ-тоғ бойликлар, боёнларнинг булутларни ошиб ўтган баланд бинолари; уларнинг ит ва мушуклари учун солинган қасрлар, қабиҳ хулқлар, кун бўйи, тун бўйи ишлайдиган фахшхоналар: бутун башариятнинг тинчлиги ва осудалиги, маданияти ва ҳатто ҳаётига, арабнинг эрки ва Индонезиянинг озодлигига, Польшанинг мустақиллиги ва корейликнинг қадр-қимматига қарши қаратиб ўқлаб қўйилган замбараклар... Иккинчи томонда жамики бойликларни яратганларнинг йўқсиллиги ва тутқунлиги, хароба кулбалари; уларни бўғаетган оғир касалликлар; бечора болаларнинг келажагини майиб қилаётган мактабсизлик; кўчаларда ер тишлаб тун ўтказган дарбадарлар; ўқ таҳдиди ва қамоқхона азобидан қўрқмасдан нур қидириб, адолат ахтариб ҳақиқат учун курашаётганларнинг чекаётган кулфатлари.

Буларнинг барчасига хотима бериб, ҳар ерда адолат тантанасини таъмин этмоқ лозим. Бу, бош белгиси ҳақиқатнинг ҳар ерда ғалаба қозонишидан иборат бўлган давримизнинг одам ақли ва онгига боғлиқ бўлган, бинобарин, беҳад қудратга эга бўлган қонуниятига талабидир. Бу, бутун илғор инсониятнинг — тарих тақдирини ҳал қиладиган асосий кучнинг қатъиятидир, унинг моддий омилга айланган, бинобарин, енгилмас иродаси қароридир. Буни биз «Аврора» садоларининг янграши билан бошлаб бердик. Улуғ Октябрь зарбалари, унинг дийримиздаги салкам ярим асрлик оқибатлари ҳамон эски оламини ларзага солмоқда, қўпормоқда. Бутун ер юзини ақл ва инсофга, муқаддас инсон моҳияти ва номига мос ҳолда ўзгартириш жараёни борган сари кенгайиб ва кучайиб давом этмоқда. У ўз ишини охирига етказди, албатта.

Бу ақл ва зако қароридир. Бу инсоф ва виждон буйруғидир. Бу бизнинг асримизга келиб амалга оширилиши тамомила зарурий ва реал нарсага айланган, бинобарин, тантанаси мутлақий бўлиб қолган заруратдир, енгилмас қонуниятдир. Ҳаётнинг ўзининг асрий такоми-

ли, инсон онги ва тажрибаси ривожланишининг оқибати шундан иборат бўлди, шунга олиб келди. Айни замонда шунинг тўлиқ ғалабасини таъминлайдиган бўлиб қолди. Бунинг олдини энди ҳеч ким ололмайди. Бу жараёни ҳеч қандай куч тўхтата олмайди. Бу том ҳақиқатдир.

Ҳа, 1917 йилдаёқ биз, юпун ва ямоқ кийимлилар, деярли ҳеч қачон энгилмаган ва ҳамиша энгилмас бўлиб кўринган, инсониятни даҳшатга солиб, унинг қадрқиммати ва ажойиб фазилатларини топталаб келган қудратдан — зар ва заҳарли замон зўравонларидан, халқларга зулм, зуғум ва азобу уқубатларни ошириб, бири орқасидан бошқаси келаверган асрлардан зўр чиқдик, ғайри инсоний хулқлар билан тўлган ва қуролланган, кўз ёшларидан унган ва қон билан бўялган асрларга хотима бера бошладик, XX асрни уларга чек қилиб қўйдик.

Ҳа, минглаб йиллар мобайнида инсонга азоб берган, беҳисоб даҳо эгаларини чидаб бўлмас даражадаги алам гирдобига ташлаган оламини тиз чўктирдик, уни ўзгартиш мақсадида жиловладик, адолат ахтарган ва уни тополмай қон ютган миллион-миллионларни азалдан машғул этган жумбоқни, шундай қилиб, очдик ва оламини улкан ҳақиқат асосида тубдан ўзгартира бошладик. Ҳа, биз уни асрлардан асрларга, насллардан наслларга ўтиб келган, жамиятни ғамхонага айлантирган жирканч иллатлардан буткул тозалаш йўлига кирдик, тамомила тозаламоқчимиз, барча одамларни улуғвор ва муқаддас инсон номига ярашадиган қилмоқчимиз, токи ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар нарсада асл гўзаллик ва нафосат, ақл ва инсоф, софлик ва адолат ҳоким бўлсин, ҳаёт ва жамият нурдан таркиб топган бўлсин. Хуллас, токи барча халқлар тинч ва тотув яшасин, озод нафас олсин, баробар, тенг ҳуқуқли ва биродар бўлсин, дарёдарё бўлиб оқадиган моддий ҳамда маънавий бойликлар яратсин, яъни тўла-тўқис бахт ва саодатга эга бўлсин.

Мана шуни барча башарият ҳаётини қайта қуриш, янгилаш дейдилар! Мана шуни абадий барҳаёт ижтимоий баҳор оғушида яшаш дейдилар! Мана шуни коммунизм дейдилар!

ОИДИН ИУЛ

Барча воқеъликда ижтимоий ҳаёт энг теран ва энг мураккаб сирри-асрорли, энг чуқур ҳикматли ва энг зўр ҳақиқатлидир.

Бир назар ташлайлик.

...Неча-неча замонлар ўтди, не-не воқеалар кечди, беҳисоб даҳшатли ҳодисалар шоҳиди бўлди бу замонлар. Лекин ҳаёт, ундаги қонунлар шу қадар қудратлики, шу асрлар мобайнида тарих моҳиятича бир хил бўлиб қолаверди. Ахир, мана, инсоният таваллуди ва оёққа туришида ўз бошланғичини узоқлардан оладиган бу асрларни эсланг; ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар масалада адолатсизлик ҳамда ғаддорлик ҳоким бўлди — аслида коинот тожи ҳисобланган инсон хор-зорлик ҳамда хокисорликда умр ўтказди. Гулга у деган маънони берди у, энг сайроқи куш гул туфайли энг хуш овозли булбул номини олди. Унгагина кўра лола гоҳ дили қонлилар нишони, гоҳ олов рангли май косаси тимсоли, гоҳ эса сўлим баҳор муждачиси, деб талқин этиладиган бўлди. Инсон чексиз машаққат чекиб, аччиқ тер томчиларидан дур ва кичкинагина уруғ доналаридан уммонга тенг ноз-неъматлар яратди; саратон ёз ва қаҳратон қишда йўқдан бор қилиб мухташам ва муаззам кошоналар бунёд этди; кундузлар кўз нурини тўкиб, кечаларни бедор ўтказиб, маънавият ва нафосат намуналарини яратди, ижод қилди. Хуллас, тарих яратди.

Лекин... Ҳамма гап, барча ўтган асрлар фожиаси мана шу «лекин»да.

Ҳа, инсон на гул нашъасидан ва офтоб оғушидан баҳраманд бўла олди, на ўзига, ирода-ихтиёрига ва на ўзи ер ўйиб ўстирган экинига, меҳнати-ла қад кўтартирган кошонасига эгалик қила олди. Барчаси ўзгалар ихтиёрида бўлди, ўзгаларники бўлди. Бу адолатсизлик ҳамда ғаддорликни бу «ўзгалар» қайралган қилич ва тийра қамоқхоналар, даҳшатли давлат ва қақшатувчи қонунлар ила муҳофаза қилдилар — шу қадар зўр ва қудратли воситаларни ўша адолатсизлик ва ғаддорлик хизматига қўйдилар. Кажрав тақдир макрига қарангки, бу «ўзгалар» ўзлари ҳеч нарса яратмасдан, ҳар нарсага эгалик қилдилар! Яна қарангки, улар мазлумлар меҳнатини ва меҳнати маҳсулини ўзлаштирганликлари туфайли уларнинг ўзлари устидан ҳукмронлик қила ол-

дилар!.. Эздилар, таладилар, таъқиб этдилар ва таҳқирладилар. Оқибатда тасодифий эмаски, неча-неча асрларни ўз ичига олган тарих, шу тарихни яратган инсоннинг оқ-доди ва фарёди билан буткул тўла бўлди, нафрати ва ғазаби билан тўлиб-тошди, парчаланган эзгу орзулар фожиасидан иборат бўлди.

Мана шу даҳшатни, ўшал машъум кечмишдаги улкан инсонпарвар шоирларимиздан бири беҳад юксак маҳорат ва ёндирувчи нафрат билан ифодалади:

Жаҳонки, зоҳир айлар лола-ю боғ,
Эрур ул боғ — зиндон, лоласи — доғ.

Бир онда бир учуда қуёш чиқса, иккинчи чекжасида ботадиган улкан мамлакатимизда кечмишда шундай фожиа мутлақ ҳоким эди,— бутун жамият жасадига елимдек ёпишиб олган эди, ҳар бир бечоранинг танасию ҳаётига қўрғошиндек қуйилиб ўрнашган эди. Ҳар ерни буткул қоплаган, ундан зўр ва қудратли нарса йўқ эди.

Ахир, аждодлар асрлардан асрларга ўта ҳайқириб «Йўқ!» дедилар, «Бас!» дея наъра солдилар, ҳаракатда бўлдилар. Аммо бунинг ўзи жуда озлик қилди, ҳеч нарса чиқмади. Фожиани бас қилиш ва йўқотиш учун XX аср аввали керак бўлди. Ленин ва унинг партияси керак бўлди, коммунистлар армияси керак бўлди. Ҳа, инсоният тақдири ақл ва адолат фойдасига ҳал бўладиган, бинобарин асрлар орасида энг мустасноси ҳамда муҳими, энг мураккаби ҳамда масъулиятлиси XX аср ва унинг аввали керак бўлди; воқеаликнинг энг зўр ўзгартириш ва ривожлантириш қонуниятини эгаллаган, энг улкан мўъжизакор даҳо соҳиби бўлган, энг улуғ революционер ҳисобланган Ленин керак бўлди; ўз байроғига «Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун!» шиори ҳамда онти ёзилган ва шундай қилиб халқ манфаатини ҳар нарсадан юқори қўйган коммунистлар партияси керак бўлди; воқеликни асрлар мобайнида таланган ва таҳқирланганлар фойдасига, халқ нидоси ва ҳаёт зиёси фойдасига, Маркс айтганидек, «нон ва гул учун кураш» фойдасига тубдан қайта қурадиган коммунистлар армияси керак бўлди.

Мана шулар халқ бошида туриб, халқни уюштириб, халқнинг ирода ва истакларини, қудрат ва фазилатларини ўзларида энг онглилар ва фидойилар сифатида

мужассамлаштириб, асрлардан зўр чиқдилар, замонлардан замонларга ўта, қарийб ҳеч тебранмай, жамият сийнасини тош-тоғ оғирлиги билан босиб-эзиб келган фожиалар пулдор ва қулдорлар оламини титрата бошладилар, башарият тарихида биринчи марта инсонни кўкларга кўтариб, унинг озод, осуда ва орзу қилганидай нафас олиши даврини бошлаб бердилар. Дарҳақиқат, бу мустасно қудрат ва мўъжизакор қобилиятга қарангки, бутун Ер куррасидаги ижтимоий ҳаётнинг минг-минг йиллар мобайнида ҳар нарсадан кучли ҳамда ҳеч енгилмас бўлиб келган ғилдирагини ўзгача, инсон истагича айланадиган қила бошладилар улар.

Асримиз аввалидан ҳозирга қадар ўтган даҳшатли кураш ва гўзал ғалаба йиллари шундан далолат беради. Чунончи, бутун инсоният тақдирини адолат, ҳаёт ва тараққиёт томон ҳал қиладиган жаҳон социализм лагери майдонга келди, у борган сари мустаҳкамланмоқда.

Ленин партияси ва коммунистлар армиясининг ажал ва олов билан, подшо ва буржуа билан, суд ва сургун билан олишиб, бундан 54 йилча муқаддам бизда эски оламга қарши қилган ҳамласи ва ҳужумлари натижа-сида ўрнатилган янги сиёсий ва иқтисодий тузум, янги ҳаёт ва ҳокимият йилдан йилга бунёдкорликнинг ҳар соҳасида мўъжизалар кўрсатмоқда. Ахир, бутун дунё ҳайратда — дўстлар ва адолатталаблар хурсанд, мухолифлар эса таҳлика ва талвасада. Фақатгина улар эмас, биз туфайли жиловланганлар ҳам. Акс ҳолда ғам, бузуқлик ва ажал бутун дунё бўйлаб рақс тушган бўларди балки...

Шуниси ҳам борки, асосий гап Октябрда амалга оширилган улуғ инқилобдагина эмас эди. Тўғри, инқилоб қилиш жуда қийин ва мураккаб бўлди. Лекин шу инқилоб ғалабасини сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш, шу инқилобнинг барча вазифаларини амалга ошириш ундан ҳам маҳол ва мураккаб эди. Зотан, кечмиш ва унинг қолдиқлари ниҳоят даражада машъум ва кучли эди: мерос бўлиб ўтган қолоқлик ўта даҳшатли эди: боискори ички душман ва ташқи ғоратчилар бўлган вайроналик ва харобаликлар, халқ ва Ватан сийнасидаги жароҳатлар тасаввур қилиб бўлмас даражада оғир ҳамда оғриқли эди.

Бутун мамлакат бўйлаб «мана ман» деб турган бу қолдиқлар ва қолоқлик билан, хароба, очлик ва касал-

лик билан, бу контра, босқинчи ва қулоқ билан даҳшатли олишувларда ҳам шу партия ташкилотчи, етакчи бўлди, шу коммунистлар омманинг энг олдинги сафларида бўлдилар, энг катта қаҳрамонлик ва фидокорлик кўргаздилар, ҳал қилувчи роль ўйнадилар.

Маълум сабабларга кўра, айниқса, чекка миллий ўлкаларда аҳвол жуда жиддий эди. Гарчи революция галаба қилган ва янги турмуш яратишда муҳим ютуқларга эришилган бўлса-да, лекин мерос бўлиб ўтган қолоқлик ва уни йўқотиш билан алоқадор бўлган қийинчиликлар ўта зўр эди. Ҳатто 20-йиллар охири ва 30-йиллар аввалидаги газеталар қўйидагидек характерли хабарни берганлар: фалон саводсизликни тугатиш курсини тамомлаганларни табриклаймиз; ниҳоят даражада истеъдодли санъаткор Турсуной хотин-қизлар озодлиги йўлида ҳалок бўлди — ёвуз синфий душманлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилди; баҳорги экиш пайтлари яқинлашиб келмоқда, от, омов ва ҳўкизлар тайёрланганми? Яқинда тузилган колхоз аъзолари планни бажардилар ва ҳар бир меҳнат кунига бир сўму 34 тийиндан пул олдилар...

Йиллар ўтди. Ғоят мураккаб, машаққатли, лекин маҳсулдор йиллар. Ўлкамиз қиёфаси, одамларимиз ҳаёти ва руҳий олами таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Коммунистлар ва партия қудрати ҳамда ҳикматига қарангки, нисбатан оз вақт ичида бутун бир ғоят катта ва оғир босқични — капитализм формациясини ҳатлаб ўтиб, инсоният тараққиёти тарихидаги энг олий босқич томон шахдам одим ота бошладик. Мана, қаранг:

Бир вақтлар омовга таянган, 1924 йилда ҳаммаси бўлиб 39 тракторга эга бўлган ўзбек қишлоғида энди социализм барқарор: далаларида 130 мингдан ортиқ трактор, 32 минг пахта териш машинаси, 35 минг юк машинаси, 10 мингча комбайн ҳайқариб ҳаёт воситаларини яратмоқда.

Тешани ташқаридан келтиришга мажбур бўлган ўлка энди кўп тармоқли ва ғоят мураккаб ҳозирги замон саноят маҳсулларини юзга қадар мамлакатларга чиқармоқда.

Ўлкамизда гўё янги қуёш кўтарилгандек бўлди — энергия гигантлари шунча қудратли ва «Ильич чироқлари» шу қадар кўп, ҳар ерни қоплаган.

Асрлар мобайнида инсондан юз ўгириб, узоқда, ос-

мон бағрида ястаниб ётган азим тоғлар энди инсонга таъзим қилиб, ўз бойликларини элга тутмоқда: қалин ва метин ер қатламлари остида азалдан пайт кутиб ётган бойликлар энди Ватан ихтиёрида, коммунизм қурилиши, инсон бахти ва халқларимиз ҳамкорлиги, дўстлиги хизматида. Ахир, ўзбек гази ва олтинини ким эшитмаган дунёда!

Дайди дарёлар инсонга бўйсундирилиб, чанқовдан қақраган қўриқ ва ажин босган чўлларда гул ва нонга, оппоқ момиқ пахта ва шодиёна ашулага айланмоқда. Чунончи, Мирзачўл пахтаси ё Ёзёвон мевасини ким билмайди! Бунёд қилинган каналлар ва бошқа «оби ҳаёт» томирларини бир-бирига уланса, узунлиги Тошкентдан Москвага қадар бўлар экан. Ҳайратланмасдан бўладими бунга!

Энг оғир муаммо — аёллар проблемаси ҳам ҳал этилди. Улар тақдири қурбон бўлган Турсунойникидан ўзгача — ҳар соҳада улар тараққиёт йўлига тушиб, бахт кетидан бахт яратмоқдалар.

Яна шуниси ҳам бор: Маркс айтган эдики, ҳар бир мамлакатнинг, жамиятнинг қанчалик тараққий этганлиги даражаси маълум маънода аввало унинг маданияти савияси билан ўлчанади. Собиқ саводсиз ўлкамиз энди ўзининг бутун дунёга кўз-кўз қила оладиган ажойиб илм ўчоқлари ва мактаб, ўқув юртларига, санъат ва сўхат муассасаларига, минг-минг клуб, кутубхона ва истироҳат кошоналарига эга.

Яна нимасини айтай! Айтиладиган гап жуда кўп. Хуллас, мўъжиза юз берди.

Буларнинг барчаси аввало халқ ташкилотчиси партия ва етакчиси коммунистлар ҳаракати, фидокорлиги ва ҳикматининг оқибатларидир. Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг донолиги ва унинг жанговар отрядларидан бири бўлган республикамиз партия ташкилотининг маҳорати меваларидир.

Шуни ҳам айтай: кибр ва кеккайишни, эришилганлар билан ўралиб қолишни коммунист ёмон кўради, бир томонлик ва маҳлиёликни ёқтирмайди. Ҳали ишимизда нуқсонлар ва етишмовчиликлар кўп. Вазифалар улардан ҳам кўп ва жиддий. Бу жиддийлик шу билан изоҳ этиладики, партиямиз Ленин кўрсатмаларига амал қилиб, ҳар гал аввалгилардан катта ва мураккаб вазифаларни белгилайди, ўртага ташлайди. Яқинда эълон қи-

линган навбатдаги беш йиллик план бўйича Директивалар лойиҳаси бунга ёрқин мисол бўла олади.

Бу ҳужжат ҳар жиҳатдан мустасно аҳамиятга эга. Чунки унда айтилишича: «Беш йилликнинг энг асосий вазифаси — социалистик ишлаб чиқаришни юксак суръатлар билан ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш, фан-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлигини ўстиришни жадаллаштириш негизда халқ ҳаётининг моддий ва маданий даражасини анча юксалтиришни таъминлашдан иборат».

Чунки у Ватанимизнинг, социалистик мамлакатларнинг мудофаа қудратини янада оширади; чунки у империалист газандаларни яна кучли жиловлашга, дунёда тинчлик ва демократия ишини мустаҳкамлашга ёрдам беради, мазлум халқларнинг озодлик ҳаракатлари янада зўр мададкорга эга бўлади.

Мана шу сабабларга кўра Директивалар лойиҳасини барча қардошлар қатори ўзбек халқи улкан севинч билан қабул қилиб олди. Бутун илғор инсоният ҳам ғоят катта мамнуният билан қарши олмоқда.

Бепоеён Ватанимизнинг ҳар ерида зўр руҳий кўтаринкилик, ижодкорлик ва меҳнат жўшқинлиги ҳоким. Ахир, бутун совет халқи, совет коммунистлари Ленин партиясининг навбатдаги XXIV съездига тайёрланмоқдалар!

Бунинг устига, бугун қатор йиллар мобайнида ғолибона кураш ва ажойиб бунёдкорлик намуналарини намойиш қилиб келган республикамиз коммунистлари ўз анжуманларига йиғиладилар — улкан ютуқларни яқунлайдиган, янада гўзал режаларни белгилайдиган, янада гўзал ва муаззам келажакни бошлаб берадиган съездларига тўпланадилар.

Бинобарин, халқимизни янада ҳайратомуз ва мўъжизали муваффақиятлар ҳамда тантана тароналари кутади.

Шунинг учун ҳам бугуноқ ҳар ерда ва ҳар дилда мамнунлик ва қувонч.

Шунинг учун ҳам отахон коммунист шоиримиз Ғафур аканинг «Коммунизм съездига» деган шеъридаги шу қуйма сатрлар гўё ҳозир ёзилгандай ғоят оҳангдор жарангламоқда:

Жанг, курашлар орасидан партиямиз йўл бошлаб,
Инсоният етиб келган улуғ кунлар муборак!

Ҳар манзилда гигант қуриб, чўққиларни қуёшлаб,
Дилнинг уйи нурлар билан тўлиқ кунлар муборак!

1971 йил, январь

ИНҚИЛОБ НАФАСИ

Бугун чиндан-да улуғ айём! Башарият тарихидаги энг муаззам ва энг муқаддас воқеани — Ленин инқилобини, унинг ҳамон барҳаёт ва ҳужумкор нафасини эъзозлаш, яъни ҳаётбахш ғоялари ғалабасини ардоқлаш байрами айёмидир! Асрлар мобайнида, беҳад азобу уқубатлар исканжасида куйланган, бизда ушалган энг эзгу умидлар ва гўзал орзулар тантанасини бутун дунёга баян овоз ҳамда ғурур билан тараннум этиш айёмидир! Қон билан беланган ва фарёд билан тўлган сармоя оламидаги мазлум муборизлар армиясига ҳамда кўзи ёшли нотавон миллионларга имдод, ишонч ва илҳом бахш этиш айёмидир!

Асрлар, авлодлар... Аслида энг гўзал хилқат ва ажойиб ҳикмат мужассами бўлган, коинот тожи ва муқаддас зот ҳисобланган, мўъжизакор ақл ва теран тафаккур соҳиби бўлган инсон ўз моҳиятига, қадр-қимматига зид шароит, муҳит ва жамиятларда не-не ғам-ташвишу кулфат исканжасида инграмади!

Бу фожианинг илдиизи жуда чуқур, воситалари эса ғоят қудратли ҳамда шафқатсиз бўлди. Ахир, даҳшатли давлат ва бўғувчи мафкуралар, қақшатқич қонун ва қондалар, метин тошдан ясалган турмалар ва қонли қиличлар, фитна ва бўҳтонлар — буларнинг барчаси шу фожиани ёқларди. Шу фожиага хизмат қиларди, шу фожиага таянчлик вазифасини ўтарди.

Меҳнат устидан ҳаромхўрлик, адолат устидан ҳақсизлик, ақл устидан жаҳолат, эрк устидан зўравонлик, гўзаллик устидан олчоқлик, инсоф устидан катта ўғирлик ҳокимлик қиларди. Разиллик ва риёкорлик ҳукмрон принцип даражасига кўтарилганди. Тасодифий эмаски, дунё кўп хонали авахта экан, деди Шекспир, заҳарли зиндон экан, деди Навоий, қурилган дор экан, деди Муқимий...

Асрларни ўз ичига олган тарих зулм ва кўз ёши билангина тўла эмас. Аламзадалар, таланганлар, таҳқир-

ланганлар авлодлардан авлодлар ўта разолат ва қабохат олами билан олишди. Олов кечди. Гарчи енгилса-да, лекин ҳар бир кураши билан ўз моҳиятига, қадр-қимматига мос келадиган ёрқин келажакнинг — асрлар ошаратадиган инсоний ижтимоий воқеликнинг ўша вақтларда кўзга илғамас заминини барпо этишга ҳозирлик кўрди, ҳисса қўшиб келди. Ниҳоят, асримиз аввалига — ўн еттинчи йили Октябрига келиб шу келажакни амалий ижод эта бошлади.

Ҳа, кўпдан бери тўпланган ғазаб ва тобланган қатъият шу йил шу ойга келиб улўф табаддулотга айланди — мўъжизакор Ленин инқилобида ўз конкрет ифодасини топди.

Ҳа, бу инқилоб деганда Ленин кўз ўнгимизга келади; Ленин деганда шу инқилоб кўз ўнгимизда гавдаланади. Шу инқилоб деганда Ленин партияси, Совет ҳокимияти, халқларимиз бирлиги, дўстлиги ва ҳамкорлиги қарши-мизда намоён бўлади.

Даҳшатли девсимон ва дун сифат дунё бизда шу инқилобдан кейин ва шу инқилоб оқибатида бахтиёр инсон ва ҳоким инсоф оламига айлана бошлади — мамлакатимиз қиёфаси ва халқларимиз ҳаёти бутунлай ўзгача бўлиб кетди.

Ҳа, шу инқилобга қадар ўзбекнинг Ватани бор эди. Меҳнат қиларди, яратарди. Лекин бу Ватан ихтиёри ва барча бойлиги, бу меҳнат маҳсули ва меҳнаткаш эрки ўзгалар қўлида эди — яшашга ҳақи бўлмаган, инсон номига иснод келтирадиган инсофсизларнинг мулки ҳисобланарди.

Адолатсизлик асосига қурилган ҳоким социал тузумнинг даҳлсиз ҳукми ва тақозоси шу эди!

Бунга қараб Ленин «Йўқ!» деди. Ленин даҳоси ва ғоялари ғалабасидан иборат бўлган Улуғ Октябрь инқилоби унга хотима берди:

«Ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни кўнглингиздагидай ва ўз ҳоҳишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлисиз, чунки, сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда...»

Бу ўша тантана қилган инқилоб иродасининг ҳамда маъносининг илк ифодаларидан эди — ўша Октябрь инқилобининг Ленин имзоси билан Шарқ халқларига, жумладан, ўзбекка берган биринчи ҳуқуқларидан эди, ўзбек

халқини ўз тақдирига, ўз Ватанига, ўз меҳнатига хўжайин қилган илк ҳужжатлардан бири эди!

Ушандан бери тамомила янги тарих бошланди ва ҳар ерда ҳамда ҳар ишда ўша инқилоб нафаси намоён.

Гап ўзбек диёридагина эмас. Шу ерда Алексей Максимович Горький келтирган қуйидаги ғоят характерли ва чуқур маъноли этюд эсимга тушиб қолди.

1917 йил октябрь ойи. Инқилоб ва озодлик учун қўлга қурол олиб олишиш пайтларидан бири. Жангу жадал қизиган. Атрофни ўт алангалари, ўқ овозлари ва баррикадачиларнинг ҳайқириқлари қоплаган. Қутурган душманнинг қаҳри, ғазаби ва қаршилиги авжига чиққан. Шу ҳолат юз бераётган Петроград кўчаларидан бирида митингда иштирок этаётганлар орасида айниқса бир солдат ўз оловли ва доно фикр ва ҳаракатлари билан ажралиб турарди. У жуда қатъий ва комил ишонч билан қизғин сўзларди. «Елғиз большевикларгина,— деди у,— гуноҳсиз қон тўкишни ва турмушдаги талон-торожликни таг-томири билан йўқ қилишни ҳоҳлайдилар ва шунга эришадилар ҳам. Ҳа, биз меҳнаткаш халқгина бу ишни қила оламиз».

У ўз сўзи давомида яна:

«...Ерни биз албатта ўз қўлимизга оламиз, албатта! Ва уни, ундаги ҳар нарсани қайтадан қурамыз...— деди.

— Тоғларни ҳам ағдариб ташлай оласизларми?

— Бўлмаса-чи? Агар халал берсалар, тоғларни ҳам ағдарамиз.

— Дарёлар ҳам орқага оқадиган бўлади денг?

— Ҳа, қаёққа десак, шу ёққа оқиб кетаверадилар. Қуласан-а, барин?..»

Бу солдат, дейди Горький, «Инсон нима эканлигини — янги ҳаёт, янги тарихни яратувчи зот эканлигини билиб олган одам эди... Днепростройда эканлигимизда у менинг ёдимга тушди ва у ерда ўтказганим уч кун ичида унинг образи ҳамиша мен билан бирга бўлди, менга: «Ҳа, нима бўлиб чиқди? Тўғри айтган эканманми?» — деб сўроқ бергандай бўлаверди»...

Мана, кимлар ва қандай мақсаддилар — яъни қадимдан ўт чақнаган ва орзусидан олам титраган одамлар инқилоб қилдилар! Улар ҳам инсон қадр-қиммати, қобилияти ва қудратини билган, ҳам ўзлари шуларга эга бўлган паҳлавонлар эди, янги тарих ва янги оламни амалда биринчи кашф этувчилар эди, бутун башарият

бахти учун жон олиб, жон берган фидокор жангчи ва жарчилар эди...

Ҳа, ўшандан бери тамомила янги давр бошланди, бутун бепоеъ она мамлакатимиз қиёфаси тубдан ўзгарди ва ҳар ерда, ҳар ишда ўша инқилоб нафаси, ўша жангчи ва жарчилар жасорати намоён. Бир вақтлар тарихдан ташқаридалик даражада аянчли аҳволга олиб келиб қўйилган ўзбек диёрининг ҳам тараққиётдаги донғи ва доврўғи, шони ва шавкати беш қитъага таралди, ўзгалар учун орзу ва ҳавас ўлкасига айланди.

Ҳа, худди шундай!

Чунончи, кечагина газетада ўқиб қолдим: Қўқон шаҳридаги қурилиш, химия ва газ саноати учун зарур бўлган трансформатор яратадиган «Электромаш» заводининг Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Миср, Германия Демократик Республикасининг навбатдаги заказларини муддатидан олдин бажарганлиги хабар берилади... Биргина Тошкент тўқимачилик комбинатида чиқариладиган матонинг ўзи шунча кўпки, у билан Ер куррасини айлантириб ўраб чиқса бўлади. Тошкентда ясалаётган ва узоқ ҳамда баланд осмонларни беаётган гўзал ва қудратли «пўлат қуш»лардан баҳраманд бўлмаган инсон бормикан!

Мана, ўша, Улуғ Октябрь табаддулоти ва ғоялари — Ленин инқилобининг ҳаётбахш ҳамда мўъжизакор нафаси!

Бир вақтлар чийриқдан нарига ўтмаган, ерларининг аксарияти сувсизликдан ажин босиб кетган ўлкада энди ўтказилган канал ва бошқа оби ҳаёт йўлларининг узунлиги минг-минг километрча бор; чўлларнинг икки миллион квадрат километри ўзлаштирилиб, инсон эҳтиёжига бўйсундирилди: омоч ва кетмондан нарига ўтмаган далаларида ҳозир минг-минг трактор ва 32 минг пахта териш машинаси деҳқон меҳнатига мадад ва қанот бахш этмоқда, ҳаётига фаровонлик ва мамлакатига маъмурилик келтирмоқда.

270 миллионга яқин пуд пахта етиштира билиш даражасига кўтарилганлигини айтмайсизми!

Ҳар соҳадаги тараққиётимизнинг суръати ҳам ҳайратланарлидир. Чунончи, маданият соҳасида:

— 1965 йилда республикамизда 32 олий ўқув юрти мавжуд эди, ҳозир эса 39 та!

— Шу ўтган беш йил ичида студентлар сони 67 мингга кўпайди!

— 1965 йилда олий ўқув юртларида саккиз минг профессор ва муаллимлар дарс берган бўлса, энди улар 13 минг уч юзта!

Тўққизинчи беш йиллик режалари халқимизга янада баланд бахт бахш этади.

Мана яна ўша улкан инқилобнинг мўъжизакор нафаси!

Юқорида тилга олинган ютуқлар албатта дарёдан қатра қабилдадир. Ахир, Октябрь инқилоби туфайли, Ленин партияси туфайли, халқларимизнинг дўстлиги ҳамда ҳамкорлиги туфайли ўзбекнинггина эмас, унинг барча қардошларининг ҳам ҳаёти ва диёрида ҳар жиҳатдан бутунлай тубдан ўзгариш рўй берди — тараққиёт ва фаровонлик чўққилари томон шахдам бориш юз берди. Бу биринчидан.

Айтадиганимнинг иккинчиси шуки, асрлар мобайнида таҳқирланган, ерга урилган, лекин биринчи бўлиб биздагина давлатий принцип даражасига кўтарилган ва ҳоким қонун кучига эга бўлган энг юксак ҳамда энг гўзал фазилатларни, тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирган янги инсон — коммунизм барпо этаётган инсон майдонга келди. У мунофиқлик ва рикорликни ёмон кўради, фитна-фужур, ифво ва ҳасадни нафратлайди, чақимчиликни, зўравонлик ва ўзгалар ҳисобига ҳаром обрў орттиришни маразлик деб билади. «Яхшиликка ёмонлик»ни ўта тубанлик деб тушунади. Нонкўрлик, худбинлик ва ҳақ ишда қўрқоқлик унга буткул ёт. Ҳақиқатга, Ватан ва халқ ҳаққига хиёнатни, энг қаттиқ жиноят деб ҳисоблайди. У асрлар мобайнида улуғлар томонидан орзу қилинган, улуғланган ва ардоқланган комил инсон намунаси. У ҳақиқатан ҳам мамлакатимиз безаги, жамиятимиз тожи ва кўркидир, бош маъноси, мақсади ва фахридир. Энг катта ва муҳим ютуғимиздир. Инқилоб нафасининг энг гўзал натижасидир.

Бизга, ютуқларимизга дунёнинг ҳар чеккасида ҳавас билан қарашлари, бинобарин, бежиз эмас.

Мана, машҳур ҳинд шоири Шуканто Ёхаттачаржо қаламига мансуб ажойиб сатрлар:

Буюк Ленин даҳосин
Улуғлаш-чун қаламим,
Луғат хазинасидан
Терар сўз маржонини.

Россияда
У илк бор
Тугатиш-чун халқ гамин,
Келтиролди ларзага
Истибдод тўғонини!..
У яшар, ижод этар, яратар,
Уриб турар нафаси...

Шарқдагина эмас, парвозимиз баландлигини кўрсатадиган ғоят характерли ҳамда мароқли нарсалардан бири шундан иборатки, ғарбликларнинг ўзлари ҳозирги ўзбек диёрини, мақтаниб ва кеккайиб келган Ғарб учун ҳам, унинг эртанги яхши кунини учун ҳам ўрнатқан бўларлидир, деб эътироф эта бошладилар.

Мана нима дейди яқинда республикамизга меҳмон бўлиб келиб кетган голландиялик профессор Де-Вилде: «Сизнинг республикангизга келганимизда Урта Осиёда эканлигимизга ишона олмадик. Қандайдир йирик Европа шаҳарига келиб қолгандай бўлдик — бу ерда ҳар нарса шу даражада замонавийки, сизларнинг ғоят ривожланиб кетганлигингиз мени жуда катта ҳайрат-ҳаяжонга солди...»

... Асримизнинг 17-йилида, қаҳратон қиш қўйнида, барча заминуну замонни ларзага келтирадиган ҳайқириқлар ҳамда алангалар оғушида туғилган ва инсоният уфқида қирмизи рангли қизил зиёси билан безаниб чиққан Октябрь қуёши — Ленин инқилоби, ғоялари, идеаллари мана эллик тўрт йилдирки, башар осмонида борган сари баланд кўтарилиб, янгидан-янги қитъа ҳамда мамлакатларни, миллион-миллион эрксеварлар дилини забт этмоқда, тўхтовсиз кўпаяётган шу миллионларнинг истаги, иродаси ва ғалабасига айланмоқда. Дунё тубдан янгиланмоқда!

3.XI.71

АТОҚЛИ ОТАХОН САНЪАТҚОР

Ҳақ гап бўлса керакки, музика одам учун энг яқин сирдош дўст ва дардкашдир, ҳамдам ва илҳомбахшдир, энг зўр, энг сирли ва энг сеҳрли қудратдир, ўзи изоҳ этилмайдиган даражадаги ажиб мўъжиза бўлиб, шундай мўъжизалар яратишга қодирдир... — дейишади.

Ҳа, худди шундай! Ҳатто чаман қадрига етмайдиган ва кулиб турган чечакка боқмай, лоқайд ўтиб кетадиган одамнинг бўлиши мумкин, лекин музикани севмайдиганнинг бўлиши мумкин эмас. Буни ҳам қўяверинг, қайси бир дарднок одам дардли куй эшитганида, дарҳол ёқасини пора-пора қилгиси келмайди. ё қайси шодон киши шўх куй тинглаганида, билонхтиёр рақсга тушиб кетгиси келмайди? Буни ҳам қўяверинг, бешик ва беланчадаги гўдакда ҳали тили чиқмасданоқ, куйни идрок этиш ва ўзи хиргойи қилиш қобилияти мавжуд бўлади, она алласидан уйқуга кетади. Буни ҳам қўяверинг, куй қаршисида ҳатто илоҳларга бўлган эътиқодлар ҳам лол эмиш, куй таъсирида очиладиган гул ва ром бўладиган қушлар ҳам бор эмиш...

Ёки, мана, ҳазрат Навоий ўз Дилороми санъатининг ҳайратомуз сеҳрлилигини ва ажиб хилқатини, исёнкор сози ҳавосининг ва ҳазин овози навосининг қудратини қандай тасвирлайди:

Чанг олиб торини тузор эрди,
Лек жон риштасин узор эрди...

Қўргузуб дайр сори йўл элга,
Неча зуннор боғлабон белга.

Ҳар қачон ун чиқиб, тарона тузуб,
Базм аро нағмаи муғона тузуб.

Ҳар қаён ул муғона нағма бориб,
Элни йўқ динки, ақлдан чиқориб.

Чанги чун жонфизо садо чекса,
Узи ул савт ила наво чекса,

Кўрса ёхуд эшитса ким они:
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони.

Мен киби кимса чекса юз минг тил,
Бўлмағай васфи шаҳри юз минг йил.

Бошқа халқлар каби, ўзбек халқи ҳам асрлар мобайнида мана шундай улкан, ўта қудратли ва таъсирчан музикани яратди. Бу музика ҳамиша ўз ижодкори — халқ билан бирга бўлди, шу халқ ҳаётининг ойнаси, шу халқ дилининг ифодаси ва акси садоси бўлди. Ҳа, халқнинг инграшини ифодаладиган «Дугоҳ»и бор ва

ийгисининг рамзи бўлган ва юраги бойлигининг инъикоси ҳисобланган «Сегоҳ»и бор.

Унинг тўйига ҳамроҳ «Ёр-ёр»и-ю, қаҳқаҳасига ҳамроз куй ва рақслари бор.

Унинг ҳатто чорасизликдан чора ва имдод ахтариб қандайдир самовий, бутун мавжудот қудратидан зўр ва юқори қудратга мурожаати — «Муножот»и бор.

Унинг ёвга бўлган ғазабининг ва жанг майдонидаги мардонавор ҳайқиригининг, ер ҳайдаб дон экиши ва дастгоҳ олдида мато тўқишининг ҳам, умуман, меҳнатининг мусиқий мужассами бор — қахрамонона жангнома ва актив меҳнатнома бўларли ажойиб асарлари бор.

Унинг мунофиқ ва айёрлар устидан аччиқ кулиши ҳам, калтафаҳм ва бебурдларга қаратилган ҳажви ҳам, гўзал ҳаёт ҳақидаги эзгу орзулари ҳам, қолаверса, дўст ва биродарларига қиладиган ширали ҳазил-мутойибалари ҳам куйга ва куй матнига солинган.

Жудо, садоқат завқи, жабри, адолатсизлик азоби ва таҳқирланиш андуҳи; севги севинчи ва висол сафоси; ёр бевафолиги ва дўст хиёнати; бола алласи ва ҳамнишинлар яллasi; масрурлар базми шодиёнаси ва гўзал табиатдан завқланиш ҳиссиёти...

Буларнинг ҳам барчаси куйга солинган, музыкада жо қилинган, хонанда овозида акс эттирилган.

Хуллас, инсон руҳиясининг, умуман, инсоннинг жуда мураккаб ва кўп қиррали амалий фаолияти ҳамда фикр оламининг бирон муҳим томони, диққатга сазовор сирасрори йўқки, у музика шаклида намоён бўлмаган бўлсин.

Ҳа, музика одамларнинг ҳам хурсандчилигини яратадигандир, зуҳур эттирадигандир, ҳам дардкашдир ва дардини ифодалайдигандир, дардини тарқатишга ёрдам берадигандир, ҳам юксак ва улуғвор ғоялар ва фазилатлар учун курашга, ғайрат ва қатъиятга ундайдиган, йўллайдиган, шу йўлдаги ғалаба шодиёнасини тараннум этадиган, шу шодиёнасига шерик бўлиб ўртоқлашадигандир. «Марсельеза» ва «Интернационал»ларнинг тарихи ва тақдирини эсланг! Дарҳол киши кўз ўнгида ҳақ ҳамда ҳақиқат учун олишувлардаги кўча баррикадалари, замбарак овозлари ва муборизларнинг ҳайқириқлари, тўккан қонлари ва тантанаю қатъият нидолари гавдаланади, дилга эшитилади; ҳар бир қарич еридан бегуноҳлар азоби изи келган XIX аср тескари-

чилар Германиясини ва тутқунлик кишани билан бўғилган истибдод Франциясини, қолаверса, чор-крепостнойчилик Россиясини ларзага келтирган, миллион-миллион асоратдагилар онгини уйғотган, ўткирлаштирган гениал Бетховен ижодини, унинг революцион музикасига энг улуғ инсон — Лениннинг беқиёс юксак баҳосини эсланг! Инсон шундай мўъжиза яратишга қодир экан, деган эди у...

Бинобарин, музика шу қадар зўр ва ҳар томонлама қудратли мўъжизадир. Агар у воқеликни тўғри ва чуқур акс эттирса, агар у ҳаёт томирининг уришига ҳамоҳанг бўлса, агар у гўзаллик, ақл ва виждон жарчиси бўлса ва ниҳоят, агар у халқ дилига йўл топса ва шу халқ дилининг ҳарорат ҳамда ҳаётини ифодалай олса.

Ўзбек, асрлардан ўта, ғаддор замонлар унинг бошига жабр-зулм тошларини ёғдирганига қарамай, шундай ҳайратомуз ҳамда мўъжизакор оҳанг ва овоз хазинасини яратдики, бу унинг юксак даҳосидан, фазилат ва интилишларининг нақадар чиройли ва ажойиблигидан далолат беради, кўрсатади.

Асрий санъатимизнинг ҳозирги хазиначиси ва хоқони — отахони Юнус Ражабий шундай музиканинг машҳур арбобларидандир. У, ўз табиати ва мақсадларининг ҳаққонийлиги туфайли, бунинг устига, замонамиз талабларига фаол ҳозиржавоблилиги сабабли, айниқса, халқ яратган ва ҳамиша халқ билан чамбарчас боғланиб кетган музиканинг туб моҳияти ҳамда хусусиятлари тақозоси ила ҳамиша халқ билан бирга, халқнинг кулфатли тунларида ғам-аламига шерик бўлди, шодиёна кунларида бахтини ифодалади, куйлади, меҳнатда ва курашда қаҳрамонликка, ижодкорликка ундади, илҳомлантирди. Ҳамон шундай қилмоқда.

Дарҳақиқат, мана, ярим асрдан бери халқимиз хазинасидаги сеҳрли бойликлардан Юнус аканинг сеҳрли сози ва ажойиб овозидан баҳраманд бўлмаган банда бормикан?! Ёвга қарши курашда, ёмонлик билан олишувда, гўзалликни эъзозлаш ва ардоқлашда, юракни безаган ё ўртаган севги ҳароратини ифодалашда бу санъаткордан мадад олмаган одам бормикан?!

Йўқ, бўлмаса керак.

Юнус акамиз икки минг йиллик музикамизнинг шундай ўта моҳир ва меҳрибон, вафодор ва устод ижрочиси ҳамда тарғиботчисигина эмаслар.

Маълумки, ўзбек классик музыка санъати, ўз халқи — ижодкори каби, дунёдаги энг қадимийлардандир. Унинг ўзига хос хусусиятлари, назария ва қонуниятлари бор. Бинобарин, унинг ўзининг асрлар мобайнида санъаткорлар, назарийчилар, олимлар томонидан яратилган, ривожлантирилган ғоят мураккаб ва катта илми ҳам бор. Форобий ва Дарвеш Али Қавкабий ҳамда Жомий, Навоий, Бобир ва Мунислар шу илмнинг улкан вакилларидандир. Юнус Ражабий унинг XX асрдаги энг теран ва атрофли билимдонларидан биридир. Бу ажойиб шахс, хонанда ва созанда, ҳам бастакор ва халқ музыка меросини тўплаб оммалаштирувчи, музыка санъатини ва илмини ривожлантиришни давом эттиришга муҳим ҳисса қўшган атоқли олимдир.

Асосий гап бундагина эмас.

Музиканинг халқ орасида ғоят кенг ёйилганлиги, ҳамиша ва ҳар ерда халқ билан бўлиши, халқнинг энг яқин ва ҳозиржавоб, ҳеч ажралмас ва ҳамиша дилкаш воситачиси, ҳамдами бўлганлигининг сабабларидан бири шунда ҳамки, уни халқ осмон каби қўл етмайдиган баландликдан ё бирон нарса эвазига олмайди. Унинг (музиканинг, куйнинг) асоси, имконияти халқнинг ўзидадир, туғмадир, табиийдир. Бу имконият одамнинг ташқи олам ва ҳодисалар билан боғлиқлиги, алоқаси, муносабати натижасида конкрет ҳақиқатга айланади. Масалан, айтадиларки, фалон куйни бир қашшоқ фалон вақтларда, жафокаш бир мустабид хон зиндонда ётганида яратган ва сўнгралар уни бошқалар хоҳлаган вақтларида, қўлларидан келганча ижро этиб, ўзларининг ҳам асирлик вазиятларини баён қилиб юраверганлар.

Табиий қонуният тақозоси билан рўй берган аччиқ ва аламли ҳақиқат шундан иборатки, классик меросимизнинг кўрки ҳисобланган бир қанча забардаст ҳофизи бастакору билимдонлар аллақачон дунёдан ўтиб кетдилар. Бунинг устига, асрий музикамиз қоғозга туширилмаган эди. Бинобарин, уни барча нозик томонларини ва ғоят мураккаб сирини асрорини, «катта илми»ни билиб, шу асосда нота қаламидан ўтказиш, сақлаш, авлодларга қолдириш чорасини кўрмоқ лозим ва зарур эди.

Шу ўта муҳим заруратни ва чигал вазифани бажаришда Юнус акамиз улкан иш қилдилар. Нашрдан

чиққан ва яна чиқадиган, гоят қимматли ва машаққатли меҳнат маҳсули бўлган том-том тўплам — китоблари шундан далолат беради. Хазина яратиб кетган аждодлар руҳигина хурсанд эмас, келажак авлодлар ҳам ота-хонга ташаккур айтадилар, албатта. Демак, Юнус ака-миз хазинамизни сақлаб қолувчи ва авлодларга узатув-чигина эмас.

Асрий куйлар хазинасини тилга келтириш лозим. Яъни, ўша асарларни халққа дўндириб етказадиган моҳир санъаткорлар — хонанда ва созандалар керак. Акс ҳолда, у хазина ёпиқ ҳолда қолаверади.

Юнус акамининг бу ўта мушкул муаммони ҳам ҳал этишдаги хизматлари юксак таҳсинга сазовордир — бу масалада ҳам эл олдида отахонимизнинг юзлари ёруғ. Мана, неча йиллардан берли саҳнамизни безаб, радио ва ойнаи жаҳон орқали халқни хурсанд қилиб келаётган юзлаб ажойиб хонанда ва созандаларимиз шу мўтабар зот мактабининг содиқ шогирдларидир.

Юнус акамиз ажойиб ғамхўр ва ўта талабчан устоз-гина эмас, улкан ижодкор ҳамдирлар.

Ҳа, совет даврида, жонажон Ленин партияси раҳнамолиги ҳамда сиёсати туфайли ижтимоий тараққиёт ва бахт чўққилари томон шахдам кетаётган ўзбек халқи муаззам замонимиз ва улугвор вазифалар тақозоси билан монументал музика саҳна санъатининг янги юксак турларига — опера ва музыкали драмага ҳам эга бўлди. Шу санъатни яратишда ва ривожлантиришда ҳам Юнус акамиз самарали иштирок этиб, муносиб ҳисса қўшдилар. Чунончи, ҳазрат Навоий ва Мавлоно Муқимий номларидаги театрларимизнинг шинавандалари буни яхши биладилар.

Пайтдан фойдаланиб, шуни ҳам айтиб олай:

Азиз ва азим академик отахонимиз! Ҳамманинг ҳаваси келадиган хизматларингиз учун, ҳайратомуз билимингиз ва маҳоратингиз учун, юксак ва ўрناق бўларли одамийлигингиз учун барчамиз қаршингизда таъзим қилиб, сизга таҳсин ва тасанно айтамыз. Ижодий камолот ва куч-қудрат баландлигидасиз. Шунга мувофиқ, бўлажак янги хизмат ва муваффақиятларингизга мунтазирмыз. Узоқ йиллар соғ-саломат бўлишингиз барча мухлисларингизнинг эзгу орзусидир. Бундан кейинлар ҳам кандасиз келадиган баҳор чечаклари чаккангизни ҳамиша безаб турсин. Ўзингизгагина хос бўлган ажиб

ва нажиб табассум ҳеч қачон чеҳрангиздан аримасин. Қолаверса, мана, ярим асрдан бери беҳад ҳурмат юзасидан соянгизга сажда қилиб келаётган ва илҳомингиз боискори ҳисобланган ажойиб ва мунис Қумри аямиз ҳам омон бўлсинлар. Азиз болаларингиз ва хеш-ақраболарингиз билан бўладиган қаҳқаҳалар ҳам кам бўлмасин!

8.1.72

ОТАШНАФАС ШОИР

Революция трибуни Владимир Маяковский ўзининг барчага машҳур поэмаси «Ҳайқириқ»да қонуний гурур ва чуқур фараҳ билан ёзган эди:

Биз

диалектикани

Гегелдан ўрганганимиз йўқ,

У, жангу жадал ҳайқириқларидан

кириб келди шеърга.

Ҳеч шубҳасиз, бу ғоят теран маъноли сатрларни Маяковскийнинг ҳаёти солномасига ҳамда бутун эпик ижодига пролог сифатида қўйса, жуда ўринли бўлади.

Дарҳақиқат, Маяковский шеърояти XIX аср охири, XX аср аввалларидаги халқ меҳнатини талон-торож этиш ва бахтини ўғирлаш асосига қурилган, инқирозга юз тутиб, талвасага тушган, қутурган эски олам билан халқ хоҳиши, иродаси ва орзуси мужассамлашган янги олам орасидаги шиддатли синфий курашлар ва қонли тўқнашувлар диалектикасидан иборатдир. Ақл ва инсоф тарафдорлари ҳамда ҳақ ва ҳақиқат муборизларининг қуроли қўзғолонлари ва яратувчилик фаолиятлари диалектикасидан, суронли баррикадалар, портлаётган бомбалар, ёнаётган алангалар, дуди кўкка кўтарилаётган ғазаб, нафрат ва фарёдлар диалектикасидан иборатдир. Хуллас, Улуғ Октябрь инқилоби арафаси, тайёргарлиги, уни амалга ошириш ва кейинги вазифаларни бажара бориш жанговар йилларининг, жумладан, империалистик Антанта ва очлик билан, Қолчак ва вайроналик билан даҳшатли олишувларнинг диалектикасидан таркиб топгандир.

Ҳа, Маяковский шэърияти инсоният тарихида энг катта масъулият ҳамда зиддиятлар билан тўла давр нафасидир, гулдуросларнинг акси садосидир, шу давр шиддатли ва шафқатсиз қонуниятларининг ифодасидир; машъум эскиликка қараб оташ уфурадигандир, улкан жамиятни яратишда актив иштирок этиб, уни бор овоз билан тараннум этадигандир. Революциондир. Революцион пафосли ва романтикаlidir. Ундаги зўр ҳайқириқлик ва ўта жанговарлик ҳам шу билан тақозо қилинадигандир, эъзоз этиладигандир.

Ўта мураккаб, бўронли ҳамда суронли йиллар талаби ва кураш қонунларига кўра баррикадаларда турган жангчиларга, революционерларга, ҳаётни тубдан қайта қураётган жасур халққа, матонатли, ларзакор ва ўзгартирувчан, адолатли қасос туйғуси билан суғорилган поэзия даркор эди. Шу поэзияни Маяковский берди.

Маяковскийнинг, хусусан, Октябрь революциясидан кейин Горький билан елкама-елка туриб, поэзияда социалистик реализмга асос солганлиги, унинг янгича қонуниятларини, принципларини, поэтик тафаккурнинг янги воситаларини очганлиги, воқеликни янги революцион давр тили билан тасвирлай бошлаганлиги ҳам шу билан изоҳланади. Унинг ижодининг матонатли руҳи, минбарбоп характери, образларининг муболағадорлиги ва поэтик овозининг жанговарлиги манбаи ҳам ана шунда.

У ўз тақдирини тарих томонидан социал воқеликнинг ҳамма соҳаларида халқнинг юксак идеаллари асосида тўнтаришлар ясашга даъват этилган революцион кучлар билан чамбарчас боғлади. Бу Маяковский даҳосининг бир томонидир.

Маяковский улуғлигининг иккинчи муҳим томони шундаки, у пролетариатнинг, бутун меҳнаткаш халқларнинг кураши ва ғалабасини коммунистик партия раҳбарлигисиз, Лениннинг етакчилигисиз тасаввур қила олмасди. У партия ва халқ бирлигини беқиёс аниқлик билан шундай таърифлайди:

Партия,—

бу ишмизнинг абадийлиги,

у —

ишчилар синфининг

умуртқа суягидир.

Синфнинг ақли,
 синфнинг иши,
 қудрати
 ва шуҳрати —
 Мана бизнинг партиямиз не деган сўздир.
 Партия ва Ленин
 қондош-эгизак,—
 Она тарих учун
 қай бири қиммат?
 Ленини
 англаймиз
 партия десак,
 Ленин деганимиз
 партия демак.

Коммунист-шоир, революцион-шоир, ҳаққоний интернационалистнинг бу оташин, юсак пафосли, чуқур эътиқод ва гурур билан йўғрилган сўзларини ким ёддан билмайди дейсиз! Бу сўзларда Маяковский поэзиясининг кредоси акс этган. Бу сўзларда «энг улуг», «бош», «ҳаққоний» Владимир Маяковский акс этган.

Маяковскийдаги мана шу бош нарсани коммунистлар партияси чуқур қадрлади. В. И. Ленин гарчанд улкан санъаткорнинг муваққат «ўсиш касаллиги» давридаги шеърларининг камчиликларини танқид қилган бўлса-да, бироқ Маяковский фаолияти ва поэзиясининг умумий аҳамиятини кўрсатиб ўтган эди. Унинг «Мажлисбозлар» шеърининг сиёсий аниқлиги ва актуаллигини таъкидлагани ва тақдирлагани маълум. Инесса Арманд В. И. Ленин ва Н. К. Крупскаяларнинг ВХУТЕМАС талабалари ётоқхонасига борганларини шундай хотирлайди: «Бу суҳбатда, айниқса, Маяковский кўп тилга олинди. Дастлаб Маяковскийнинг РОСТА ойнасидаги машҳур плакатлари хусусида рассомларнинг таъриф-тавсифларини эслашди. Владимир Ильич уларнинг революцион аҳамиятини жон-дили билан тан олди. Шундан кейин умуман Маяковский поэзияси ҳақида гап бошланди. Владимир Ильичнинг кўнглига ёшлар ўзларининг севикли шоири ҳақида, унинг шеърларининг революционлиги ҳақида жонкуярлик билан гапиришлари жуда ёқиб тушди».

Маяковский учун Ленин темаси қонуний, табиий муқаддас эди.

Даҳшатли 1924 йил келди. Шоир қалбини чуқур қай-
ғу, дард қуршаб олди: доҳиймиз Лениннинг қалби
уришдан тўхтади. Бироқ Маяковский ленинча ўлмас би-
лим, ленинча енгилмас таълимот, ленинча ҳаётбахш
идеаллар билан қуролланган эди. Шоир ўзининг доҳий
ҳақидаги поэмасини худди ана шундай матонатли туй-
ғулар билан бошлади:

...Ленин

ҳамма тириклардан тирик
ҳар қачон,

У биз учун билим,

қурол

ва қудрат.

Маяковский поэзиясининг ўлмаслиги ва улкан таъ-
сир кучининг маибаи шунда ҳам эдики, уни жаҳондаги
барча меҳнаткашлар тақдири чуқур ҳаяжонлантирди,
уларнинг манфаатига доир масалалар шоирнинг қон-
қонига сингиб кетган эди. У ер шаридаги революцион
ҳаракатларни чин дилдан табриклади, оқ, қора ва са-
риқ танлиларнинг барчаси капиталистлар, колонизатор-
ларнинг панжасидан қутулиб, озод ва биродар бўлиб
яшашларини астойдил орзу қилди.

Барча мазлумларни Маяковский актив курашга, яго-
на, енгилмас сафга бирлашишга даъват қилди.

Владимир Маяковскийнинг мазлум башарият ҳақи-
даги ўйлари совет ватанпарварлиги туйғулари билан
узвий ҳамнафас бўлиб кетган эди.

Оташин интернационалист, халқлар дўстлиги ва би-
родарлигининг алангали тарғиботчиси бўлган Маяков-
ский ўз Ватанини — озод, кўпмиллатли, социализм юк-
сакликларига кўтарилган совет Ватанини чексиз севар
эди.

Маяковскийнинг Ватанга оташин муҳаббати яна бир
парсада яққол намоён бўлди: Совет халқи Ленин ва
унинг партияси раҳбарлигида янги ҳаёт қураётган, жа-
роҳатларни даволаётган, улкан саноат гигантларини
бунёдга келтираётган эди. Маяковский, барча ленинчи-
ларга хос равишда, халқнинг меҳнат қаҳрамонликлари-
ни завқ билан тараннум этди. Узининг ёниқ, талабчан
шоирона сўзи билан мана шу улкан яратувчилик меҳ-
натига актив қатнашди.

Халқнинг эскилик ва жаҳолатдан қутулишига кўмаклашув учун Маяковский ўз поэзиясининг бой арсеналини — ёндирувчи нафрат ва сарказмни, жанговар чақириқ ва юморни, истеҳзо ва сатирани, эпик тасвир ва лирик ўйларини найзага айлантирди. У динни ва попларни танқид қилди. У ғийбатчилар, қабиҳлар, суистеъмолчилар, қоғозбозлар, бюрократларни фош қилди.

Маяковский совет жамиятининг кучи ва қудратига, халқнинг ҳақлиги ва енгилмаслигига, унинг олижаноблиги ва сахийлигига, олдида турган вазифаларнинг улуғворлигига чуқур ишонарди. У социалистик тузум тараққиёти тинчликни тақозо қилишини яхши тушунарди. Бироқ революциянинг оловли ҳалқаларидан ўтган шоир империализмнинг ёвуз, босқинчилик табиатини алоҳида сезгирлик билан фаҳмлар ва шунинг учун омани доимо ҳушёрликка чақирар эди.

Маяковскийнинг улуғлиги ва барҳаётлиги яна шундаки, у фақат ўтмишнинг ёки бугунги куннинг шоиригина эмас, у ёрқин келажак куйчиси ҳам эди.

Шоир замон руҳи билан нафас оларди. У ҳозирги кун билан, унинг келажакка бориб туташадиган ғоялари билан яшар экан, бу ғояларнинг тантанасига ўзининг курашчан мисраларини бағишлади. Бинобарин, шоир коммунистик келажак руҳи билан яшади ва бу унинг учун энг асосий нарса бўлди. Ҳозирги кунни эса порлоқ келажакка зинапоя деб билди. У коммунизмни «дунёнинг ёшлиги» деб таърифлади. Шу келажакка хизмат қилишни ўз ҳаёти ва ижодининг асосий мақсади деб тушунди.

Шуни таъкидлаш зарурки, Маяковский учун коммунизм юксак ижтимоий-сиёсий идеалгина эмас, балки, шу билан бирга, гўзалликнинг ҳам юксак намунаси ва мезони эди:

Коммунизмга мослаб,
ўлчайман шеърин...

Маяковский — бу фақат улкан аҳамиятга эга бўлган миллий ҳодиса, улуғ рус халқи бадий маданиятининг ифтихоригина эмас, Маяковский ўз тақдирини башариёт тарихида янги эрани бошлаб берган ва халқаро аҳамиятга молик бўлган Улуғ Октябрь революцияси билан чамбарчас боғлаган эди; у давримизнинг ақли, идроки,

Виждош ва шои-шарафш — улуғ Ленин партиясн билан узвий ҳамнафас эди; у жаҳонда тинчликнинг энг қудратли қўргони ва жамики инсониятнинг нажоти — Советлар мамлакатига садоқатли фарзанд эди; у бутун ер шарининг орзу-матлаби ҳисобланган коммунизм идеалининг жангчиси эди. Мана шу асосларга кўра ҳам Маяковский ижоди умумбашарий аҳамиятга моликдир. Худди мана шу омилларга асосланган ҳолда Маяковский капитализм инқирози, империализм ва унинг идеологиясининг кризиси ҳамда ҳалокати даврида, пролетар революцияси ва миллий озодлик ҳаракатлари даврида совет ва жаҳон тараққийпарвар поэзиясида янги йўналишни бошлаб бериб, шеърятни куннинг талаблари ва ҳаётбахш вазифаларини бажариш сари буткул буриб юборди. Ҳозир исталган мамлакатни олиб қарасангиз, поэзиянинг ана шу жанговар йўналишидан борган ва бораётган улкан шоирларни учратасиз. Француз Арагон, немис Бехер, турк Ҳикмат, венгр Гидаш, поляк Броневский — мана Маяковский издошларининг бир туркуми! Уларнинг барчасини санаб адоғига етиш қийин. 1950 йилда машҳур Чили шоири Пабло Неруда Маяковский асарларини: «Бизнинг поэтик давримизда ҳамон энг юксак намуна бўлиб қоляпти», деб бежиз айтмаган эди.

Улмас шоиримиз улуғ Маяковскийнинг ажойиб шоғирди Фафур Фулом сўзлари билан мағрур туриб айтмизки, бизнинг ўзбек совет поэзиямизнинг ибтидоси ҳам Маяковскийдан бошланади ва мана, ярим асрдан кўпроқ вақт ўтибдики, ҳамон ундан илҳом ва куч олиб келди.

Биз, совет кишилари, йиллар ўтган сайин революциянинг бузук жарчиси, кўпмиллатли совет поэзияси байроқдорининг овозини янада яққолроқ эшитмоқдамиз. Маяковский — ўзгартирувчан ва ҳаётбахш бадиий сўзнинг бу баҳодир устаси — бизнинг оташин замондошимиздир. У ўзининг барча энг яхши асарлари билан бизнинг кураш ва меҳнатимизда фаол қатнашмоқда.

Унга абадий шарафлар бўлсин!

Уни дунёга берган улуғ халққа шарафлар бўлсин!

НАСИМИЙ ДИЕРИДА

Шу йил сентябрь ойининг ўнинчи куни. Тошкентнинг тоғ томонидаги уфқи қип-қизил рангга тўлишган. Бу — янги тантанали тонг туғилиб қуёш яқинлашиб келаётганлигидан дарак эди. Биз учовлон — аллома Миртемир, ёш шоир Нормурод Нарзуллаев улкан «пўлат тулпор»га миниб, беғубор коинот бағрига кўтарилдиқ. Ана, қадимий Сайхун ва дунёга донғи кетган Мирзачўл; қудратли Жайхун ва бепоён саҳролар сийнасини қоқ ёриб, дўстларимиз диёрига «оби ҳаёт» келтирган муаззам Туркман канали; чексиз қиргоқлари афсоналардаги гигант паҳлавондек мағрур ястаниб ётган Каспий. Ниҳоят, манзил — беҳад бой тарихли, ажойиб сирли, сеҳрли Боку! Шамолсиз тинч туришни ҳеч билмайдиган бу шўх азим шаҳар бу гал жуда сокин, дилкаш. Ерқин қуёш ёғдуларини беҳисоб ялтироқ олтин тангача-ю пуфакчаларга айлантириб безанган денгиз унинг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Осмон ҳам ҳайратомуз даражада мовий ва мусаффо. Саф тортиб турган минг-минг нефть чиқариш миноралари нақадар гўзал ва ҳаётбахшдир, — ахир, бўлган, бўлаётган ва бўладиган тўй-тантаналарга айланадиган моддий омиллардан бири шу саҳий ер неъматини ва озод одам меҳнатини эмасми? Ана у бир вақтлар инглиз истилочилари томонидан ёвузларча ўққа тутилган 26 Боку комиссарларининг шаҳар ўртасида гранитда абадийлаштирилган ёрқин хотираси нақадар улуғвор ва қудратлидир. Ахир, у фидойилар ҳозирги фаровон кунлар келсин деб курашдилар ва қурбон бўлдилар! Ана у тоғ устига ўрнатилган ва мардонатор мубориза қаҳрамонлари сафига, Ленин гвардиясига мансуб бўлган улкан арбоблар — Киров ва Наримоновларнинг обидалари шаҳарнинг салобатига салобат қўшиб, ҳар еридан, жуда узоқ-узоқлардан энг биринчи кўзга ташланиб турадилар, гўзал даргоҳга, бахтиёр аҳолига, қадрли меҳмонларга: «Шу бахтиёрлик ва дўстликни кўзлаб, орзу-мақсад қилиб яшаганлигимиз ҳамда олишганлигимиз абас бўлмади, зое кетмабди...» — деб шукрона ва меҳрибона айтишаётгандай кўринадилар...

Ана у ерларда озарбайжон халқининг юксак бадий диди ҳамда ажойиб дилидан далолат берувчи улкан Низомий ва Хоқонийга, Фузулий ва Охундовга, Нотавон ва Собирга, Самад Вурғун ва бошқаларга қўйилган

ҳайкаллар ҳақиқий гуманистик шеърятнинг боқийлиги ҳамда бебаҳолиги тимсолидайд қад кўтариб ва олисларга умид нигоҳларини ташлаб турибдилар. Боқуни лирик шаҳар дейишлари бежиз эмас.

Бунинг устига, янги, кўзни ҳаваслантирадиган кўркам кошоналар, чиройли бинолар ва обод хиёбонлар; кийим ва чехралари гўзалликдан иборат одамлар, хандон болалар, саноат гигантлари, моддий маъмурлик, ажойиб маданий муассасалар.

Умуман, ўта гўзал ва зангин пойтахт қиёфаси республиканинг буюк совет оиласида янги ҳаёт ижод этишда эришган ютуқлари улкан эканлигидан шаҳодат берарди. Биз, табиий, жуда қувондик, зотан дўстлар муваффақияти ва бахти дўстларни албатта хушнуд қилади. Қардош Озарбайжонга боришимизнинг муҳим ва мухталиф сабаблари бор. Аввало, гап шундаки, бу қадимий ва муқаддас диёр халқининг сеҳргар шоири Имодин Насимий олти юз ёшга кирган ва шу муносабат билан унинг элу юртида сўнмас нафосат байрами, тўй, тантана. Қардош ва қардошлар тўйи, тантанасига бориш, иштирок этиш, улар шодлигини ўртоқлашиш, табриклаш қадимдан одат, ҳам фарз, ҳам қарз.

Иккинчидан, олти юз ёшли навқирон шоирнинг хотирасини шарафлаш, унга халқимизнинг, ёзувчиларимизнинг чуқур муҳаббатини ифодалаш, шу орқали ҳам шоирнинг халқига севги ва садоқат саломини етказиш иштиёқидир. Улуғ мутафаккир ва гуманистнинг ҳамон барҳаёт руҳига таҳсин ва тасанно айтишга интилишдир. Ахир, феодал-клерикал реакция ҳоким бўлган ўта бўғиқ замонда инсон оёқости қилинган, хокисор этилган, таҳқирланган эди. Насимий эса инсонпарварлик байроғини баланд кўтарди, инсонни коинот тожи, бебаҳо гавҳар, сажда қилишга сазовор муқаддас зот деб эълон қилди. Худо, дин барчадан юқори, барча мавжудотлардан афзал, беқиёс қудратли, инсон эса, унинг қулидир, ҳечдир, дейилган эди. Насимий эса худони осмондан ерга туширди, инсонни илоҳийлаштирди, инсон худонинг ўзидир, деб эълон қилди — бутун мавжудотнинг бош ва марказий вужудига, маъносига айлантирди.

Насимий инсонпарварлигининг, инсонни улуғлаши ва кўкларга кўтаришининг, инсон қудрати ва қадр-қимматини тараннум этишининг кредоси қуйидаги ғоят чуқур маъноли сатрларда ўз ифодасини топган эди:

Маида сизар икки жаҳон, ман бу жаҳона сиғмазам!..

Гавҳари ломакон манам, кавну макона сиғмазам!..

Шоир даври ғаддорлигининг яна шуниси ҳам бор эди: ҳоким тартиблар бўйича, зулм ва зўрлик билан ўзгаларни талаб орттирган ҳаром бойлик, ҳар нарсадан юқори қўйилган, дахлсиз деб эълон этилган эди, инсон унга қурбон қилинган ва унинг емига айлантирилган эди. Насимий эса бу бойликни ва унга бўлган бу муносабатни лаънатлади. «Инсон бу ҳусну лутф ила гавҳар дейилмидир!» — деб найза отди бадкирдорларга. Инсон ҳар қандай лаълу жавоҳирдан қимматлидир, қолаверса, барча қимматлиларнинг мужассамидир, деб нидо қилди Насимий. У шундай йўл билан ҳам инсонни, унинг қадр-қимматини кўкларга кўтарди.

Ҳа, замон беҳад машъум ва шафқатсиз эди. Олам, давр, ҳаёт ўта оғир ғаму андуҳлардан, ўртовчи муҳтожлик ва адолатсизликлардан иборат эди. Насимий ўша ўта лаънати олам ва ҳаётни рад этди, нафратлади, бахтиёр ва шаън ҳаётни севди. Саъдий, Ҳофиз ва Хайёмларга ўхшаб, орзуларда мавжуд бўлган, ардоқланган, умуман, эзгу ҳисобланган ҳаёт гўзалликлари ҳамда лаззатларини мадҳ этди, шу гўзалликларга лаззатларга мос бўлган табиат бойликлари ва нафосатини, фасли баҳор ва гул нашъасини, майин шабадаси ва май кайфини, сув шалоласи ва юлдузлар жилосини, булбул навоси ва қуёш зиёсини куйлади, дилдор дўст билан ҳамдам бўлишни мадҳ этди.

Шоир руҳи социал адолатсизликларга қарши исёнкор бўлиши билан бирга, унинг қалби бошқа ғоят муҳим масалада ҳам, яъни дилбар, ёр, севгили маҳбуба масаласида ҳам ажойиб ва нозик лирик кайфиятлар билан тўла эди, ер маликасини севиш ва ардоқлаш ҳислари билан тўла эди, шу гўзал инсон латофати ҳамда назокатини, малоҳати ва васлини, у билан ҳамсуҳбат ва ҳамнафас бўлиш нашидасини тараннум этди. Шоирнинг бу масаладаги куйлари баъзан жуда аллаловчи, майин, баъзан эса ғоят шўх ва қитиқловчи.

Халқлар, қабилалар орасига нифоқ ва ҳатто душманлик солиш, қонли урушлар ҳукмдорлар томонидан принцип ҳамда одат даражасига кўтарилган эди. Бир-бирига қарама-қарши қўйилган ҳар хил динлар, диний мазҳаблар ва уларга мансуб бўлган одамлар орасида

мавжуд бўлган низолар ҳам жамиятга, халқларга, мамлакатларга катта зарар бермоқда эди. Умуман, қаллоблик ва қотиллик, фитна-фужур ва риёкорлик, разиллик ва қабиҳлик, талончилик ва вайроначилик кенг қанот ёйган эди. Насимий буларнинг барчасини ёндирувчи ғазаб билан кескин қоралади; айниқса, ўзининг қўлидан жамоат учун ҳеч қандай фойдали иш келмайдиган, бирон ижобий нарса яратишга қобилияти ҳам, хоҳиши ҳам бўлмаган, лекин мунофиқлик ва ҳийла-найранг билан, керак бўлса очиқдан-очиқ ваҳший беҳаёлик, зўрлик ва зиндон ёрдами билан ҳаром бойлик, обрў ва мансаб орқасидан югурадиган газандаларни лаънатлади; ҳақиқий инсоний фазилатларни, юксак хулқ ҳамда одоб нормаларини ардоқлади, халқлар дўстлигини, ҳамкорлигини, тинчлик ва биродарликни ташвиқ этди, куйлади. Соф севги ҳамда вафодорликни ардоқлади, тараннум этди:

Кимки, ёри бевафо ҳосил қилур,
Жонина юз минг бало ҳосил қилур,—

деди.

Шуни ҳам қайд қилмоқ лозимки, Насимий юқориларда зикр қилинган илғор, гуманистик фикрларга бирдан ва осонгина етиб келмади. Ғоят мураккаб ва шафқатсиз даврининг айби билан ва ҳамшиша катта ҳақиқат ахтарганлиги ҳамда адолат учун курашганлиги, давр билан олишиб, мағлубиятларнинг туб сабабларини билмаганлиги туфайли шоир ижоди жуда чигал ва машаққатли такомил йўлини босиб ўтди, чуқур зиддиятли бўлди. Чунончи, гоҳ мистик таркидунёчилик кайфиятларига йўл қўйди. Лекин булар аввало шоирнинг улугворлигидан, яъни малъун замон билан ҳеч келиша олмаслигидан далолат беради ва унинг машъум ҳаётга қарши ғоят кескин нафрати, ғазоби ҳамда фиконишинг жуда ошиб, алангаланиб кетганлиги моментлари оқибати эди. Шу ошиб, алангаланиб кетганлигининг конкрет зуҳури эди. Нажот йўлини тополмай, адашгани натижаси эди. Бу ўрта асрлардаги қарийб барча илғор мутафаккирларнинг, ёзувчиларнинг солномасида, ижодида, ҳаётида озми-кўнми учрайдиган фожиа эди. Шоир гоҳ ҳақиқатни топгандай ва ҳар нарсани билгандай, эгаллагандай бўлади-да, тантанали ҳиссиётларга бери-

лади. Гоҳ беҳад коргоҳ ва чексиз чигал хилқат сирлари қаърига кириб кетади, ўз давридаги билимлар савиясидан буткул баландликларга кўтарилади ва ҳар нарсани шубҳа остига олиб, шундай масала ҳамда муаммоларни ўртага ташлайдики, уларга, табиий, жавоб тополмайди. Оқибатда ҳам бу савол ва муаммолар, ҳам уларга жавоб тополмаслик уни жуда ўртайди, бутун вужудини оловдай қоплайди, бутун фикр оламини ўраб олади.

Насимий гоҳ шу бутун мавжудот моҳияти, сири асрори ва инсоният тақдири, ҳаёти билан боғлиқ бўлган шу саволларга керакли жавоб тополмай, ўта кучли ва азобли алам натижасида, мавжуд ҳоким ўта кўримсиз, аянчли ҳамда фожиали социал воқеликдан қутулиш воситасини тополмаслик ва қутулолмаслик азоб-андуҳи хуружи оқибатида баъзан умидсизлик исканжасига тушади. Ниҳоят, кўпинча эса, ўз устози Низомий томонидан яратилган хурофийчилик пантеизмидан реал ҳамда ягона қутулиш, нажот йўлини — катта ҳақиқатни топгандай бўлади ва юқорида кўрсатганимиз илғор, гуманистик фикрларни ифодалаб, қудратли, нодир истеъдоди борича уларни тараннум этишга бағишлайди, масалан, қуйидагидай актив кураш руҳидаги шеърийят яратишни давом эттираверади:

Ул хайри йўқ, зарари кўп қўлни кесиб ташлагин,
Шундай қўл билан бўлгинки, ундан хайр-эҳсон битар.
Золим бўлсанг, қишлоғу далаларга зулм экасан,—
Золим зулми ҳамда заҳмидан ундан исён битар.
Мевасиз, кесиб ёқиладиган дарахтга ҳеч ўхшама,
Болта заҳмидан омондир қайдаким анор битар.

Гуманистнинг бу чексиз ғазаб ва фаоллиги ўз даврида жуда катта журъат эди!

Ниҳоят, Насимий биз ўзбеклар учун ҳам қимматлидир, самимий фарзандлар ҳаминша шундай бўлади. Зотан, унинг энг яхши асарлари ўзбек халқининг ҳам асрлар мобайнидаги ўта фожиали ҳаёти ва юксак орзу-умидлари ифодаси эди, манфаат ҳамда эзгу интилишларига мос эди. Тасодифий эмаски, шоир адабиётимизга ҳам узоқ вақтлар мобайнида катта таъсир кўрсатган эди.

Алишер Навоий унга чуқур ҳусн-рағбат билан қараган, Асирий деган шоиримиз у ҳақда ҳатто дoston ҳам

ёзган эди. Унинг илғор ғоялар билан суғорилган ва юксак бадиият билан безанган шеърлари халқимиз орасида кенг тарқалган эди, халқни адолат учун кураш руҳида, баланд эстетик дид руҳида тарбия қилишда иштирок этди. Бинобарин, шу маънода Насимий бизники ҳам эди. Табиийки, бундай зотнинг ўз она юртига бориб, табаррук олти юз ёши ҳамда тантана тўйини табриклаш жуда зарурий ва севинарли нарсадир, жуда шарафли бурчдир, албатта!

Бунинг устига, бизнинг бепоён ва ягона Ватанимизда барча халқлар томонидан ҳам ўтмишда, ҳам ҳозирда яратилган маданий бойликлар аллақачон барча совет кишиларининг, бутун совет халқининг мулкига айланди. Бинобарин, улуғ озарбайжон гуманист шоири шеърятидан биз ҳам, шубҳасиз, баробар баҳрамандмиз — антиинсоний ҳаракатларга, хулқ-атворларга қарши курашда, юксак инсонийлик ва гўзалликни куйлашда у бизнинг ҳам замондошимиз, қўмакдошимиздир.

Разил ҳокимлар, қабиҳ боёнлар, риёкор руҳонийлар буйруғи ҳамда фатвоси билан тириклайин териси шилиниб, қатл қилинаётганда ҳам ўз илғор, инсонпарварлик идеалларига содиқ қолган шундай улуғ шоирни қанчалик шарафласанг ҳам озлик қилади, албатта...

Ҳа, Озарий тупроғида тўй-тантана етти кун давом этди. Барча совет республикаларидан, ўттиздан ортиқ ташқи мамлакатлардан меҳмонлар қатнашди. Ватанимиздаги ҳамма миллатларнинг вакиллари келди. Умуман шундай туюлдики, бутун Озарбайжон, барча каттаю-кичик озарбайжонликлар, саногини санаб бўлмайдиган, зиё берадиган оппоқ ва безак бахш этадиган ранг-баранг чироқлар, беҳисоб гулу нозик чечаклар, ҳатто беғубор осмон ва обод далалар Насимий шеърятини билан, унинг тантанаси шодиёнаси билан машғул ва нафас олаётгандай бўлди. Олти аср ўтгандан кейин биринчи дафъа уюштирилган бу байрам боискори ҳисобланган Ленин партиясига ва совет воқелигига чексиз миннатдорлик туйғулари билан тўлиб-тошгандай кўринди.

Ҳа, тўй дўстларимиз, қон-қардошларимиз диёрида етти кун давом этди ва «Дўстлик» деб номланган ажойиб кошонада, эртақлардагидай зебо дастурхонли улкан зиёфат итмомига етди.

Шундай қилиб, улуғ инсонпарвар шоир юбилейи

халқларимиз биродарлиги, ҳаётбахш миллий сиёсат, ақл, адолат ва нафосат тантанаси тарихининг ҳеч унутилмас олтин саҳифаларидан бирини ташкил этадиган бўлиб ўтди, ўлмас санъаткор хотирасини абадийлаштирган ажойиб ҳодисалардан бири бўлди.

...Яна шу сентябрнинг ўн беши. Яна сўлим ва сафоли тонг олди. Оташқалб озарийлар ошиёнининг Насимий куйлаган малак ой ва биллур юлдузлар билан безанган осмони. Ердан эса, сонсиз-саноқсиз жавоҳирлар янглиғ жозоба ва жиллоли чироқлар шуъласи оғушида осуда ётган азим шаҳар. Парвоз ва кузатиш учун келган, чеҳраларида шодиёналик, миннатдорлик ҳамда самимият туйғулари жўшиб турган меҳмонлар ва мезбонлар билан тўла аэропорт. Шундай ўта нашъали ва ажойиб манзарали шароитда, бошқалар қатори биз ҳам кўкка кўтарилдик. Тошкент томон йўл олдик.

10.X.73.

Боку — Тошкент

БЕРУНИИ МОСКВАДА

Бир вақтлар юксак маданиятнинг ҳар соҳасидан корифейларни инсониятга берган халқимиз, кейинлар, айниқса, ўн тўққизинчи асрга келиб эса, Ленин таъбирича, тарихдан ташқаридалиқ ҳолатига олиб келиб қўйилган эди. Лаънати феодаллар ва чор мустамлакачилари, чиновникларининг иши эди бу. Ҳа, муҳтарам ўқувчиларимиз эътибор бердиларми, йўқми, билмайман, лекин «тарихдан ташқарида қолиш...» ўта даҳшатли ва фоже нарса: сен шу даражада қолоқсан ва шундай қолоқликда қотиб, тўхтаб қолгансанки, гўё вақтдан хориждасан, вақт сенинг ёнингдан, сенга алоқаси бўлмаган тарзда ўтиб кетаётгандай, сени ҳеч ким менсимайди, билмайди, балки билишни ва ҳурмат қилишни ҳам хоҳламайди, хоҳлаганлар эса, ўзлари сендай нотавон, муҳтожликда, мазлум, бир-биридан ажралган. Хуллас, сенинг кўз ёшинг билан кимнинг иши бор?! Партиямизга, халқларимиз дўстлигига ярим аср керак бўлди бунини йўқ қилишга. Йўқ қилишгина эмас, мисли кўрилмаган даражадаги муваффақиятларга эришиб, ривож ва равнақ чўққилари томон шахдам кета бошлашга... Қатралар қат-қат, беҳисоб, лекин қуёш беўлчов катта ва битта.

Шу қатраларнинг ҳар бирида шу қуёш акс эта олади, худди шундай: «Қатрада қуёш кўринур», деган ажойиб фалсафий ибора бор бизда.

Шу кичкинагина қатраларнинг ҳар бирида акс этган беўлчов буюк тараққиёт ва бахтни яратган партиямдан айланайки...

Мана, бундан бир неча кун аввал неча-неча тилли элимиз ҳаётини ва дунёнинг беш қисми ҳисобланган улкан уйимизни безаб ўтган сахий август ойининг охирида Москвадан Тошкентга телеграмма келди: «сентябрнинг учинчисида соат ўн еттида Союзлар уйининг Колонна залида Беруний юбилейига бағишланган кеча бўлади, СССР Ёзувчилар Союзи номидан чиқиб сўзлашингизни сўраймиз...»

Икки кун ўтгач йўлга тушдик. Шаҳримиз тўкин куз маъмурлиги, баҳри ва шавқи билан нафас оларди, кўчалари жуда гавжум ва тантанали бўлиб, улуғ аллома тўйининг, байрамнинг арафаси кайфияти билан тўлган эди. Вокзал. Бир оз кутиш пайтида кўзим поездлар келиб-кетиши жадвалига тушиб қолди: эҳ-ҳе, Тошкент бепоён Иттифоқимизнинг қарийб барча асосий шаҳарлари билан махсус составлар орқали ҳар куни қўл бериб кўришадигандай бўлиб қолибди — том маънодаги умумиттифоқ аҳамиятига эга бўлган улкан шаҳарлардан бирига айланибди...

Кўпдан бери темир йўл ёрдамидан фойдаланмаган эдик. Шу гал бу «хато»ни тузатдик. «Қора байир», «оташ арава» бир ҳамла қилиб қўзғалди-ю, йигирма вагонни етаклаб равона бўлди.

Ана Абай куйлаган, Жамбул ардоқлаган сирли бепоён қозоқ чўллари, охири бориб осмон оғушида кўздан ғойиб бўладиган сеҳрли далалар: беҳисоб ва беқиёс ажиб ва нажиб эртақлар, афсоналар яралишига боис бўлган гўзал рус ўрмонлари. Гоҳ дайди шамол билан олишаётган, гоҳ майин шабада билан ўйнашаётган дарахтлар, гоҳ қуёш нурлари қўйнида эркаланиб аста тебранаётган нозик чечаклар, гоҳ эса кўкдан ёғилаётган «оби ҳаёт»дан чанқов босаётган ёки чўмилиб тана тозалаётган ҳар хил гиёҳлар.

Ҳаммасидан кўра ҳали у ёнда, ҳали бу ёнда сап-сариқ «олтинзор» — бутун ёз бўйи машаққатли, лекин саодатли «меҳнат» қилиб, «тер тўкиб...» кўкарган, кейин сутга айланган, сўнгра сутдан дон ҳолига ўтган, энди

эса жуда етилиб ўз бунёдкорини, эгасини, яъни албатта одамни таъзим қилиб кутаётган буғдой бошоқлари майдонлари офтобда товланган ҳолда силкиниб-чайқалаётган уммон янглиғ манзарани айтмайсизми? У—катта дастурхон безаги, осуда ҳаёт манбаи, макони, воситаси...

Шуниси ҳам борки, кўп жойларда осмон хайрли иш қилишдан чарчагандай ёки умуман ғайирлик қилиб, ҳам сунбуллар билан, ҳам одамлар билан ўчакишгандай ёки «кеч қолдинг!» деб ўпкалангандай бўлиб, қоп-қора булутга бурканиб олади, челақдан қуйгандай сув ёғдириб юборади, ғазабли опшоқ олов қиличини қарс уриб, чақмоғини ҳам чақиб қўяди, момақалдироқ ҳам атрофни ларзага келтириб, гулдурос овоз билан қоплайди. Буларнинг ҳаммаси одамларни ишга — йиғимга тез чорлаш бонгидай эшитилади.

Одамлар ҳам бўш келмаётирлар: ҳарбдаги ҳарорат ва шижоат билан иш кўрмоқдалар, жонбозлик ва фидоийлик намуналарини намоён қилмоқдалар. Зотан, нон, она-Ватандек, инсон номи, ор-номуси ва қадр-қиммати-дек муқаддасдир, энг жиддий ва қатъий онг ҳам нон билан ичилади. У, севгидай зарур ва абадийдир... деб биладилар.

Ниҳоят, манзилга ҳам етиб келдик. Телеграммада кўрсатилган ўша кун. Нақадар муаззам, нақадар гўзалдир оқшомий Москва! Чироқлари нақадар сеҳрли, жилвали ва жилолидир! Нақадар кўркам ва жозибалидир ундаги дўстлар чиройи! Кремлнинг ғояларимиз ва сарҳадларимиз каби метиндай мустаҳкам деворларини ва ҳамиша барҳаёт энг улуғ инсон — доҳий мақбарасининг ҳеч таърифлаб бўлмас сирли салобатини айтмайсизми?!

Ниҳоят, мана энди телеграммада айтилган ўша соат. Колонна зали! Ҳа, бутун дунёга донғи ва тарихга шуҳрати кетган Колонна зали! Ахир, унда кимлар бўлмади, унинг ўта антиқа ва нафис қандиллари ҳамда сутдай оқ чароғон зали, ойнавор фойеси ва янги замон стунлари рамзидай тик, қад кўтариб турган қудратли колонналари кимларни кўрмади, кимларга беҳад ҳавас ва ғурур билан боқмади! Не-не улуғларни тезроқ кўриш иштиёқида интизорлик ва фараҳ билан кутмади! Яна қандай, ҳам тинч ва тантанали айёмларда, ҳам нотинч ва ташвишли вақтларда денг! Бу нодир одамларнинг ҳар бири улкан тарихнинг катта-катта бўлакларини яратганлардан, истиқболнинг ҳам қатор томонларини олдиндан

ижод этиб белгилаб ўтганлар, яратаётганлардандир. Горький ва Маяковский, Свердлов ва Луначарский, Гагарин ва Шостакович, Павлов, Тагор, Робсон... Бутун башарият ҳаётида бошланган янги давр маншанда, бошида турган, шу табаддулотнинг бош ижодкори бўлган энг улуғ инсон — Ленин ҳам бу муҳташам, муаззам ва муқаддас кошонада нафас олди.

Бунинг устига бу шуҳрат, улуғворлик ва салобат саройида қанча ва қандай даҳо эгаларининг юбилей тантаналари ўтказилмади ё хотиралари шарафланмади! Беш юз йил мобайнида биринчи дафъа 1948 йилда бутун дунёга ҳазрат Навоийнинг ҳам номи шарифлари ва шеърӣ овозлари шу бинодан янграган эди. Руставели, Пушкин, Барбюс, Нозим Ҳикмат ва бошқаларнинг ҳам. Улуғ Октябрь кунларида ва Улуғ Ватан уруши йилларида милтиқли муборизлар шу ерда онг ичиб жанг майдонларига йўл олган эдилар.

Шу сабаблар туфайли бўлса керак, бу даргоҳнинг ўзига, ҳа, ўзигагина хос қандайдир алоҳида файзи, шукуҳи, гармониялиги бор.

Ҳа, бутун оламда тарихдан тирик қолган энг улуғвор, мазмундор ва мўъжизавор бинолар иккита-учта бўлса, шулардан бири шу бино бўлса керак...

Мана бугун шу кошонада халқимизнинг инсониятга ҳадя қилган яна бир фикр арслони, паҳлавони — Абу Райҳон Берунийнинг минг ёшга киргани тантанаси, байрами. Узоқ мозийни ҳам эслатадиган шам шаклидаги минг-минг ёрқин чироқлардан ёғаётган зиё билан, даҳо ёғдулари мухлислари ва шайдойилари билан, кўтаринки руҳ ва шодиёна ҳиссиёт билан лиқ тўла зал.

Энг эътиборга сазовори шундан ҳам иборатки, биринчидан, бу уч нарса — чироқ зиёси, даҳо ёғдуси ва шайдойилар шодиёнаси бир-бирига буткул монанд бўлган, бир-бирини тўлдирадиган ва тақозо қиладиган омилу мафҳумлар бўлиб, бирлашиб кетиб, жуда чиройли ва ғоят теран маъноли манзара яратдилар; иккинчидан, зални тўлдириб, безаб ўлтирганлар рус ва ўзбек, тожик ва туркман, қозоқ ва қирғиз, латвиялик ва украин, армани, америкалик, ҳинд... Баъзи ташқи мамлакат сафоратхоналари вакиллари... Бунинг ўзи ҳам Беруний хизмати ва меросининг аҳамияти кўлами қанчалик кенглигидан, моҳияти ҳамда принциплари қанчалик интернационал ва боқий эканлигидан шаҳодат берарди.

Тарихда узоқ қоладиган ажойиб анжумай шундай фонда очиқ деб эълон қилинди. Бунинг Иттифоқ илмлар Академиясининг раҳбарларидан бири — машҳур совет файласуфи академик П. Федосеев бажарди. Юбиляр ижодининг умумбашарий аҳамияти ҳақида сўзлади, унинг юбилейи халқаро ташкилот — ЮНЕСКО қарори билан планетамиз бўйлаб ўтказилаётганлигини айтди, шу муносабат билан фан тарихининг ўн асри тилга кираётганлигини қайд этди. Сўнгра қардош халқларнинг машҳур илм ва давлат арбоблари бирин-кетин минбардан гоят мазмундор ҳамда миннатдор нутқ ирод эта ва юбилярни мадҳ қила бошладилар. Минг йил мобайнида халқларга қилган хизматидан, қатор масалаларда ҳамон барҳаёт, хизматкор бўлиб, бизга замондош ҳамда кўмакдош эканлигидан, халқлар дўстлигини куйловчи ва тинчлик ҳамда ҳамкорликни ардоқловчи бўлганлигидан далолат бера бошладилар. Бу ҳам Беруний башариятига мансублигидан ва ўз асарларида ҳамон барҳаётлигидан дарак берарди. Гуллаган ўзбек санъатидан катта концерт ҳам бўлди.

Бизнинг СССР Ёзувчилар союзи номидан айтган сўзларимиз қуйидагилар бўлди:

Азиз ўртоқлар, муҳтарам дўстлар!

Айниқса шундай маросимларда партиямиз Марказий Комитети Бош секретари Леонид Ильич Брежневнинг сўзлари ёдга тушади албатта:

«Ўзбек халқининг қадимий маданияти социализм галабаси туфайли қайта тикланди ва янги мазмунга эга бўлиб, гуллаб-яшнади. Бу маданият бутун халқнинг мулки бўлиб қолди».

Бугун ўта нодир ва мустасно юбилей кунларидандир — бундай кунлар минг йил мобайнида бир марта бўлади. Биз шундайлардан бирининг — ўз даврида беқиёс баҳодирлик кўрган ва ўн аср давомида инсониятга мадад қўлини чўзиб келаётган гениал ватандошимиз таваллуди минг йиллиги кунининг иштирокчиси бўлиш бахтига муяссармиз. Яна Москвада денг! Ҳа, худди шундай.

Энг кичик заррани ҳам аниқ ўлчайдиган табиий фанлар вакиллари биз адабиётчиларни баъзан ифодадаги эркинлигимиз учун — азалдан ўрганиб қолинган баландпарвоз пафосли ва образли ибораларимиз учун, ҳатто ердаги у ёки бу жуда муҳим воқеани беҳад космик

кўламлар билан таққослаб таърифлашимиз учун бизларни маъзур тутарлар деган умид билан айтмоқчимиз.

Олдинги нотикларнинг барчалари бир оғиздан айтганларидек, Беруний ғоят улкан, мустасно мухталиф, кўп қиррали илм оламида ўзининг том маънодаги энциклопедик оламини яратди ва шу олами ҳамда асри баландликларидан туриб келажакка — фанлар ва халқлар истиқболига ўта зийрак назар ва теран башоратли кўз ташлади, бир қанча билим соҳаларига янги йўналиш берди, уларнинг кейинги ривожини олдиндан белгилади, сўнгги асрларда фандаги революция деб ҳисобланган баъзи улуғ кашфиётларнинг бошланғичини ёки калитини, ё тахминини берди.

Энг муҳими шундан ҳам иборатки, гениал олимнинг барча илмий, амалий фаолияти асосида гуманизм ғоялари, инсонга муҳаббат ҳиссиёти ва ғамхўрлик иштиёқи ётади. Биринчи навбатда, худди шу нарса аллома номини ўлмас қилди, унинг асрлар ва қитъалар бўйлаб ғолибона юриш қилиб келаётганлиги ва халқлар орасида қозонган шон-шухрати сабабларидан бири бўлди.

Ҳа, юз эмас, беш юз эмас, минг йил бундан олдин, яна қандай ўта оғир феодализм шароитларида бизнинг еримизда пайдо бўлди бу гений. Юз эмас, беш юз эмас, минг йил мобайнида у ўзининг ажойиб ҳикматли асарларида яшаб келмоқда, катта ҳақиқатга, илмга, ақл ва адолатга хизмат қилиб келмоқда. Образли қилиб айтсак, у ўзининг ҳозирги минг ёшида ҳам навқирон кўрипади, зотан унинг бир қанча улкан илмий хулосалари ва ажойиб башоратлари ҳамон ўз кучини йўқотгани йўқ ва давримиз илми томонидан тасдиқланмоқда.

1949 йил баҳори менинг эсимда: мамлакатимиз жамоатчилиги ва Москва Берунийнинг вафотига тўққиз юз йил тўлиши муносабати билан унинг ёрқин хотирасини кенг шарафлаган эди. Бу муаззам шаҳарда унга бағишланган катта илмий сессия ҳам ўтказилган эди, шу анжуманда ҳақиқий илмий марксистик берунийшуносликка асос ҳам солинганди.

Шундай қилиб, неча-неча асрлар ўтгандан кейин биринчи марта Москвада, ҳа, тубдан янгиланган ва улкан Ватанимиз қалбида гениал алломанинг номи шундай баланд янграган эди. Мана энди эса, яна шу Москвада унинг таваллуди минг йиллиги шодиёнаси ўтказилмоқда.

Бу жуда чуқур маъноли, символик ва мутлақ қонуний ҳолдир. Бу юбилей партиямизнинг меросга бўлган юксак ғамхўрлиги тимсолидай ўтмоқда.

1973

ИФОДАЛАШ ҚИЙИН ҚОТИЛЛИК

Сирли-сеҳрли тўғри келишлар бўлиб туради ҳаётда. Қуни кеча зим-зиё ярим тунда ғоят оғир кайфият буркади мени: Яқин Шарқда ёнаётган алангалар, портаётган бомбалар, кўтарилаётган қий-чув ва фарёдлар кўзимга кўринаётгандай ва қалбимга барала эшитилаётгандай бўлаверди, ўртайверди. Бунинг устига, дилим яна ниманидир сезиб ва ниманидир кутаётгандай бўлиб жуда безовта. Шундай пайтда табиат ҳам анча нотинч. Атрофда санқиб эсаётган асов шамол дарғазаб — йўлида учраган дарахтларнинг каттаю кичик шоҳларини қайириб-қайириб савалар, кучи етганларини синдираб ва ўз қилмишидан хурсанд бўлгандай, чинқириб ўтарди. Яна қайтиб келиб, ердан кучли ҳамда ҳайқирикли бурама-бурама тўзон кўтарар ва у билан ҳам ўзининг қутурганлигини билдираб эди. Қоинотга қарасам, ярми қолган ой узоқ-узоқларда қоп-қора булутларга қопланган ҳолда зўр азоб исканжасидагидек кўринарди.

Ҳа, дарҳақиқат, бу тўғри келиш бежиз эмас экан: шундай тийра ва туғёнли тунда бирдан радиодан хабар келди: истилочи исроиллик газандаларнинг катталаридан бири ярим кеча қоронғилигида Дамашқ осмонидан ва Сувайш атрофидан шаҳарда ухлаб ётган болалар, аёллар ва кексалар устидан ажал ёғдиришни ўз жаллодларига буюрибди; яна арабларни яксон қилмагунча Исроил тинчимайди, қиличини қинга солмайди... дебди.

Ушбу ўта мудҳиш ва машъум хабарни эшитишим биланоқ бутун вужудимни қалтироқ босди ва қўлга қалам олиб ўша қотилга жавоб ёзишни фарз деб билдим.

— Сени разил ва қабиҳ десам озлик қилади, ёвуз ва йиртқич десам ҳам кам бўлади. Риёкор, беҳаё ва қонхўр десам ҳам етарли эмасдек кўринади. Сенинг мақсадларингнинг ўзи шундай ҳеч таърифга сиғмайдиган даражада ёмон, шу қадар ёмонки, уни ифодалаш учун ҳали бирон халқ тилида лаёқатли сўз ҳам, таъбир ҳам йўқ.

Шу сабабли, яъни мақсадларингнинг чексиз тубанлиги туфайли ва шу билан тақозо қилинган ҳолда ва вазоҳатинг ва қилмиш-қидирмишларинг ҳам, юриш-туришларинг ва хатти-ҳаракатларинг ҳам изоҳга сиғмас даражада дундир, олчоқликдир.

Ахир, мана неча йиллардирки, нималар қилмаётирсан?! Хусусан, ҳозирги кунларда ваҳшийликнинг уччига чиқиб, минг-минг бегуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритмоқдасан, қанчадан-қанча харобаликлар яратмоқдасан, ота-оналарни фарзандсиз, фарзандларни ота-онасиз қолдирмоқдасан, севишганларни севгилларидан жудо қилмоқдасан!

Ҳа, қара, чехрасидан чечак ҳусни кўринган ва чақноқ кўзларида ҳаёт барқ урган болалар, гўзаллигидан олам ва осмон ҳайратга келадиган аёллар, ҳикмати ва ниятидан нур ёғилиб турган қариялар, қўли гул ва меҳнати мўъжиза катталарнинг қанчадан-қанчаси сен туфайли мурдага айландилар; бунёдкорларнинг пешана теридан унган обод ерлар ва муҳташам бинолар барбод бўлдилар, ўпирилган гўрларга ўхшаб қолдилар!

Араб ўзи қад кўтартирган ўз уйида яшамоқчи ва ўз Ватанига ўзи эгалик қилмоқчи. Сен эса, беҳаё, босқинчилик қилиб уни чакалакзорлардаги йиртқичлардек ўз уйдан ҳайдамоқчи ва ўз Ватанида саргардон этмоқчисан. Араб ўз ерига ўзи ризқ уруғини экиб ва ўз заводида тинч меҳнат қилиб, ўз ақли ва истеъдодини ажойиб маънавий бойликларга — илм ва шеърга, музика ва мактабга айлантириб, осуда ва фаровон кун кечирмоқчи. Сен эса, қоронғиликдаги қақшатқич қароқчидай уни шилмоқчисан ва ҳар томонлама қашшоқлик ҳамда қуллик гирдобига ташламоқчисан. Араб дунёдаги барча тинчликсевар халқларни ҳурмат қилиб, эъозлаб, улар билан аҳилликда, дўстлик, биродарлик ва ҳамкорликда, ҳамжиҳатликда яшамоқчи, шундай яшаб келди ҳам, шунинг учун ўша халқларнинг ҳусн-рағбатига сазовор бўлди ҳам. Сен эса, унинг бошига минг хил бўҳтон ҳамда маломат тошларини ёғдирмоқдасан ва энг яхши орзуларини бўғиб ташлашга уринмоқдасан, энг эзгу умид ва фазилатларини ўққа тутмоқдасан. Қара, қотиллигиндан атроф қонга бўялган, ер ларзага келган, осмон алангага тўлган, дунёнинг ҳар жойида сенга қарши қаратилган ғазаб тугёни борган сари кучли кўтарилмоқда. Қара, ҳозирги тирикларгина эмас, ўликлар ҳам

сени лаънатламоқда. Уларнинг ҳам ўтли иштиқом ва оловли ғазаб овозларини эшитяпсанми?

Бир кун келиб улар сенинг ёқангдан олажақлар албатта. У кун яқин. Жуда яқин. Мутлақ. Ғазаб ва нафратлари шу қадар зўр — кўп ва кучли!

Уша сен ҳаётига қасд қилган тирик ва ўлик арабларнинггина эмас. Сен ўлдириш ва ўлиш гирдобига ташлаган ўз солдатнинг қаттиқ ярадор бўлиб асир тушган ва араб ҳарбийлари уни госпиталда даволай бошлаганлар. Айни вақтда, сен эса шу муолижахонани, бошқа бинолар қатори, бомбардимон қила бошлагансан. Шунда араб одампарварлигидан таъсирланган ва босқинчи ваҳшийлигидан кўзи ялт этиб очилган ўша солдатнинг сени, сенларни лаънатлаб шундай сўзлар айтганки, эшитса, илон ҳам пўст ташлаган бўларди, ер ҳам ларзага келарди. Бу солдат минглардан, бундан ҳам кўплардан бири. Яна кўпаяди ва бир кун келиб улар ҳам сендан ҳисоб сўрайди, ёқангдан олади. Ҳа, шундай бўлади...

Биласанми, ўша, сен олчоқ оёқларингни ташлаётган, ҳақоратлаётган ва ўққа тутаётган араб ерларига бундан минг йил олдин бизнинг «ҳеч зарар етказмайдиган жониворларга азоб берувчи ва шундан хушнуд бўлувчиларга оллонинг лаънати бўлсин!» деган улуғ даҳо соҳиби, улкан инсонпарвар Берунийимизнинг муқаддас нигоҳи тушган. У ерларда яна бизнинг:

Одам улдирким, жаҳоннинг
жонидир,

Одамни ёқтирмаганлар-чи,
ҳечдир.

Одам важҳиндадир сирри —
коинот,

Билгинки, у қиблан
раҳмондир,—

деб ёзган ва «дилни ғамгин этадиган нарса ёмон қўшни ва ёмон хулқли йўлдошдир», деб таъкидлаган Насимийимизнинг муқаддас одим излари ва хоки бор. Араб Лайли ва Мажнунлар дардини чеккан, уларга осудалик ва бахт тилаган Навоийнинг абадул-абад барҳаёт лаънатловчи ва қасосчи руҳи бор...

Ҳа, бежиз эмаски, сенлар талқинингдаги ҳозирги Исроил менга афсоналардаги ўта машъумлик рамзи бўлган ҳамда жон олувчи ҳисобланган Азроилни эслатади ўз «оҳанги» билан ҳам. Шуниси ҳам борки, Азроил кунни битган касалларни олиб кетади. Даянлар талқинидаги хоҳиши ва таърифидаги Исроил ва исроилчилар эса, ажалфурушликда Азроилни орқада қолдириб, тўрт томондан ҳам соғни, ҳам беморни, ҳам қарияни, ҳам энди яшай бошлаган гўдакнинг бошига, бир вақтнинг ўзида ўнлаб, юзлаб ҳатто минглаб бегуноҳ мисрлик ҳамда суриялик арабнинг хонадонига ҳеч суриштириб ўлтирмай ўлим ёғдирмоқда. Ўлимгина эмас. Даҳшатли портлатувчи ҳамда ёндирувчи бомбаларни ишга солиб, яна, Азроилга ўхшаб жимгина ва пусиб эмас, очикдан-очик, ўта беҳаёларча бақриб, қичқириб харобалар ёнига харобалар қаламоқда, қўшмоқда. Бинобарин, истило, истибдод ва қотилликни касбга айлантирган ҳозирги исроилчилар халқ тасаввурига сиғиши мумкин бўлган гоёт даҳшатли ёвузлик ва ёвудан ҳам ўтиб кетдилар. Уша юқорида тилга олганимиз машъум исроиллик истилочи ҳарбий — ажалфуруш, беҳаё ва вайроначи бошлиқ бетига қараб тўғридан-тўғри айтишга ҳаққим бор:

— Мен бир эмасман, сенга бўлган беҳад ғазаб ва нафратим ҳам биргина менинг ўзимники эмас. Мен бутун илғор башариятнинг бахтига мавжуд бўлган ва унинг истинодгоҳи ҳисобланган, энг юксак инсонпарварликнинг байроқдори бўлган Совет диёрининг ватандошиман, икки юз эллик миллион адолатчиларнинг, тинчликсеварларнинг бириман — халқлар дўстлиги, ҳамкорлиги ва осудалиги гоёсига асосланган янги жамият яратётган шу миллионларнинг бириман. «Инсон муқаддас зотдир, қотилга ўлим!»— деган Низомий, «халқлар ахиллиги ҳаётбахшдир»,— деган Руставели, босқинчилик урушларини қаттиқ қоралаган гуманист Навоий, ақл ва адолатга суиқасд қилиш қассобликдир, деган Толстой гуманизмидан, халқлар озодлиги ва инсоф тантапаси даврининг жапгчиси ва жарчиси бўлган оташнафас Маяковский ҳамда Горький бадиятидан баҳраманд бўлган, шу янги давр ижодчиси, илҳомчиси, ташкилотчиси ҳисобланган Ленин таълимотидан тарбия ва шуур олган ўша миллионларнинг бириман. Тинчликсевар ва эрксевар араб диёри ҳамда дилига, осудалигига чангал ташлаётган, умуман қутурган империализм

бутун башарият тақдири ҳамда ҳаётига таҳдид солаётган ҳозирги пайтда, ҳа, ҳозирги гоят масъулиятли кунларда овозимнинг борича йиртқичликка қарши бонг уришга ҳаққим бор!

Шу бонсдан-да яна ўша юқорида тилга олганимиз истилочи исроил ҳарбийси — ажалфуруш ва вайроначи бошлиқ бетига қараб тўғридан-тўғри айтишга асосим бор:

— Сени она туққан эмас. Сен онадан бўлган эмасан. Одам Ота насаби бўлган ҳеч бир одам она, аниқроқ қилиб айтганда, она одам ўлим ва вайроначилик учун ўз қорнида тўққиз ой оғирлик кўтариб юрмайди, боласи тилга кираётганлигидан ва одим ота бошлаганлигидан қувонади-ю, ажалфурушлик ва вайроначилик учун хурсанд бўлмайди асло; ажалфурушлик ва вайроначилик учун у кундузларини машаққатда, тунларини бедорликда ўтказиб ва сон-саноқсиз қурбонларга бориб бола катта қилмайди асло. Хуллас, ўлим учун авлод яратмайди. Харобалар яратиш мақсадида фарзанд ўстирмайди... Йўқ! Улуғ инсоншунос Алексей Максимович Горький айтганидек, она ҳаёт яратади — одам ва халқ учун, дўстлик, тинчлик, ва осудалик учун, ижод ва бунёдкорлик учун, ободонлик ва фаровонлик учун, муҳташам бино ва ёрқин чироқ, ҳузурбахш куй, ажойиб китоб ва комиллик учун инсон авлодини яратади. Қисқа қилиб айтганда, ҳа, ҳеч бир ҳақиқий она ўз қизини қотил, ўз ўғлини ўғри-қароқчи бўлсин деб катта қилмайди, — ўзгалар бахтини ўзлаштириш, ёстиғини қуришиш ва ўзгалар бунёд этган ободонликларни барбод қилиш мақсадида фарзанд етиштирмайди. Бинобарин, сен қўшнинг араб уйига бомба ташлаш билан онанг сийна-сига оёқ қўйдинг, онанг сути ва мақсадига хиёнат қилдинг: бечора араб боласининг кўкрагига ўқ узиб ё ёққан ёнғинингга куйдириб, муқаддас онанг эзгу одамий орзу-ҳавасларига қарши қаратилган қабиҳлик ва қотиллик қилдинг.

Мана, нима учун сени одам туққан эмас дедим! Ҳа, тўғрисини айтаман:

— Сени сен ва сендайлар яшаётган ердаги, умуман, ҳаромхўр сармоя ҳоким мамлакатлардаги машъум социал тузум туққан, шу тузум тақозоси ҳамда талаб билан худо даражасига кўтарилган, бутун вужуди қон, қотиллик ва қароқчиликдан иборат бўлган «сариқ иблис»

туққан; афсоналардаги золим ва ваболардан қолишмай-
диган, бошқаларнинг, шу жумладан сен қўлига қурол
бериб фалокатли уруш майдонларига ташлаётган аксар
оддий солдатларнинг асл бахтини ўғирлаш ва ўзлашти-
риш билан кун кўрадиган ҳамда ҳаром бойлик ортти-
радиган миллионерлар ва миллиардерлар туққан сени.
Халқ саодатини емириш билан ҳаёт кечирадиганлар туқ-
қан сени.

Кўзингни оч! Қайт қотилликдан! Келажагинг йўқ ас-
ло. Бунинг устига, қара, бутун дунёдаги оналар, бутун
дунёдаги ҳаётсевар болалар, бутун ер юзидаги катталар
сени лаънатламоқда. Зотан, яна бир карра қайтариб ай-
таман: ахир, нималар қилмаяпсан?! Мана, биргина ке-
чаги газетада хабар берилган ёвузликларингнинг баъзи-
лари:

осмондан «чиройли» ручка, қалам ва «безакли» қу-
тичалар ташлаб (улар қўлга олинганда портлайди ва
одамни албатта ҳалок қилади), минглаб бегуноҳлар-
нинг таналарини парчалаб ташлабсан;

шаҳарларнинг энг гавжум, одам кўп юрадиган ва
тўпланадиган жойларини танлаб, «Фантом»лардан
бомбаларга нишон қилибсан ва яна минг-минг одамлар-
нинг ёстиғини қуритибсан;

Қамола деган беш ёшли қизча сенинг бомбанг ту-
файли бир оннинг ўзида ҳам отасидан, ҳам онасидан
жудо бўлибди, ҳам ўзини сенинг бомбанг ёққан олов-
дан қуяётган ҳолда касалхонага жўнатишибди:

яна шу ернинг ўзида сенинг ташлаган бомбанг қирқ
ёшли араб аёлининг ўнг қўлини шартта узиб учуриб
кетибди — уйда зор ва интизор кутиб ўтирган бешта бо-
ласига ҳали неча йиллар мобайнида ҳаёт ва севинч
бахш этадиган, тотли таом ва гўзаллик берадиган қў-
лини...

Унутма, хилқат қонунини: ҳар бир ёмон нарсанинг
умри қисқа, ҳар бир разилликнинг ҳам аввали, ҳам
мутлақ охири бор.

Унутма, асрлар имтиҳонидан ўтган қонунни: жиноят
жазосиз қолмайди.

Унутма, мутлақ қонуниятни: ҳақиқат букилар, лекин
ҳеч қачон синмас... Гитлер газандалари осилган қасос
дорларини ёдингдан чиқарма!

УЛКАН ИНСОНСЕВАР

...Бу узоқ мозийдан бошланди — одам устидан одам ҳукмронлиги ўрнатилиши ва одам бахтини одам томонидан ўғирланиши даври ҳамда тарихи ибтидосидан бошланди: зулм, зулмат ва зўравонлик қанот ёйган машъум замонларда, хатарли ҳаракатлар жараёни, муқаррар адашишлар азоби, офатли бўронлар хуружи ва оловли қўзғолонлар ҳайқириги ичида инсон ғамини еб, улуғ инсонсеварлар бирин-кетин ёлқин юлдузлар янглиғ пайдо бўлдилар ва башарият кўки ҳамда кўксини ёғду билан безай бошладилар.

Улар, ҳазрат Жомий айтганларидек, ўзлари шам каби алангада ёниб-куйиб, атрофга, одамларга ёруғлик таратдилар...

Ҳа, бу улкан фидокор, жафокаш ва зиёбахшларнинг ҳар бирининг ҳаётномаси кулфат ва нур билан тўла.

Беруний ва унинг фаолияти, даҳоси ва ижоди хазинаси худди шундайлардандир.

Аввало шуни айтиб олай: тўғри, Беруний қатор масалалар юзасидан зиддиятли фикрлар айтиб, иккиланишларга йўл қўйди, илмий ва ғайри илмий, материалистик ва идеалистик дунёқарашлар орасида оғишда бўлди. Лекин бунда у гуноҳкор эмас эди. Бунга «тескари айланувчи фалак зуғми», замон ғаддорлиги, бадкорлар зулми, ижтимоий ҳаёт қоқоқлиги боискор эди.

Ҳақиқатан ҳам бу унинг айби эмас эди. Ахир, бундан минг йил олдинги одамдан нимани талаб қилиб бўларди!.. Энг муҳими шундан иборатки, улуғ олимдаги даҳо ва илғорлик устунлиги характерли ҳол бўлиб қолаверди.

Гуманист аллома Беруний буткул қонуний тарзда ишни асосан қуйидагидан бошлади.

У, табиатни, инсон моҳиятини, умуман воқеликни ҳақиқатга хилоф бўлган диний-хурофий тасаввурлардан тозалаш, уни инсон фойдасига тўғри, илмий ўрганиш, изоҳлаш, ҳақиқатни очиш, тиклаш ва шу ҳақиқат тантанасини таъмин этиш зарурлигини кўндаланг қилиб қўйди. У, кажрав давр шароитлари тақозоси билан кенг халқ оммаси ва табиат орасида яралган айрилиқни, зиддиятни йўқотишни энг белгиловчи мақсадлардан бири қилиб олди. Яъни, у, асос-эътиборни илоҳларга, нариги дунёга, хуллас, мухталиф хурофотларга бериб,

табиатни, табиий ҳодисаларни тўғри тушунтириб, ўзини, ўз инсоний қадр-қимматини, қудратини камситган, бош нажот ва саодат манбаи табиат, унинг бойликлари эканлигини яхши ҳисобга олмаган шу қолоқ омmani шу реал табиат билан боғлаш, бунинг учун уни маърифатли қилиш, табиат воқеалари ва сирларини илмий ўрганиш, тўғри изоҳлаш, билим орттириш, илмларни ривожлантириш, шу йўл билан инсонни (эмансипация) тенг ҳуқуқли ва бахтиёр этиш гуманист Беруний учун энг муҳим ва ўзак вазифалардан бири бўлди.

Беруний инсон тақдирини ҳал қиладиган қатор муаммо ва масалаларни шу билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил ва талқин этди.

Беруний ўзининг табиатни илмий ўрганиш, ўзлаштиришга, халқлар тарихини тўғри ёритишга, ижтимоий ҳаётни чуқур текшириш ва яхшилашга хизмат қиладиган янги методини яратди. Бу илмий-тадқиқот методининг бош фазилати шундан иборатки, у, объектни таҳлил этиш ва хулоса чиқаришда соф ниятли ва холис бўлишни, воқелик қандай бўлса шундай изоҳлашни, тажриба ва фактларга, ақл ва мантиққа асосланишни талаб ва тақозо қилди.

Берунийнинг буюк гуманист донишмандлиги ва таърифли хизматлари яна шундан иборат бўлдики, у аксар ҳолларда табиатдаги қонуниятни кўра олди ва «нарсаларнинг табиий тартиботига кўра мавжуд бўлиши мумкин бўлган» ҳодисаларни ҳақиқат деб санади. Шуниси ҳаммадан муҳимки, Беруний инсонни қуршаб турган воқеликни айни ўша воқеликнинг ўзига хос бўлган тараққиёт қонуниятини билан, «нарсаларнинг табиий тартиби» билан, нарса ва ҳодисаларнинг (улар бир-бирларидан қанчалик узоқдаликларига қарамай) ўзаро сабабиятли алоқалари, ўзаро боғланганликлари билан изоҳ этади. Беруний ҳатто, айниқса ўша замонларда ақл бовар қилмайдиган, мўъжиза бўлиб кўринган ва ғайри оддий ҳисобланган ҳодисаларни ҳам илоҳий кучларнинг иродаси билан эмас, «қуввати табиия» билан изоҳ этишга интилди. Бу ўша вақтлардаги феодал-клерикал зулмати ҳоким шароитларда ниҳоят даражада катта ҳам амалий, ҳам назарий аҳамиятга эга эди айниқса.

Берунийнинг ўзи «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» номли асарига жуда қизиқ мисоллар келтириб ёзади:

«(Собит) яна ҳикоя қилади: Бағдоднинг ал-Муҳаррам маҳалласида бир бола туғилиб, ўша ондаёқ ўлган. Уни Иззуддавла Бахтиёрга олиб келишган... У (болани) кўздан кечирган. Унинг танаси кам-кўстсиз, аммо унда иккита бўйин бўлган ва икки кўз, қулоқ, бурун ва оғизлари расо иккита бош бўлган...

Яна (Собит ибн Курра) бир рум руҳонийси (ҳақида) ҳикоя қилади: бу руҳоний уч юз эллик иккинчи йил (нинг) қишида Ноисруддавлага қорни билан бир-бирига ёпишган икки кишини юборган. Улар арабийлардан бўлиб, ёшлари йигирма бешда экан. (Собит) уларнинг исмларини, соқоллик эканликларини ва оталарининг ҳам улар билан бирга эканини айтган. Улар бир-бирларига рўбарў яратилган эканлар. Лекин ораларидаги муштарак ва уларни бир-бирига улаштириб турган тери узун бўлиб, чўзилиши, ҳатто бири иккинчисининг ўнг томонида туриши мумкин бўлган... Ейиш, ичиш ва ҳожатга бориш вақтлари бир-бириникидан фарқ қилган. Иккови бир уловга бир-бирига юзма-юз минишар экан, бири хотинларни, иккинчиси болаларни яхши кўрар экан».

Бу ҳолат воқеаларни Беруний ўз сўзи давомида қуйидагича тушунтиради:

«Шак йўқки, «қуввати табия» илҳомлантирилган ва вакил қилинган вазифаси билан бирор моддага дуч келганда, уни бекор қолдирмайди. Агар у модда керагидан ортиқ бўлса, у қувват ўз ишини икки марта орттиради. Шу икки марта ишланган нарса гоҳо эгизаклар сингари бир-бирига яқин, лекин ажралган, гоҳо ҳалиги иккита арабийлар каби бир-бирига ёпишган ва гоҳо арабийлардан олдин айтилган нарсага ўхшаш бир-бирига киришган бўлади.

Шунингдек, икки марта ишланган нарса турлари шу сифатда ва бошқа сифатда ҳамма ҳайвонларда ҳам учратилади. Масалан, денгиз балиқлари ҳақида ҳикоя қилинишича, уларнинг қатма-қат турлари топилди, яъни бир балиқ ёрилганда, ичида унга ўхшаш (иккинчи) балиқ чиққан.

Икки марта орттириш баъзан бир неча марта такрорланади. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси ўсимликларда ҳам учратилади. Бир-бирига ёпишган қўшалок мевалар, битта пўчоқ ўраб турган қўшалок мағизлар. Икки марта орттиришда кўпайиш ва бир-бирининг ичига кириб ке-

тиш ҳам бўлади, ичида ўзи каби лимон мавжуд бўлган лимон бунга мисолдир.

Гоҳо «қуввати табия» тўлиқ икки ҳисса қилиш ишини тамомлай олмайди-да, аъзоларни ортиқча — бармоқлар сингари — турли жойларига лойиқ, орттириб қўяди, чунки бу бармоқлар одатдагига ва яроқлиларига қараганда ортиқча бўлса ҳам, ўзига тегишли ўринларда туради ёки турган жойларида нолайиқ аъзоларни орттиради. У пайтда бу ортиқчани «табиат янглиши» деб аташ тўғри бўлади. Журжонда, ас-Соҳиб даврида — бувайҳийлар хонадони у жойларни эгаллаган вақтда кўрилган сигир бунга мисолдир. Уни ёшлар ҳам, кексалар ҳам кўрганлар. Менга ҳикоя қилишларича, сигирнинг яғринида, бўйнига яқин жойда олдинги икки оёғининг бирига ўхшаш билагги, бўғинлари ва туёғи расо бир оёқ бўлиб, сигир уни ихтиёрий равишда букиб ва ёзиб ҳаракат қилдиран экан. Шундай ортиқчани «табиат янглиши»га нисбат берилса, тўғри бўлади. Чунки унинг фойдаси йўқ ва у ўз жойига зид ҳамда тескари томонга жойлашган.

Булар ва бунга ўхшаш (нуқсон) турларига китобларим орасидан махсус китоб ажратилган»¹.

Хуллас, шундай қилиб Беруний айтмоқчики, инсон табиат қонуниятига ва тартиботига таяниб, оламни тўғри, илмий негизда англамоғи ва шу йўл билан ўзи учун керак бўлган неъматларни табиатда топмоғи ҳамда яратмоғи лозим.

Беруний табиий қонуниятидан келиб чиқиб, табиат ва жамиятни ўз қонунлари билан изоҳлашга интилиб, аксар ҳолларда кўпгина диний, идеалистик, хурофий тасаввурларнинг ва одатларнинг асоссизлигини исбот этади.

Мутафаккир келтирган жуда кўп мисоллардан аён бўладики, у даврларда жуда кенг омманинг онги, билими пастигидан сохта, хурофий тасаввур ва одатлар ўша миллионларча кишиларга ниҳоятда улкан зарар келтирганлиги шубҳасиз. Демак, Берунийнинг бу борадаги илмий фаолияти ҳам фавқулудда улкан аҳамиятга моликдир. Бошқа томонларини айтмай қўя қолайлик, биргина ана шу хурофотнинг ўзи инсон ғайрати, ташаббусини, қудратини, ихтирочилик қобилияти ва имкониятларини ниҳоятда кишанлаб қўйган эди. Ахир, аллақандай афсун ёки қандайдир тош инсонни кексалик ва бош-

¹ «Фан ва турмуш», 1973, № 8, 33-бет.

қа дардлардан холос қилишига кўр-кўрона ишонч, неча-неча умрларни бевақт ажал билан юзма-юз қилмади! Беруний инсонсеварлиги шуларнинг ҳаммасига, халқнинг ана шу сингари фожиасига лоқайд қараб туриши мумкинмиди?

Меҳнат ва илм аҳлининг ғоят оғир аҳволини, ҳукмдорларнинг чексиз ўзбошимчалиги ва зулмкорлигини Беруний кўрди, кўрдигина эмас, неча-неча қатла буларни ўз бошидан кечирди. Олимнинг фақир ва хўрланганларга очиқдан-очиқ хайрихоҳлик билдирган пайтлари кўп бўлган. Чунончи, у бир кишини юксак мартаба ва олижаноб хулқ эгаси бўлиб, фақирларга ҳамият этгани, «фуқарога — ота ўз боласи ишига ғамхўрлик қилгандек ғамхўрлик қилгани», ёрдам сўраб мурожаат этган барча кишиларга саховат кўрсатгани учун мақтайди.

Маҳмуд Ғазнавий Берунийни Маздакнинг ғояларига амал қилувчи карматларга яқинликда айблаганки, бу ҳақда хабар берган XIII аср муаллифига ишонмоқ керак. Берунийнинг асарларида ҳам бунини исботловчи далиллар бор. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида у Маздак, унинг таълимоти тўғрисида хайрихоҳлик билан гапиради. Маздак мазҳабининг кўп жойида Зардуштга мухолиф чиққанини, сон-саноксиз халқ унга эргашганини, Маздакнинг обрўсига путур етказиш учун унга туҳмат тариқасида сохта гаплар тўқиб чиқарилганини айтади.

Беруний даврида ва унга қадар ҳам ажал уруғини сепувчи, вайроналик келтирувчи, босқинчилик урушларини ёқиш, ўз манфаатлари йўлида халқлар ва элатларни бир-бирига ёвлаштириш «ташаббускорлари» бўлган. Ирқий айирмачилик унсурлари ҳам учраб турган. Замонасининг илғор кишиси, инсонсевар Беруний бир элни бошқа элга қарши қўювчи, халқлар ўртасида адоват уруғини сепувчи кимсаларни кескин қоралайди.

Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида, «Юлдузларни кўриш илми» асарида арабларни форслардан устун қўйиб, бу икки халқ ўртасида адоват тугдирмоқчи бўлган Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ал-Жабалийни фош этади, уни ёлғончи, саводсиз деб атайди. «Унинг юқорида айтиб ўтилган китобидаги гапи у билан эронликлар орасида душманлик ва гиналар борлигидан далолат беради,— деб ёзади Беруний.— Чунки у «араблар эронликлардан афзал» дейиш билан қаноатланмай,

ҳатто уларни энг хор, энг паст, энг тубан миллат, кофир ва ислом душмани деб, «ат-тавба» сурасида саҳройи арабларни ёмон тавсиф этганидан ҳам баттарроқ ёмонлаган ва уларга турли қабиҳликларни нисбат берган. Агар у эронликлардан афзал қилиб кўрсатган миллатининг аввалги тарихини озгина ўйлаб кўриб, эслаганида эди, бу икки халқ (араб ва форс халқи — В. З.) ҳақида чегарадан чиқиб гапирганларининг аксариди, албатта, ўзини ўзи ёлгончи қилган бўларди».

Беруний бир халқнинг иккинчи халққа нисбатан айирмачилик, миллатчилик руҳида қарашини ҳамда халқлар ўртасида адоват, душманлик юзага келтиришга уринишни қоралабгина қолмади, у бир халқнинг ўз ичида нифоқ, ўзаро нафрат, ғайирлик туғдиришга интилишларига ҳам қатъий манфий муносабатда бўлди.

Берунийнинг касталар хусусидаги, чунончи, Ҳиндистонда одамларнинг «осий», «мумтоз» ва «паст», «тубан» табақаларга бўлиниши хусусидаги танқидий фикрлари шу жиҳатдан эътиборли ва катта аҳамиятга моликдир. Ахир, манфур кастачилик неча-неча асрлар мобайнида жамиятда, меҳнат аҳли орасида фақат маҳдудлик туғдирибгина қолмади, у жамият тараққиётини ҳам бениҳоя орқага сурди, бутун халққа ва мамлакатга катта зарар келтирди.

Бугина эмас. Энг муҳими шундаки, Беруний табақаларга ажратишнинг ижтимоий илдизларини, унинг сабабларини очишга интилди, мазкур хурофотни илоҳийлаштириб, унга «муқаддас» тус бериб турган пардани йиртиб, уни очиб кўрсатишга интилди. Олим табақаларнинг негизларини ҳукмдорлар фаолиятидаги кажравлик, зулмкорлик, ғараз ва манфаатпарастлик сингари иллатлардан излайди ва бениҳоя теран хулосалар чиқарадики, булар ҳозирги кунда ҳам улкан амалий аҳамиятга моликдир.

Зеро, мутафаккир бундай ёзади: «Қилган ишлари ибратли бўлган қадимги подшоҳлар одамларни табақа ва мартабаларга ажратишга кўпроқ эътибор бериб, уларни бир-бирларига қўшилиш ва ишларига аралаштиришдан сақлар, тартиботни сақлаш йўлида одамларнинг эркин муносабатини, алоқаларини ман қилар эдилар. Улар ҳар бир табақани ҳаминша ўзига тегишли иш ёки санъат ва ҳунар билан машғул бўлишга буюрар... ўз табақаси,

даражаси билан кифояланмаган кишига азоб-уқубат етказар эдилар».

Фавқулодда зеҳли, ҳодисаларнинг замирини чуқур тушунган Беруний кастачилик системасининг бу қадар сунъий табақа ва мартабаларга бўлинишининг, бу қадар ижтимоий ва мулкий тенгсизликнинг Ҳиндистон, Эрон ҳамда бошқа мамлакатлардаги жамиятни ичдан емиришни тушунмаслиги мумкинмиди?

Беруний юксак тараққий этган, маданий, классик тилларнинг аксарини мукаммал билган ва жуда кўп халқларнинг ёзма ва оғзаки асарларидан яхши хабардор бўлган. У юксак нафосат туйғулари ва нозик дид эгаси эди. Зеро, олимнинг меросида ажойиб шеърӣ мисралар учраши ажабланарли эмас. Беруний воқе бўлган ва бўлмаган қизиқарли нарсалар ҳақида жуда жонли, мароқли ҳикоя қилади, яъни комил бадий истъдод билан, бадий насрнинг барча унсурларидан яхши фойдаланган ҳолда моҳирона баён этади. Унинг ҳикоялари ўткир инсонсеварлик ғоялари, улкан ижтимоий мазмун билан йўғрилган. Беруний айтадики, тахтни эгаллаган ва давлат бошида турган одамлар бунга арзийдиган, оқиллиги, донолиги, ҳалоллиги, узоқни кўра билиш ва бошқа юксак инсоний фазилатлари билан бошқалардан ажралиб турадиган одам бўлиши керак, бинобарин, ким ҳукмдор бўлиши насл-насабга кўра эмас, балки қобилият, истъдодга кўра белгиланиши лозим.

Айниқса, жаҳолат, зулм, истибдод ҳукм сурган замонлар шароитида Берунийнинг мана бу сўзлари чинакамига пурҳикмат ва сермаънодир: «Олижаноб эр киши ўзидан бошқа ва ўз мулкидан бошқа (бу мулкнинг унга тегишли эканлигини ҳеч ким инкор қилолмайди) ҳеч нимага эгалик қилмайди. Аммо, у ўзига, ўз зиммасига бошқа кишиларнинг вазифасини ҳам олар экан, уларнинг осойишталиги йўлида заҳмат чекади, оллоҳ ўзига нима ато қилган бўлса ва шу нарсалар бошқа одамларда йўқ бўлса — ҳаммасини уларга (кишиларга) беради ва бундай эр киши шавкатлидир, бундай ишга қодирлиги билан шарафлидир ва ўзининг мулойимлиги, шафқати, қатъияти, сабр-бардоши, мағрурлиги ва айни чоқда камтарлиги билан маълуму машҳурдир, бундай киши юксак мартабага (у бундай мартабалилар зотидан бўлмаса ҳам) лойиқлар ва насл-насабининг қадимийлигидан эмас, балки қилган хизматлари учун юксалур».

Берунийнинг қуйидаги сўзлари ҳам мўлжалга аниқ уради: «Юртни бошқариш, юртга бош бўлишнинг маъноси — жафокорларнинг зўравонлигидан жабрланганларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида бошқаларнинг осойиши учун ўз осойишидан айрилмоқ», демакдир.

Бу ғоя — инсонсевар Берунийнинг чинакам жасорати эди. Зеро, биринчидан, олим бениҳоя мураккаб, бениҳоя таҳликали шароитларда яшаганлигини, иккинчидан, мутафаккир бу ерда улуғлаётган, орзу қилаётган юрт бошқариш ва давлатга бошчилик қилишнинг маъноси олим яшаган даврда жамиятнинг сиёсати ва бошқа соҳаларида ҳукм сурган аҳволга тамомила зид эканлигини биламиз.

Шуларнинг ҳаммасини Беруний тарихий-назарий йўналишда асослашга интилди. Айни шу маънода у жамиятнинг ўзи ва давлат сиёсий бирлашмаси дастлаб одамларнинг биргаликда яшашини таъминлаш учун, уларнинг барча талаб-эҳтиёжларини ўзаро қондириш учун, ҳар қандай фалокат ва офатлардан ўзларини ҳимоя этиш учун, тартиб-осойишталик ва уйғунликни сақлаш ҳамда ўзаро муносабатларда адолатга риоя қилиш учун кўнгилли равишда бирлашувлари тарзида вужудга келганлигини айтади. Шуниси эътиборга лойиқки, Беруний шу истак-эҳтиёжларнинг ҳаммасини одамзоднинг оқиллиги, донолиги, деб талқин этади. Шундай экан, ҳаётда, жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда уйғунлик бузилмаслиги лозим. Ахир, инсон улуғ ва муқаддас зотдир. Бу — улкан инсонсевар Беруний хулосаси.

Биз, совет кишилари, ўтмиш маданияти буюк арбобларининг номлари билан, Ватанимиз халқлари зулм, истибдод, жабру жафолар бениҳоя кучайган асрларда ҳам инониятга шундай буюк даҳоларни етиштириб берганлиги билан фахрланамиз.

Буюк ватандошимиз мана бу гапларни айтганда минг бор ҳақ эди:

«Мен шундай шуҳрат топа олдимки, унинг хотираси ва ёрқинлиги, меросим сингари, келгуси замонлар ва авлодлар тўлқинлари оша узоқ яшайди».

Ҳа, Беруний янглишмади — унинг шуҳрати асрлар оша яшамоқда.

Биз ҳозир ана шу асрларнинг эндигина ўнинчисини нишонламоқдамиз.

ҲАМ ИЛТИМОС, ҲАМ ИЛТИЖО

Аввало митти муқаддимаомуз бир неча сўз.

Менга айтиб беришларича, шундай колхозчилар бор эканки, молхонасида ўнта қўй ё дарвозаси ортида, ярқироқ машина ёки сандигида даста-даста пули бор, аммо уйда китобдан дарак йўқ. Баъзан дунё классикаси дурдоналарининг, шу жумладан, масалан, Стендаль ва Флобер романларининг ўзбек тилидаги нашри тиражини белгилашда бўлган тортишувлардан хабардорман, шу тортишувларда нисбатан оз чиқариш тарафдорлари «ғалаба» қилганларидан ҳам воқифман. Бу «ғолиб»лар харид қиладиганлар айби билан китоб омборларида ётган уймаларни биларлар, шунинг учун, балки, ғалабада ҳақлидирлар. Афсус... Жуда бой санъат музейимизга бир неча бор бордим, — баъзан ташкил қилиб келтирилган мактаб болаларини ҳисобга олинмаса, кўпинча ҳеч ким йўқ ёки жуда юдам оз. Фарб ва рус мўйқалам соҳиблари чизган ажойиб тасвирлар ҳайрон... Ҳатто Москва ва Ленинграддан, Европа мамлакатларидан келган машҳур санъаткорлар ижросида берилган Гайден, Моцарт, Глинка ва Шуберт асарлари концертлари га бордим — мен кўзда тутган кишилар жудаям кам... Ҳаётбахш маънавият мўъжизалари бир ёқда қолиб, вақтни бўлмағур «машғулот»лар билан ўтказадиган сатанг сочлилар ва шилқим шимлилар ҳам йўқ эмас. Аянчли ва ачинарли ҳол.

Ранжимасдан, ўлкаланмасдан ва чуқурроқ ўйламасдан илож йўқ. Шу туфайли ушбу даъватнома ёзилди. Шояд ёрдам берса...

Азиз ўзбегим!

Доно сабоқли ва узундан-узоқ тарих азалдан шоҳидким, ҳеч бир цивилизацияли халқ ҳеч қачон бошқа халқлардан ажралган ҳолда яшамаган, тўғрироқ айтганда ва аниқроқ қилиб ифодалаганда, шу бошқа маданият халқлардан, уларнинг таъсиридан ташқарида шундай маданиятга эга бўлмаган, умуман, ҳар бир халқ маданияти хазинасини бойитиш қонуниятларидан бири бошқа халқлар хазинасидан мумкин қадар кўп ва оқилона, ижодий фойдалана билишдир. Ҳеч бўлмаганда шуни эслаб боқ, азизим, улуғ Навоийнинг камолотида, чунончи, буюк Низомий ижодининг қиммати, иштироки қандай ва қанчалик бўлди (ахир, Атоий ва Лутфийлар билан

уралиб қолганида, Низомийга ҳам таъзим қилиб, ҳам унинг «панжасига панжа...» уриб иш кўрмаганида нима бўларди!); бир вақтлар ўрганганинг ипакчилик, асрлар мобайнида ҳаётингнинг қарийб барча соҳаларида нақадар зўр ижобий иш қилди, турмушингни қанчалик безади ва дидинг нафислигини қай даражада кўтарди; Октябрь инқилобигача бўлган давр охирларидаги улкан адабиётингнинг энг кўркем ва энг оригинал-новатор вакили Фурқат илғор рус адабиётидан, маданиятдан қай даражада баҳраманд бўлди ва ўз халқ бадиятига қандай янги йўналиш бериб, қай даражадаги юксакликка кўтарди! Бунинг устига, у ўз халқ тараққиётини шу улғу маданиятни эгаллаш билан боғлиқ деб айтган эди. Кейинги буюк кураш ва ғалабалар ила тўла йиллар бунинг, бу башоратнинг тўғрилигидан ва ўта муҳим оқибатидан шаҳодат эмасми?!

Хуллас, тарихингда биринчи марта барча халқларнинг туб манфаатларини кўзлайдиган Ленин, унинг партияси, Совет Иттифоқи ва ҳукумати Сенинг асрлар мобайнида китобга гадо бўлганлигинга хотима берди, қардошларинг ва жаҳон маданиятига энг катта ва энг яқин йўл очиб берди. Унутма, Сен йигирманчи асрда, Улғу Октябрь ғалаба қилган, атом қуввати кашф этилган, Ер жозиба қуввати енгилган, коинот забт қилинган ва инсоният тақдири ҳал бўлаётган вақтда яшамоқдасан. Сен бу ғоят мураккаб вақту шароитларда умумбашарият келажаги ва цивилизацияси тақдирини ҳал қилишда улкан масъулиятга эга бўлган ва актив курашаётганлардансан. Сен энг олий идеал мужассамлашган жамият қураётганлардансан ва ўшал ўта гўзал манзил томон шахдам кетаётганлардансан. Бинобарин, Сенинг маданиятинг, маънавий сиймонг ва онгинг ҳам шу даражада ҳар томонлама бой ҳамда баланд бўлмоғи лозим. Бу, Ленин васияти, таълимотидир, партиямиз талабидир. Замон талаби, истиқбол талабидир. Шунга эришмоқ йўлларида ва омилларида бири, керак маънавий бойликларни қардошларингдан, жаҳон халқларидан ол. Шунини қилишга лозим бўлган барча имкониятлар Сенинг ихтиёрингда, уларни Сенга Ленин партияси ва Совет ҳукумати яратиб берди.

Бил, Сени илғор инсоният томонидан асрлар мобайнида ва асримизда ижод қилинган олам-олам бадий маданият дурдоналари кутмоқда. Ахир, азиз русим ге-

ниал Пушкин, Толстой, Чайковский ва Горькийларни башариятга берди, уларнинг беқиёс қудратли ва ўлмас асарлари Сенинг ҳар бир хонадонинг эшигини қоқмоқда — закойингга зако кўшай деб, турмушингга зебу зийнат берай деб. Азиз қозогим Абай ва Аvezовни берди, азиз украиналигим Шевченко ва Тичинани, азиз грузиним Шота Руставели ва Абашидзени, қадрдон қардошим озарбайжон халқи эса Низомий, Ҳожибеков ва Самад Вурғунларни берди. Ҳаммасини санаб бўладими! Булар ҳам Сенга гулдасталар, дурдоналар тутмоқдалар. Ол барчасини!

Юсак истеъдодли юнон Аристофан ва Эсхилни, Италия Рафаэлни, инглиз халқи Шекспир ва Шоуни, немис халқи Гёте ва Брехтни, Америка Драйзерни берди. Ҳаммасини санаб бўладими?! Булар ҳам остонангда мунтазирлар.

Фирдавсий ва Тагорни, Виктор Гюго ва Нозим Ҳикматни, Абовян ва Купалани, Межелайтес, Мирзо Турсунзода, Айтматов ва Хачатурянларни айтмайсизми?! Ҳаммасини санаб бўладими?! Буларнинг ҳам бир неча асарлари уйингда, дилингда лекин анчагина қолганлари ҳамон эшигингни қоқмоқдалар — Сенинг хонанг ва ҳаётингни янада зангин ва гўзал, кўркам ва мазмундор қилмоқчилар, Ватанингни янада маъмур ва масрур қилмоқчилар. Улар яратган боқий ва бебаҳо бойликларга йўл оч, азизим. Ҳеч ютқазмайсан. Ютасан. Ютганда ҳам, уммондан улкан хазина ютасан...

Ҳа, унутма: айниқса энди дутор, доира ва Муқимийлар билангина, шашмақом, Беҳзод ва «Алпомиш»лар билангина булар ҳақиқатан ҳам қанчалик улуғ ва қимматли бўлмасин, узоққа кета олмайсан! Ахир, планетамиз кичик бўлиб қолди; юқорида айтилгандек, олдингда беҳад улуғвор мақсад ва вазифалар кўндаланг бўлиб турибди, барча мутараққий башариятнинг умидгоҳи ва суянчи бўлган улуғ мамлакат халқларидансан. Ахир, жаҳон бадий маданиятининг ҳар бир буюк вакили бир оламдир. Баъзан киши ўйлаб қоладики, масалан, Низомий ва Толстойларни яратишга оддий табиатнинг кучи етмаса керак, уларни ҳозирча аниқланмаган, кашф этилмаган, кўзга кўринмас қандайдир фавқултабий куч яратгандир... Ахир, буюкларнинг ҳар бир бебаҳо асари дилингда зиё, меҳнатингга мадад, ижодингга илҳом ва бахтинг устига бахт бахш этади. Тафаккурга куч бера-

ди, юксак орзулар олами қаърига парвоз қилишга қудратли қанот беради, келажакнинг янада гўзаллигига қаноат ҳосил қилдиради, шу келажакни ҳаёт ҳақиқатига айлантиришга йўллайди.

Ахир ўзинг чуқурроқ ўйлаб кўргин, Улуғ Октябрь кунларида эски оламдан, сўнгра оч ва юпун йилларда Антантадан, сўнгра эса Гитлер газандаларидан зўр чиққанлигимиз китоб туфайли ҳам эмасми?! Дунёда энг йирик Братск ГЭСини китобсиз қуриб ё асрлар ажин босиб ётган Мирзачўлни сафоли гул ва шодиёна куй масканига китобсиз айлантириб бўлармиди?! Авваллар ўзбекнинг ўрта умри ўттиз беш бўлган экан, ҳозирги эришилган икки баробар узунликка олиб келиб бўлармиди уни китобсиз ёки пахта ҳосилини ўндан элликка чиқариб бўлармиди ўша китобсиз?!

Йўқ, зотан Ленин таълимоти, Партия Программаси, Циолковский даҳоси, музика нотаси, шеър хазинаси, ҳосил илми, «Катюша» ва Репин фани, нафис дил ва гўзал коммунистик ҳаёт лойиҳаси шу китобда.

Ҳа, барча халқлар томонидан яратилган, хилма-хил билимлар ва беқиёс қудрат манбаи бўлган китоб, воқеликни ўрганиш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланган китоб, ҳаётингга ҳамда онгингга нур ва нафосат берадиган китоб янада кўпроқ ва тезроқ қўлинггаю қалбингга етиб борсин! Яъни кенг маънодаги катта маданият (китоб бу ерда унинг умумлаштирилган символидир!) чўққиларига, ҳар томонлама баркамол бўлишга интилиш диққат марказида турмоғи лозим.

Бошқа йўлинг йўқ!

Бу улкан ишнинг, қардош ва жаҳон халқлари маънавияти бойликларидан фаол фойдаланишнинг яна бир чексиз шарафли фазилати бор: Сенинг шу халқлар билан яқиндан таниш, дўст, биродар ва ҳамкор бўлишингга боислик вазифасини ҳам ўтайди. Дўстлик ва ҳамкорликдан эса улуғ нарса борми?!

Шунисини ҳам айтай: ахир, ўтмишдаги ҳар бир нодир истеъдод ва юксак нафосат соҳибининг ҳар бир сатри бедор ўтказилган тим қора тун ташвишлари, нотинч кечирилган кундуз кулфатлари, соатларни соатларга, ҳафталарни ҳафталарга, йилларни йилларга, азобларни азобларга улаган узлуксиз изланиш машаққатлари, алангали саратон иссиғи ва тиканли изғирин азоблари, хуллас, гоят мураккаб ҳаёт, қақшатқич кураш

ва «игна билан қудуқ...» қабалидаги ижод қийинчилик-лари натижаси, андуҳлар меваси, таъқиб ва таҳқирлар оқибатидир. Дарҳақиқат, ўшал Леонардо да Винчи ва Радищев, ўшал Лермонтов ва Достоевский, ўшал Петефи ва Фучикларнинг чеккан азоби ва кўрган фожиаларини эсланг! Лекин улар ҳеч нарсага қарамасдан, ўз замондошлари учун, келажак авлодлар учун, барча халқлар саодати учун яратишдан тўхтамадилар, яратдилар. Сен учун ҳам, албатта.

Ҳа, ҳам кечмишдаги, ҳам ҳозирги жаҳон бадияти хазинасини яратувчи ва бойитувчиларнинг қарийб ҳар бири чидаш ғоят маҳол бўлган ижод қийинчиликлари оғушида туғилган ҳамда камол топган бир бебаҳо оламдир. Ол, азизим, уларнинг мангу барҳаёт ва ҳаётбахш даҳо дурдоналарини олибгина қўймай, ўзингники қил, ўзлаштир, тўлалигича баҳраманд бўл улардан. Бу соҳада, замон талаби даражасида бўлиш ва улкан истиқбол савиясига кўтарилиш учун бундан бошқа йўл йўқ.

Мана, чунончи, ҳазрат Навоий шундай одамлардан бири ҳисобланган Низомий Ганжавийга қандай баҳо ва аҳамият берган:

Тутуб гавҳарлари яксар жаҳонни,
Нечукким хайли ахтар осмонни.
Йўқ ул гавҳарки, чун туфроққа қолгай,
Аёғ остига чун қолгай, ушолгай.
Анингдек гавҳариким, жилва чоғи,
Музайян бўлгай андин эл қулоғи.
Не ул зийнатки, осилгай қулоқтин,
Ва гар осилса, айрилгай қулоқтин.
Дуреким, чун қулоқни қилди маскан,
Кириб, қилгай кўнгул дуржини махзан.
Кўнгул дуржин демай бўлгай лаболаб,
Қим ул дарёга солгай дурни то лаб.
Қим ул гавҳардан олса халқи ҳар дам,
Юз илда бўлмагай мингдин бири кам.

Даъват ва даъвоимизга яна бир муҳим далил. Геннаал Горький рус генийлари ҳақида теран ҳаққонийлик ва қонуний ғурур билан ёзган эди:

«...Рус халқи даҳшатли шароитлар мавжудлигида, бутун дунёнинг мақтовига сазовор бўлган ғоят ажойиб адабиёт, ҳайратомуз рассомли ва оригинал музика яра-

тиб, санъат соҳасида, юракдан қилинган ижодкорликда ўзининг мўъжизасимон кучини намоён этди. Халқ оғзи қулфланган — овози бўғилган эди, руҳи қанотлари боғланган эди, аммо бу халқнинг дили ўнлаб буюк сўз, товуш, бўёқ нафосаткорларини яратди.

Бизнинг энг улкан фахримиз ҳисобланган ва Россия маънавий кучининг энг тўлиқ ифодаси бўлган гигант Пушкин, у билан бир қаторда эса сеҳргар Глинка ва ажойиб Брюллов, ўзига ва одамларга бешафқат Гоголь, кутиш азобини чеккан Лермонтов, ғамгин Тургенев, дарғазаб Некрасов, буюк исёнкор Толстой ва бизнинг хаста виждонимиз — Достоевский, Крамской, Репин, тенги йўқ Мусоргский, бутун кучини, бутун ҳаётини рус одамнинг «ижобий типи»ни яратишга қаратган Лесков ва ниҳоят, улуғ лирик Чайковский ва тили сеҳрли Островский. Улар шу қадар бир-бирларига ўхшамайдиларки, бундай ҳол биздагина — Русдагина бўлиши мумкин, — бир авлоднинг ўзида гўё ҳар хил асрлардаги шахсларга ўхшаб ҳар хил психологиялидирлар, аралаш-қуралаш бўлиб кетмайдигандирлар.

Бу барча ғоят улкан бойликлар Русь томонидан юз йилдан кам вақт ичида яратилди...

Рус санъати биринчи навбатда, самимий, дил санъатидир. Унда инсонга бўлган ўчмас романтик севги олови ёнади, бизнинг ҳам улуғ, ҳам кичик нафосатчиларимиз адабиётдаги «халқчиллар»нинг, «кўчиб юрувчи» рассомларнинг, музикадаги «тўдачилар»нинг ижоди шу севги олови билан пориллайди...»

Мана, чунончи, қандай хазиначилар сенга мунтазир!

Шу ернинг ўзидаёқ яна бир муҳим нарсани даъватимиз фойдасига эслатиб ўтай: Октябрь табаддулотидан неча-неча йиллар аввал Фурқатнинг илғор рус профессионал музика ва хонандалик санъатига қойил қолиб ва беҳад мафтун бўлиб, мадҳ этганлиги, унинг ўзбек халқи орасига кенг кириб боришини орзу қилганлиги ҳеч тасодифий бўлмаса ҳам улуғ шоирнинг зийрақлигидан, дунёқараши кенглигидан далолат беради, ҳам унинг давридаги мавжуд жамият тубида баъзи асослари эндигина уна бошлаган янги социал воқеликнинг илк шабадаси эди десак бўлади.

Мана унинг шу улкан санъатдан ўз халқининг баҳраманд бўлишини орзу-умид қилиб ёзган ажойиб сатрларидан бир жуфти:

Аё Фурқат, қулоқ сол забт этиб ҳуш,
Ки, шояд наслимиз солғай дебон гуш.

Кўринадики, бундан уч чорак аср олдин ва гоят қо-
лоқ шароитда яшagan Фурқат ҳозирги замондошларимиз-
нинг баъзиларидан баланд турган экан, ақллироқ бўлган
экан бу масалада...

Юқорида қисман қайд қилинганидек, Сени, азизим,
китобга гадоликдан Советлар қутқарди. Лопе де Вега ва
Шиллер, Островский ва Мольер саҳнангда ўзбекча сўз-
лай бошладилар: бошқаларнинг қатор-қатор асарлари
жавонларингда, радио ва телеэкранинда. Ленин мада-
ний инқилоби оқибатида, барча қардошларнинг оиласида
адабиётнинг ва санъатнинг мисли кўрилмаган даражада
гуллади. Шу қардошларнинг ва умуман жаҳон маданияти
бойликларидан борган сари кенг ва чуқурроқ баҳра-
манд бўлмоқдасан. Янада тўла ва атрофли фойдаланиш
имкониятига эгасан. Аммо... Мен, азизим, диққат-эйти-
борингни шу анчагина аччиқ «аммо»га тортмоқчиман.
Ҳа, аҳвол, юқорида айтганимиздек, жиддий. Мана, китоб
магазинларига кирганимда оловдек ёниб турган ва дил-
ни ҳеч тенги йўқ жозоба билан тартадиган ажойиб ба-
дииятнинг бир қанча намуналари харидорга интизор
бўлиб ётганлигидан жуда ачинаман. Шаҳар, хусусан,
қишлоқ кутубхоналаридаги китоб, журнал, газеталардан
ниҳоят даражада оз фойдаланилаётганлигидан гоят аф-
сусланаман. Йиллаб қўл тегмаган нодир китоблар ё
йиллаб қўлга китоб олмаган одамлар бармоқ билан са-
нарли эмас. Энг юксак жанр — опера ва балет санъати-
мизнинг дунёга донги кетган нақшвор кошонасидаги
қатор-қатор ўринлар томошабинларни орзиқиб кутишла-
ридан ва изтироб чеккандай бўлиб бўш туришларидан
уяласан, киши. Ажойиб рассом ва бастакорларнинг янги
ижод меваларини йигирманчи аср одамига хос ҳолда
сабрсизлик билан кутадиган-кузатадиганлар кўпмикин?!
Рафаэль, Бетховен ва Шостаковичларнинг асарларидан
мириқиб баҳраманд бўлаётганлар ҳам қанчайкин?! Ай-
ниқса, Горький прозаси, Маяковский шеърляти, Фадеев
ва Шолохов, Федин ва Симонов, Леонов ва Кожевников
романлари ҳамманинг ҳаёти ва маънавият оламига ки-
риб бордимикин?!

Кези келганда шуни ҳам айтиб олай. Қуйидаги жуда
ширин ва шукуҳли шингил воқеа ҳамон ёдимда.

Бундан тўрт йилча аввал Совет Эстониясида бўлиб, баланд равнақидан чексиз шодланган эдик. Шаҳарлари ғоят обод, тоза, барча қишлоқлари эса чамандай кўркем, ҳамма деҳқон уйлари қўғирчоқдай ёқимли ва гўзал. Бир куни ажойиб ва жажжигина пойтахт — Таллин кўчаларидан баъзиларининг тротуарларида газета, журнал, китоб ўқиб, тўп-тўп турган одамларга кўзимиз тушди. Шунда ҳайратимизни пайқаган эстон дўстларимиз тушунтиришди:

— Бизда гул ва китобга навбатда туриш бор...

Мана, гул ва китобни — гўзаллик ва маданиятни севиш ва ардоқлаш! Ушанда жуда ҳавасим келган эди...

Хуллас, азизим, Ватанимизда миллион-миллион пул ва ўта катта куч сарфлаб, совет кишининг ҳар томонлама тўқис, комил бўлиши учун барча имкониятлар яратилган, яратилмоқда. Шулардан тўла фойдалан — ҳам фикринг ва онгинг, ҳам дидинг ва диёринг, ҳам кийиминг ва кўринишинг, ҳам меҳнатинг ва истироҳатинг, ҳам хулқинг ва чеҳранг гўзал ва мазмундор бўлин.

Шу учун Улуғ Октябрь инқилоби қилинди. Шу учун беҳисоб қурбонлар берилди. Шу учун мана неча йиллардирки, тер тўқиб ва тоғ ошиб, денгиз яратиб ва чўл қувиб, гигант заводлар ва маданий кошоналар қад кўтартириб, коммунизм қурмоқдамиз.

Ҳамма гап ҳамиша яхши янгиликка ва юксакликка интилишдадир!

20.VII.73

БОР БУЛСИН ҲАЕТ

Асрлар аламидан, ички талончилар ва ташқи тажовужкорлар зулмидан қақшаган Куба халқи бундан бир неча йил аввал афсонавий қаҳрамон Фидель Кастро раҳнамолигида қўлга қурол олиб, ўшал аламни ва зулмкор оламга қарата «Бас!» деди, ёв билан қаттиқ олишди ва натижада ўз тақдирини, мамлакатини ўз қўлига олди. Ўз истаги ва иродасига мос бўлган янги Куба, янги иқтисодиёт ва маданият ярата бошлади. Унинг бундаги қатъияти ва дўстлари қудрати шу даражада кучли ҳамда ҳаётийки, қувилган ғанимлар қанчалик унга қарши ифво уюштирмасин ва ҳамла қилмасин, фитна сўз, за-

ҳарли ўқ ва разил дипломатия билан осмондан ва денгиз остидан қанчалик ҳаракат қилмасин ва блокада найрангини ишга солмасин, у метин қоядек қад кўтариб тураверди. Туражак ҳам.

Шу тарзда у янги тарих яратмоқда.

Ҳа, қўрқмас, қайтмас ва қаҳрамон Куба мана неча йилдирки, бир ўзи бутун бошли бир улкан қитъада ҳар жиҳатдан янги ҳаёт яратиш ва уни ғаддор душмандан сақлашда борган сари катта ютуқларни қўлга киритмоқда, камол топмоқда. Бунда Совет Иттифоқи ва унинг биродарона ёрдами ҳал қилувчи омиллардан бўлмоқда. Куба учун сув ҳамда ҳаводек зарур бўлган малакали мутахассислар тайёрлашда Иттифоқимизнинг узвий қисми ҳисобланган ўзбек ўлкасининг ва халқининг иштироки, улуши қувонарли даражададир. Бунинг бошланганига анча бўлди. Кеча 1964 йилдаги газетанинг сонларидан бирида («Ўзбекистон маданияти»нинг 1 январигаги сони) Тошкент ва Қўқон ҳунар ўқув юртлирида таҳсил олган учта ёш кубаликнинг сўзларига кўзим тушиб қолди.

Бириси — Рикардо Боррего бундай дебди:

«Бизни бу ерда жуда яхши қабул қилишди, бизга назарий билим берган билим юртининг ўқитувчилари, ҳунар ўргатган ва тажрибасини ўртоқлашган завод меҳнаткашларидан беҳад миннатдоримиз».

Иккинчиси — Томас Бега Монтехо ёзади:

«Кубаликларнинг дўстлари кўп. Лекин кубаликлар учун совет кишиларидек азиз, Куба ва Совет халқлари ўртасидаги дўстликдек ҳис оламда йўқдир».

Учинчисининг (Қўқонда ўқиганининг) эътирофи ва миннатдорчилиги қуйидагичадир:

«Совет Иттифоқида олган билимларимиздан биз мамлакатимиз экономикасини кўтаришда, социализм қуришда кенг фойдаланамиз. Биз учун кўрсатган ажойиб ёрдамнингизни ҳеч унутмаймиз».

Ҳеч қандай ташқи тазйиқ ва ички қийинчиликларга қарамай, бутун бир улкан ва нотинч қитъада — бўронли ва суронли Латин Америкасида ҳозирча ягона социализм машъали ўша Куба ерида ёрқин ёнмоқда алангаланмоқда. Унинг шуъласи ташқариларга, узоқ-узоқларга етиб бормоқда, муборизлар учун катта мададга айланмоқда.

Ленинча интернационализмга содиқ бўлган буюк совет халқининг, совет коммунистларининг доно раҳба-

ри, халқлар дўстлиги ва тинчлиги учун тинмай курашувчи Леонид Ильич Брежневнинг бу мамлакат халқи ҳузурига визити мана шу зиёбахш машъалнинг қитъада яна ҳам кучли, ёрқин ва баланд ёнишига улкан улуш қўшади, албатта.

Партиямизнинг жаҳон миқёсида сиёсий иқлимнинг юмшалишини, осуда ҳаёт ва дўстлик муносабатларининг мустақамланишини таъмин этишга қаратилган кенг фаолиятнинг тантанаси ва намойишларидан бирига айланади бу визит, албатта.

Бутун илғор башариятнинг мазкур визитга улкан умид боғлаши, уни олқишлаши, бутун дунёнинг ҳамон бу сафар таъсири остида эканлиги бежиз эмас, албатта. Бу тарихий визит барча совет кишиларининг, жумладан, ўзбек зиёлиларининг ғурурига ғурур қўшди, навбатдаги улуғ вазифаларни, жумладан, муқаддас тинчлик ишини янада мустақамлашдаги ғайратларига ғайрат қўшди.

Ахир, одам осуда нафас олиш учун дунёга келади — офтоб оғушида яшаш ва бола табассумидан шодланиш учун, меҳнат ила ҳаётни безаш ва диёрни обод қилиш учун, ой ғўзаллиги ва юлдузлар жилосидан, баҳор бинафшаси ва сув шалоласидан, шоир шеъри ва хонанда овозидан баҳраманд бўлиш учун дунёга келади. Жаҳоннинг ҳар ерида истиқомат қиладиган ва ҳар хил тилда сўзлайдиганлар бир-бирларига ўқ эмас, гулдасталар отиш учун дунёга келадилар.

Ўша улкан ва безовта қитъадаги машъал, ўша ўта нотинч океан ўрамидаги Озод орол халқ Кубасининг борлиги, ўртоқ Л. И. Брежневнинг сафари мана шунга хизмат қилади:— осмон мусаффо турсин ва қуёш юзини, юлдузлар жамолини дудлар тўсмасин дея, бола шодлиги азага, ҳаёт эса ғамхонага айланмасин дея, ижод сўнмасин, диёр сийнаси жароҳатлар билан қопланмасин ва юраклар ғусса билан тўлмасин дея! Гулдасталар кўпайсин дея!..

Шундай бўлади ҳам.

Яшасин тантана қилаётган ақл ва адолат!

Бор бўлсин ҳамиша осудалик ва ҳаёт!

Вива Куба!

7.11.74

ШЕЪРИЯТ ОФТОБИ

Ҳа, Александр Сергеевич Пушкин ва унинг ижоди ҳақида сўз кетганда, «Шеърият офтоби» деса ҳам, «Офтоб шеърияти» деса ҳам бўлади...

Надежда Константиновна Крупская ўз хотираларида шундай дейди:

«Мен Сибирга ўзим билан бирга Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларини олиб борган эдим. Владимир Ильич бу китобларни ўз каравоти ёнига Гегель асари билан ёнма-ён қўйди, кечқурунлари уларни қайта-қайта ўқирди. У ҳаммадан кўра кўпроқ Пушкинни севар эди».

«Ильич рус адабиётини яхши билар эди — рус адабиёти Ильич учун ҳаётни билиш қуроли эди. Бадий асарлар ҳаётни нақадар тўла, ҳар тарафлама, чуқур акс эттирса, нақадар тушунарли ёзилган бўлса, бундай асарларга Ильич шу қадар юксак баҳо берар эди».

Ҳақиқатан ҳам, энг буюк инсон — Ленин улуғ рус адабиётига ва унинг поэзияси қуёши ҳисобланган Пушкинга бениҳоя катта аҳамият берган эди, чексиз ардоқлаган ва эъзозлаган эди.

...Александр Сергеевич Пушкин ўткир исёнли ва ўта нозик нафосатли шеъриятдан шундай мўъжизакор ҳамда мустасно гўзалликлар хазинасини яратдики, бу ғоят нодир ва ноёб дурлар диёрининг баҳоси бебаҳо, умри боқий, таъсир кўлами бениҳоядир.

Яна, буни қандай шароитларда ва қандай журъату баҳодирлик билан қилди денг!

Чор чиновниклари қиличидан қон томарди, черковчи ва боёнлар зулматю зуғмидан ажал анқирди, бутун мамлакат халқ учун катта авахтаю ғамхонага айлан-тирилган эди:

Ҳар томонда жаҳолат, зулмат, қоп-қаро,
Кўрмасдан кўз ёшларин, эшитмай фарёд.
Одамларнинг бошига туйилган бало,
Тош юракли, кўп асов, ваҳший соҳиблар.
Деҳқонларни заҳматга қилиб мубтало,
Таладилар уларнинг меҳнатин, мулкин.
Қамчиларга ром бўлиб, бош солиб қуйи,
У ёвуз соҳибкорнинг эгатларида —
Оч қуллар оворадир бир умр бўйи.

Зиммаларида лаънати бўйинтуруқ бор,
Яшаёлмас кўнглида орзу ва истак.

Пушкин шу ўзи тасвирлаган машъум замон ва ундаги малъунлар билан, мустабид ҳокимият ва тескаричи қонунлар билан, давлатий принцип ҳамда сиёсат даражасига кўтаришган қабохат ва разолат билан шиддатли олишиб, ўз бадий абадиётини яратди.

Ҳа, у ўта бўғиқлик, зулм ва зулмат ҳоким жамиятга қарши тик ташланди ва ўз асарларида бир олам яратдики, бунга шоирнинг қуйидаги аччиқ киноя оҳангли, оташли ғазаб қаҳқаҳаси ва тантана ғурури тўла сатрлари эпиграф бўла олади:

Кўтаринг бир йўла қадаҳлар,
Бор бўлсин ҳур илҳом, ақл, идрок, онг!
Муқаддас офтоб, порча — оловлан!
Ёруғ тонг отганда чароғон қандил —
Ранги ўчиб, сўнган янглиғ сохта дил,
Сохта донишмандлик сўнар беомон —
Порлоқ ақл қуёши олдида албат.
Балқи, бор бўл, офтоб. Йўқолсин зулмат!

Бу сўзлар жангчининг қадаҳ кўтаришидагидай жанггламоқда...

Бу олишувда у гарчи шу машъум замон ва ғаддор разолат тифидан ҳалок бўлган бўлса-да, лекин бадийяти билан улардан зўр чиқди ва мана, зулмкор замонларни ортда қолдириб ҳамда тўфон тўла айёмларни ошиб ўтиб, у бутун камолоти ва навқиронлиги билан бизга қадар — орзулари ушалган даврга қадар етиб келди.

...Шундай бадий маданият, жумладан, сўз санъати ҳамда фикрат корифейлари бўлганки, улар ўзларининг алоҳида, ақл бовар қилмайдиган қобилият ва қалб ҳароратлари билан умумбашарият тарихи ва тақвимида, аждодлар ва авлодлар ҳаётида фавқулодий, бинобарин, етарли даражада изоҳлаш ҳамда таърифлаш қийин бўлган ҳайратомуз ижодкор сиймолар бўлиб ҳисобланадилар. Бу мустасно шахсларнинг ҳар бири аввало, ўз халқи даҳоси ва ҳаёти заминиде майдонга келиб, камол топиб, биринчи навбатда, шу халқнинг маълум даврдаги ҳолатини, турмушини бутунисича, барча томонлари ва мураккабликлари, барча масалалари ва тенден-

циялари билан ўз ижодларида қамраб оладилар, шу халқнинг ақли, закони, психологияси ва фазилатлари, интилишлари ва орзу-истакларини ўз ижодларида кенг кўламда жамулжам қилиб ифодаладилар: ҳам шу халқ савиясида бўладилар, ҳам ундан илгари кетадилар, унинг байроқдори ва фидокор муборизи бўладилар, ўз ҳаёти ва яратувчилик фаолиятининг маъно ҳамда мазмунини шундагина кўрадилар, ўз халқни ҳаётида, маданиятида, тарихида бутун бир янги даврни ташкил этадилар, унинг эртанги кунини ҳам, маълум даражада бўлсада, тўғри белгилаб, унинг шу келажак тарихига ҳам олдиндан асос солган бўладилар; бунинг устига, ўзларининг ўлмас ҳамда ғалабаси муқаррар ғоялари тараннум этилган гениал асарлари билан миллион-миллион тириклар қаторида ва қалбида тирик қолиб, шу келажакни яратиш ишида ҳам фаол иштирок қиладилар.

Александр Сергеевич Пушкин шундай мустасно ижодкорлардан биридир, ҳа, «Евгений Онегин» ва «Борис Годунов»ларни, «Мис чавандоз» ва «Боғчасарой фонтани»ни, «Кавказ асири» ва «Полтава»ларни, «Капитан қизи» ва «Дубровский»ларни, қанчадан-қанча мўъжиза шеър ва эртакларни яратган гениал рус шоири шундайлардандир.

Дарҳақиқат, буткул ҳақли ўлароқ буюк Гоголь ўз вақтида айтган эди:

«Пушкин номи тилга олинган замоноқ фикрда рус миллий шоирининг ёрқин сиймоси гавдаланади. Чиндан-да, бизнинг шоирларимиздан ҳеч бири ундан юқорида турмайди ва ундан ўтача миллий шоир деб атала олмайди: бу ҳуқуқ қатъий суратда унгагина мансубдир. Гўё лексиконда бўлганидай, унда бизнинг тилимизнинг барча бойлиги, кучи ва гўзаллиги жо бўлгандир... Пушкин фавқуллодда ҳодисадир ва балки, рус руҳининг ягона ҳодисасидир: у камолотга етган рус кишисидир, ундай баркамол кишини тараққиёт, балки, икки юз йилдан кейингина бера олар. Ер сатҳи ажойиб оптик шишада қандай акс этса, Пушкинда рус табиати, рус руҳи, рус тили, рус характери ҳам бутун софлиги ва тозаланган гўзаллиги билан худди шундай акс этгандир. Пушкин ҳаётининг ўзи ҳам бутунлай рус ҳаёти...»

Бу масала шу қадар муҳимки, у ҳақда улуғ шоирнинг ўзи ҳам қонуний гурур ва фараҳ билан ёзган эди:

..Овозим ҳаққоний, мағрур жаранги —
Рус халқи қалбининг акси садоси.

Шуниси ҳам бор: бошқа мустасно ижодкор шахслар каби, Пушкиннинг бу миллийлиги асло тор маънода эмас. Унинг ўз халқи бахтини тилаб, саодатини кўзлаб тараннум этган ҳаётбахш, соф гоёлари, ардоқлаган орзулари ва зулмкорларни савалаб айтган фикрлари, ўткир фош қилувчилик фаолияти моҳиятича бошқа халқларнинг ҳам манфаатларига мос тушиб, барчага хизмат қиладиган эдилар ва натижада улар бутун инсониятга мансуб бўлиб қолдилар. Зотан, принципча, барча мазлум халқларнинг дод-фарёди, интилиш ва орзулари бир хилдир, душманлари ва золимлари ҳам бир мақсадлидир, бир қилиқлидир...

Яна шуниси ҳам бор: Пушкин бутун башариятнинг ҳаёти, кураши ва тақдири билан бевосита тарзда ҳам машғул бўлди — бошқа халқларнинг ҳам ғамини чекди, ҳасраткаши, дардкаши бўлди, дардларига дармон берадиган бўлиб ҳисобланди, уларнинг бахтли бўлишларига атаб ажойиб фикрлар айтди, уларга озодлик орзу қилди, уларни эзувчи ҳамда таловчиларни лаънатлади, мазлумларни актив курашга ундади. «Дунё мустабидлари, титранг! Ерга урилган қуллар, исён кўтаринг!»— деди.

Бинобарин, Пушкин шу йўл билан ҳам миллий рамкадан ташқарига чиқади ва ижоди умумбашарий аҳамият касб этган бўлади, халқлар дўстлиги ҳамда биродарлигини, тинчлигини куйлайди ва уларнинг дилидан ҳамишаликка ўрин олиб, эзулик, гўзаллик учун олишувларида иштирок этади.

Шоир француз буржуазияси исканжасида эзилган ишчининг ғамини чекади, унинг ўта аянчли аҳволига ва аччиқ тақдирига жуда ачинади, инглиз мустамлакачиларининг оёқлари остида инграган ҳинд халқининг ниҳоят даражада фожиали ҳаётидан қалби ёнгандай бўлади. Капиталистик Америка конгресси ва «демократия»сининг риёкорлиги ва ярамас ишларини, ўша мамлакатдаги кенг қанот ёйган разиллик ва қабиҳликларни, миллий зулм ва ирқий камситиш, таҳқирлашларни ғазаб билан тилга олади:

«Биз демократиянинг кўнгил айнитарлик даражадаги аблаҳлигини, шафқатсиз урф-одатларини, чидаб бўлмас даражадаги зулм асосига қурилганини ҳайрат

билан кўрдик. Ҳамма олижаноблик, беғаразлик, инсон руҳини юқори кўтарадиган нарсалар шафқатсиз шахсиятпарастлик томонидан, бойликка интилиш томонидан бостирилган... маърифатлилик орасида негрларнинг қуллиги... дворян бўлмаган халқ ўртасида шажаравий қувғинлик... идора этувчиларнинг қўрқоқлиги ва шилқимлиги, талант, баробарликни ҳурмат қилгани учун ўз ихтиёри билан сургунда юришга мажбур... Америка штатларидаги аҳвол мана шундайдир...»

Пушкиннинг дили рус ва бошқа славян халқларининг, Қавказ ва шимол халқларининг, Урал ва Урта Осиё халқларининг дили билан ҳамоҳанг урарди.

Шу айтилганлар боисидан Пушкин барча қитъаларда ардоқланди; унинг қаршисида ҳар бир инсофли рус сажда қилди; ўз халқларининг самимий ҳиссиётини ифодалаб, уни озарбайжонлик Мирза Фатали Охундов беҳад севди, қозоқ Абай кўкларга кўтарди, ўзбек Фурқат ғоят эъзозлади, революцион татар шоири Абдулла Тўқай ёздики, ой қуёшдан нур олганидек, менинг бошим зиёни Пушкин ва Лермонтовдан олади...

Александр Сергеевич Пушкин Улуғ Октябрдан аввалги янги, масалан, туркий адабиётларнинггина бонийларидан бўлмай, кейинги тубдан янги совет адабиётларимизнинг ҳам бешигини тебратган ва равнақини таъмин этишда иштирок этган, этиб келаётганлардан биридир.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири бўлмиш атоқли адибимиз Ойбекнинг ўз ўсмирлик вақтларини эслаб ёзган қуйидаги эътироф ва миннатдорлик сўзлари шу катта ҳақиқатдан шаҳодат берадиган яхшигина мисолдир:

«Пушкинни ўқидим, севдим, шу кунлардан бошлаб Пушкин шеърлари кўнглимда мангу қолди. Мен шундан бошлаб Пушкин шеърляти билан яшадим. Бу шеърят мени ўша замоннинг илғор, прогрессив ғояларини гавдалантирган улкан бадиий образлар оламига олиб кирди. Янги бир дунёга кирдим дедим, янги ҳаёт, янги илҳом кашф этдим. Пушкин, Лермонтов ва бошқа рус шоирларининг бадиий маҳорати мени ҳайрон қолдирди. Ҳануз ёдимда: Пушкиннинг қизил муқовали катта қалин китобини қўлтиқлаб гоҳ синфда, гоҳ ётоқда кўтариб юрардим, ўқирдим, уқардим».

Ҳеч тасодифий эмаски, Пушкин ижодининг том маъ-

нода халқчиллиги, ватанпарварлиги, умумбашарий аҳамиятлигини ва шу туфайли ҳам истиқболи, тақдирини ёрқинлигини буюк шоирнинг ўзи ҳам билган эди ва тантанавор ёзган эди:

...Бутун буюк Россияни чулғаб олар овозам,
Ундаги ҳар бир улус мени ёдлайди ҳар чоқ,
Мағрур славян зоти, букун ваҳший тунгус ҳам,
Фин ҳам ҳатто ўша сахройи қалмоқ.

Узоқ замон қилажак бу халқ менга ҳурмати,
Чунки рубобим билан эзгу ҳислар туғдирдим,
Шу ёвуз замонда куйладим ҳурриятни,
Тушкунларга ачинмоққа чақирдим...

(М. Шайхзода таржимаси)

Александр Сергеевич Пушкин ижодининг бу қадар чексиз улуғворлиги, мангулиги ва жаҳоний шуҳрати ундаги мазмун забардастлиги билангина изоҳ этилмайди. Улуғ шоир бутун бир даврни ларзага келтирган ғояларни, бутун бир авлод ва неча-неча насллар қалбини банд этган, улар онгида маълум даражада табаддулот ясаб келган чуқур ва жиддий фикрларни ҳайратомуз санъат билан, беҳад ва беқиёс бой, кўп қиррали, ранг-баранг бадиият воситаси билан ифодалади, тарғиб ва ташвиқ этди. Оқибатда, табиий, у ғоя ва идеаллар, фикрлар ғоят таъсирли, актив ҳамда ўзгартувчан характерга эга бўлдилар, дунёни, одамзод дилини забт этдилар.

Мен бу ерда мазкур масала ҳақида қанчалик гапирмай, барибир «Денгиздан қатра...» қабалида бўлади. Шоирнинг тириклигида юз берган характерли этюдлардан бирини юқоридаги қудратлилик ва ҳайратомузликка далил-мисол тарзида келтириб қўя қоламан.

Сўз шоирнинг машҳур «Борис Годунов» (унинг сюжетини сўзлаб ўлтирмайман, китобхон ўзи ўқиб олган асарни, албатта!) номли трагик асари ҳақида кетади. Шоирнинг замондоши — йирик маданият арбобларидан бири ўз хотираларида шу асарни ўртоқлари ўртасида ўқилганда қандай таассурот яралганлиги борасида хабар бериб, ёзган эди:

«Бу ўқиш ҳаммамизга қандай таъсир этганлигини айтиб беришга сўз топиш мумкин эмас. Биринчи воқеаларни тинч ва осойишта эшитдик. Аммо борган сари кучли ҳиссиёт пайдо бўлаверди. Солномачи билан Григорий саҳнаси ҳаммамизни гангитиб қўйгандай бўлди. Менга шундай кўриндики, гўё менинг жонажон ва марҳаматли Несторим гўридан чиқиб Пимен тили билан сўзлашмоқда. Менга қадимий рус солномачисининг тирик овози эшитилаётгандай бўлди. Пушкин Пимен томонидан Иван Грознийнинг Кирилов монастирига боришини, руҳонийларнинг: «Худойи таоло, унинг азоб чекаётган ва кучли тўлқинланаётган жонига тинчлик-таскин бер», деб қилаётган дуоларини ҳикоя қилинган ерга келганида, бизларнинг ҳаммамиз гўё эс-ҳушимизни йўқотгандай бўлдик. Бировдан олов чиқди, бировни эса совуқ тер босди — титратди. Сочларимиз тикка бўлиб кетди. Ўзимизни тутишга мажол қолмади. Қимдир жойида ўтиролмасдан туриб кетар, аллаким эса қичқирарди. Гоҳ сукунат босар, гоҳ эса ҳаяжонли овозлар гурилларди... Ўқиш тамом бўлди. Бизлар бир-биримизга тикилиб қолдик ва сўнгра Пушкинга ташландик. Қучоқлашишлар бошланди, ҳамма ёқни шовқин-сурон босиб кетди, қаҳқаҳалар кўтарилди, кўз ёшлари оқди, табрик овозлари янгради. Э-э, қадаҳлар, қани қадаҳлар!..

Оҳ, бутун умрга из қолдирган ўша пайтлар нақадар гўзал ва ҳайратланарли эди!..»

Ҳа, гениал санъаткорнинг асарларини қанча ўқилса ҳам озлик қилади. Уларни ўрганмоқ, ўзлаштирмоқ ва улардан сабоқ олмоқ ҳар биримиз учун ҳаётий заруратлардан биридир.

...Инсон, ақл ва адолат қатъияти ҳамда қудратига шаксиз ишонган доҳий шоирнинг ўз замони ва келажак устидан, шу билан алоқадор ҳолда ҳам ўз тақдири устидан чиқарган ҳукми қуйидагича бўлди, ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас эди:

Ҳали эрк майлида ёнар эканмиз,
Юрак ҳаёт экан, номусга — шонга.
Дўстгинам, Ватанга жонни тикканмиз,
Кўнгул орзулари фидо ўшанга.
Дўстим, ишон: шубҳасиз, балқиб қалқажак
Дилбар бахтиёрлик ёруғ юлдузи.

Россия уйқудан тез уйғонажак,
Ҳам ҳокими мутлақ вайронасига
Биънинг номларимизни албат ёзажак.

Эпохал Пушкин истиқболни олдиндан шундай белгилаб, янглишмади. Тож-тахтларни енгиб, бўронларни ёриб ўтиб, Ленин даврига етиб келди ва бахт топди у. Бунинг устига, озод Совет диёрини яратиш йилномасининг ҳар бир саҳифасида унинг номи шарифи фаол иштирокчи сифатида бор. У масрур халқимизнинг жонажон ёндоши ва замондошидир. У, шундай қилиб, бизнинг замонда иккинчи ҳаёт кечира бошлаган мангу буюк ва кўмакдош зотдир.

25.IV.74

МОСКВА ЭЪЗОЗЛАГАН ШОИР

Ғафур Ғулом ҳазрат Навоий ҳамда гениал Пушкин, Маяковскийлар ортидан бориб, беҳад воқеликнинг ва серқирра инсон оламининг қаъриларига гаввосдек шўнғиб дур ахтарадиган ва этак-этак дур терадиган мутафаккир эди, янги типдаги файласуф шоир эди.

Дарҳақиқат, башарият тарихида мустасно улуғвор ва мураккаб замонимиз билан, ундаги туб ўзгариш ва табаддулотлар билан, амалга оширилган ва оширилиши зарур бўлган улкан вазифалар билан нафас олган улуғ ижодкоргина шундай бўлиши мумкин эди, шундай бўлди ҳам.

...Мавжудотга қараганинг сари ҳайратинг ортгани ортган. Заррасини ҳам етарли даражада билиш-тушуниш мумкин бўлмаган буткул бир сиргоҳдир бу хилқат. Поёни йўқ коргоҳдир у, албат. Айниқса, табиат. Хусусан баҳор. Сонсиз-саноқсиз барглар орасида ҳеч бўлмаганда бир нечта мутлақ бир-бирига ўхшагани йўқ ёки шунча ёмғир томчиларининг бирин-кетин бутунлай бир нуқтага келиб тушадиган ҳатто иккитаси ҳам йўқ. Ёнаётган биргина шамда қанча сир бор! Бир кичкинагина ва қотиб қолган уруғчанинг лаззатли мевага ёки минг йил яшайдиган ҳамда бир маҳаллага соя берадиган улкан дарахтга айланишини ўйлаб кўринг! Жонивордаги ҳар бир тукда ё қум донасида, қуёш нури толаларининг ё бирон

гиёҳдаги миллиард ҳужайраларнинг ҳар бирида бир оннинг ўзида нималар содир бўлмайди?! Айниқса, жамиятнинг, ҳар бир шахс ҳаёти ҳамда ҳаёлининг ҳар бир сониясида-чи?!

Мана ҳозир нақ баҳор! Тошкентда шундай, тоғ-тепа-ликларда шундай, дил ва тилларда шундай. Ҳеч бир фасл у билан тенглаша олмайди. Ахир, бошқа фаслларнинг барчаси унинг «иш»лари, «мақсул»лари асосида пайдо бўлади, у бошлаганни давом эттиради: чунончи, ёз ундан кейин келади, куз куртаги ҳам унда — ёз нознеъмати ва куз кўрки унинг оқибатидир, қиш қори ҳам ундан сўнг келади. Қолаверса, келаси баҳор ҳам у билан уланиб кетади...

Ҳа, одат бўйича, баҳорни янги ҳаётдир дейдилар. Бу ҳам тўғри.

Лекин шу билан бирга, чуқурроқ қаралса, баҳор — умуман ҳаёт демакдир. Шунинг учун ёздан ҳам, қишдан ҳам зўр: ахир, у, ёндирувчи ёз иссиғидан, ғаддор куз «касп»идан ва қақшатқич қиш қаҳридан қўрқмай, енгилмай, шулар замини, зимни ва замирида яна уна бошлайди. Тошни ёриб чиқади, камолот томон йўл олади ва ўз одатдаги «вазифа»сини ўташга киришади. Бу ҳаёт ва ҳаётбахшлик фаслининг бош боискори — бошқа вақтларда Ердан узоқлашган қуёшнинг яна яқин келиши ва у билан Курраи арз ўртасида иноқлик ҳамда дўстликнинг қарор топиши ва мустаҳкамланишидир. Халқлар, уларнинг дўстлиги ҳамда ҳамкорлигига ўхшаб...

Нақадар гўзал ва мўъжизакордир у баҳор! Шиға очилган шафтоли гулини ва беозор арининг ундан бўса олиб бол яратиш ҳаракатини қаранг. Қип-қизил лолалардан қирмизи гилам тўшалган ҳамда алангалар янглиғ тўлганган кенг дараларни ва жилваю жиллоли биллур юлдузлар қадалган чароғон самони кўз ўнгингизга келтириб кўринг. Митти паррандаларнинг шоҳдан шоҳга сакраш шодиёнасини ва бижилдоқ қушларнинг қўшиғи, муноқишасию мушовирасини айтмайсизми?! Ана у майин шабада нашъаси ва оплоқ офтоб оғуши-чи! Қўм-кўк кўкатдан кийим кийиб безанган ва озодлик айёмидан (ахир, қаҳратон қишдан чиқиш табиат озодлиги демакдир) баҳра олаётган ернинг нафасига, ундан чиқаётган ва ҳаёт анқиган ажойиб ҳидга димоғ бериб боқинг. Ҳатто, осмондаги нур талашган ва момик тўдаларига ўхшаган паға-паға югурдак булутларнинг, узун-узун

тигли чақмоқ ва ларзали гумбурларнинг ҳам ўзларига хос қандайдир гўзаллик ва фазилатлари бор.

Яна: экилган чигит ва ўтқазилган кўчатнинг, битқазилган янги завод ва китобнинг, дўстлик ва тинчлик учун шиддатли кураш ғалабасининг севинчи ва ғурури... Эзгу орзу ва умидлар... Ажойиб режалар, муқобил планлар, улкан лойиҳалар.

Ана шу юқорида айтилганларсиз тушуниб бўлмайди менинг ҳеч бир сатримни, дер эди Ғафур Ғулом. Дарҳақиқат, шу ҳайратомуз хилқат сирларидан, ана шу ўта мураккаб, қудратли ижтимоий ҳаёт тўлқинларидан, ана шу келинчакдай гўзал ва ифбатли, шўх баҳор баҳрасиyo балоғатидан ўта қудратли ҳамда ҳайратомуз шеър тўқиди улкан сўз сеҳргари — файласуф Ғафур Ғулом. Бинобарин, тасодифий эмаски, шу шеърятни мамнуният билан тан олиб, тақдирлаб, табаррук таваллуди етмиш йиллигини байрам қилаётганимиз шоир хотирасини эъзозлаб, ардоқлаб улуғ Москва бундан бир неча кунлар аввал ўзида, энг муҳташам, муқаддас ва тарихий, Ленинни кўрган, Горький сўзлаган Колонна залида тантана кечасини ўтказди. Шундай қилиб, энг илғор ҳамда бой жаҳон бадий маданиятининг марказида улуғ ўзбек шоирининг номи шарафланди ва ажойиб шеърятни бутун салобатию оҳангдорлиги билан жаранглади. Кечани очган машҳур рус ёзувчиси А. Софронов айтдики, Ғафур Ғулом ижоди кўпмиллатли совет поэзияси равнақи тарихида этаплардан бири даражасидаги ғоят муҳим воқеадир; унинг қароргоҳи жаҳондир, бадийятининг уйи абадийликдир...

Машҳур Мирзо Турсунзода бундай деган:

— У менинг жонажон дўстим ва устозимдир; қанчалик ўзбекники бўлса, шунчалик тожик халқининг ҳам, бошқа қардошларимизнинг ҳам улкан шоиридир.

Машҳур Чингиз Айтматов айтди:

— У, туркигўй халқлар шеърятни ривожига буюк ҳисса қўшган, бутун кўптилли совет адабиётимизнинг чўнг кўркама вакилларидан бири ҳисобланган, барчамизнинг ғуруримиз бўлган ажойиб сўз санъаткоридир.

Атоқли туркман ёзувчиси К. Қурбоннепесов деди:

— Самарали таъсири учун туркман адабиёти беҳад миннатдордир Ғафур акадан: кўплар каби, мен ўз ижо-

дий йўлимни ундан ибрат олиб бошлаган ва давом эттирганман.

Атоқли Иброҳим Юсупов деди:

— Мен ўз ижодимни ҳам шоҳидликка қўйиб қайд қиламанки, қорақалпоқ шеърятини Ғафур аканинг таъсирисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаса керак.

Севимли Римма Қазакова ва лауреат Рамз Бобожонлар ҳам шоирни улуғлаб яхши сўзлар айтишди, шеър ўқишди.

Ҳар хил миллат вакилларининг бу қалб, фараҳ ва миннатдорлик сўзларининг ўзи ҳам улуғ санъаткор ижодининг нақадар самимий, чуқур интернационалистик ва гуманистик эканлигидан, юксак маҳорати ва мутафаккирлигидан далолат беради.

Ҳа, Ғафур Ғулом поэзияси хилқат ва ҳаёт фалсафаси билан суғорилгандир, олишувлар диалектикаси ва ғалабалар қонунияти билан нафас оладигандир. Шу билан тақозо қилинган ҳолда, у ҳам оташнафас, ҳужумкор ва ҳайқириқлидир, ҳам эркаловчи ва оромбахшдир, майин лирикадан ва дилрабо оҳангдан иборатдир, ҳам коинот корини ва колхозчи меҳнатини, ҳам кичкинагина чечак сирри-асрори ва жажжигина қизча бахт-саодатини, ҳам муаммо тўла асрлардан иборат кечмишни, ҳам қайноқи бугунни, ҳам кети йўқ келажакни қамраб оладигандир.

Йўқ, мен ошираётганим йўқ, ўзи шундайдир, аввало инсон тақдирини белгилайдиган ва жамият жумбоқларини ечадиган асосий масалалар ва омиллар билан яшайдигандир: шаффоф тонг ёғдусидек ва зилол тоғ сувидек мусаффоидир. Шу туфайли ақл ва адолат каби боқийдир, ҳаёт ва ҳақиқат каби, ҳаёт ва ҳақиқат учун кураш каби қудратлидир, ҳам реалистик, ҳам романтик характерга эгадир. Ҳам коинот, ҳам зарра унда акс этгандир...

Мана, чунончи, унинг чўққиси — «Вақт» асари. У назм билан ёзилган том маънодаги бутун бир фалсафий трактатдир.

Унда нақл қилинишича, ҳақиқатан ҳам нақадар беқиёс қудратли ва ўта сирли омилдир вақт! Бир нафаслик муддат минг юлдузнинг сўниши учун етарлидир. Ёки яшаш соати капгирининг ҳар бир бориб келиши «бир олам замон» бўлиб, шу бир онда коинот ўз куррасидан

ясаб чиқа олур янги жаҳонни. Ярим соат ичида ҳам туғилиб, ҳам ўсиб, ҳам умри тугаб ўтадиганлар бор. Шу билан бирга, шундай ўта қисқа дамлар ҳам борки, уларнинг ҳар бирининг мазмуни бутун бир баҳордир. Икки лаб биринчи қовушган бир зум икки севишгanning тақдирини ҳамшишаликка ҳал қилади ва қўша қаришга муҳр бўлиб тушади. Ёки:

Рейхстаг устига ғалаба туғин
Қадашда отилган Советнинг ўқи —
Ялт этган умри-ла барқарор қилди
Башарнинг муқаддас, олий ҳуқуқин.

Ғалаба амри-ла мағлуб немиснинг —
Генерали қўл қўйди. Уч секунд фақат...
Шу малъун имзода одамлар ўқир
Миллион йил фашистнинг умрига лаънат.

Мана, Кремль куранти занг уриб, ҳар бир минутда минглаб катта ҳодисалар рўй бераётганлигини — чунон-ч, қаҳрамон туғилиши, шаҳар олиниши ва гигант қуришини қайд қилади.

Ҳа, ҳар бир онда улкан воқеалар, ўзгаришлар пайдо бўлади! Бинобарин, вақтнинг ҳар бир они шу қадар қимматли ва ғаниматки, унинг баҳосини ўлчаш учун олтиндан тарозу ва олмосдан тош қўйсанг ҳам озлик қилади...

Асосий гап яна шунда: Ленин, совет халқи ва партия янги социал воқелик яратишда шундай улкан ишларни амалга оширмоқда ва шундай режалар туздиларки, шу билан вақтга янги мазмун, янги йўналиш ва янги суръат бердилар:

Бебаҳо дамларнинг тирик жони биз,
Ҳар они ўтмишнинг юз йилига тенг,
Барҳаёт Лениннинг авлодларимиз,
Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг.

Қатрада осмон акс этганидек,
Жаҳондай маънодор қорачуғимиз.
Ғолиб асримизга қуёшдан машъал,
Замон қуррасининг сўнмас чўғимиз.

Яна ҳамма гап шундан иборатки, инсон учун меҳнат ва муҳаббат тириклик кўркидир, меҳнат ва муҳаббат билан тўла фурсатларгина уни азиз ва муқаррам қилади. Ҳар бир шахснинг муқаддас вазифаси барча инсонларнинг орзуси амалга ошадиган улур бинога — янги жамият қуришга фишт қўймоқдир:

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал,
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўййлик ҳайкал.

Шу тарзда шоир бизда яратилаётган ва вақти келиб бошқаларда ҳам қад кўтартириладиган, бутун башарият бахтини таъмин этадиган коммунизмни тарғиб қилади, бунёдкорларни жадалликка даъват этади.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, асар 1945 йилда ёзилган.

Қатрада қуёш жо бўлганидек, бу шеърда бутун Гафур Гулом, таъбир жоиз бўлса, ёйилмаган ҳолда мавжуддир. Лаҳзалар замонларга тенг келгани янглиғ, ундаги ҳар бир фикр, сатр, ҳатто сўзда ҳам бир олам маъно, ҳам маҳорат бор.

Ҳа, шоир халқлар ва жамиятлар тақдирини ҳал қиладиган катта ҳақиқатни Ленин таълимотида кўрди, ғалаба қуролини Ленин асос солган партия раҳнамолигида кўрди, асрий орзулар ушала бошлашини Ленин бошлаган Совет воқелигида кўрди. Бутун ҳаёт ва ижоди маъносини шуларга хизмат ва садоқатда деб билди. Шимол музликларидан тортиб то ҳамиша ёздек жануб яшилликларига қадар қад кўтариб турган Совет Ватани ва буюк халқи билан узвий бирликда, боғлиқликда ва ҳамқадамликда деб билди. Москва машинасози билан маълум маънода машинасоз бўлишда, қозоқ ғаллакори билан ғаллакор, пахта устаси ўзбек билан бирга пахтакор, озарбайжон нефтчисига мадаккор бўлишда деб билди. Хуллас, энг гўзал идеал коммунизмни ижод этишда актив иштирокчи бўлишда деб тушунди. Шундадир шоир севинчи:

Бебаҳо замоннинг бебаҳо умрин яшаб,
Ижод билан ўтмоқда қимматли ой, йилимиз.
Қуёшнинг теварагин юлдузлар каби қуршаб,
Партия атрофида барқарордир элимиз.

Шунинг учун ҳам фашизмга қарши қаратилган Улуғ Ватан уруши йилларида гитлерчи қаттол қотиллар билан шиддатли олишувларнинг энг актив ва олдинги сафларида шоирнинг бўлганлиги, душманга қарши, умуман, ғорат урушларига қарши ғазаб, алам билан, ғалабага ишонч ҳислари билан тўлган ва олов уфурган қатор-қатор ажойиб асарларни ёзганлиги буткул қонуний ҳолат эди. «Сен етим эмассан», «Соғиниш» шулар жумласидандир. Шоирнинг Белоруссиядан ё Украинадан эвакуация қилиб келтирилган ва унинг уйида, ёнгинасида ухлаётган бола ҳақидаги, масалан, қуйидаги сўзлари ўртанган юрак қони билан ёзилган эди:

Нега чўчиб тушдинг?
Мурғак тасаввур,
Гўдак хаёлингга
Нималар келди?
Балки Одесс даҳшати,
Керчь фожiasi,
Еввойи маҳлуқлар,
Қонхўр ваҳшийлар...
Маммаси кесилган
Шўрлик онангнинг
Пажмурда гавдаси
Кўзинг ўнгида
Бутун даҳшати-ла
Акс этар энди:
Онанг хўрландими,
Отанг ўлдими,
Сен етим қолдингми,
Қайғурма, кўзим,
Кўзим усти,
Миннатинг бошимга дурра...

Тонг яқин,

тонг яқин,

оппоқ тонг яқин...

Еки «Соғиниш»нинг қуйидаги бошланғич сатрларида бутун хаёли фронтдаги ўғлида бўлган интизор отанинг юракни ёндирувчи алами нақадар содда ва чуқур ифодаланган:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш...

Халқлар дўстлиги, биродарлиги ва инқилобий интернационализм муборизи ҳамда тарғиботчиси бўлган шоир бир мамлакат доирасидан узоқ-узоқларга чиқиб кетди. Халқаро империализмни лаънатлади, мустамлакачиликни нафратлади, инглиз ишчиси ва итальян ишсизининг ғамини еди, Америкадаги муҳтож деҳқон ва таҳқирланган негр қайғусини қилди, африкаликнинг дардини чекди, курашувчи арабга умид-ишонч бахш этди, қўллади, бахт тилади, 1958 йилда француз қулдорлари Жазоирни қул ҳолича қолдиришга қурол кучи билан уринганларида ва бу диёрнинг жангчи қизи Жамилани ўлимга ҳукм қилганларида шоир оёққа тик туриб, ғазабини тўка солди ва жасурага имдод сўзини айтди:

Сен ўлмайсан, яшайсан, қотилнинг қўли қисқа,
Озодликнинг бошини зулмат қирқолмагандек.
Ухшаш тарихларингиз, эмасдир бошқа-бошқа,
Зоя жаллодларидан тарих қасос олгандек.

Шарқдаги қуёш билан, ўртадаги ош билан,
Кекса кўзда ёш билан, шу чимирилган қош билан
Қасам ичиб айтаман: сен ўлмайсан, Жамила!
Сен ўлмайсан, Жамила, сен яшайсан, Жамила!

Ҳа, улкан Совет мамлакатининг улкан интернационалист шоири Ғафур Ғуломни бутун илғор инсоният тақдири машғул этди, ўз партияси ва халқи билан биргаликда унга ёрдам беришга интилди, энг эзгу ниятда бўлди. Шу боисдан уни чилилик Пабло Неруда ва турк Нозим Ҳикмат, покистонлик Файз Аҳмад Файз ва аргентиналик Рауль Гонсалес севдилар, Шарқда ва Ғарбда дўстлари нашр қилдилар.

Қолаверса, Қолонна залида — шоир шеърляти тўйида ўлтирганлар беш қитъаликлар эдики, бу ҳам бежиз эмас, албатта.

...Кеча тугади. Мана, мўъжизакор ва бутун дунёга достону донгдор Москванинг чароғон кўчалари, Ер куррасидай вазмин, мазмундор ва кўк гумбазидай кенг, улугвор кўринган Қизил Майдон; унда осмонўпар минораларга ўрнатилган ёқут юлдузлар ва ҳамиша навқиронглигию гўзаллиги билан ҳар ённи безаб, саф тортиб турган арчалар... Ғафур ака билан бу улкан шаҳарда бирга жуда кўп бўлганмиз, у мазкур ерларни, унинг серҳаракат кунларини, соқит тунларини жуда севарди. Шу Қизил Майдондан чиқмасам, дерди. Айниқса, Шарқнинг бошини силаган буюк Ленин мақбараси олдиға келганда, узоқ-узоқ тикилганича туриб қоларди. Шу эслашлар билан бирга, ҳозир кўзим ўнгида ҳамон Қолонна залидаги поэтик тантана ва ёп-ёруғ қандиллар, нафосатни олқишлашлар. Яна қулоғимда шоирнинг шеърий овози, хаёлимда унинг ажиб ҳаракатлари, жиддий фикр юриштиши ва ўйноқи табиати, шўх ҳазил-мутойибалари. Бутун дунёга қарата ҳар олтмиш минутда бонгдай занг урадиган Кремль куранти ёниға келганимда, унинг ушбу ўта ажойиб шеъри бутун салобати билан Қизил Майдон бўйлаб янграгандай бўлди:

«Эшит, Москва сўзлар!»
уғимдаги жарангос —
Қолган Шарқимизнинг ҳам
ўчиради уйқусин.
«Аврора» залларидек
жаҳон бўйлаб бу овоз
Уйготар инсонларнинг
туғма она туйғусин!
Мунча меҳрибонсан,
мунчалар чин инсонсан,
Мунчалар қадрдонсан,
қадрдоним — оға рус!

Қатор-қатор шеърлар яна кўз ўнгимдан бирин-кетин ўтаверди. Сўнгра шу юқоридаги сатрларға яна Ғафур

шоир қаламига мансуб бўлган қуйидаги самимият тўла
қуйма сўзлар уланиб кетди:

Ҳавони титратиб, жаранглар экан
Кремль соатин акси садоси,
Гимнимиз миллиардча дилни юпатиб,
Ишончга тўлади олам фазоси.

Бу ердан кутади ер юзи нажот,
Бу ердир тинчликнинг метин кўргони.
Бу ерда кишилиқ ҳақ-ҳуқуқининг
Мўътабар, забардаст асл посбони.

Жамулжам маъносида шоирнинг шу сатрлари ҳам
ёдга келди:

Қизил Майдон аро, кўкка кўкс кериб,
Еримиз маркази Кремль ётур.
Халқлар толеннинг, эрку бахтининг
Заволсиз қуёши бу ердан отур...
Еқут юлдузлардан жаҳон уфқига
Тинмайин оқади умид, ишонч, нур.

...Тонг отди. Меҳмонхонада биз ҳам қуёш билан бирга
эрта турдик. Бутун Ер юзи халқларининг қиблагоҳи ҳи-
собланган муаззам Москвани ҳамда муқаддас мақбара-
ни апрель баҳори ва ифбатли офтоби қўйнида қолдириб,
шу олижаноб, гўзал пойтахт улугворлигини ва тириклар
орасида тирик доҳий образини дилга жо қилган ҳолда
йўлга тушдик. Парвозда белгиланган соатлар ўтиб, ни-
ҳоят, Сир соҳиллари, она юрт воҳалари ва навқирон
Тошкент атрофлари кўрина бошлади: бор сепини буткул
ёйган ажойиб кўклам ва ранг-баранг чечакзор ўлкам
кўзга комил кўркамлиги билан ташлана бошлади. Шун-
да Ғафур аканинг, кўклам дамлари мазмунини қамраб
олиш учун «дунёдай каттакон китоб керак» деган сўз-
лари, унинг Май баҳори манзарасини чизган ва энг азиз
орзуси ифодаланган шу қуйма сўзлари тилда айлана
бошлади:

Мўғултоғ курсисидан кўз ташлайман Ватанга,
Лолали қирга ўхшар Май тонгин байроқлари.
Ушдан то Чўнонота чулғанибди чаманга,
Жонимнинг ўзгинаси яқину йироқлари.

Уфқим доирасидан дostonча гуллар териб,
Қачондир ушбу шеърим Сирдарёдай оқолса.
Ватаним тупроғининг мағзи-мағзида эриб,
Қатра-қатраларидан халқимиз гул тақолса.

Нақадар тиниқ ва теран тилак! Улуғ шоирнинг ҳам асосли, ҳам ушаларли орзуси эди бу... Мана унинг зарбардаст шеърий овози бугун республикамизда бошланган адабиёт байрами билан ҳам уланиб кетади.

6.V.74

ҲАЕТ ВА ХАЕЛДАГИ БИР ОН

Киши ҳаёти ва хаёлида баъзан ғоят мустасно кун ё соатлар, ҳатто онлар бўладики... Мана ҳозир шундай ниҳоят даражада сирли ва сехрли, ажиб ва нажиб айём: Май тонгларида бири. Қуёш узоқлардан афсонаомуз ифбат билан аста мўралаб чиқмоқда. Майин шабада нозик кўкатни эркалайди, шалола дил торини чертади, чалади, шўх ва ўйноқи фаввора шавқ беради, парвона капалак чечак ўпади, тиниқ, мовий ва топ-тоза осмон завқ устига завқ бахш этади. Атрофдаги одамлар чеҳрасида ҳам гулгун баҳор...

Хуллас, ҳар ёнда ўта ҳайратланарли манзара, ҳар ерда маст қиларли нафосат, куй, гўзаллик! Ҳар нарса, бутун борлиқ ва коинот баҳор билан бурканган; шеърият билан безанган, шодиёналик билан нафас олаётгандай.

Шу вақт дилимга мен учун бир-биридан азиз икки улкан лирик шахснинг — шу гўзал тонг ва баҳорни, шу она юртини, она сути билан ўрганган тилини, шу ажойиб ва озод халқини беҳад севган, ардоқлаган дўстим Ҳамид Олимжоннинг боқий шеърий овози ва унга ҳамон жўр бўлиб келаётган шеъриятимиз маликаси Зулфиянинг сози навоси атрофдаги баҳорга ҳамоҳанг тарзда янграй бошлагандек бўлди... Ахир, Ҳамид Олимжон — мангу! Ахир, ҳозир баҳор тантанаси, байрами. Яна ахир у шундай кунларга қарата ҳам айтган эди:

Жисмимиз йўқолур; ўчмас номимиз,
Ғалаба тўйида бўлармиз биз ҳам.
Азиз дўстлар билан учрашиб хандон,
Қадрдон элларга қўярмиз қадам.

Чиндан-да, Ҳамид Олимжон том маънода баҳор ошиғи ва бўрон шоири эди.

Мана ҳозир ҳақиқатан ҳам у севган ажойиб айём бизда: баркамол қўш баҳор бўлиб, иккови эгизакка ўхшайди. Бу — халқимиз ҳаётидаги ижтимоий баҳор ва гулгун диёримиздаги табиий баҳор.

Шу қўш баҳорнинг шайдоси эди шоир Ҳамид Олимжон, унинг ижоди бўронлар қўйнида туғилган шу қўш баҳорнинг шеърий ифодаси эди, унга мангулик бахш этган мўъжизакор омил ҳам шу қўш баҳор эди:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда...
Чаппор уриб гуллаган боғин,
Упар эдим Ватан тупроғин.
Одамлардан тинглаб ҳикоя,
Усар эди шоирда ғоя.
Дарёлардан куйлаб ўтардим.
Эртақларга қулоқ тутардим.
Ҳаммасини тинглардим, аммо
Ўхшашини топмасдим асло.
Ўхшаши йўқ, бу ғўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон,—
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.

Мана ҳозир ҳам ўша «чаппор уриб гуллаган» боғларда, ўша жўшиб оқаётган дарё қирғоқларида, узоқ мозий азобидан ё эндиги шаън ҳаёт роҳатидан тўқилган ўша эртақларни айтувчилар орасида унинг шеърий овози баҳорни мадҳ этиб, чехраси гулгунларни эъозлаб ва она тупроқни ўпиб, барала янграмоқда, шоирни азизлаган халқ тасанноси эса, бу овозга қўшилиб таралмоқда.

Ҳа, халқимиз қалбини ифодалаётган, улуг сирдошига жўр бўлаётган, шеъриятимиз онахони ҳисобланган Зулфия айтганидек:

Салқин саҳарларда, бодом гулида,
Бинафша лабида, ерларда баҳор.
Қушларнинг парвози, елларнинг ноzi,
Бахмал водийларда, қирларда баҳор.

Шундай ажойиб айёмда шундай дилрабо баҳорнинг ўз куйчисини соғиниб, ахтариб келиши ҳам албатта табиий:

Қани, мен келганда кулиб, қаршилаб,
Қўшиғи мавжланиб бир дарё оққан?
«Бахтим борми дея, яккаш сўроқлаб»,
Мени шеърга ўраб, суқланиб боққан?..

Баҳор тилидан шоирнинг саволию шоиранинг жавоби ҳам тамомила табиий. Ҳамид Олимжон ҳам ўз асарларида, ҳам ўз ижоди билан ўлкаларни ва келажак асрларни забт этган вафодор ёрининг қалбию қаламида, миллион шеърхонлар ҳаракати ва хотирасида яшаб келмоқда.

...Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман,—

деган эди у.

Шу сатрлар ёдга келганда, шоиранинг ҳам қуйидаги қуйма баҳор ва эзгу ҳаёт тасвири буткул қонунийдир:

...Бокира ҳис каби шафтоли гулда,
Ним пушти боқиши — нақ қиз чеҳраси.
Қибор гилосларнинг новдаси дурда,
Серҳавас онадай толмай силласи —
Безатди борлиқни она табиат,
Менинг қалбимни ҳам чиқармай эсдан.
Нурга кирди узоқ ёшликдаги бахт:
Уйғонди дил, қалам ўтбардор ҳисдан.
Инсон, қўш, гунчалар қатида қўшиқ,
Қўшиқ осмон бўйлаб ёйилган, авжда.
Баҳор жавлон уриб сочади уруғ,
Қуёшдан чўзилган нурли ҳовучда...
Яна баҳор ҳоким! Эй тангрим — ҳаёт,
Кўзим, қоним, куним, умиддаги куч,
Қалам деҳқониман, ором, ланжлик ёт,
Либосим, номусим, шоним бўлиб қуч!

Ҳа, баҳор, унга монанд бадиият ва дил, гўзаллик, ҳаёт ҳисси ва зўр ирода, истак — булар барчаси бирлашса, шундай мўъжиза юз берадики...

...Шояд шеърим шаклан ва мазмунан баҳорга ўхшаса, баҳорий бўлса, аммо умран албатта боқий бўлса! Тилагим шу, деб айтар эди Ҳамид. Шеър шаклига кирган, безак билан бурканган, қўшиқ билан қопланган ҳозирги тонг шу ушалган умиднинг яна бир тантанасидир.

Мана, баҳор тонгида мен билан бирга бўлган бир оннинг теран маъноси ва ажиб сеҳри, сирин!..

I.V.74

КЕЛИН КЕЛДИ

Оилага янги аъзо келди. Бошқа бир оиланинг севимли фарзанди сизнинг хонадонингизга фарзанд бўлиб келди, қиз бўлиб келди. Халқимизда яхши удум бор: хонадонга келин тушдими, уни олам-олам севинч билан, очиқ чеҳра, ширин сўз билан кутиб олишади, бисотларидаги энг яхши сўзлари билан уни меҳрибон ота-онадек, туғишганларидек эъозлашади, ғамхўрлик қилишади. Унга дил тўрини беришади... Олдинига киндик қони тўкилган уйини, ота-онасини, ака-укаларини, опа-сингилларини тарк этиб, янги хонадонга келганида юраги увишади келиннинг. Лекин биз айтмоқчи тахлитда кутиб олингач, янги хонадондагиларнинг ғамхўру меҳрибонликларини ҳис этгач, дастлабки хавотирлик ва юрак ғашлиги ёзилиб, кўнгли очилади, оиласига, хонадонига яхши ўрганиб меҳр қўяди. Чиройли ҳаёт ва чиройли келажак яратилаверади.

Буларнинг тафсилига ўтишдан олдин қуйидаги икки нарсани айтиб олай. Биринчиси: яқинда бир йиллик келин ва оила ҳаётининг бошқалар айби билан барбод бўлиб, оғир фожиа юз берганлигини эшитдим. Шундан кейин мазкур номани ёзишга азми қарор қилдим. Шояд бошқа фожиалар олдини олишга салгина бўлса-да ёрдам берса.

Иккинчиси: мен бу гал жамиятимизда онда-сонда учрайдиган танбал ва тажанг, суллоҳ ва сатанг келинлар ҳақида сўзламайман. Номада гап аёлларимизнинг аксариятини ташкил этган, энг ажиб, нажиб ва гўзал фазилатларга эга бўлиб, бахтиёр халқимизнинг кўрки ва безаги ҳисобланган бахтиёр келинларимизнинг баъзиларининг тақдирлари ҳақида, тўғрироқ айтганда, тақдирларининг баъзи томонлари тўғрисида кетади. «Бошқалар» деганимда ҳам ўша келинлар атрофидаги одамлар-

нинг баъзилари — характери ҳам ҳаракати манфий, қу-
сурли бўлганларигина кўзда тутилади.

...Қадимий ва ҳикматли Шарқимиз шаҳарларидан бирига борганимизда бир гуруҳ машҳур маданият ва давлат арбоблари билан бўлган суҳбатда, бошқа масалалар қатори, хулқ ва ҳуқуқ қонун-қоидалари ҳақида ҳам сўз кетди. Шунда келин ва у билан алоқадор бўлган бошқа одамлар муносабати мавзуси диққат марказимизда турган масалалардан бири бўлди. Ҳамсуҳбатларимиздан бири — оппоқ соқолли ва кенг пешонали, камтар ва камгап, салобатли ва нуроний, юзларида катта машаққатли ҳаёт аломатлари, оғир кураш излари кўриниб турган, дунёга шуҳрати кетган улкан файласуф ёзувчи эди. У гарчи суҳбатда ҳам камсуханлик намунасини кўргазган бўлса-да, лекин сўз «келин ва бошқалар...»га келганда ғоят жиддий тусда ва севинч ҳамда виқор туйғуларига тўлган ҳолда анчагина гапирди. Жумладан, айтди:

— ...Мана, бизнинг осмондаги ўта сахий шарқ офтоби. Унинг диёримиз ва ҳаётимиздаги роли шу қадар муҳим ҳамда зўрки, узоқ мозийда аждодларимиз унга ҳатто илоҳ деб қараган ва шундай ном берганлар, баҳолаганлар. Ана, у ҳозир кундуз сафаридан ҳориб ботди. У билан бирга ёғду ва ёруғлик ҳам кетди, бинобарин, ҳаётбахшлик ва гўзаллик ҳам. Шукурки, эртагача... Эрталаб ҳув ана у юксак тоғ оралиқларидан кулиб чиққанда ва сепини беқиёс иффат ҳамда чексиз сахийлик билан ёя бошлаганида олам яна гулистон. Бутун мавжудот зиё ва зардан либос кияди, безанади, яна ҳаёт ва гўзаллик бошланади. Яна жужуқлар чуғур-чуғури ва қушлар навоси бошланади, нафосату назокатдан иборат бўлган чечаклар очилади, турган-битгани малоҳатдан ташкил топган капалаклар гул атрофида парвона бўлади. Худди келин ва келин келиши ҳам шундай. Миллион-миллион гўзаллик шайдоларининг уйида шундай. Шунинг учун у уйларнинг ҳар бирини мен «хонаи хуршид» деб атайман...

Бу ажойиб ҳикматли сўзлар мени жуда кўп ўй-фикр қаърига ташлаган эди. Улар ҳамон ёдимда. Айниқса, ҳозир бутун теранлиги билан жаранглади улар.

Ҳа, аслини олганда ҳам янги оила қуриш катта социал масала. Мен ҳам келинни қуёшга қиёс қилгим келади. Зотан, оилага янги келин келиши — офтоб чиқиши

демакдир, хонадонга битмас-туганмас севинч ва қут келиши демакдир, нур ва ҳаёт тўла янги олам келди демакдир, янги авлод муқаддимаси ҳам демакдир.

Ҳа, келин ва келин келишининг ғоят чуқур маъноси, сир-асрори ва улкан фазилатлари ҳамда оқибатлари бор. Аввало, мана, ўшал ҳикматли Шарқ Навоийси таъбири ва тасвирича, не эзгу орзу ва беҳад сафоли ниятлар билан яшайди севган-севилган ва келин бўладиган қиз:

...Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Сукунинг вақти қўлдош ўлсам эрди.
Қуёш янглиғ бўлиб кундуз қарининг,
Булуб тун соя янглиғ ҳамнишининг.
Тикон кирса кафинга кинасидин,
Чиқарсам эрди киприк игнасидин...
Чу билсам гарддин кўнглингда қайғу,
Ер узра ашқдин сепсам эрди сув...
Тилар бўлсанг юзунг кўрмакка кўзгу,
Юзум юзунга тутсам эрди ўтру...
Дамо-дам айлабон ҳамдамлиғингни,
Кеча-кундуз қилиб маҳрамлиғингни.
Тунунгда шамъи мажлис бўлсам эрди,
Кун ўлсам, ёру мунис бўлсам эрди.

Шу бениҳоя ажойиб ва ҳаётбахш интилишлар, шу ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган гўзал ўйлар мужассамига айланган ҳолда эр уйига келин келади!

Шуни эр чуқур тушуна ва қадрлай олармикан, шунга сазовор эътибор ва садоқат кўргаза билармикан?! Йигитлик номига ярашадиган ҳолда меҳрибон ва ғамхўр, ҳамдаст ва ҳамкор, эъзозли ва эҳтиромли бўлармикан?! Бу — ўзак масала! Бахт, осудалик ва одамийликнинг калити мана шунда!

Гап эрдагина эмас, келин келган ўзга оиладагина эмас. Келин олдида уй, эр юмуши ва корхона иши бор; одамларнинг синов ва ҳасад кўзи бор, таъна ва таъқиб бор. Буларнинг барининг устига, аксар уйларда қайнана, қайната, қайнини ва қайнсингиллар бор, қайин томонидаги амакилар, тоғалар, жиянлар бор, яна қандайдир қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, келди-кетдилар бор. Буларнинг ҳар бирининг ўзига хос тили,

талаби ва дили бор, характери, «хунар»и ва «хизмат»и бор. Эҳ-ҳе, яна нимасини айтай! Буларнинг барчаси яқиндагина келган ёки ҳамон тушунолмаётган саросимада бўлган битта келинни қўраб олган. Бунинг устига, уларнинг бариси яхши ва инсофли бўлса майли-я, лекин уларнинг орасида бемаза ва беўхшовлари, озорлилари, бири ундай, бири бундай, дейдиганлари йўқ эмас ёки оз эмас. Ўзлари совуқ сув ичиб, тишлари зирқираб қолса, келинга қовоқ солиб қарайдиган, ёмон туш кўриб, нотинчланса, унга кўз олайтирадиган қайнаталар, кинначи тезроқ келмаса ё тунда дайди шамол тегиб, беллари оғриб қолса, унга заҳарханда қиладиган, ҳатто қўшни томида мушук мовиллайверса, ундан кўрадиган қайнаналар йўқми?! Бир вақтнинг ўзида ош пиширмади, кир юлмади, ҳовли супурмади, бозор қилмади ёки бола йиғисини тўхтатмади, ош тузини паст қилиб қўйдим ва ҳоказо, деб валдирайдиганлар йўқ эмас. Онамларникига бориб келай деса ё бирон яқин дугонаси келиб узоқроқ сирлашиб сўзлашиб қолишса борми, яна гап қоп-қоп, қулоқларни қаттиқ ёп, тинчлигини Тўй-тепадан топ... Мазкур гапчи оғзи катталар уйда ўлтирган вақтларида идора хизматидан, ё заводдаги меҳнатдан, ёки дарсдан чиқиб уйга келингандан кейин ўшалардан эшитиладиган бундай аччиқ таъналар, айниқса жуда алам қилади...

Асосий масала мана шунда, баъзи ерларда учраб турадиган мана шу иллатларда — мана шу заҳаромуз таъналарда, мана шу ёт ва номеҳрибон «бошқалар...»да! Уларга қарата ҳам қатъий, ҳам илтимос ва илтижо тарзида айтгинг келади:

— Ҳай, шундай «бошқа» одамлар! Меҳрибон эр ва қайнлар деб, саранжом уй, роҳатбахш меҳнат, яхши ҳаёт, гўзал авлод, эъзоз ва ҳурмат деб келган у ажойиб келиннинг нима гуноҳи бор?! Биргина унинг ўзининг бошига шунчами?! Ахир, унга ҳар масалада мададкор ва меҳрибон бўлинса, чунончи, кирга қараша қолишса ва тузи пастга озгинагина керагини ташлай қолинса нима бўлади?!

Ахир, у ҳам — инсон! Инсон бўлгандаям малаксимон, навқирон. У, ҳақиқий инсонийлик ва ажойиб орзуларга, чиройли фазилатларга тўла бўлганлиги устига, яна: умрининг неча-неча йилини бирга ўтказган ва беҳад севган ота-онасини, уйини, жигарларинигина эмас,

маълум маънода ҳатто эркининг бир чеккасини қолдириб келди бу бошқа даргоҳга. Сиз ҳурмат ва хурсанд қилганингизда унинг юзи гулдай очилишига, тўғри ва меҳрибонларча ўғит берганингизда онг ва одоб билан «хўп» деб туришига ё бир ишни буюрганингизда «лаббай» деб қушдай учишига ва уйингизнинг файзга тўлишига қаранг! Нақадар яхши ва гўзал-а!

Қайси бири яхши: буми ёки келинни таъна, ташвиш ва ранжишга дучор қилиб, ҳам унинг, ҳам умуман оиланинг бахти ва осудалиги илдиэларини қирқишми?! Ҳа, қай бири яхши: келин қуёш янглиғлиғича, у келган уй хонаи хуршидлиғича қолишими ё бахти қаро бўлишими?!

Яна ахир, унинг ўзининг не-не эзгу орзулар билан нафас олганлиги устига, ота ва онаси олами-чи?! Уларнинг ўз қизлари каби ўн саккиз ёшга кирган, йўқ, ҳали қиз туғилмасдан олдин ўша фарзандга боғлаган ва шунча йиллар давомида ардоқлаган ажойиб умид-орзулари ҳам парчаланмасин, ахир! Ҳа, улар узоқ вақтлар мобайнида ўз бошларидан нималарни кечирмади, қандай ширин тилаклар билан яшамадилар! Жигаргўшанинг биринчи овозини эшитганда ва биринчи табассумини кўрганда, биринчи «ая», «дада» деганида, биринчи қаддам ташлаганида уларнинг кўзларидан оққан севинч ёшларининг шавқ-завқини биласизми?! Ахир, бундай кўз ёши энг катта бахт-саодат ва шодлик нишони, ифодаси бўлади. Ун саккиз ё бундан кўпроқ йил мобайнида уни кўз қорачиғидай асрашди, кўпдан-кўп машаққат ҳамда ташвишларни кутиб ва бартараф қилиб, уни катта қилишди, кун сайин бўйини ўлчаб, рангига қараб, сочини тараб, бахт тилашди, ўзларининг бахтларини ҳам шунда кўришди... Ҳа, осудалик ва яхшилиқ тилашди, юксак одобли ва барчага фойдали бўлишини тилашди, севимли Ватанга, ажойиб халққа, оилага, оиладаги катта-кичикларга меҳрибон кўмакдош бўлиб вояга етишини тилашди. Шунга эришишди. Эҳ-ҳе, яна нималарни тилашмади, нималарни орзу қилишмади?! Шу тарзда, шу руҳда тарбия қилиб, катта қилиб, балорага етказиб, ўқитиб, ўргатиб, яъни тайёр қилиб, қўлларингизга икки қўллаб олиб келиб топширишди... Қаранг-а, нақадар олижаноб ва улуғвор, саховатли, сабоҳатли ва савобли, ҳар қандай миннатдорчилик ва эъзозлашга, эҳтиромга арзийдиган иш бу!

Шуни тушунмаганларга ҳайф! Етар энди бу ҳақда. Ниҳоят, бир нарсани эслатиб қўяй: Ҳамза «Бой ила хизматчи»сидаги зуғумкор Ҳожи она ва бадкор Хонзодалар даври аллақачондир ўтиб кетган. Ахир, ҳозир тубдан бошқа замон! Миллион-миллион озод совет хотин-қизлари эркаклар билан бирга ўз тақдирларининг гина эмас, бутун давлатнинг, бутун мамлакатнинг, бутун еру кўкнинг хўжасидирлар, ўз жонажон партия ва ҳукуматининг бутун қудрати ва қонунлари, очигини айтавераман, суди, адлияси ва ҳатто авахталари ҳам уларнинг озодлиги, қадр-қиммати ва ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза этишга қаратилган. Мамлакатдаги барча бойликлар, китоб ва фабрикалар, университет ва клублар, пахта ва конлар, шифохона ва санъат кошоналари — ҳаммаси уларнинг бахт-саодатлари, осуда нафас олиш ва ижтимоий-фойдали меҳнат қилишлари хизматига қўйилган, шу мақсадга бўйсундирилган. Улар бунини билдилар, қадрига етадилар. Шунинг учун ҳам ўша бойликларни кўпайтиришда, Ватани ва ҳаётини янада гўзаллаштиришда мўъжизалар яратмоқдалар. Уларнинг ўзаро муносабатлари ва оилаларининг гўзаллиги ҳам таърифга сиғмас даражададир.

Аммо сиз, «бошқалар»чи?.. Сизларга қарата бутун қатъияти ва жиддияти билан айтаман: мана шу юқоридagi мулоҳазалар, «ахир...» — лар устида чуқурроқ ўйлаб, тегишли хулосалар чиқаринг. Акс ҳолда уйингизда на бахтиёр келин бўлади, на зиё ва файз бўлади. Келин улуғ зотдир, янги баҳодир ва бахтиёр авлодлар силсиласи худди ундан — келиндан бошланади. Ҳа, ундан бошланади навбатдаги ҳаёт... Янги саодат ва севинчлар, олим ва бастакорлар, мўъжизакор ишчи ва чўлқуварлар, боғбон ва жангчилар боискоридир у!.. Умуман, уй, дил ва келажак беагидир у! У бўлган уй ҳақиқатан ҳам хонаи хуршиддир. Уни ҳар қанча ардоқлаб эъзозласанг ҳам арзийди.

13.VIII.74

ТУРКМАН ДУҒОНИМ ДИЕРИДА

Бошқа қардошларимиз каби, туркман билан ўзбек бирлиги, дўстлиги ҳамда баҳодирлиги жуда қадимий, навқирон ва ҳаётбахшдир.

Қаранг, нақадар ажиб! 500 йил олдин Алишер Навоий айтибдурлар:

...Яна манғит ўзбак била ёндашиб,
Икки зулфдек тузлари чирмашиб...
Алар ёнида Мовараннаҳр эли,
Ики руд орасида ўн шаҳр эли.

Бари шергиру¹, бари пилзўр,
Тикиб ўқ била кўзларин бўлса мўр.

Беш юз йил ўтгандан кейин, яқинда, тамомила бошқа, тубдан янги даврда аллома Миртемир, ўзбек халқи фикрини ифодалаб, ўзининг бир шеърини шундай бошлабдур:

Сенинг тақдиринг нақ менинг тақдирим,
Сенинг тасвиринг нақ менинг тасвирим,
Туркман дўғоним, ҳей, туркман дўғоним,
Сенинг тадбиринг нақ менинг тадбирим.

Ярим минг йилга қарамай, бу тўғри келишда ҳеч қандай тасодифийлик йўқ, темир қонуният бор, ҳаёт талаби ва асоси бор, халқлар манфаатининг моҳиятча бирлиги ва улардаги дил уришининг ҳамоҳанглиги бор, уларнинг эзгу тирикчилигини ва ижтимоий тараққиётини таъмин этадиган қудратли омил бор.

Бунинг устига, улар тақдир тақозоси билан азалдан қўшни, қўшнигина эмас, қориндош ва қондошдирлар, бир масканли ва бир маслакклидирлар, бир-бирига устоз ва шогирддирлар. Бир дарёдан сув ичган, бир қуёшдан нур эмган, бир тупроқдан баҳра олгандирлар. Бир хил ёв билан олишган, бир хил кулфатда ёш тўккан ва бир хил ғалаба нашъасини тортган сафдош ва сирдошдирлар. Қиз олиб қиз бердилар, нон ва тузни ўртада баҳам кўрдилар. Сўзлашишда тушунаверамиз, музикаларимиз ҳам бирдай ёқимли ва ёндошдир. Еримиз еримизга, тақдиримиз тақдиримизга, қолаверса, бағримиз бағримизга туташдир. Қарангки, кузимиз ва қишимиз ҳам бир вақтда кетади, баҳоримиз ва ёзимиз ҳам бир вақтда келади...

¹ Шер билан олишадиган ва енгадиган.

Биз яқинда Ўзбекистон Фанлар академияси ва «Билим» жамияти номидан Ўрта Осиё республикалари ва Молдавия ССРнинг эллик йиллик юбилеи муносабати билан уюштирилган Дўстлик кунларида иштирок этиш учун бир гуруҳ олим ва ёзувчилар делегация бўлиб шу дўғонларимиз таклифига биноан уларнинг серзие ва сербахт диёрига бориб келдик. Бу ажойиб кунлар табиий тарзда бутун қардош республика бўйича катта тантананага — халқларимиз биродарлиги ҳамда ҳамкорлиги тўйига, триумфи тимсолига айланган ҳолда ўтди. Бу тантанани етарли даражада таърифлаш ва тавсифлаш жуда маҳол. Баъзи таассуротларимиз ва кўрган-кечирганларимиз, эшитган ва билганларимиз ҳақида озгина бўлса-да, ҳисоб бермоқ мақсадида ушбу очеркни ёзмаққа жазм этдим.

Аввало мазкур диёр пойтахти Ашхобод борасида бир неча шингил сўз.

О, бу... севги деган нарса нималар қилмайди ва нималарга қодир эмас-а! Афсонага кўра, гўзаллик ҳамда малоҳатда дунёдаги барча ҳусндорлар орасида тенги йўқ, ой юзли, сарв қоматли бир туркман қизи ва унга ҳар жиҳатдан муносиб йигит бир-бирларини телбаликка бориб етадиган даражада беҳад яхши кўрадилар. Ўтган замонларда қарийб ҳамиша бундай ҳодиса ва ҳолатлар ниҳояси ўта фожиали бўлгандек, бу буюк севги тарихи ҳам фалокатлар билан тўла бўлди ва охири ҳалокат билан тугади. Одамийлик ва эркинликка разиллик ва тутқинликни қарши қўйишга одатланган бадкорлар ишга тушадилар, тўхтовсиз таъқиб йўлига кирадилар, қилич қайрайдилар. Нотавон ва муҳофазасиз маҳбувлар, ўрганган уйлари ва ота-она оғушини ташлаб, узоқларга қочишга мажбур бўладилар. Сувсиз саҳролар ва силсилали тоғ-тепалар ошиб, оловли кун ва даҳшатли тунларни бошдан кечириб йўл юрадилар, йўл юрганда ҳам жуда мўл юрадилар. Ниҳоят, ҳозирги азим шаҳар ўрнашган жойга (у вақтда бу ерда биргина хароба кулба бўлган экан!) етганларида, орқаларидан жадал қувиб келаётганлар кўринади. Бечора севишганлар айрилиқ мутлақлигини тушунадилар, дарё-дарё ёш (ашк) тўкадилар ва ҳақиқий севги ҳам вафодорлик, дўстлик қонун-қондасига содиқ қолиб, ўзларини ҳалок қиладилар — жудоликда, разиллар олдида хор бўлиб яшашдан ўлимни афзал кўрадилар. Бу фожиа ҳақидаги ха-

бар тезда ҳар ёнга, узоқ-яқинларга ёйилади. Тоғу тош, чўлу биёбон, осмону ер, барча жониворлар қон йиғлайди, фарёд қилади. Ҳалокат юз берган жой бора-бора одамлар учун зиёратгоҳ ва таъзимхонага айланиб кетади. Шу ерда аввал қишлоқ, сўнгра шаҳар пайдо бўла бошлайди. Уни, бир ривоятга кўра, Ашқобод деб, бошқа ривоятга кўра, Ишқобод (Ашқобод) деб атай бошлайдилар. Хуллас, ўша севишганларга ва уларнинг фожиасига атаб халқ севги, дўстлик ва садоқат тажассуми сифатида, муҳаббат ва вафо обидаси шаклида қад кўтартира бошлаган экан шу шаҳарни... Ҳа, у кенг маъноли дўстлик ва садоқат шаҳридир!

Аҳоли ўз пойтахтини жуда ардоқлайди, севади. Ҳақиқатан ҳам, шаҳар ғоят гўзал, муҳташам бўлиб, улкан ҳамда нақшин кошонага ўхшайди. Кўкат билан қопланган. Унинг номи балки «Ишқобод» сўзидан ҳам олингандир — шу қадар мўл зиё, нур, ёруғлиқ (ишқ) билан нафас олаётгандай туюлади у. Нақ ёнгинасидаги гигант тоғ тизмалари эса, унинг салобатига салобат кўшаётгандай мағрур туради. Тўппа-тўғри магистрал кўчалар ва саф тартиб турган муҳташам янги бинолар; ҳозирги замон саноатининг қатор ўта мураккаб тармоқлари жойлашган корхоналар ва юксак маданият муассасалари; қайноқ ҳаёт, шинам кийимли одамлар, хандон болалар, обод боғлар...

Шу ерда бир нарсани алоҳида қайд қилиб ўтай. «Одам қўли гулдир», дейдилар бизда. Бу иборанинг Ашқободдаги гилам тўқиш фирмасига кириб, ундаги беқиёс чеварлар чехрасини, меҳнати мўъжизасини кўрганда эсимизга дарҳол келиши бежиз бўлмади. Улар оддий матодан оддий жун тола ҳамда пахта ипидан ғоят нозик қилқалам мусаввирдек ва ё бошқа ўта юксак бадий тафаккур соҳибаларидек шундай ҳайратомуз санъат намунасини, афсонаангиз лавҳа ва поэма яратмоқдаларки, таърифлаш амри-маҳолдир, бутун жаҳонга донғи кетгандир. Ажойиб хонага ўхшаган бу корхонанинг таассуротлар ёзиб қолдириладиган китобида ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг қуйидаги жуда баланд меҳр-муҳаббатли ва зўр маъноли сўзларини ўқиб беҳад хурсанд бўлдик:

«Туркманистон гиламчиларининг олтин қўллари маҳорати устмонлигидан ҳайрат-ҳаяжонга келдим. Қимматли меҳнаткаш аёллар, сизларга дилдан социа-

листик Ватан шон-шарафи учун ғоят ажойиб санъатингизда янги, ғоят ажойиб муваффақиятлар тилайман!»

Қолаверса, бутун Туркменистон ўта улкан ва кўркам яхлит гиламга ўхшайди, шундай гилам янглиғ гулгун ва гўзалдир... Айниқса, ҳозирги кунларда республиканинг ўз олтин тўйига тайёрланиши муносабати билан ҳар қадамда унинг гўзаллигига гўзаллик, кўркамлигига кўркамлик кўшилмоқда.

Кишини чексиз қувонтирадиган асосий нарса бу ўта ажойиб, ҳайратланарли ва улкан равнақдагина эмас, унинг моҳиятида, шу моҳиятни тушунишда ва миннатдорликда ҳамдир. Тасодифий эмаски, асрлар қолоқлиги ва зилзила харобаларининг йўқотилиши, шу, тамомила янги ҳамда гўзал шаҳарнинг яралиши боискорларига — жонажон партиямиз ва Совет ҳукуматига, барча совет халқлари дўстлиги, кўмаги ва ҳамкорлигига ҳар ерда, ҳар бир дил ва тилда, ҳар бир хонадон, саҳна ва экранда чексиз ҳамда самимий ташаккуру тасанно товушлари янграмоқда. Чиндан-да, бу шаҳар шу буюк дўстлик ва кўмакдошлик монументидай мағрур қад кўтариб турибди. Ахир, ўйлаб кўринг, ҳаммаси бўлиб ўн-ўн беш йил ичида шу қадар улкан ва замонавий пойтахтнинг, яна даҳшатли зилзиланинг ялпи вайроналиклари устида пайдо бўлиши ҳеч тарихда учраганми? Йўқ, бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Зотан, бундай мўъжизанинг бўлиши имконияти ва омили ўз бошланғичини улуғ Лениндан ҳамда Улуғ Октябрдан олади... Умуман бундай мўъжизага биздаги ижтимоий тузумгина қодирдир.

Айниқса, ғоят юксак туркман халқ санъати билан безатилган ва гениал Владимир Ильич сиймоси мужассамлашган ҳайкалга гулчамбарлар қўйганимизда бу буюк ҳақиқат барқ уриб, бутун бор теранлиги ва ёрқинлиги билан фикрда, киши кўз ўнгида намоён бўлди, яққол гавдаланди...

Гап пойтахтдагина эмас.

Кўпгина қишлоқ ва шаҳарларда бўлди. Ҳар ерда шу ҳақиқат тазоҳири, шу тузум ҳаётбахшлиги ва тантанаси, шу дўстлик кўрки ва таронаси, шу мамнунлик, маъмурлик ифодаси ва миннатдорлик овозлари.

Мана, асримиз мўъжизаларидан бири доҳий Ленин номидаги азим Қорақум канали. Унинг кенглиги анчагина ерларда бир неча ўн метр, узунлиги эса минг ки-

лометрға яқинлашмоқда. Авлодлардан авлодларга ўта ажин босиб, чинқириб ётган чўллар кўкрагини, даҳшат тўла қум саҳролари сийнасини қоқ ёриб «оби ҳаёт» келмоқда, сепини ёйиб ва меҳр кўргазиб бир дарё сув оқиб келмоқда — у, ширин мева ва «оқ олтин»га, мамлакат қудрати ва мудофаасига, кексанинг осудалиги ва бола шодиёнасига, сунъий кўл ва янги совхозларга айланиб келмоқда. Хуллас, дўғонларимиз диёрига бир дарё бахт ва фаровонлик оқиб келмоқда.

Қаранг, шу ўта улкан иншоотни қуриш ва мўъжизани яратишда қирққа яқин қардош халқларимиз ўзларининг ҳам меҳр-муҳаббати ва дўстлик ҳиссиёти билан, ҳам меҳнати ва маблағи билан иштирок этибди — туркман биродарларига ёрдам кўрсатибди. Шу қардошлар орасида Ўзбекистоннинг ҳам ҳиссаси энг катталаридан бири эканлигини ҳар жойда самимият билан қайд қилганларини эшитиб, албатта, жуда хурсанд бўлдик. Ажиб, илгариги замонларда бир кичкинагина ариққа зор бўлганлар, энди бутун бошли дарёни ўртада баҳам кўрмоқдалар. Қолаверса, бунинг ўзи ҳам мўъжиза...

Шу ерда бир жажжи лавҳани айтиб ўтай. Бизни каналга олиб бориб тез сузар катерда сайр қилдира бошлашди мезбонлар. Бир жойга бориб тўхтадик ва қирғоққа чиқишимиз биланоқ икки одам қаршимизда пайдо бўлди, бир неча дақиқада қовурилган ажойиб баликни катта идишда ҳузуримизга олиб келиб, меҳмон қила бошладилар. Суҳбат-суриштиришда шулардан бири жуда ёқимли тарзда кулиб туриб, соф туркман тилида сўзлай кетди:

— Мен ўзим русман, номим Иван. Бир вақтлар шу ерларга келиб қолган эдим. Эҳ-ҳе, айниқса саратонда сувсизлик азоби қандай бўлишлигини биз жуда яхши биламиз. Мен неча йиллар мобайнида шу ерларда яшаб, бутунлай туркман бўлиб қолдим, ўнта боладан иборат оилам ҳам туркман. Ҳар ишда мен бу ерлик аҳолига ёрдам бердим, улар ҳам мени буткул ва ҳар жиҳатдан ўзлариники қилиб олдилар... Мана энди сув келди. Мен ҳам туркман дўғонларим билан бирга томошабин бўлиб ўтирмадим, аксинча, бу каналда бизнинг мўл теримиз тўкилган. Шу билан бахтиёримиз, менинг ҳам дастурхоним безанган, элу юрт ҳам фаровон. Шу сунъий дарё учун, шу саодатли ҳаёт учун партиямизга, халқларимизга, жумладан, ўзбек қардошларимизга ҳеч

битмас-туганмас ва такрор-такрор раҳмат! Ҳа, айтгандай, бир вақтлар қўлда қурол олиб туркман ва инглиз босмачилари, сўнгра фашист босқинчилари билан олишганим учун олган орденларим ҳам бор...

Бу, ҳақиқат каби ғоят содда ва бевосита, жуда очиқ кўнгилли ва самимий дўстимизнинг ўзи ҳам, тарихи ҳам жуда қизиқ экан. У сўзлаяпти-ю, севинчига сиғмаганидан нима қилишини баъзан билмай қолади: ҳам-мамизни қайта-қайта қучгиси келгандай ва дунёдаги барча ноз-неъматларни олдимизга тўкиб ташлаб, энг яқин қардошини эъозламоқчидай туюлади. У билан узоққина суҳбатлашдик, ўзи экиб пиширган қантдай қовун, узум ва тарвузларидан баҳраманд бўлдик ва энг яхши ниятлар тилаб йўлимиз давомига тушдик. Катеримиз сув ойнасини карт кесиб узоқ-узоқларга кетганига қадар унинг биз билан хайрлашаётган қўллари ҳамон кўриниб турарди. Унинг канал учун, мўл бахт учун партиямизга, халқларимиз дўстлигига қарата такрор-такрор айтган ҳаяжонли мадҳ сўзлари ҳамон далаю дарё бўйлаб янграётгандай бўларди.

Туш пайти. Қуёш тиккага келган. Биз эса йўлда. Атроф шу қадар иссиқки, гўё еру осмон олов билан олишаётгандай. Узоқдан уфқда қандайдир маҳобатли бир иншоот кўрина бошлади. Биз билан бирга кетаётган республика вакили (жуда ақлли, ғайратли ва хушмуомалали бўлиб, номи шарифи Режаб эди) дарров тушунтирди. Яқинда ишга туширила бошланган гигант электростанция экан. Етиб бордик. Кўзимиз ўнгида, жазирама чўл бағрида бир афсонасимон улкан нурхона, бир мўъжизаомуз ажойибот қад кўтариб турибди. Бу ақл бовар қилмайдиган буюк коргоҳу сиргоҳ сахий Туркманистон ер ости газини тунқувар зиёга ва машиналарни ҳаракатга келтирадиган кучга, меҳнатни енгиллатадиган ва чўлқувар қудратга айлантлар экан. Хуллас, бутун қардош республика бойлигига бойлик ва бахтига бахт қўшиш фазилатига эгадир у. Шу даражада улурвор, салобатли ва мураккабки, одам лол қолмасдан илож йўқ; партия қудратига, озод инсон истеъдодига, тузумимиз ҳаётийлигига қойил қолмасдан совет халқларига, уларнинг ҳамкорлиги ҳаётбахшлигига ҳайратланмасдан илож йўқ.

Ҳа, айтиб беришларича, бу мўъжизани яратишда мамлакатимиздаги қирққа яқин халқларнинг вакилла-

ри ва ўттизга яқин шаҳарларнинг корхоналари иштирок этишибди. Унинг жуда ёқимли, билагон директори бош инженери ва партия ташкилоти секретарининг айтишларига қараганда, айниқса Москва ва Ўзбекистоннинг роли жуда катта бўлибди.

Биобарин, бу гигант ҳам дўстлик шарофати, манфаатларимиз умумийлиги оқибатидир.

Қўриқ ерларда ташкил этилган бир неча совхозларда бўлдик. Поёни йўқ далалар барглари туширилган оппоқ пахта денгизига ўхшаб товланиб, тўлғанади. Кўзни қамаштиради, дилга ажойиб илҳом, юксак ғурур ва ғўзал завқ бахш этади. Ҳосил жуда мўл. Яқинда завод ва фабрикаларга бориб ватандошларимиз учун сулҳамда ҳаводек зарур бўлган дастурхон безаги ва қимматли буюмларга айланади, халқ ҳаётини янада мазмур ва масрур қилади.

Масаланинг асосий томони бу «денгиз» дағина эмас. Дили шодон ва юзи хандон катта-кичик пахтакорлар пахтазор ҳуснига ҳусн қўшиб туради. Бу «денгиз» паҳлавонлари, «оқ олтин» соҳиблари ва ижодкорлари билан сўзлашганинг сари хурсандлигинг ортаверади. Қизиғи, хусусан, шундан иборатки, ҳар ерда мулоқот марказида яна ўшал бош масала — халқларимиз дўстлиги ва ҳамкорлиги мавзуи туради. Тупроқшунослик фани учун Ленинградга, металл учун украиналик биродарига, ҳозир кўз ўнгида пахта оралиқларида ҳайбатли филлардек юрган «зангори кема» учун ўзбек қардошига ташаккур сўзлари суҳбат пайтларида ва қадаҳ жаранглирида баланд янгради.

Ниҳоят, қуйидагидай тараққиёт, дўстлик ва миннатдорчиликни ҳам кўрдик: Байрам-Али районидаги «Коммунизм» номли колхоз. Унинг йигирма йилдан кўп вақт мобайнида ишлаб келаётган ақлли ҳамда меҳрибон ажойиб аёл раисининг айтиб беришича, бу хўжалик республикадаги кўпмиллатли ва миллионер колхозлардан биридир. Унинг ўз мактаби ва кутубхонаси, касалхонаси ва ҳаммоми, болалар боғчалари ва яслилари бор. Унинг бир қанча олий мактабларда (Москва, Ленинград, Киев, Тошкент, Бокуда) таҳсил олаётган ўнлаб талабалари бор. Унинг ажойиб ҳаваскор санъатчилари ва ансамбллари бор. Суҳбатдан бирида колхоз ютуқлари, Ўзбекистонда чиқарилган тракторлари, пахта териш машиналари, халқлар дўстлиги ҳақида сўз кетганда ва

миннатдорлик изҳор этишда раиса гап аро жуда севинч ва самимият ҳамда табассум билан шундай деди:

— ... Ҳатто бундан бир неча йил аввал ўртоқ Шароф Рашидов бизнинг калхозга келганида қўлига кетмон олиб пахтани қандай чопишни бизга кўрсатган эди. Бу нарса «қатрада қуёш» қабилида ҳамон ҳаммамизнинг ёдимизда...

... Шундай қилиб, дўстлик, ҳамкорлик ва миннатдорлик ҳиссиёти қардош туркман халқини безаган энг ажойиб хислатлардандир. Биз олти кун давомида бу халқнинг яна бошқа гўзал хусусиятининг шоҳиди бўлдик: у жуда самимий, садоқатли, саховатли ва баҳодирона, меҳнат билан машғул бўладигандир, жуда мўъжизали ижодкорлик қобилиятига молик, чуқур интернационалистик ва ватанпарварлик онгига эгадир. Унинг даҳшатли бўронларни енгиб, асрлар мобайнида қақраб ётган енгилмас бўлиб кўринган саҳроларни қаҳратон қиш ва саратон ёзда ўзлаштириб, бўстонга айлантириши асосида ҳам, янги шаҳарлар ва обод қишлоқлар, саноат гигантлари яратиш асосида ҳам, маданият юксакликларини бирин-кетин эгаллай бориши асосида ҳам ётган ҳал қилувчи омиллардан бири худди шудир.

Шундай қилиб, туркман халқи худди шу хусусият ва онгга эга бўлган барча бахтиёр совет халқлари ягона оиласининг муносиб аъзосидир. Шу оилада янада камол топинг, азиз туркман дўғонлар! Яқинлашиб келаётган олтин тўйингиз муборак бўлсин, жонажон дўстлар!

29.IX.74

ОФАРИН, ПАҲЛАВОН!

Нақадар гўзал ва гулгун, баҳодирона ва жўшқин ҳаётимиз бор! Мана шундан яна бир нишона: халқимизнинг ҳозирги жуда серқиррали ва кўп соҳали бадий маданиятида ғоят ажойиб ва севинчли воқеа рўй берди — партиямизнинг меҳри ва иродаси билан, Иттифоқ Олий Совети Президиуми раисининг имзоси билан аллома Комил Яшин номи энди Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган ўта шарафли унвондан бошланадиган бўлди...

... Паҳлавон дўстимизнинг илк асари чиққанига эллик йилча бўлди. Бинобарин, ёзувчимизнинг ёши республикамиз ёшига тўғри келади. Тасодифми бу? Йўқ! Комил Яшин, бошқа сафдошлари каби, шу йиллар фарзанди, маҳсулидир, шу йиллар жангчиси, жарчисидир, шу йиллар зарбдори ва яловбардорларидир. У адабиёт оламига ташлаган биринчи қадаминиёқ қуйидаги онтомуз сатрлардан бошлади ва ҳамиша шуларга содиқ қолди:

Унганман қип-қизил шуъла қўйнида,
Ғам-алам, қайғуга улфат эмасман.
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари кетмасман...
Кичкина созим бахт, қуёш куйлайди.
Ешгина юрагим шунга ундайди.

Ҳа, эллик йил-а! Яна, қандай буткул мустасно йиллар денг! Оташ кураш, зафар ва бунёдкорлик тўла йиллар — ҳар бири асрларга тенг келадиган йиллар, планетамиз, ярим асрни ларзага келтирган, янги давр бошлаган, бутун башариятни ҳайрату ҳаяжонга солган ўта баҳодир ва ижодкор йиллар, инсоният тарихида тубдан новатор айёмлар! Ғаддор душман ваҳшатлари, лаънати уруш даҳшатлари, улар устидан ғалаба пашъалари; мамлакатни тиклаш, саноатлаштириш; қолоқ қишлоқни социалистик колхоз ва совхоз дёрига айлантириш; халққа зулукдек зулм қилган хурофоту бидъатларни, минг-минг одамларни ёстиғини қуритган аёвсиз социал касалликларини йўқотиш; саводсизлик ва китобсизликни тугатиш, умуман, ленинча маданий инқилоб вазифаларини амалга ошириш ва тараққиёт юксакликларини биринкетин эгаллаш; асрлар мобайнида энг эзилган, энг таҳқирланган миллион-миллион хотин-қизларни «ичкари» зулматидан озод этиб, офтоб оғушига олиб кириш; бошланган янги тарихни бўғиб, инсониятни қул қилиб, машъум ўрта асрчиликка улоқтириб ташлашга тиш-тирноғи билан тиришган ажалфуруш фашизм, империализм ва мустамлакачиликни, қутурган «сарик иблис» корчалонлари ва маддоҳларини фош этиш, енгиш. Эҳ-ҳе, яна қандай оғир ва улкан ишлар қилинмади мамлакатимизда бу ярим аср ичида!

Яшин ижодини шуларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Худди шуларнинг бадий қомусидир у.

Ҳа, эллик йиллик шундай ғоят зўр меҳнат!

Гениал Лениннинг дўсти бўлган буюк Горький ва оташнафас Ҳамза изидан бориб, умумсовет адабиётининг узвий қисми ҳисобланган янги ўзбек адабиётини яратишга ҳамда равнақ топтиришга улкан ҳисса қўшиш; уни ҳам ўз ижоди маҳсули билан, ҳам ўзгалар ижодини ташкил этиш, ёрдамлашиш, сафарбар қилиш билан умумиттифоқ ва жаҳон миқёсига кўтаришда чўнг актив ҳамда самарали иштирок этиш; энг мураккаб ва энг оммавий жанрлардан бири бўлган драматургияни умри боқий дурдоналар билан бойитиш; театр, музика ва кинематографияда, адабиётшунослик ва санъат илмида қилинган ҳеч изи ўчмас ва ажойиб ижодий иш; Осиё ва Африка мамлакатларидаги илғор адабий ҳаракатларнинг мустақкамланиши ҳамда ривожда самарали фаллик ва самимий жонкуярлик кўрсатиш; бу ҳаракатларга халал бераётган реакцияга қарши актив курашда бўлиш, мана яна ўша катта, кўп қиррали ижодий ва практик меҳнат намуналари, лавҳалари!

Бу меҳнатнома чиндан-да қаҳрамонномадир...

Яна, денг, қандай юксак, зўр ва замонавий принципларга асосланган ҳолда яратилди бу «нома»! Мана, чунончи, драматургининг бултур улкан драматик театри-мизда сахналаштирилган «Инқилоб тонги» пьесаси муносабати билан 1973 йил 20 апрелдаги «Ўзбекистон маданияти» газетасида берилган суҳбатдан баъзи жуда характерли кўчирмалар:

«Марксча-ленинча дунёқараш замирида идрок қилинган, кўрилган ва ифодаланган конкрет тарихий ҳақиқат— тарихий драмаларнинг фундаментини ташкил этади. Бу ерда ссциалистик реализм методига асосланган ҳолда воқеалар шакллантирилади.

Мен худди мана шу йўлдан бордим».

«... Мен қатор тарихий революцион мавзудаги пьесалар муаллифи ва уларнинг турли-туман сахнавий талқинларини кўрган бир драматург сифатида шу нарсани комил ишонч билан айта оламан: тарихнинг санъатда эмоционал куч билан жаранглаши учун, энг аввало, бу нарсага замон билан чамбарчас ҳамнафас бўлгандагина эришмоқ мумкин. Утмишнинг қатламлари орқали бизнинг юрагимизга яқин бўлган, шу кунда бажараётган

ишларимизга ёрдам бера оладиган тарихий шахслар, уларнинг сўзи ва хатти-ҳаракатларигина санъатнинг кучини кўрсатишга ёрдам беради. Шундай бўлган тақдирда тарих замонавий руҳ билан омухта бўлиб, у янада гўзаллик, янада улуғворлик касб этади». Шунда театр-шунос суҳбатдош драматургга унинг юқоридаги фикрига шарҳ, изоҳ ва иллюстрация тарзида:— Комил Нуъмонович, Сизнинг, масалан, «Инқилоб тонги» асарингиз ҳам халқимизнинг Совет ҳокимиятини ўрнатишда нақадар оғир йўлларни босиб ўтганлигини кўрсатади ва уни эъюзлаш ҳамда ардоқлашга ундайди. Бу пьеса ва спектакль ҳеч нарсани, ҳатто ҳаётини ҳам аямай, келажак авлодлар бахт-саодати учун курашган аجدодларимизга янги авлодларда чуқур ҳурмат ва муҳаббат ҳисларини уйғотади, уларни миннатдорлик руҳида тарбиялайди,— дейди.

Драматург жавобан давом этиб, дейди: «Менинг назаримда, замонавийлик фақат шу билан чегараланмайдими. Ахир бизнинг республика учун, бутун мамлакатимиз учун тарих бўлиб қолган инқилобий ўтмишимиз Африка, Осиё, Латин Америкасидаги қатор халқлар ва давлатлар учун, айниқса, мустамлакачиликдан яқиндагина қутулган ва халос бўлаётган мамлакатлар учун бугунги кунда ҳаётини бир қонуний жараён дидир. Бу ерда ҳозирги янги дунёнинг барча мураккабликларини кўриб, ҳис қила билиш лозим. Бизнинг давр кишилари улуғвор инқилобий бўронлар гирдобиди ва таъсирида яшайди... Мен юксак ахлоқий талабчанлик, онгли равишда танланган идеал инсонни шубҳасиз ўз халқининг озодлиги ва саодати учун курашлар баррикадасида албатта ғалабага олиб келади, деган юксак ғоявий эътиқодни ифодалашга уриндим».

«Ҳар бир халқ драматургиясининг ривожланиши ҳозирги кунда шубҳасиз барча қардош халқларнинг адабий ва театр соҳасидаги изланишлари билан боғлиқ. Биз дўстлардан ўрганамиз, бир-биримизга устоз, бир-биримизга шогирдимиз, бир-биримизнинг тажрибаларимизни ўзлаштириб, юксалишга эришмоқдамиз. Мамлакатларнинг ўзаро яқинлашуви — бизнинг қудратимиз, бизнинг келажакдаги тараққиётимиз учун битмас-туганмас қудрат булоғидир. Бундай жараён санъатда ёрқинроқ кўринмоқда».

«... Мавзуга қўл урган чоғимда ҳар бир сўз учун,

ҳар бир ремарка учун, ҳар бир вергул учун чуқур масъулият ҳис қилдим...

Ижод — тинимсиз дарёдир, ижодкор оқимдан четда қололмайди. Мен ўзимнинг тарихий-революцион пьесаларимни ягона бир туркумдаги асарлар деб ҳисоблайман. Улар дастлаб 1928 йилда «Икки коммунист» дан бошланди. У сўнгра таҳрир қилиниб, «Тор-мор» номи билан аталган эди. Бу анъана «Йўлчи юлдуз»да давом эттирилди, сўнгра «Инқилоб тонги» майдонга келди. Бу туркумларни нима деб атасам экан? Туркистонда революция ва граждандлар уруши ҳақидаги трилогия ёки тетралогия деб атасамми? Буни театршунослар баҳолар. Лекин мен бу мавзунини ниҳоясига етказдим деб айта олмайман. Илҳомим ва кучим жўш урар экан, ушбу тарихий-революцион темага қўл уравераман.

«Драматург ва театрнинг ҳамжиҳатлиги — спектаклнинг (Ҳамза номли академик театр саҳнасидаги «Инқилоб тонги» — В. З.) муваффақиятига калит бўлди. Бу постановкада мен учун энг муҳим бўлган бир принцип яққол кўзга ташланади: унинг марказида ташқи воқеалар эмас, ташқи эффектлар эмас, балки одамларнинг руҳий оламига чуқур кириб бориш туради. Инқилобни тайёрлаш учун олиб борилган ўша момақалдиروқли йиллар ҳақида яратилган бу сокин спектаклда томошабинларни мафтун қиладиган нарса — инсон қалбидаги энг нозик ва мураккаб пардаларни черта билишдадир».

Хуллас, улкан меҳнат эвазига улкан мукофот — унвон!

Бизда — совет диёрида бу, яъни Ватан обод, халқ шод бўлсин деб, қилинган ижодни ардоқлаш қонундир... Ахир биз энг олий, энг гўзал инсоний идеал ҳисобланган муҳташам коммунизм биносини қад кўтартирмақдамиз. Мазкур қонун шу билан тақозо қилинади ва шунга ёрдам беради, шунга олиб боради.

Асосий гап адибимиз паҳлавонлигини бунча баланд таҳсинлаш-тақдирлаш биринчи навбатда унинг ўзига оидлигидагина эмас. Бу амалнинг маъноси анча кенг ва терандир. Ҳа, дарҳақиқат, жуда чуқур маъноли ва характерли сир: бошқа соҳаларда бўлганидек, бадииятдаги атоқли шахслар ҳаётида ҳам шундай ғоят муҳим воқеалар рўй берадики, булар ўшал, у ёки бу шахснинг бевосита ўзи учунгина қимматли ва севинчли, қутли ва қутловли бўлмай, умум учун, барча қаламкашлар учун,

кенг омма ва қолаверса халқ учун ҳам қувонарли, қутли ва қутловли ҳисобланади. Ўз исмига ярашур комил ва забардаст адибимизнинг юксак номга сазовор этилиши ҳаммамизнинг, минг-миллионлардан иборат бўлган ўқувчи ҳамда томошабин жамоатнинг тантанасига, шодлиги ва шодиёнасига, адабиётимиз юксаклиги кўрсаткичига айланиб кетди. Шунинг ўзида ҳам, «қатрада қуёш»дек, социал воқелигимизнинг нақадар ажойиблигини, гўзаллиги тимсолини кўрамиз.

Айниқса, шундай севинчли пайтларда, улуғ айёмларда, хусусан, ажойиб социалистик республикамиз олтин тўйи арафаси кунларида албатта эсга тушадиган нарса, қонли, харобали ҳамда аламли асрларни ўз ичига олган қора кечмиш, ундаги ажодларимизнинг кўз ёшлари ва дод-фарёдлари, фожиаларидир. Мана, чунончи, XIX аср зулми ва адолатсизлиги асири бўлган буюк шоир Оғайнинг ўз машъум даври ва аччиқ тақдиридан ноласи:

Хароб ўлсун илоҳий гумбази даввор чархи дун,
Ки, дойим даври каждур, таври шуму, ҳайъати вожун.
Онинг кажравлиги таъсиридандур бу жаҳон ичра,
Жафо аҳли ҳамиша хурраму, аҳли вафо маҳзун...

Бизда у замонлар, у асорат ва нолалар улуғ Ленин Октябри туфайли аллақачонлар ўтиб кетди. Эллик баҳорли Ўзбекистон бугун бир ажойиб гулдастага ўхшайди. Шу бахтиёр диёрнинг улкан ижодчи фарзандларидан бири, шу гулдастани тараннум этиб келган ажиб санъаткорларидан бири Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшиндир...

Мана, икки хил даври икки хил тақдир!..

Жонажон партиямизга, улуғвор давримизга, ажойиб тузум ва баҳодир халқимизга чексиз таҳсин ва ташақкур!

Бадиятимиз паҳлавони Комил оға! Олға отадиган одимингиз янада шахдам ва шарофатли бўлсин!

1.X.74

УЛУҒ ОКТЯБРГА АТАГАНИМ

Бизда ҳар нарса инсон учун.
Ҳа, бизда шундай! Улуғ Ленин Октябрининг шарофати бу.

Аввало бир неча сўз тарихдан.

... Асрлар, асрлар! Насллар, насллар! Қитъалар, қитъалар! Лекин аслида энг муқаддас зот ва коинот тожи ҳисобланган, қолаверса, шу асрлар, насллар ва қитъалар маъно ҳамда мазмунини ташкил этган инсон тақдирини на шу асрлар, қитъалар ҳал қила олди, на инсоншунослик санъати, адабиёти, илми ва на бутун хилқат холиқи деб эълон этилган «худо»лар кўзига қон тўлган қасосчи қўзғолончилар. Аксинча, инсонни ҳар хил антиинсоний социал системалар ва даврларда ҳар хил шаклдаги қулга айлантирдилар, молдан паст ва тупроқдан хор кўрдилар, бойлик яратиш ва бахтсиз яшашнигина унга қисмат қилдилар. Унга ҳатто севишни ҳам қатағон этдилар:

...Мажнунга илож банд эрур, банд,
Билманму шукуҳу савлатимни,
Аъроб аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлунга, ҳам санга, билурмен.
Ким, ҳар не қилай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат юзидин тажоҳул ўлмиш.
Қил забтнн анинг чу бўлдинг огоҳ,
Мундин нориким, наузу биллоҳ!..
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айтгумдур охир.
Сўнгра санга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум!

Навоий Лайлисининг отаси Мажнун падарини шундай даҳшатли таҳдид остига олади. Сабаб: қиз отаси бой, унга бойлик ва бой керак, Мажнун отаси бундай эмас.

Тарих таҳдиддангина иборат бўлмади. Қон билан ҳам тўла бўлди:

...Ки чун сурди сипаҳ Арманга Парвез,
Низоу қаҳр тиғин айлабон тез.
Не ўрдусиға бор эрди канора,
Не ул ўрдунинг аҳлига шумора.
Сипаҳ гарди қарортиб кун чароғин,
Мушавваш айлабон гардун думоғин.
Сипоҳи чекти кўргузмакка бедод,

Ки бермас олами бедод гар ёд...
Қаю бир селиким, дарёи офат,
Қаю дарёки, тўфони махофат.

Геннал гуманист шоир ўша кечмиш асрлар ва насллар фожиасидан шаҳодат бериб, «Фарҳод ва Ширин» номли фарёдноманинг «Хисравнинг Ширин соридин келган талх жавобларидин аччиғланиб, қалин сипоҳ чекиб, Арман вилоятига шўру ғавғо солғони...» — деб бошланадиган бобида шундай деди.

Ғаддор кечмиш ғилдирағи шу тарзда айланаверди. Ниҳоят, халқимиз тарихининг муқаддимаси бўлган бу асрлар тизмасига ва насллар фожиасига хотима бериш, яъни инсон тақдири муаммосининг ечилиши бизнинг давр ҳамда диёримизда бошланди. Бу энг буюк инқилоб бўлди.

...Бу улкан жараён, бу бўронли ва суронли ечилиш бевосита тарзда ўз бошланғичини «Аврора» замбараклари зарбасидан олди. Шундан кейин бошланган тубдан янги замонамиз — ҳақиқий тарих, янги олам, улуғ табaddулотлар ўз моҳиятига мос ҳамда ўз талабига монанд бўлган янги одам яратди. У, мамлакатимизда, шу жумладан, ўзбек ўлкасида юз берган улуғ инқилобий ўзгариш ва социалистик ривожланишлар — энг муҳим сиёсий, иқтисодий ҳамда маданий, маънавий омиллар заминидан унган ва улғайган энг муҳим ссициал омилдир, шу энг қимматли ютуқлар натижаси бўлган ютуқдир. Ахир, бизда ҳамма нарса халқ учун, шу халқ ифодаси бўлган инсон учун қилинади! Уни Ленин даҳоси ва Коммунистик партия иродаси ижод этди, Совет воқелиги тарбиялади, шу воқелик қонуниятининг қудрати яратди, кўкка кўтарди, барча ҳаракатларининг ва бутун мавжудотнинг маъноси деб эълон қилди. Буни ўз Программаси ва Асосий қонунига олтин ҳарфлар билан ёзиб ҳам қўйди.

Шундай қилиб, инсон ўз тарихида биринчи дафъа ўз тақдири, ҳаёти, қадр-қимматига ҳоқими мутлоқ бўлиб олди, қолаверса, жамиятда ва ундан ташқарида нимаки бор бўлса, ўшаларнинг барчасининг хоқонига айланди...

Ҳа, бу энг қимматли деганимиз янги одам бутун одамзод тарихида биринчи, чиндан-да янги, олий типдаги инсондир, катта ҳарф билан ёзиладиган ҳақиқий

Ҳазрати Одамдир. У беқиёс бой маънавиятга, чексиз қудрат ҳамда қабилитга, энг юксак идеал ва мақсадларга эга бўлган, ҳар томонлама ва тўхтовсиз ривожланаётган муқаддас зотдир. У ақл ва адолат ҳақиқатидан иборат бўлган янги давр яратаётган мўъжизакордир.

Худди шундай: у улуғ Ленин Октябри ҳайқириқлари ва зафари оқибатида, олишувлар алангасида, социалистик тўнтаришлар асосида тугилди, ўсиб-улгайди, камолот касб этаверди. У, ўзини яратган янги оламни яратди, яъни у ҳам янги оламнинг маҳсулидир, ҳам шу янги оламини яратувчидир. Бизнинг социал воқелигимизгагина хос бўлган ажойиб диалектикадир бу...

Мудҳиш кечмишдан ўтган ва инсон номига иснод келтирадиган иллатлардан холидир бу одам. Алдамчилик ва мунофиқликдан, муттаҳамлик ва разилликдан ҳазар қилади у, ҳийла ва хиёнатни нафратлайди, ўзанинг бахти ва меҳнатини ўғирлашни лаънатлайди.

Асосий гап бундагина эмас.

У энг соф ва сафоли, энг юксак ва гўзал, энг нуроний ва олижаноб фазилатлардан иборатдир; энг ажойиб инсоний хислат ва ҳиссиётлар билан безанган, у инсоф ва қаҳрамонлик, тўғрилик ва меҳрибонлик, самимийлик ва ҳалоллик, камтаринлик ва гуманистлик тажассумидан иборатдир.

Асосий гап бундагина эмас.

Асрлар мобайнида асоратдаги халқ фантазияси, орзу-си ва ғоят баланд даражада бўлган сўз санъати соҳиблари даҳоси худолар билан курашган Прометейни ва ўлим билан беллашган Жамшидни, Жаҳонгир Искандар Зулқарнайн билан қаттиқ айтишган Нушоба ва ажал билан ёнма-ён туриб ёв лашкарини ҳалок қилган Широқни, элу юртга сув йўлини тўсиб ётган метин тоғни кесган Фарҳодни ва «одам бўлсам, ушбу басдур...» деб, шу баҳодирга содиқ қолиб, ўзгага ёр бўлишдан ўзини ҳалок қилишни афзал кўрган Ширинни яратди.

Лекин биздаги Ҳазрати Одам улардан ҳам мазмундор, баланд ва қудратли бўлди, улардан ҳам зўр чиқди. Ахир, чунончи, улар ўшал орзу ва даҳо эгаларининг ҳаёлидагина мавжуд бўлиб, учар гилам сайрини қилдилар ва тош-тоғни кесдилар, аждаҳоларни енгдилар ва адолат ўрнатдилар! Биздаги Ҳазрати Одам эса, ўзи яратган реал янги олам заминида туриб, ҳаётда ва ҳақиқатда мўъжизалар амалга оширмақда. Зулм, эксплуатация ва талаш,

бирларининг ҳаром бойлигини кўпайтириш, кўпларнинг қашшоқлигини кучайтириш асосига қурилган бутун бошли бир социал система — жамиятни ағдариб ташлаб, унинг харобалари устида буткул бошқача, тараққиёт ва ҳаққонийлик ҳукмрон бўлган улкан ижтимоий воқелик барпо этди. Бу инсон Ватанимиздаги миллионлардан иборат бўлиб, ягона совет халқининг синонимига айла-ниб кетди...

Шу воқелик — социалистик ҳаёт, ундаги барча беҳи-соб бойликлар уникидир, унинг ўз тақдири ҳам ўз қўли-да, шу тақдирни белгилаш ва ҳал қилиш ҳам унинг их-тиёридадир. Унинг меҳнати ва маҳсули ҳам ўз фойдаси-га, бутун элу юрт фойдасига. У ҳозирги куннинггина эмас, келажагининг ҳам тўла хўжасидир.

Хуллас, бизда ҳамма нарса шу Ҳазрати Инсоннинг бахти ва баҳодирлиги учундир, шу инсон бахти ва ба-ҳодирлиги хизматида, шу инсон бахти ва баҳодирлигини, қудратини ҳам яратадиган, ҳам таъмин этадигандир.

Ҳа, бизда халқ, одамлар тамомила ўзгариб кетдилар. Мана, масалан, 1923 йилда олинган ва бир неча юздан ортиқ кишилар акс эттирилган фотосуратни кунни кеча кўздан кечирдим; кўринишлари ҳозиргилардан тамоми-ла бошқа, кийим-кечаклари, туриш ва юз-кўз ифодалари ҳам бошқа... Ўша вақтлардаги Тошкент марказини ҳам эсга келтириб кўринг! Еки. 1924 йилдаги газетани яқинда варақлаб қарасам, саводсизликни тугатиш курсига даъ-ват этадиган эълонга ва кўклам кела бошлаши муносаба-ти билан омоч ва ҳўкизларни тайёрлаш кераклиги ҳақи-даги хабарга кўзим тушди.

Дарҳақиқат, ҳозир ўша ўзбекнинг ўғли, қизи партия-миз туфайли шу қадар қудратли, бахтли ва баҳодирки, атом қувватини ром қилмоқда, янги кўл ва денгиз яра-тиб, ер остидаги дарё-дарё сувни юз эллик метр баланд-ликка кўтариб, чўлни чаманга айлантирмоқда; юз қирқ мингдан кўп трактор ва олти юздан ортиқ самолёт, минг-минг «зангори кема» штурвалларини идора этмоқда. Эл-лик йил ичида, чунончи, пахта миқдорини 1000 процент-га ошириб юборибди-я азамат!

Бир неча ўн йил аввал Тошкент Бешоғочи ва Андижон Асакасидан нарига ўтмаган ўзбекнинг бугунги авло-ди дунёнинг бешдан бир қисми ҳисобланган гоят буюк ва бепоён диёрнинг соҳиби бўлиб олди, ундаги барча бошқа ҳар хил тилли соҳибларни ўз қардоши ва йўлдоши

деб танийди, севади, ардоқлайди. Шу дўстлари билан бир тан-бир жон бўлиб, шу диёрни идора этиш ва бойитишда фаол иштирок қилмоқда.

Яна: у ўз қардошлари оиласида шу қардошлари билан биргаликда жаҳон империализмини жиловлашга ва араб муборизи ҳамда ҳинд дўстига, ер куррасининг нариги ярмисидаги кубалик коммунист ва чилилик инқилобчига мадад беришга улуш қўшмоқда. У бутун давримиз томири уришини тушунади, океан ортидаги монополистни билади, коинотдаги Венера сирларидан хабардор. Борган сари кўп мамлакатлар бўйлаб бўлаётган ақл ва адолатга мос янгиланиш жараёнининг ғалабасига тегйшли ҳисса қўшмоқда.

Ҳа, инсониятнинг асрлардан асрларга, наслардан насларга ўта ва қитъалар бўйлаб ечилмаган тақдири муаммосини тўғри ҳал этилаётганидадир...

Ахир, мана буларнинг мағзини чақиб кўринг:

Революциядан аввал олий маълумотга эга бўлмаган ва юзтадан иккитасигина ўқиш-ёзишни билган ўлкада бугун қирқдан ортиқ олий ўқув юрти, катта фан штаби — Академия бор, уч ярим миллиондан кўп бола таҳсил оладиган мактаблар бор.

Революциядан олдин 15 та вақтли матбуот бўлган, ҳозирда эса 225 газета, 124 журнал чиқарилади.

Аввал қатъиян бўлмаган 4230 киноустановка, 3690 клуб, 6023 кутубхона ва 25 театр, 29 музей мавжудлигини ҳам айтиб ўтай.

Кейинги ярим аср ичида ҳар йили биттадан янги шаҳар пайдо бўлди.

Қишлоқларимиз бир вақтлар ягона ишлаб чиқариш қуроллари бўлган омов ва ҳўкизларни аллақачонлар буткул чиқариб ташлаб, минг-минг ҳар хил машиналар деҳқон меҳнатига мададкор ва маъмурлигига сабабкор.

Республикамизда шундай саноат яратилдики, унинг маҳсули ҳатто Америкага ҳам юборилмоқда...

Ўртоқ Ш. Р. Рашидов яқинда Ўзбекистон ССР ва Компартиясининг олтин тўйига бағишланган тантанали мажлисдаги ғоят мазмунли докладыда жуда яхши айтди:

«Республикада энг янги асбоб-ускуналар билан таъминланган 1300 тага яқин саноат корхонаси ишлаб турибди... Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми йил сайин кўпаймоқда. Ўтган 50 йил мобайнида унинг ҳажми

144 барабар ортиди. Маҳсулот турлари нақадар ўзгариб кетганини айтмайсизми?! Ярим аср муқаддам ҳатто ўзбек деҳқонлари учун керакли кетмон ҳам чет эллардан олинган бўлса, ҳозир республикада хилма-хил озиқ-овқат маҳсулоти ва газлама, кийим-кечак, пайафзалдан тортиб нефть ва газ, кўмир ва электроэнергия, пўлат ва қора металллар прокати, қўрғошин ва олтин, минерал ўғит ва қудратли пахта териш машиналари, трактор ва сеялка, тўқимачилик ва электр техника асбоб-ускуналари, насос ва қурилиш техникаси, самолёт ва энг мураккаб электр аппаратларигача бўлган ҳамма маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда. Совет Ўзбекистонининг саноат маҳсулотлари барча қардош республикаларга етказиб берилмоқда ва 90 та чет мамлакатга экспорт қилинмоқда.

Буларнинг барчасини ўшал янги, улуғ ва озод Ҳазрати Одам яратди! Худди шундай: бир неча улкан-улкан инқилобий тўнтаришлар — сиёсатдаги революцияни, маданиятдаги революцияни, қишлоқ қурилишидаги ва саноат соҳасидаги революцияни гениал Ленин партияси етакчилигида амалга оширган шу Одам бўлди! Бундай буюк табаддулот ва тараққиёт бутун Ватанимизда, барча халқларимиз ҳаётида рўй берди.

Ҳа, рус ва ўзбекдан, украин ва тожикдан, ҳамма бошқа қардошлардан иборат бўлган совет одами шу қадар янги, бахтли ва баҳодирдир! Ҳозирги ажойиб ҳамда улуғвор айёмда—Улуғ Октябрнинг 57 йиллиги кунларида у ўз тантана ва триумфини қонуний ғурур-ла қайд этмоқда, байрам қилмоқда.

Ҳа, қардошлари билан биргаликда ўзбек ҳам ўз тантана ва триумфини байрам қилмоқда! Ахир, мана қаранг, чунончи, бу янги оламни яратган ва юқорида таърифланган республика — янги олам бутун дунёга дoston-а! Масалан, хориждан келган ва ўз кўзлари билан кўрганлардан бириси, Миср Араб Республикасининг йирик ёзувчиси Абдураҳмон Аш-Шарқавий ўз ҳайрат ва ҳаяжонини шундай ифодалади:

«Биз театрларда, концерт залларида бўлдик. Ўзбекистон артистлари ва ёзувчилари билан учрашдик. Ўзбекистон санъати ва маданияти биз учун Миср маданияти тараққиётига йўл кўрсатгандек бўлди. Бизни, айниқса, ўзбек музыкаси ҳаяжонлантирди. Бу музыка биз ёшликдан эшитишга ўрганиб қолган Шарқ музыкасидай, аммо у янгича жилолар билан бойинган.

Мен Совет Иттифоқидан олган ўз таассуротларимни деярли Маяковскийчасига ифодалашни хоҳлардим: «Агар Мисрдай жой бўлмаганда мен Россияда яшаш ва умрни ниҳоялашни истардим».

Улкан ҳинд ёзувчиси Рож Ананд ҳам ўз ҳавасини шундай яқунлайди:

«Ўзбекистонда саноат ва уй-жой қурилиши ўзининг кўлами билан тезда кўзга ташланади. Айниқса, йилдан-йилга кўркамлашиб бораётган ҳамда Осиёда энг гўзал шаҳарлардан бири бўлган Тошкент бунинг далилидир. Биз Ўзбекистон эришган муваффақиятлардан ҳайратдамиз ва бизнинг Ҳиндистон ҳам шундай ўлкага айланишини истаймиз».

Машҳур Чили қаҳрамони Пабло Неруда эса 1966 йилдаёқ айтган эди:

«Мен деярли бир ҳафта давомида сизнинг гўзал, эртақлардагидек фусункор республикангизда меҳмон бўлдим. Мирзачўл чўлқуварлари ҳам, ўз архитектураси билан бутун дунёга шуҳрати кетган Бухоро ва Самарқанд аҳолиси ҳам мени қадрдон ва яхши дўстни кутгандай самимият билан қаршиладилар.

Ўзбекистон бўйлаб сафарим давомида Совет Ўзбекистони халқларининг қишлоқ хўжалиги ва саноати тараққиёти, айниқса, тўқимачилик ва газ саноати ривожига юзага келган буюк бунёдкорлик қудратининг гувоҳи бўлдим. Мен яхши маънода сизларга ҳасад қиламан. Ўзбекистондан кетар эканман, менинг янги дўстларим— меҳнаткаш ўзбек халқи учун гурур ҳиссини ҳам ўзим билан ола кетаман».

Ниҳоят, атоқли венгр ёзувчиси-таржимон Эржбет Бродски виқорга тўлган ҳолда, деди:

«Мен буюк ўзбек ёзувчиси Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини чексиз севиб қолдим... Ўзбекистон менинг орзуим ифодаси бўлмиш ўлкага айланди... мен бу серқуёш ўлкани ва унинг ажойиб кишиларини ниҳоятда севиб қолдим. Илҳомга бой шоирнинг орзуларидан ҳам зиёд истиқбол тилайман уларга»¹.

¹ Бу кўчирмалар «Ўзбекистон маданияти» газетасининг Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг эллик йиллик юбилейига бағишланган номеридан олинди (22 октябрь, 1974 йил).

Дўстларимиз дилидан чиққан бу сāmимий сўзлар мамлакатимиздаги ҳақиқатан ҳам том маънодаги гуманистик тузум ва ҳаётга, мўъжизасимоҳ муваффақиятлар ва ажойиб муносабатларга, тарихдаги ва ҳозирги дунёдаги барча халқларнинг эзгу орзулари ушалган ижтимоий воқелигимизга қарата айтилган гўзал мадҳиядир. Бу, айни замонда, биздаги мазкур барча буюк ва оламшумул ишларнинг бошланғичи ҳамда боискори бўлган Улуғ Октябрга ҳам айтилган гўзал мадҳиядир. Гениал Ленинга айтилган беҳад ҳурмат, чуқур таҳсин ва тасанно сўзларидир.

Улар — жаҳон эътирофидир, иқроридир, эъозлашидир!

Улар янада кўркам келажакни яратувчи улкан вазифаларни бажаришга илҳомлантирадиганлардир.

Вазифалар эса чиндан-да улкан ва улуғвор.

Уртоқ Леонид Ильич Брежнев «Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг эллик йиллиги» тўғрисида қилган докладда истиқболдаги коммунизмнинг ёрқин уфқлари ва бадний маданият ходимларининг вазифалари ҳақида тўхталиб айтган эди:

«Биз ариқларда сув ўрнига сут ва шарбат оқадиган ишқмаслар салтанатини қураётганимиз йўқ. Аксинча, биз инсоният тарихида энг уюшқоқ, энг меҳнатсевар жамият яратмоқдамиз. Бу жамиятда энг меҳнатсевар ва ҳалол, уюшқоқ ва юксак даражада онгли кишилар яшайдиган бўлади. Зотан, биз жуда катта аҳамиятга эга бўлган ишларни бажаришимиз лозим. Бу иш, чамаси, анчагина вақтни олса керак. Чунки одамнинг психологияси унинг турмушидаги моддий асослардан кўра анча секинроқ ўзгаради.

Бу ишни партия кенг жабҳа бўйлаб олиб бормоқда ва тобора кенг жабҳа бўйлаб давом эттираверади... Бу ишда маданият, санъат, оммавий ахборот воситалари ходимлари жуда катта роль ўйнайдилар, албатта».

Шу тахлит партиямиз совет кишиларини нуқсонларга мурасасиз бўлишга ва идеалимиз поғоналаридан борган сари баланд кўтарилишга даъват этади.

Бу тараққиёт қонунидир.

3.XI.74

I

Ҳам жуда мураккаб, ҳам жуда очиқ-ойдин масала, ғоят чуқур сирли фалсафа шуки, ёшлар ҳаётни бошлайдилар, улар келажак авлодни ташкил этадилар. Шу тарзда ва шу туфайли авлодлар силсиласи давом этади, яъни ижтимоий ҳаёт мавжуд бўлади, барқарор бўлиб туради. Ахир, кечаги ёшлар — бугунги катталар, бугунги ёшлар — эртанги катталардир...

Шундай қилиб, ёшлар маълум маънода жамиятнинг асосий моеси, социал воқелиқнинг бош омилидирлар.

Бу, масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундан иборатки, бугунги ёшлар қандай маънавий қиёфага, руҳга, дунёқарашга эга бўлсалар ва шу ҳолда улғая борсалар, келаси жамиятнинг социал қиёфаси ҳам аксаран шу билан белгиланади.

Бинобарин, ёшлар проблемаси бу жиҳатдан ҳам ниҳоят даражада улкан ва жиддий социал аҳамиятга эгадир.

Шуниси ҳам бор: болалар, умуман ёшлар маълум маънода беқиёс гўзал, ажойиб завқ-шавқли эстетик «категория» ҳамдир, яъни улар ҳаёт, жамият, оила безагидир, ота-она қувончи ва қудрати, қалбининг, ҳаётининг безагидир.

Шу юқорида айтилганлар сабабли тасодифий эмаски, инсон номига эга бўлган зот ўз ҳаёти ва меҳнати маъносини фарзанда, фарзандга хизмат қилишда, фарзанд севинчи ва бахтида кўради, ҳа, фарзанди севинчида, бахтида деб билади. Акс ҳолда на силсила бўларди, на-да умуман социал ҳаёт ва жамият! Ахир, масалан, халқимизнинг қадимдан қолиб келаётган ва ғоят улкан сирли ажойиб одати: катталар бир-бирлари билан кўришганларида салом-алиқдан сўнг биринчи сўзни: «Бола-чақа қалай, соғ-саломатми?»дан бошлашлари кимга маълум эмас?

Бунда бир олам маъно бор!

Ҳа, ота-она юрагининг тўри ва қўри фарзандларга ажратилган.

Хуллас, болаларни, ёшларни севиш, уларни ҳақиқий инсон номига сазовор қилиб тарбиялаш, «катталарга айлантириш» халқ, Ваган ва жамият муқаддароти масаласидир.

Шу боисдан қўлимдаги бир неча мактубларга жавоб беришни ҳам фарз, ҳам қарз деб билдим. Ҳа, улар жонажон фарзандларимиздан келган! Бунинг устига, денг, улар мактубларидаги фикр-мулоҳазалари билан буткул ҳақлидирлар. Бу мактубларда ҳам ажойиб болалик, ёшлик ғурури, соддалиги ва самимийлиги, ҳам тўғрилиқ ва бевоситалилик, ҳам ҳиссиётчанлик ва таъсирчанлик, нозиклик ва талабчанлик кўзга яққол ташланиб туради. Яна: мактублар қатраларда қуёш янглиғ, болаларимиз онги, билими ва маданияти жуда ошиб кетганлигини ҳам намоён қилади, юксак одоблилиги ва ҳаёлийлигидаи шаҳодат беради.

Ниҳоят, бу мактублар ўзгаларнинг кўзлари тушмайдиган ичкарилар — тўрт девор қуршовида, оилалар ичида, одамлар дилида нималар борлигидан, у мактубларда баён этилган масалалар, ҳасратлар гоят жиддий ҳамда кенг қўламли эканлигидан, бинобарин, шу ичкариларга янада чуқурроқ кириш зарурлигидан далолат беради.

Қисқароқ қилиб айтганда, улар ажойиб болаларимиз қўли ва қалби билан, кўпларининг эса кўз ёши ва ғамгин нигоҳи билан ёзилган бўлиб, жуда жиддий, қизиқ ва қимматли фикрлар баён қилингандир.

Мактублар анчагина. Авторларнинг баъзилари фақат партиямиздан, ҳукуратимиз, Ватанимиз ва халқимиздан, халққа мансуб бўлган одамлардан, уларнинг меҳрибонлиги ва ғамхўрликларидан, меҳнатсеварликлари ва бошқа ғўзал инсоний фазилатларидан беҳад мамнунликларини ва шулар билан бахтли эканликларини билдирадидилар. Баъзилари ўғайдан ўртанганликларини миннатдорликларини ёзадилар, яна баъзилари ўз она ё оталаридан ўксиниб, ўпқаланиб, қаттиқ ранжиб ёки маъсумликлари ҳамда шодликларини ифодалаб ёзадилар. Яна баъзилари севгилари ва севинчларидан сайрагандай ёки меҳнатдаги ва мактабдаги муваффақиятларидан чексиз хурсанд бўлиб, буни ўзларига сиғдиролмасдан қаламни қўлга олгандай... Яна шундайлари борки, улар ўзлари ҳақида эмас, ўзгаларнинг ғамини чекиб ёзганлар!

Энди шуларнинг кенгроқ ва конкретроқ баёнига ўтай. Аввало ижобийлари, кишини севинтирадиганлари ҳақида бир неча сўз.

Мана бу мактубга қаранг! Уни «Умрбод қарздор-

миз» деб сарлабқа қўйиб, Совет Армияси сафида хизмат қилаётган оддий солдат Сафарбек Раҳимов ёзган. Уни маънода ҳозирги ажойиб совет ёшлари ҳаёти, фаолияти ва маънавий қиёфасининг кичкинагина қомусчасидир деса бўлади — шу даражада яхши ихчам ва мазмундор мактуб. Шунинг учун уни бу ерда деярли тўла келтираман: «Ота ва она — бу дунёда энг азиз, меҳрибон, ғамхўр кишилар ҳисобланади. Мен ўз отамни, унинг оталик меҳри билан эркалаганликларини эсимда сақлаганман. Отажоним ишдан келганларидан сўнг албатта мени ва сингилларимни ўз ёнларига чақириб олиб киссаларидан конфетми ёки бирон нарса олиб бизни хурсанд қилар ва эркалар эдилар. Лекин бу меҳрибонликлар узоққа чўзилмади. Отамиздан мен ва икки синглим эрта ажрадик — етти ёшлигимда отажоним оғир касаллик билан вафот этдилар. Шундан сўнг уччаламиз меҳрибон ва азиз онажонимиз билан бирга қолдик. Орадан икки йил ўтгандан сўнг онам қишлоғимиздаги бир кишига турмушга чиқдилар. Бу киши қорамолчилик фермасида ишлар эдилар. Янги уйда биз уч етимнинг янги ҳаёти бошланди. Бу кишининг ҳам вафот этган хотинидан 2 қизи бор экан, улар билан шу биринчи соатдаёқ танишиб, дўстлашиб олдик. Бу уйда янги ота олдида мен ўзимни анча кунгача бегонадек ҳис қилиб юрдим, бир қанча кундан сўнг эса илакишиб кетдик. Бу олижаноб, меҳрибон, насиҳатгўй киши мен билан худди ўз фарзандидек муомалада бўлар, кези келганда фойдали насиҳатларини ҳеч аямас эди, шундан сўнг ўгай отани отажон деб чақира бошладим. Отам ишдан чарчаб келганларида бизлар унинг олдига пешвоз чиқиб, салом бериб қарши олар эдик. Отам эса бешаловимизни олдига чақириб олиб, худди ўз отам қандай меҳрибончилик билан эркалаган бўлса, худди шундай эркалар, кечқурунги нонуштадан сўнг эса қизиқ-қизиқ эртақлардан айтиб берар эди. Аста-секин шу кишига чин дилдан меҳр қўя бошладим, — ахир, икки йил оталик меҳридан ажралган ва шу меҳрни қўмсаган болага ўз фарзандидек меҳрибонлик қилиб эъзозлар эди-да! Орадан йиллар ўтди, мен ўрта мактабни ва институтни битирдим, ўзим туғилиб ўсган, катта бўлган қишлоғимга қайтиб зоотехник бўлиб ишлай бошладим. Менга янги иш олдида насиҳат қилдилар: «Ўғлим, ҳамма вақт ҳалол хизмат қилгин, ҳеч вақт давлат ва халқ мулкига

кўз олайтирма, қўл остингдаги хизматчиларга яхши муомалада бўл, уларнинг меҳнатини улуғла, Ватанга, партияга ва халқимизга соф виждонан хизмат қил». Шу сўзлар ҳозир ҳам қулоғим остида жаранглаб туради. Мени ҳарбийга кузатаётганларида ҳам: «Аълочи солдат бўлиб хизмат қилгин ва ўз диёрингга соғ-саломат қайтиб келгин», деб қоддилар.

Шундай қилиб ота ва онажонимни эслаганимда фақат энг яхши ниятлар, лозик ҳис-туйғуларим, уларга меҳр-муҳаббатим оловданиб кетади. Улар бизларни жонажон партиямизга ва она-Ватанга садоқатли бўлиш ва Ленин йўли билан доимо олға қадам ташлаб борадиган фарзанд бўлиш руҳида тарбияладилар. Ҳадемай ҳарбий хизматни ҳам тугаллайман ва қишлоғимизга бориб то умримнинг охиригача ота-онамнинг ҳурмати-ни жойига қўйишга аҳд қилганман...»

Балли сенга ва сени тарбиялаб катта қилганларга, азизим!

Ушбу хатни ҳам ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди. У, республикамизда колхоз қурилиши ва равнақи йилномасига ўхшайди, ёшларимизнинг мазкур йиллардан мағрурланганлиги ифодасига ҳам ўхшайди. Унда 76 табаррук ёшга кирган гоёт нуроний ва меҳнат ветерани мўйсафид Эрали Умаров, унинг ўғли, жуда бой тарихи ва саргузаштлари ҳамда ажойиб одатлари ҳақида, кечқурунлари ҳамма болаларини, эвара-чевараларини йиғиб, инқилобий ўтмишдан, аввалги ўта оғир турмушдан, қишлоқни қайта қуришдаги шиддатли синфий олишувлардан, хотин-қизлар озодлиги, маданий революция учун олиб борилган курашлардан, Улуғ Ватан уруши йилларидаги қаҳрамонликлардан ҳикоя қилиб беришлари ва шундай қилиб, ёшларни катта маҳорат билан тарбиялашлари ҳақида сўз боради. Чунончи, шундай суҳбатлардан бирида ота 1935 йилда 28 центнер пахта ҳосили етиштириб, зарбдор стахановчи колхозчиларнинг Тошкентдаги қурултойига борганлигини шундай айтиб беради:

«...Колхозни тузиб олдик. Ингизомни мустаҳкамладик. Мусобақани авж олдириб юбордик. Ўша вақтда бундай қудратли техника йўқ эди. От-улов, омоч, кетмон, бир-иккита ҳайдов тракторимиз бор эди. Пахтачиликда тажрибамиз бор эди. Аммо меҳнат оғир бўлса ҳам, руҳимиз тетик эди. Чунки, биз, колхозчилар Коммунистик партия раҳбарлигида Ленин йўлидан дадил бор-

моқда эдик. Кураш қизгин эди. Зарбдорларга қизил байроқ, дангаса, қшөқмасларга оқ байроқ ташкил қилган эдик. 1935 йилда пахтага жуда қаттиқ ишлов бердик... Мени Наманганга чақириб қолишди. У ерда Йўлдош ота Охунбобоев билан учрашдик. Йўл-йўлакай қурултой вакилларини тўплаб олиб кетдик. Тошкентга поездда борарканмиз, Охунбобоев биз билан бирга қизиқчилик қилиб кетди. Узи чекмаса ҳам, икки шиша нос олибди. Нос чекадиганлар қовоғига нос солиб бериб уларни аския қиларди. Тошкентга ҳам келдик. Тошкентни биринчи кўришим. Қурултой бошланди. Қурултойда Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва Москвадан, ВҚП(б) Марказий Комитетидан келган атоқли инқилобчи-ленинчи Куйбишевни кўрдим. Куйбишев минбарда русча нутқ сўзлади. Биз қишлоқдан борган колхозчилар русчани тушунмас эдик. Акмал Икромов бизга таржима қилиб берди. Ўзбекистон ССР партия ва ҳукумат раҳбарлари нутқи, айниқса, Куйбишевнинг нутқи бизни тўлқинлантириб юборди. Йўлдош ота Охунбобоевнинг деҳқонча алангали нутқи бизда жуда катта таассурот қолдирди ва ҳозир ҳам қулоғимдан чиқмайди. У деҳқоннинг юрак тилидаги гапни айтарди...

Мана, уларнинг айтганлари келди. Колхозлар гуриллаб ўсиб кетди. Қўл меҳнати ўрнини машина меҳнати эгаллади. Кетмон ўрнини техника. Илм-урфон ривожланди. Пахтачиликда катта тажрибалар тўпланди. Мана, бизнинг хонадонда учта олий маълумотли ўқитувчи, тўртта махсус ўрта маълумотли медицина ходими, битта шофер, 15 набира ўрта мактабда, биттаси Тошкент политехника институтида, биттаси мактабгача болалар тарбияси техникумида, биттаси Текстиль институтида ўқимоқда. Мана буни бахт дейдилар! Замонамиз техника замонидир. Техникага қизиқинглар. Пахтани машина теряпти. Мана, касб-ҳунар қаерда, бахт, шон-шўҳрат қаерда! Колхозда ва техникада...»

Шундан сўнг отанинг: «Ҳаракатда баракат ва кучқувват меҳнатда», деб ҳамон меҳнат қилаётганликларини ва шундан роҳат топаётганликларини айтиб, мактубни ёш ўғил қуйидаги ажойиб сўзлар билан хулосалайди:

«Отанинг меҳнатлари — ўрнак, тажрибалари — ҳазина, сўзлари — ҳикмат, ўзлари соҳибкор пири бадавлат. Ранг қип-қизил, руҳ тетик, овозлари бардам. Соқоллар оппоқ. Ўзлари катта ҳаёт академиясини та-

момлаган ҳаёт академиги. Худди донишманд Суқротни эслатадилар. Отамизга ҳавасимиз келади...»

Саттор Маҳматқулов ҳам ўз мактубида, бутун ҳаёти маъносини ҳалол меҳнатда кўрган, одамларни ардоқлашда деб тушунган ота ва онамни «фақат қуёшга ўхшатгим келади... Қандай иш бажараётган бўлсам, тепамда улар назар ташлаб тургандай, гўё имтиҳон топшираётгандай бўламан. Меҳнат ва фақат меҳнат туфайли, оддий ва одамийлиги билангина эл ҳурматига сазовор кишиларнинг фарзанди бўлганимдан ҳамиша фахрланаман...» деб ёзади.

Шундай меҳнатсевар, ташвиқотчи, тарбиячи ота-оналарни эъозлаган ва уларга ҳавас қилган ёшларимизга балли!..

Яна бир жуда характерли ва чуқур маъноли ҳаёт лавҳасига эътибор беринг. Биз мақоланинг аввалида ўта меҳрибон «ўғай» ота ҳақида сўзлаган эдик, ҳозирги лавҳа эса ўта меҳрибон «ўғай» онага оиддир.

Бу мактубда айтилишича, унинг муаллифининг жуда ажойиб ва ғамхўр ўз онаси бевақт вафот этади. Маълум вақт ўтгандан кейин отаси, табиий, уйланади— уйда бошқа она пайдо бўлади. Лекин...

Шу ҳақда сўзлаб, автор хатида қуйидагиларни ёзди:

«...Мен эндигина 14 ёшга тўлганимда оиламиз бошига катта кулфат тушганди. Тасодифий фалокат туфайли олти фарзандни тарбиялаб ўстираётган онажонимиз бевақт кўз юмди. Бу фожиа барчамизни довдиратиб қўйди. Айниқса, дадам бечорага қийин бўлди. У бизларга ҳам оталик, ҳам оналик қилар, ғам-ҳасратга тўлиб, кечалари тинмай йиғлаб чиқарди!

Шундай оғир кунларда яхши кишилар, меҳрибон давлатимиз жонимизга ора кирди. Кенжа синглимизни Тошкентдаги болалар уйига олдилар. Қишлоқдаги олижаноб кишилар бизларга она топишдек хайрли ишга бош қўшдилар.

Онамиз уйимизга келиб, бизларни бағрига олгач, етимликда икки йил тортган қийинчиликларимиз унут бўлди. Келган кунининг эртасигаёқ кенжа синглимизни Тошкентдан олдириб келиб, оналик вазифасини ўтай бошлаган иккинчи онамиз меҳр қўрини бутунисича бизларга бахш этди.

Мана, йўқотган онамизни топиб олганимизга ўн етти

йил бўлди. Ойим бизларни тарбиялаб вояга етказди, ўқитди, уйли-жойли қилди...

Улуғ Ватан уруши инвалиди — дадам ҳақида гапирадиган бўлсам, унга ҳам миннатдорлигимни сўз билан таърифлай олмайман. Мисол тарзида унинг бир фазилатини айтиб ўтмоқчиман:

«Энг аввало, зиммангдаги ишингни пухта бажар, дейди дадам ўз насиҳатларида. Яна муҳими, ҳар қандай шароитда ҳам фақат тўғри гапир. Агар бирор нарса илинжида ёки бирор кимсага яхши кўриниш ниятида ёлғонласанг, айёрлик қилсанг, албатта юзинг қора, ўзинг шарманда бўласан...» — дейдилар. Дадам менга падар, шу билан бирга, биринчи устозимдир.

Ҳаётининг гулини, бор саломатлигини, куч-қувватини бизлар учун сарф қилган бу меҳрибонларни бир зум унутиб бўлармиди?! Улар бизлар учун дунёда энг азиз кишилардир».

Бу мактубда ёзилганларга ҳеч қандай илова қилиб ё изох бериб бўлмайди, кераги ҳам йўқ — улар шу қадар лўнда ва тушунарли. Айниқса, одамларимизнинг маънавий жиҳатдан жуда гўзаллашиб, камолот касб этганликлари гоят қувонарлидир...

Ниҳоят, яна бир жуда шоёни диққат мактуб борасида бир неча сўз айтиб ўтмоқ зарур. Муаллифининг бошига болалигидаёқ ўта оғир фалокат тушади. Лекин яна совет воқелиги ва одамлари — мактаб, меҳрибон ота-она, ўқитувчилар ва бошқа асил одамлар ўртага тушишади ва дардига малҳам бўлишади... Бошқа социал система шароитларида эса, бундай фалокатлар, албатта, ҳам маънавий, ҳам жисмоний ҳалокат билан тамомланган бўларди.

Келинг, бу ёғини мактубнинг баёнидан эшитайлик.

«Мен, деб ёзади автор, 1956 санада туғилдим. Лекин ота-онамнинг менга боғлаган эзгу орзулари, ширин умидлари барбод бўлди — оёқ, қўл суякларим сина-сина, қинғир-қийшиқ бўлиб қолди. Ота-онам ва медицина, мутахассислар барча чораларни кўрдилар, бўлмади, дард бедаво экан. Начора!..

Ҳали-ҳали эсимда, ёз кунларининг бирида мен боғимиздаги олма соясига қўйилган каравотда хаёл суриб ўтирар эдим, чунки ҳалигина ўртоқларим келиб, ўзларини мактабга ёзиб кетишганини, кузда ўқишга боришларини айтишган, мен эса...

— Хафа бўлма, ўғлим,— дедилар дадам бошимни силаб,— сени ўзим ўқитаман. Яқинда уканг Собитали мактабга боради. Икковинг бир синфда ўқийсанлар. Уканг мактабдан келгач, ҳар куни ўтилган темаларни сенга тушунтириб қўяди. Дарсларни ўзинг мустақил бажарасан... Мана бу — «Алифбе» китоби, қани, биринчи дарсни бошладик...

Дадамнинг айтганлари бўлди. Ҳозир 9-синфнинг фахрий ўқувчисиман. Дарсларни ўзлаштиришимда менга ўқитувчилар, укам Собитали ва дўстларим яқиндан ёрдам бериб туришади. Лекин қўлимга қалам тутқазиб, ҳарф танитган биринчи устозим дадам бўладилар.

Дадам Улуғ Ватан урушидан инвалид бўлиб қайтганлар, мактабда кутубхоначилик қиладилар. Отам ва онам саккизта болани тарбиялаб, вояга етказмоқдалар. Мени эса улардан ўн марта ортиқ кўришади, назаримда. Ойижоним: «Кўзимнинг нури, қалбимнинг кўри сенга!» — деб ардоқлайдилар. Сизларга минг раҳмат, меҳрибонларим!»

Азизим Умаралижон! Мустаҳкам ироданг, сабр-тоқатинг, баҳодирлигинг ва эзгуликка интилишинг ҳар қандай мақтовга арзийди, балли! Атрофингдагилар ҳам энг юқори таҳсинга сазовордирлар. Мактубингнинг бир ерида бадий асарлар ҳамиша ҳамроҳинг эканлигини ёзгансан. Демак, Николай Островский ва Алексей Мересьевларнинг ҳайратомуз ҳамда боқий қаҳрамонликларидан хабардорсан. Бинобарин, бахт этагидан қаттиқ ушла, қочиб кета олмайди сендан...

Бу юқоридаги ва бошқа қатор мактубларни ўқиганда партиямиз, ҳукуватимиз, халқимиз, тузумимиз, Ватанимиздан ва ажойиб ёшларимиздан фахрланиш ҳиссиётига тўлиб-тошасан, киши. Дарҳақиқат, мактубларни ўқиганда партиямиз ва ҳукуватимиздан яна ва яна чексиз қувониб кетасан. Нақадар ажойиб одамларимиз бор! Нақадар кўркам ва комилдир совет одами! У янги давр, янги жамият, янги мақсад маҳсули бўлиб, энг юксак гуманистик идеални амалга ошираётган янги типдаги одамдир. Шу билан тақозо қилинган ҳолда, у ҳам фикр ва хаёлда, ҳам хулқ ва ҳаётда, ижтимоий муносабатларда беқис гўзал, ёқимли ва ҳавасланарлидир. У, меҳнатсевар ва ватанпарвар, ҳақгўй ва ҳақиқатпарастдир. Уни самимийлик ва саодатлилик, меҳр ва шафқатлилик безайди. Мунофиқлик ва риёкорлик, текинхўрлик

ва қаллоблик унга буткул ётдир. Чуқур интернационализм ва дўстлик, чин инсонийлик ва адолатпарварлик унинг ҳаётбахш **фазилатларидандир**. Жонажон партия ва халқимиз томонидан худди шу руҳда тарбияланаётган ёшлар худди шу руҳдаги катталарни ўз хатларида, шу ҳаёт ҳамда фаолиятларидаги фактларга асосланган ҳолда, шу фактлар билан тақозо қилинган ҳолда ардоқлайдилар, эъозлайдилар, қалб ҳарорати билан улуғлайдилар. Оқибатда, у эъозлаш ва улуғлаш жуда катта ишонч ва таъсир кучига эга бўлади. Ахир, қудрат конкретлиликда ҳамдир!

Шунинг учун ҳам биз сўзни кўпроқ мактуб авторларининг ўзларига бердик, зотан улар ўз аҳволларини ҳаммадан кўра яхшироқ биладилар ва ифодалаганлар...

Юқоридаги мактубларни ўқирканмиз, улуғ гуманист Навоийнинг ўз вақтида фарзандларга қарата айтган қуйидаги ниҳоят даражада чиройли ва чуқур маъноли сўзлари, уларда эъозланиб ифодаланган эзгу орзу-истаклари билонхтиёр эсга тушиб кетади:

Бошни фидо айла ато бошиға,
Жисми қил садқа ано қошиға...
Тун-кунингга айлагил нурфош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Ҳа, юқоридаги мисоллардан — том маънодаги инсонпарварлик фазилат ва идеаллар мужассамлашган ажойиб воқелигимиз умумлашган тарзда намоён бўлган мактублардан кўринадики, биздаги ота-она ва бола муносабатлари замин у замирида ғоят юксак ва гўзал ҳақиқий инсонийлик принциплари ётади.

Ҳамма гап ва энг асосий вазифалардан бири шундан иборатки, мазкур принциплар барча учун бирдай қонун ва ҳаёт заруратига айланиши лозим. Аммо, афсуски, ажойиб воқелигимизга доғ бўлиб тушаётган айрим одамлар ва хунук воқеалар ҳамон йўқ эмас. Келаси мақола ана шулар баён қилинган ва кўз ёши ҳамда юрак қони билан ёзилган мактублар борасида бўлади.

II

Мақоламизнинг биринчи қисмида совет воқелигимизнинг жуда ажойиблигини ва бунинг ота-она ҳамда фарзандларда, уларнинг ораларидаги муносабатларда

яққол намоён бўлганлигини кўрсатадиган мактублар ҳақида ёзган эдик. Шу билан бирга баъзан учраб турадиган бемаъни одамлар ва хунук воқеаларни очиб ташлайдиган ва кўз ёши ҳамда юрак қони билан ёзилган мактублар ҳақида кейинги мақолада сўзлаймиз деб, айтган эдик. Энди шу мактубларни варақлашга ўтайлик.

Одам эрки, меҳнати, бахтини одам томонидан ўғирлаш, ўзлаштириш ҳоким қонун бўлган жамиятлар маҳсули ҳисобланган, асрлар мобайнида эзгуликни эзиб-парчалаб келган жирканч иллатларнинг баъзилари ҳамон онда-сонда учраб туришига ҳайрон қоласан, киши. Ахир улар бизнинг жамиятимизнинг ҳоким принципларига тубдан зид, муқаддас инсон номига иснод келтирадиган-ку, ҳам жамият, ҳам унинг аъзолари учун, қолаверса, ўша иллатларга эга бўлганларнинг ўзлари учун қони зарар-ку! Очиқ турган чечакни топталаб ташлайдиган, ёниб турган чироқни ўчирадиган, қулиб турган чехрани мотамсарога айлантирадиган, яхшининг шодон чиройи ҳамда обод қалбини вайронага айлантирадиган, каттанинг умрини бахтсиз, боланинг ҳаётини нурсиз қиладиган, заҳарлайдиган-ку! Бунинг устига, у иллатлар, умуман, ниҳоят даражада чиркин, жирканч ва кўнгил айнатарли ҳамда тубандир. Тасодифий эмаски, уларга қарши мана, ярим асрдан кўп вақт ичида совет халқи ва Ленин партияси кескин кураш олиб бормоқда.

Иллатларнинг турлари ҳам анчагина. Жумладан, ота-она ва фарзанд ораларидаги ўзаро муносабатларда ҳам муайян хиллари бор. Қизиғи шуки, қўлимиздаги мактубларда ана шулардан дод деб хат орқасидан хат ёзганлар янги, совет даври маҳсули бўлган ажойиб ёшларимиздир. Улар мактубларини ўз ота-оналарининг ҳамда ўзларининг туб манфаатлари, тақдирлари ҳақида, жамиятимиз ҳақида чуқур ўйлаш ва ташвишланиш билан, яхши ният ва оловли нафас билан ёзганлар. Ҳазрат Навоий айтганларидек, отани қуёш ва онани ой деб билиш ҳамда эъозлаш истаги ва орзуси билан ёзганлар, ҳаётлари нурли ва ҳаммалари бахтли-саодатли, турмушлари фаровон бўлсин деб ёзганлар.

Яна шуниси ҳам борки, уларнинг бу мактублари оддий ва пассив тарзда эмас, аксинча, ҳар қандай ҳайқирқдан ҳам зўр илтижо нидоси билан, юксак онглилик ва қатъият билан ёзилган, талабимиз савол ва айбнома

тарзида, юракда алангаланиб турган ва бутун вужуди-ни ёндираётган олов тимсоли ва ифодаси тарзида тас-ниф этилган.

Бу мактубларни ўқиб, ҳаётбахш совет тузуми, мактаби, китоби ва одамларининг ажойиб тарбияси ҳамда таълимини олган, яхши-ёмонни оқилона ажрата биладиган, иллатлардан нафратланиб, эзгуликларни эъзозлайдиган совет ёшларининг нақадар кўркам ва ажойиб эканликларини кўрасан ва бошинг осмонга етади, беҳад севиначсан, фахрланасан, киши.

Мана, чунончи, қуйидагиларда кўрамиз буни.

Оққўрғон районидан келган ва мактаб боласи дастхати билан ёзилган мактуб:

«Дадамиз ойимизни ҳеч ҳурмат қилмайди, ҳар куни маст бўлиб келиб ойимни урмоқчи бўлади, ойим қочиб қутулади. Бу ҳам оздай, қишлоғимизда эри ўлиб қолган хотин бор, мана шуни оламан, деб ойимга ҳеч тинчлик бермайди... Шўрлик онамни кўрсангиз, жуда озиб кетган. Бечорага жоним жуда ачийди, юрагим эзилиб кетади.

Бошқа ўртоқларимизнинг ота-оналарини кўриб ҳавасим келади. Бизнинг ҳам ота-оналаримиз шундай бир-бирини ҳурмат қилса, деган орзудамиз...»

Ҳа, нақадар нафратли, зарарлидир бу «ота» қилиқлари ва нақадар эзгу, гўзалдир қизча орзулари!

Яна: Андижон областидан ўқувчи қизча ўз хатида ёзади: «Оталар ҳар хил бўлар экан! Мана, менинг отам, эсимни танибманки, ҳеч қачон насиҳат қилмаган, ёрдам бермаган. Доимо шундай ёмон гаплар гапирадики, уларни болаларга ҳеч айтиш мумкин эмас. У, ўқишимга ҳеч қизиқмайди, ота-оналар мажлисига ҳам ҳеч бормайди. Бўлар-бўлмасга мени уради, сўқади. Бугун мактабдан уйга келиб кир ювдим. Отам келиб, сен кирнинг сувини қорга тўкибсан, дея мени қувлаб кўчага чиқди, кўчада хотинлар тўпланиб турган экан, улар олдида менга тарсаки туширди, ёмон сўзлар билан ҳақорат қилди. Менинг қиз болалигимни пеш қилиб, «сен қиз боласан, оқ қиламан, қаргайман, уч кун қарғасам, ер тишлаб қоласан», дейди. «Сен она тилидан дарс берадиган ўқитувчингга айт, нега она тили бору ота тили йўқ?.. Сен тенгилар ишлаяпти, пул топяпти» каби бемаъни, тутуриқсиз гапларни гапираверади. Ахир, энди 9-синфда ўқисам, нима қилай?! Меҳрибон ўқитувчиларим-

нинг насихат ва маслаҳатларига кириб, албатта ўқийман...»

Мактуб охирида яна икки анча характерли ва муҳим деталь бор. Биринчиси: «Мен исмимни ёзолмайман, иложим йўқ. Андижон область, Советобод шаҳари». Бинобарин, қизчамизнинг шаронти ва аҳволи жуда жиддий кўринади.

Иккинчиси: «Мен отамдан шикоят қилмоқчи эмасдим, нима қилай, мажбур бўлдим». Бинобарин, ёқаси чок бўлган ва сабр косаси тўлиб-тошган унинг. Бунинг устига, қизчанинг юксак одоблилигини қарангки, бадкор ота шунча йиллардан бери оғир азоблар берса ҳам, бечора қизи, шикоят қилмоқчи эмасдим, дейди-я!..

Ғазаб билан, қандай қилиб бундай «ота»ни ер кўтариб юра олади?! Шу қадар ҳам тубан табиатли одам бўладими, деб ҳайқиргинг келади. Яна, денг, у киши, хатда айтилишича, иссиқ ва ёруғ хонада бухгалтер бўлиб ишларканлар. Ҷамоатнинг ва ҳисоб-китобнинг ҳам шўри қуримаяптимикин?!

Чексиз қимматли болакайим, кўз қорачигим! Кўпи кетиб, ози қолибди, ўкинма, ўқишга қароринг қатъийлиги жуда яхши. Йиғлама, жигарим, кўз ёшининг ҳар бир томчиси юракни пора-пора қилиб ташлайди. Ленин бобонг берган барча ҳақ-ҳуқуқларингни, барча инсоний қадр-қимматингни, ажойиб истак ва интилишларингни ҳимоя қиладиган, сени ҳақоратлашга асло йўл қўймайдиган, онангдек меҳрибон, океандек улкан ва қуёшдек қудратли жонажон ҳукуматинг ҳамда халқинг бор, фойдалан... Олдинга интил, кураш. Қелажагинг албатта ёрқин, болагинам. Сенинг кичкина кулчадек ой юзингга қўл кўтарган, ҳали ҳеч нарса кўрмаган топ-тоза ва но-зиккина дилингга таҳқир-таъна тошларини отган, сендек норасида ҳамда мўъжиза фарзандни қарғаган нокаслар эса ортингда қаргадек қағиллаб қолаверадилар...

Ҳа, худди шундай бўлади, бағрим!

Энди Сирдарёдан келган хат. У шундай бошланади: «...Эшитишимча, отамни О. Н. дер эканлар. Мен бир ёшга етар-етмас, қайси бир гўрдан суюкли хотин олиб, онам билан мени ёлғиз қолдириб кетган экан. Ушандан бери кўп йиллар ўтди. Кейин бу бағри тош отани 1972 йил сентябрь ойида бир тўйда кўрдим. (Одамлар танитишди.) Бу, биринчи кўришим. Иккинчиси, 1973 йил-

нинг охирларида бўлди. Яна шу йилнинг август ойида бозорда кўрдим. Бир жуфт калишни қўлтиғига қистириб кетаётган эди. Суюнганимдан бозорга ҳам кирмай, уйга югуриб кетдим — отам шу ерга келибди, уйимиз эшигидан кириб аҳволимни сўрар, деб ўйлаб, жой қилиб кечгача кутдим, келмади. Мана, ўша-ўша яна йўқ, бизникига келмайди, кўринмайди. Ҳатто бечора онамни даҳшатли ўлим олиб кетганида ҳам кўринмади. Ёлғиз қолган ғариб бошимга шундай қора кунлар тушганида ҳам бетавфиқ отам биргина келиб кўнгил сўрашни билмади... Ҳатто аччиқ тухмат тошини ҳам отди менга. Бир кеча-кундуз йиғладим. Шундан кейин юрагимдаги аламларни ёзишга мажбур бўлдим...»

Ҳой, бундай гўрсўхта бу дунёда, одамлар орасида нима учун ва қандай қилиб юрибди?! Наҳот ер ва сув сахийлиги шу қадар чексиз, бемаъни ва исрофли бўлса?! Нега унинг оёқлари теккан жой бирдан ўпирилиб кетиб, уни ютиб юбормайди?! Нега унга келганда осмон тошга ва офтоб ёндирадиган оташга айланиб кетмайди?!

Хат охиридаги яна бир характерли жумла эътиборни ўзига тортади: «Сизлардан бир савол сўрайман: отадан бино бўлиб, отанинг меҳрини кўрмаган ва тузини тотмаган фарзанд уни ота дея оладими, ота дейишга ҳақлими?!»

Бизнингча, бу алам ва қатъият тўла саволга жуда яхши ва тўғри жавоб мактубнинг ўзида, олов ва ҳасратга тўла дил нидосида бор...

Мактуб муаллифи — азизам, ранжишга, хафа бўлишга, қоврилишга албатта тўла ҳаққингиз ҳамда асосингиз бор. Лекин, иккинчи томондан, у киши шу даражада бемехр, беҳаё, ғаддор ва бетавфиқ бўлгандан кейин, шунчалар ўзингизни уринтириб қўйишингизга, озгина бўлса-да, арзийдимикин?! Қўйинг, садқайи...

Қуйидаги хат ҳам катта фожиадан хабар бериб, ўзининг болаларга хос бевоситалилиги, содда ва самимийлиги, теран маъноли ва зўр таъсирлилиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ундан кўпроқ кўчирма келтираман:

«...Ҳали мен 2-3 ёшли қизалоқлигимда дадам нима сабабдандир кетиб қолган эканлар. Мен, опам, укам тиррик етим бўлиб, отасиз ўсдик. Онам шўрлик бизни қанчадан-қанча азоб билан тарбияладилар. Отамизнинг кейинги уйи бизникига яқин эди. Донмо мактабга кета-

ётганимда ёки қайтаётганимда отамга дуч келардим. У доимо бир сўзни ёдлаб олгандай: «Ҳа, қиёмлар», деб ўтиб кетарди... Ота деган ҳам шунақа бағри тош бўладими? Ахир, айтинг, кўчада кўрганда, яхшимисан, дейиш шунақа ҳам қийинми? Наҳотки, бизга заррача меҳри бўлмаса? Ахир, нима бўлса ҳам ота-ку бизга! Агар ўртоқларим дадаларини мақтасалар ёки гапирсалар, кўнглим ўша заҳотиёқ алланечук бўлиб, хўрлигим келадиги ва отамни ўйлайман...

Мен доимо онажонимга қараб кўзларида ҳам кўраман, албатта, у киши бизнинг келажагимизни ўйлайдилар ва отасиз ўсганимиздан афсусланадилар.

Мен отамни ўйлаб доимо хаёл сураман, у киши биз билан бирга бўлганларида нақадар ҳаётимиз яхши бўларди! Онажонимиз ҳам ҳам чекмасдилар, қийналмасдилар. Ахир, меҳрибон оталар озми Ватанимизда. Ахир, биз ҳам ҳаммага ўхшаб яшашимиз наҳотки мумкин бўлмаса?! Эҳ, отажон, шунчалар бераҳм, бемеҳрмисиз?! Наҳотки энди мен отасизман, менинг отам йўқ? Меҳри дарё онажоним бизни тарбияладилар, вояга етказдилар. Кўнгли чўкмасин деб, ўзлари киймай, бизни кийинтирдилар. Меҳрибон кишилар, азиз устозларим отам ўрнига оталик қилиб, мени тарбияладилар. Уларга чин дилдан ташаккур айтаман ва ҳеч қачон унутмаймиз...»

Гоят бой дил ва ҳиссиётга эга бўлган қизчамизнинг титроқ қўллари билан қоғозга туширилган ва қаттиқ ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайдиган бу сўзлар ҳақиқатан ҳам ҳеч қандай изоҳга муҳтож эмас. Лекин, қайта-қайта афсусланасан киши, шундай фожиаларнинг борлигига, шундай ширин ва малаксимон фарзандларнинг кўз ёши ва юрак доғига! Бу билан қаноатланмасдан, барала овоз билан айтгинг келади: шу ва шунга ўхшаш меҳр ва вафо тўлиб-тошган, лекин кулфат гирдобига ташланган оналар, шу ва шунга ўхшаш ўта ажойиб, лекин ота дардида куйган болалар ҳақлидирлар! Ҳа, шулар ҳақлидирлар ва катта оилавий бахт-саодатга сазовдирлар! Эшитинг буни, кўзи кўр бемурувватлар!

Ҳукмимиз шудир! Ахир, биз — совет кишиларимиз!..

Ниҳоят, яна бир мактуб ҳақида бир неча сўз:

«Мен «Совет Ўзбекистони» газетасининг бирорта сонини қолдирмай ўқиб бораман. «Сиз нима дейсиз?» мақоласидаги отанинг қилмишидан жуда нафрагландим.

Шоли ичида баъзан курмак учраб турганидай, ҳаётда ҳам онда-сонда бўлса ҳам шундай кишилар учраб қолади. Мен дадамлар ҳақида бир оз бўлса ҳам илиқ гаплар айтмоқчиман.

Бир умрга миннатдормиз — ота ва она меҳрига қониб, тарбия топмоқдамиз. Уларнинг сиймоси ҳаминша қалбимизнинг тўрида яшайди. Мен баъзи ёшларга ҳайрон қоламан. Улар ўзлари тушунмаган ҳолда ота-оналарини хафа қилиб қўядилар. Ахир, ўқимишли, маълумотли йигит ва қизлар ўтмиш машаққати азобида катта маълумот ололмаган кекса ота-онасига бирор нарса тўғрисида: «Сиз қари одам нимага ҳам тушунар эдингиз», деб ранжитишади. Бу жеркиш кексайган нозик дилга ханжарсифат ботмайдими? Агар ёшлар бирор иш қилмоқчи бўлиб, ўз ота-оналари олдидан бир ўтиб қўйсалар, ота-онанинг боши кўкка етади... Халқимиз азалдан бола-чақаларининг роҳатини кўриш орзуси билан яшайди. Кексайганимда болаларим суянчиқ бўлармикин деган умид кишини ҳеч тарк этмайди. Биз ҳаётимизнинг гули бўлган ота-оналаримиз ҳақида ҳар қанча яхши гапирсак ҳам оз. Дадамнинг касби агроном. Дадам доимо кишилар ҳақида қайғуради. Шунинг учун бўлса керак, барча кишилар дадамини ҳурмат билан тилга олишади. Эсимни танибманки, бирор марта дадамнинг чарчадим деганларини эшитмадим. Дадам жуда ҳам эрта турадилар. Нонушта қилиб, ишга жўнайдилар. Қоронғи тушгандагина уйга келадилар. Дадамнинг бирор марта онамнинг дилини оғритганларини кўрганим йўқ. Акам армияда ўз бурчини ўтапти. Кўпинча у ердан, ўғлингизни яхши тарбиялаганингиз учун катта раҳмат, деб ташаккурномалар келиб туради. Дадамлар акамга хат ёзар эканлар, доимо она-Ватан буйруғини аъло даражада бажаргин, дейдилар. Бизга ҳам, шу акангдай бўлинглар, дейдилар...»

Нақадар яхши! Гапнинг, ишнинг ва яшашнинг, оила ва одамларнинг сараси мана шундай бўлади-да! Мана шундайлардан ташкил топгандир халқимиз ва унинг ҳаёти. Жамиятимиз учун энг характерли нарса ҳам шудир.

МУНДАРИЖА

Публицистикамиз кўрки. <i>Комил Яшин</i>	5
ЯШАСИН АҚЛ, ЯУҚОЛСИН ЗУЛМАТ!	
Йўл	11
Денгиз	21
Узи	36
Фарзанд она табиатдан ажратилган	38
Ҳам ҳайратланарли, ҳам ачинарли	43
«Сариқ иблис» одамийликни ютмоқда	49
«Биз нон ва гул учун курашамиз!»	66
Биринчи охириги сўз	70
Иккинчи охириги сўз	73
СЕНИ СОҒИНИБ	
1. Ватан қалбида	77
2. Дўст Жазоирда	83
3. Салом, Мали! : : :	91
УЛУҒЛАР ИЗИДАН	
Мовий осмон ўлкасида	121
Олишув алангаларида янгиланаётганлар	138
Салом, эҳромлар ўлкаси!	143
Салом, Сомали	160
Эфиопия бўйлаб	179
Улкан Нил нидоси	189
Шарқ офтоби	194
Ассалом, Октябрь	201
Қитъалар янгиланмоқда	205
Кувёшни қутлаб	210
Кураш тўфонларида тозаланаётган қитъа	217
Башарият даҳоси	224
Курашаётганлар қарори қатъий	230
Нақадар гўзалдир у	234
Мўъжизалар силсиласи	252
Тузалсин, тозалансин!	261

Ойдин йўл	277
Инқилоб нафаси	283
Атоқли отахон санъаткор	288
Оташнафас шоир	294
Насимий диёрида	300
Беруний Москвада	306
Ифодалаш қийин қотиллик	312
Улкан инсонсевар	318
Ҳам илтимос, ҳам илтижо	326
Бор бўлсин ҳаёт	333
Шеървят офтоби	336
Москва эъзозлаган шоир	343
Ҳаёт ва хаёлдаги бир он	353
Келин келди	356
Туркман дўғоним диёрида	361
Офарин, паҳлавон!	369
Улуғ Октябрга атаганим	374
О, у мактублар...	383

На узбекском языке

Вахид Захидов

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ I

Публицистика

Редактор *Мухаммад Али*
Рассом *А. Бобров*
Расмлар редактори *Н. Холиқов*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *Ш. Соатова*

Босмахованага берилди 3/ХІІ-1975 й. Босишга рухсат этилди 22/ІV-76 й. Формати 84×108^{1/32}. Босма л. 12,5. Шартли босма л. 21,0. Нашр л. 22,51+0,22 вкл. Тиражи 5000. Р 09462. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 91-75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қўроғига босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил. Заказ № 322. Баҳоси 1 с. 38 т.